The Department of Public Instruction, Bombay.

THE NARMAGADYA,

OR

THE PROSE WORKS

OF

KAVI, NARMADÁSHANKAR LÁLASHANKAR.

TWO THOUSAND COPIES.

Registered for Copy-right under Government of India's Act XXV. of 1867.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1874.

નર્મગદ્ય

અથવા

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર

એઓના

ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

બે હજાર પ્રત.

મુંબઈ

ગવર્નમેંટ સેંટ્રલ બૂકડીપો.

સન ૧૮૭૪.

કીમત ત્રણ રૂપિયા.

મુંબઈમધ્યે
એજ્યુકેશન સોસાઈટીના છાપખાનામાં છપાવ્યું છે.

આ નર્મગદ્ય પુસ્તકમાં શા શા વિષય છે ને તે ક્યારે ક્યારે લખાયા છે તે સંઘું અનુક્રમણિકા ઉપરથી સહજ જણાશે; વિશેષ આ પ્રમાણે છે:—વિષયોમાંના કેટલાક ૧૮૬૫ માં છપાયલાં નર્મગદ્ય-માંના છે, કેટલાક બુદ્ધિવર્દ્ધક વગેરે ચોપાનીઆંમાં તથા જૂદા જૂદા ગ્રંથો રૂપે છપાયલા તે છે; અને કેટલાક આગળ છપાયલા નહિ તેવા છે કે જેમાં રાજ્યરંગ (જગતનો ઇતિહાસ) તે એક મોટો ગ્રંથ હોવાથી છેલ્લો રાખેલો છે. ઘણાં વર્ષ ઉપર લખાયલા વિષયોમાં વિચાર તથા ભાષા સબંધી જૂજ ફેરફાર કીધો છે; અને વર્ણશુદ્ધિ, સરકારી ગુજરાતી નિશાળોને માટે ઠેરવેલા ધોરણને અનુસરતી રાખી છે; વર્ણશુદ્ધિ સંબંધી ને લખાણમાં કહીં કહીં ફેરફાર કરવા સંબંધી ડા૰ બ્યુલર સાહેબે પ્રૂફ જોઇ જતાં કેટલીક અગત્યની ને સારી સૂચનાઓ કરી છે.

અનુક્રમણિકા.

મહાદર્શન પહેલું.

નર્મગદ્ય

૧. મંડળી મળવાથી થતા લાભ.

સભાસદ ગૃહસ્થો, આપણા લોકમાં આવી રીતે મંડળી મળવાનો ચાલ પ્રાચીનથી ચાલતો આવેલો સાંભળવામાં તથા જોવામાં આવ્યો નથી; પણ હાલ થોડાં વર્ષ થયાં એ ચાલ નીકળ્યો છે તેથી સૌએ પ્રસન્ન થવાનું છે ને હું થાઊંછઊં, તેમાં વિશેષે કરીને આ મંડળીનો સમારંભ ચાલતો જોઈ બહુજ આનંદ માણું છઊં; માટે આ પ્રસંગે તમારી આગળ એજ વિષય ઉપર થોડુંક ભાષણ કરૂં છઊં તે સાંભળશો.

આ ભાષણથી મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ વાત મારે તમને જણાવવી જરૂર છે:—

પહેલી આ કે આ દેશમાં મંડળી મળવાનો ચાલ નહીં તેથી શાં શાં નુકસાન થયાં; બીજી વાત આ કે મંડળી મળવાના ચાલથી શા લાભ છે અને ત્રીજી વાત આ કે આપણા લોકે કેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી અને તેમાં કેવી રીતે ભાષણો કરવાં.

એ ત્રણ વાત જણાવતાં પહેલાં મંડળી અથવા સભા શબ્દનો અર્થ શો છે તે જાણવું જોઈએ. ચાર અથવા વધારે માણસો ઈશ્કના ખ્યાલ ટપ્પા ગાવા બેસે, કેફ કરવા બેસે, કોઈ તરેહનું ટાહેલું કરવા બેસે અને તે માણસોમાં પછી થોડાક વિદ્વાન હોય તોપણ તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે નહીં. પણ ચાર અથવા વધારે માણસો એકઠાં મળી કોઈ વિદ્યાજ્ઞાનનાં અથવા લાભ થાય ને જસ મળે તેવાં કામના વિચાર સભ્યતાથી કરે તો તે મંડળી અથવા સભા મળી છે એમ કહેવાશે.—રાજકારભારીઓની, વિદ્વાનોની, વેપારીઓની, વિદ્યાર્થીઓની વગેરેની મંડળી. જ્યાં થોડા ઘણા જણ એક સંપ થઈ એકાદા કાર્ય વિષે રૂડી રીતે ચરચા ચલાવતા હોય તે પ્રસંગે મંડળી—સભાશબ્દ પ્રવર્તેછે.

૧. આપણો હિંદુસ્થાન દેશ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે પણ એની કીર્તિનો પ્રકાશ જે પૂર્વે હતો તે હાલ નથી. કારણ શું? આપણા લોક કહેશે કે એમ થવાને ઈશ્વરેચ્છા છે. ઉદય અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી પડતી જગતમાં થયાંજ કરેછે. હું પણ કહું છઉં કે ઈશ્વરેચ્છાથી સઘળું થયાં કરેછે પણ આ રીતે કે ઈશ્વરના ઠેરવેલા નિયમ પ્રમાણે કારણ ઉપરથી કાર્ય બને છે. કોઈ પણ કાર્યને કારણ અવશ્ય જોઈએ; તો હિંદુસ્થાનની પડતી દશા આવવાનાં પણ કારણો હોવાં જોઈએ ને એ કારણો ઘણાં છે. પણ તેમાં મુખ્ય આ છે કે આપણા દેશમાં રાજવર્ગમાંના ભણેલા ને પ્રજા વર્ગમાંના ભણેલા એઓએ એકઠા મળી રાજનીતિ સંબંધી વિચારો ચરચા વડે નક્કી કરવાનો ચાલ રાખેલો નહીં. જૂદા જૂદા પુરૂષો પોત-

પોતાના સમયમાં પોતપોતાના યશ બતાવતા પણ એક સંપે થતાં કાર્યના જે જસ તેના લાભ લોકને નહોતા મળતા. એકનાં અને છૂટક છૂટક કેટલાકનાં બળ કરતાં જૂદા જૂદા સંપનાં ને પછી એકત્ર સંપનાં બળ વિશેષ હોયછે., એ સંપબળ આપણામાં નહીં ને એ સંપબળ વધારવાને ઘણા જણે એકઠાં મળી વિચાર કરવો એ ચાલ આપણામાં નહીં તેથી આપણી દુર્દશા થઈછે. કોઈ કહેશે કે આપણી દુર્દશા શી થઈછે? તો જૂઓ—આપણાં રાજ્ય ગયાં, આપણી સત્તા ગઈ, આપણાં શૌર્ય ગયાં, આપણાં માન ગયાં, ધન ગયાં ને સુખ ગયાં; આપણે મૂર્ખ, કાયર, નિરુદ્યમી, વ્યસની ને દરિદ્રી થઈ રહ્યા છીએ. આપણે એવાતો આળસુ ને વિચારશૂન્ય થઈ ગયા છીએ કે આપણને ઉદ્યમ કરવાનું ગમતું નથી પણ બજારે બજાર, મોલ્લે મોલ્લે ને ચકલે ચકલે ભટકી જેની તેની નિંદા કરચાં કરવાનું ને જમવા જમાડવાની વાતો કરવાનું ગમે છે. એવી આજ કાલ આપણી દશા છે અને મંડળી મળી સંપે વિચાર કરી ઉદ્યમ કરવાનો અભ્યાસ નહીં જારી રાખીએ તો આપણી દશા? જે પ્રમાણે ઢોર પોતાનું પેટ ભરેછે, જે પ્રમાણે આફ્રિકાના સીદી ને ઉત્તર અમેરિકાના ઈંડિયનો પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે તે પ્રમાણે આપણે દહાડા પૂરા કરીશું.

૨. આપણે વિદ્યાર્થીઓએ જે આ મંડળી કહાડી છે તેવી મંડળીઓથી બહુ લાભ છે તો મોટા વિદ્વાનોની સભાઓમાં રાજનીતિ ને ધર્મનીતિની ચરચા ચાલી રહેતી હોય અને વેપારીઓ કારીગરો પોતપોતાની મંડળીઓમાં પોતાના વિષયની વાતો કરતા હોય તો તે મંડળીઓથી કેટલા બધા મોટા લાભ અવશ્ય થવા જોઈએ! આપણા જેવી મંડળીઓમાં ભાષણો કરવાથી તથા નિબંધો વાંચવાથી ને પછી ચરચા ચલાવેથી ભાષા સુધરેછે, મનમાંની વાત સેહેલથી બહાર આવી શકેછે, ચારમાં નિર્ભયપણે ને વિવેકે બોલતાં આવડેછે, ઘણી ઘણી વાતોની જાણ થાયછે, સમજશકિત વધેછે ને નવી નવી જુકતીઓ જડેછે, દુરાચરણ ત્યાગ કરવાનું અને સદાચરણ ગ્રહણ કરવાનું મન થાયછે ને આપણે સદાચારી ઉદ્યમી ને પ્રતિષ્ઠિત થઈએ છીએ.

નિબંધો લખવા ને ભાષણો કરવાં એ કંઈ જેવીતેવી વાત નથી. પોતાનાં મનના વિચાર એક પછી એક એમ સંબંધમાં તકરાર ને દાખલા સાથે અસર કરે તેવી રીતે બહાર પાડવા પૂડેછે અને એને સારૂ વિદ્વાનોનાં મત ને તેઓની લખવાની ઢબ એપણ જાણી લેવાની જરુર પડેછે. એ કામનો અભ્યાસ કરવાના પ્રસંગ મંડળીઓ છે.

આપણા દેશમાં ચાલ નહીં તેથી આપણા લોક તરત તો સારી પેઠે સમજી શકશે નહીં પણ જે લોકોમાં મંડળી મળવાનો ચાલ ચાલ્યો આવ્યો છે તે લોકોના વિચાર ઉદ્યમ ને વૈભવ ઉપર જ્યારે આપણા લોક નીઘા રાખતા થશે ત્યારે તેઓને ખાતરીથી સમજાશે કે મંડળીઓ મળવાના ચાલથી મોટા મોટા લાભ છે.

પ્રાચીન કાળમાં ઈંગ્લાંડ દેશના લોક કેવળ જંગલી અવસ્થામાં હતાઃ– કેટલાક જાનવરોના શિકાર કરી, કેટલાએક માછલાં મારી અને કેટલાએક વૃક્ષોનાં ફળ ખાઈ જેમ તેમ ઉદરપોષણ કરતા અને તેઓ એક બીજાથી દૂર ઝુપડી બાંધી રહેતા. એવું છતાં તેઓ આજ પુષ્કળ દ્રવ્યસંપત્તિને પામ્યા છે, મોટા

વેપારી કહેવાય છે. અને ઘણાક દેશમાં રાજ્યસત્તા ચલાવે છે. એ ફેરફાર થવાનાં કારણો જો કે ઘણાં છે તોપણ તે સંધામાં આતો ભળેલું જોવામાં આવવાનુંજ કે તેઓએ સર્વપ્રસંગે મંડળીમાં વિચાર કર્યા છે. ને સંપે કામ કર્યો છે. જે જે સાચું સુંદર લાભકારી ને જસાળું તે તેનો તેઓએ શોધ કરી સ્વીકાર કરવા માંડ્યો ને એમ તેઓ દહાડે દહાડે જૂની ગેરકાયદાની વાત મુકતા ગયા ને કાયદાની વાત લેતા થયા. કોણ નથી જાણતું કે અંગ્રેજ લોક પ્રથમ વેપારીની કંપનીરૂપે આ દેશમાં આવ્યા ને દ્રવ્યવાન થયા ને પછી તેઓએ ધીમે ધીમે રાંજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરી લીધી ! સભાસદ ગૃહસ્થો, ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ ને યુનેટેડ સ્ટેટ્સ એ દેશના લોક પૃથ્વી ઉપરના બીજા દેશો કરતાં હાલ સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ સ્થિતિમાં છે તેનું મૂળ કારણ આ છે કે ત્યાં શહેરે શહેર, ગામેગામ, મોલ્લે મોલ્લે ને ચકલે ચકલે મંડળી મળવાનો ચાલ છે. અજ્ઞાન, દુઃખ ને દુરાચરણનો નાશ થઈ સર્વ પ્રકારનાં સુજ્ઞાન, સુખ ને સદાચારની પ્રાપ્તિ થાયછે તે, મંડળી મળી કામ કરવાનો—સંગતિથી, વિદ્યાથી ને સંપથી કામ કરવાનો ચાલ ચલાવેથી થાયછે. લોક ગાંડાના ડાહ્યા, મૂર્ખના વિદ્વાન, દરિદ્રીના ધનવાન અને અરાજ્યના રાજ્યવાન થાયછે તે સૌ મંડળીનિજ યોગે.

યુરોપના લોક આફ્રિકાના સીદી લોકને પકડી તેઓને વેચવા લેવાનો ધંધો કરતા. એ ગુલામો બૈરાં બાળક સુદ્ધાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં એમ વેચાતા, એઓને પૂર ખાવાનું પણ મળતું નહીં, એઓની પાસે ચાબકના મારથી કામ લેવામાં આવતું. એ ગુલામીનો ધંધો અને ગુલામ ઉપર સખતી માનવધર્મની ને ક્રિશ્ચિયન ધર્મની વિરૂદ્ધ છે. એવું કેટલાક વિદ્વાનોની બુદ્ધિમાં આવ્યું તે ઉપરથી તેઓએ સને ૧૭૯૦ પછી મંડળીઓ કહાડી ને તેમાં એવિષે નિબંધો વાંચી સારીપેઠે ચરચા કરી—આવી રીતે કે માણસના કુદરતી સૌના હક સરખા છે, માણસને માણસ વેચવાનો અને તેની શકિત ઉપરાંત કામ કરાવવાનો હક નથી, એ કામ ઘણું નિર્દય છે, માટે, એ હીણો ધંધો બંધ થવો જોઈએ, પછી એ ચરચા લોકમાં ચાલી ને ઈંગ્લાંડના સત્તાધારીએ એ ધંધો ન કરવાવિષે કાયદો કર્યો. એ કામમાં ટામસ ક્લાર્કસન નામના પુરૂષે પોતાની જીંદગી ગુજારી હતી ને જો કે તેને પ્રથમ અણસમજુ ને સ્વારથીઆ લોકની તરફથી બહુ વેઠવું પડ્યું હતું તોપણ તેણે પોતાની અથાક મહેનતનો બદલો જોયો ને તે આજ એક મોટો પરમાર્થી પુરૂષ થઈ ગયો એમ સંધે કહેવાય છે.

સને ૧૮૦૩માં જ્યારે બોનાપાર્ટ યુરોપના દેશોને પાયમાલ કરી ઈંગ્લાંડ ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારીમાં હતો તે વખત રાબર્ટ હાલ વગેરે ઘણાએક દેશહિતેચ્છુ પુરૂષોએ પોતાના સ્વદેશીઓને પોતાની પાસે એકઠા કરી ભાષણોથી હિંમત આપી હતી અને સ્વતંત્રતા શી વસ્તુ છે એ સારીપેઠે સમજાવ્યું હતું કે જેથી તેઓ બોનાપાર્ટની તરફથી જે આફતનું વાદળ ચડી આવતું હતું તેને વીખેરી નાખવાને પહાડની પેઠે ઉભા રહેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

૩. હવે ત્રીજી વાત વિષે.—કોઈપણ રીતનો કાયદો થાય ને કોઈપણ રીતનો જસ મળે (નિંદા ન થાય) તેવાં કામના ઉદ્દેશથી મંડળી-સભા કહાડવી. સંપમાં રહી કામ કરવાને સારૂ મંડળી છે તો જે પ્રકારે સંપ વધે, બળ વધે તેવે પ્રકારે તે સ્થાપવી જોઈએ.

અદેખાપણું, એકલપેટાપણું, હુંડાલ્યાપણું, અપ્રમાણિકપણું, અણવિશ્વાસીપણું, અવ્યંવસ્થિતપણું, નિરાશાપણું કાયરપણું, અવિવેકીપણું ઈત્યાદિ અનીતિથકી મંડળી ટકતી નથી ને શોભતી નથી. માટે જેમ બને તેમ એ દુર્ગુણો મંડળીના જનોમાં ન જોઈએ. એ દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાય અને સદ્ગુણની તથા સંપની વૃદ્ધિ થાય તેવે પ્રકારે મંડળીઓ કહાડવી જોઈએ. મંડળીઓમાં ભાષણ વાદ કરવાની રીત આ પ્રમાણે હોવી જોઈએ કે જેઓ જે વિષયવિષે વિચાર કરવાને એકઠા થયા હોય તેઓમાંના શક્તિમાન પુરુષોએ વારા ફરતી ભાષણો કરી પોતપોતાના વિચાર જણાવવા અથવા એકનું ભાષણ થઈ રહ્યા પછી બીજાઓએ પણ અનુક્રમે ને વિવેકની વાણીમાં પોતપોતાના બિચાર જણાવવા. ઘણી વખત આપણા શાસ્ત્રીઓ સભામાં વાદ કરતા ક્રોધના આવેશમાં એકબીજાને તુચ્છકારના શબ્દો કહેછે ને વેળાએ મારામારી કરવાને પણ ઊભા થાયછે તે બહુજ ખોટું છે. તેઓનામાં સભ્યતાનું કર્મ જોવામાં આવતું નથી તેથી તેઓનાં એકઠાં મળવાને સભા મળી છે એમ કહેવું ઘટતું નથી; પછી ઉદ્દેશ ગમે તેટલો સારો હોય તો શું થયું? સભામાં બોલવાના વિવેક પણ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાયછે માટે અભ્યાસ વધારવાને છોકરાઓએ નાનપણથીજ મંડળીઓ કહાડવાનો ને તેમાં ભાષણો કરવાનો ચાલ પાડવો જોઈએ ને વિદ્વાનોની મંડળીની રીત જેવી જોઈએ.

મંડળી મળવાનો ચાલ આપણા દેશમાં નીકળવા માંડ્યો છે તે આપણા ઉપર રાજ્ય કરનારા અંગ્રેજ લોકનું જોઈને ને તેઓનાં ઉત્તેજનથી. એઓનો આપણે ઉપકાર માનવાનો છે કે એઓ આપણને ભુંડી હાલતમાંથી સારી હાલતમાં આણવાને પ્રયત્ન કરેછે પણ તેઓ આપણને જે શીખવેછે તે પ્રમાણે જો આપણે ચાલીશું નહીં તો હાલ જે આપણી હાલત છે તેનાં કરતાં વધારે નઠારી હાલતમાં આપણે આવીપડીશું, માટે, આપણે પણ મહેનત કરવા માંડવી કે જેથી આપણું નામ જેવું પ્રાચીનકાળમાં પ્રસિદ્ધ હતું તેવું, કે વધારે હાલના જમાનામાં પણ થાય. ઉદ્યમ ને ધન, વિદ્યા ને જ્ઞાન, શૂરાતન ને જય, સદાચાર ને કુલીનતા એ સર્વ મંડળીઓ કહાડ્યાથીજ વૈધશે—કેમકે સુધારાનો મૂળ પાયો મંડળી—સંપ છે. કહેવતછે કે "જીવ જાય તો સારૂં પણ જીવનગાળો જાય તે માઠું"—અજ્ઞાન ને નિર્ધન એવી હાલતમાં રહેવું તેના કરતાં મરીજવું બહેતર છે. માટે આપણે સંપ રાખવાનો અભ્યાસ જારી રાખવો કે જેથી આપણો તથા આપણા પરિવારનો જીવ પણ જાય નહીં ને જીવનગાળો પણ જાય નહીં.

---

૨. કેળવણી વિષે.

(દ્હોરો.)

તન-ધનબળ, મનબળવિના, અસ્થિર મિથ્યા હોય;
તન-મન-ધનબળ સ્થિર સફળ, વિદ્યાભ્યાસે સ્હોય. ૧

બીજાં પ્રાણી શુદ્ધ સ્વભાવથીજ કર્મ કરેછે. પણ મનુષ્ય, સ્વભાવ તથા બુદ્ધિ એ બેથી કર્મ કરેછે. કેટલેક પ્રસંગે સ્વભાવબળ એટલું તો વધી જાયછે કે તે બુદ્ધિના અંકોશમાં ન રહેતાં આગળ ધસેછે પણ તેથી તે બળ વાપરનારને ને બીજાઓને દુઃખ થાયછે. માટે વહેલી મોડી થોડી ઘણી પણ સુબુદ્ધિ નથી ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિ પશ્વાદિ પ્રાણીની સ્થિતિ કરતાં વધારે ભુંડી થાયછે. અને જ્યાં સ્વભાવબળ ને તે પ્રમાણે, રે વધારે બુદ્ધિબળ હોયછે ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિને સ્વર્ગના દેવતાની સ્થિતિની ઉપમા અપાયછે. માટે સમજવાનું આ કે મનુષ્ય પ્રાણીમાં બુદ્ધિ એ બીજાં પ્રાણીઓમાં છે તેના કરતાં વિશેષ શક્તિ છે. પ્રથમતો સ્વાભાવિક પ્રેરણા ને સ્વાભાવિક ઉદ્યોગ હોય છે પણ પછવાડેથી બુદ્ધિ મનુષ્યનાં સુખની કર્તા હર્તા થઈ પડેછે. જે બુદ્ધિથી તેને નિત્ય સુખ તે સુબુદ્ધિ ને જે બુદ્ધિથી દુઃખ તે કુબુદ્ધિ કહેવાયછે.

અનુભવ, તે ઉપર કરેલા વિચાર ને એ ઉપરથી પાછો નવો અનુભવ કરવાની યુક્તિયો એ ત્રણ વાતથી બુદ્ધિનો ઉદય થાયછે. ને એ ત્રણ વાતનો અભ્યાસ જારી રાખવાથી બુદ્ધિમાં વધારો થયાં કરેછે. અનુભવ તે શું, વિચાર તે શું, યુક્તિયો તે શું, એ સઘળાનું નિયમિત રીતે જે જાણવું તે વિદ્યા અને એ જાણવાનો અભ્યાસ કર્યાં કરવો તે વિદ્યાભ્યાસ કહેવાયછે. ભીલનો છોકરો તીર મારવાનું કામ પોતાના વડીલનું જોઈ અભ્યાસે જાણેછે એ તેનો એક રીતનો વિદ્યાભ્યાસ છે અને એ વિદ્યાભ્યાસથી કયારે ને કયાં ને કીયે ઉદ્દેશે તીર મારવું એ સંબંધી જે સમજ તેનામાં આવેછે તે તેની બુદ્ધિ કહેવાયછે.

આ જગતમાં માણસ જન્મથી તે મરણ લગી સુખની તૃષ્ણા રાખેછે ને એને માટે તે મથેછે. પણ એ મથવું અને તેમાં પારપડવું એ તેના વિદ્યાભ્યાસ ઉપર આધાર રાખેછે. વળી જો વિદ્યાભ્યાસ હોયછે ને યોગ નથી તો ઘણે દહાડે મથતાં મથતાં પણ ધાર્યો યોગ આવવાનોજ, અગર તે ન આવ્યો તો પણ કોઈ બીજો રૂડો યોગ પણ આવવાનોજ. વળી અનુભવ વિચારનાં સુખનો અને સદ્ગુણનાં સુખનો લહાવો પ્રાપ્ત થવાનોજ. તેમ વિદ્યાભ્યાસ સદ્ઉદ્દેશની સાથે મળ્યો તો પછી ખરાં સુખને વિષે પૂછવુંજ શું? સારાંશ કે વિદ્યાભ્યાસ એ સુખનું મોટું સાધન છે. રે વિદ્યાભ્યાસ તેજ સુખ છે. જેવો જેટલો જેનાથી વિદ્યાભ્યાસ થાયછે તેવો તેટલો તે પોતાનાં ને પોતાનાં દેશનાં યશસુખમાં વધારો કરેછે.

જે જે સાધન વડે દેશની ચડતી દશા થાયછે તે તે સૌ પાછલા અનુભવથી ને નવા શોધથી જાણવાં ને તેના પાછા પ્રયોગ કરી જાણવા અને એ ઉદ્યોગ જારી રાખવા તેનું

નામ દેશીજનનો વિદ્યાભ્યાસ. દેશમાં કોઈ સંસાર સુધારાવટનાજ ઉદ્યોગમાં લાગ્યા હોયછે, કોઈ વેપારનાજ ઉદ્યોગમાં, કોઈ હુંનરનાજ ઉદ્યોગમાં, કોઈ મનશક્તિ વધારવાનાં ઉદ્યમમાં મચતા હોયછે, કોઈ નીતિધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાનના બોધ લેવા આપવામાં ગુંથાએલા હોયછે, કોઈ રાજ્યનીતિમાં ને કોઈ જુદ્ધકળામાં માહિતી મેળવતા હોયછે. એ સૌ દેશનાં સામાન્ય સુખને અર્થે વિદ્યાભ્યાસ કરેછે એમ જાણવું. એક કુટુંબનાં માણસો જૂદા જૂદા ધંધા કરેછે પણ સૌની નજર ધંધાના લાભ વડે (પૈસો નહીં પણ એથી જે ખરેખરી સામગ્રી મળેછે તે વડે) કુટુંબનાં યશસુખ વધારવાની હોયછે. તેમ દેશીજનનાં જૂદા જૂદા વર્ગનો હેતુ પોતાના વિદ્યાભ્યાસ વડે પોતાના દેશીજનનાં યશસુખ વધારવાનો છે. હવે જોકે એ સઘળા વિદ્યાભ્યાસ દેશના લાભને જરૂરના છે તોપણ તેમાં પહેલો ને સૌથી મોટો કે જેથી બીજા વિદ્યાભ્યાસો સહેલા થઈ પડેછે તે વિદ્યાભ્યાસ જ્ઞાનશક્તિ વધારવાનો છે ને એટલાઉપરથી ઘણા લોક એનેજ વિદ્યાભ્યાસ કહેછે. જ્ઞાનશક્તિ વધી કે પછી માણસ કોઈપણ કામમાં થોડી મહેનતે માહિતગાર થઈ શકેછે.

વેપારમાં, સરકારી કામમાં કે હરકોઈ ઉદ્યમમાં જેઓ જ્ઞાનશક્તિ કેળવ્યા વગર મંડેછે તેઓ પોતાનાં કામકાજમાં ઘણે દહાડે લાયક થાયછે ને લાયક થવા છતાં પણ કેટલેક પ્રસંગે તેઓ જ્ઞાનશક્તિની કેળવણી પામેલા એવાઓથી હારી જાયછે. જેઓએ પ્રથમ નિશાળ—પાઠશાળામાં પોતાના અભ્યાસથી જ્ઞાનશક્તિને પ્રફુલ્લિત કરી હોયછે તેઓ જોકે નવાં કામમાં કેવળ અજાણ હોયછે તોપણ થોડાં વરસમાં પેલાઓ કરતાં વધારે હોશિયાર થઈ રહેછે.

વાંચતાં લખતાં ને ગણતાં જાણવું એ જ્ઞાનશક્તિની કળી ખીલવવાને પ્રથમ સાધન છે. સાધારણ વિષયો વાંચવા લખવા ને મોટા વિષયો વાંચવા લખવા એ બે જૂદી જૂદી વાત છે ; જ્ઞાનશક્તિ કેળવાયછે તે સાધારણ વિષયના વાંચવા લખવા ગણવાથી નહીં પણ મોટા મોટા વિષયોના અભ્યાસથી. તોપણ સાધારણ વાંચવા લખવા જાણવાથી કેટલો ફાયદો છે તે જૂઓ—જે હલકા દુકાનદારને તે આવડેછે તે પોતાનું કામ સહેલથી ચલાવે છે. તે પોતાને જેને નથી આવડતું તેના કરતાં વધારે ફાયદો કરેછે. જેને નથી આવડતું તેને નામાંઠામાંને માટે બીજા કોઈના ઓશીઆળાં થઈ રહેવું પડેછે અથવા મહેતા રાખવા પડેછે જે મહેતાની ઉપર પાછી શેઠે ચોકસી રાખવી પડેછે ને એમ જે ચોકસી ન રહે તો વેળાએ મહેતાની લુચ્ચાઈને લીધે શેઠને દુકાન બંધ કરવી પડેછે. કોણ ના કહેશે કે સરાફી દુકાનમાં જેને નામાં ને હીસાબ આવડેછે તે નાણાંનો ને માનનો પોતાને ને પોતાના શેઠને ફાયદો નથી કરતો? કોણ ના કહેશે કે જે રાજાને વાંચતાં લખતાં આવડેછે તે પોતાના કારભારીઓનાં કામની તપાસ નથી રાખતો ને પોતાના રાજનું ભલું નથી કરતો ને પોતાની પ્રતિષ્ઠા નથી વધારતો? કોણ ના પાડશે કે ગુજરાત કાઠિઆવાડમાં નિશાળો સ્થપાયા પછીના છોકરાઓની સમજ આગળ દશવર્ષ ઉપરના છોકરાઓની સમજ કરતાં વધારે નથી? આજકાલ ૧૦ વર્ષના છોકરો હરકોઈ શંકાની પૂછપાછ કરેછે તેવું આગળ ક્યાં હતું? આજકાલ ચોપડીઓ લોકમાં વંચાયછે તેથી શું તેઓને ફાયદો નથી? રે હલકા વર્ગના દુકાનદારો ને નવરા લોકો કકૂ કકૂ કરીને ન્યુસ-

પેપરો ખુશીથી વાંચેછે ને અહીંતહીંના સમાચારથી વાકફ થઈ પોતાના વર્ગમાં તડાકા મારેછે એવું શું આગળ હતું? જ્યાં સહેજ-સાજ વાંચવા લખવાથી ઘણી ઘણી વાતની જાણ થાયછે ને તેઓમાં હોંસ વધતી જાયછે તો મોટા વિષય સંબંધી મોટા પુરુષોના વિચાર જાણ્યાથી ઘણો ઘણો લાભ કેમ ન થાય?

જેમ શરીર, કસરતથી નિરોગી તેજસ્વી ચપળ હોઈને થાક્યા વગર સહેલથી વધારે વધારે કામ કરેછે તેમ મન પણ કેળવણીથી અજ્ઞાન—વહેમવનાનું, પ્રકાશિત, ચપળ બનીને કંટાળ્યાવના સહેલથી વધારે વધારે વિચાર—તર્ક ઈચ્છા કરી શકેછે ને તે પ્રમાણે ઈંદ્રિયદ્વારે વધારે વધારે કામ કરેછે. શરીરનો ને મનનો પરસ્પર સંબંધ છે પણ તે આવી રીતે જોવામાં આવેછે:—કે શરીર નિરોગી ને કૌવત વાળું હોય તો મન સારી કેળવણી લઈ શકેછે ને પાછું વ્યવહારમાં શરીરદ્વારે કામકરી બતાવેછે; શરીર રોગી હોય તો મન તેટલું કેળવાઈ શકતું નથી; મન રોગી હોય અથવા કેળવાયલું નહોય તોપણ શરીર કૌવતવાળું ને કસાયલું હોય ખરૂં; શરીરનેજ તાજું રાખવાની કાળજીથી તથા તે શરીરબળનોજ મદ રાખેથી ને મન કેળવવાની દરકાર ન રાખેથી માણસ પશુ સરખું બનેછે; શરીરને નિરોગી ને કસાયલું રાખવામાં મિતાહાર ને થોડીક કસરત એટલુંજ બસ છે પણ મન ઘણે દહાડે ને ઘણે અભ્યાસે કેળવાયછે. અર્થાત નિયમિત ખાવું પીવું, ખુલ્લી હવામાં રહેવું ફરવું, માફક આવે તેટલી ને તેવી તાલીમની કસરત કરવી—ચાલવું, ઘોડાપર સ્વારી કરવી, શીકાર કરવા, રમવું વગેરે ઉપાયોથી શરીરને નિરોગી તથા કૌવત વાળું રાખવાનો અભ્યાસ રાખવો જરૂર છે કે જેથી મન કેળવવું સહેલું પડે ને સારૂં કેળવાય.

મનની કેળવણી બે પ્રકારની છે. જ્ઞાનશકિત બુદ્ધિ વધારવા સંબંધી એટલે સમજ જે બીડાયલી કળીરૂપે હોયછે તેને પ્રફુલ્લિત કરવા સંબંધી અને સદ્ગુણ વધારવા સંબંધી એટલે કુદરતી ઉછળતા જેસ્સાઓને વિવેકથી નિયમિત—પ્રસંગ પ્રમાણે ઓછા વધતા બહાર પડે તેવા કરવા સંબંધી છે.

મંડળીઓમાં ચાલતી વાતો જાણવાથી, ગ્રંથો વાંચીને અથવા દેશાટન કરેથી અનેક દેશના રાજ-ધર્મ-નીતિ-વિદ્યા-કળાકૌશલ્ય—રીતભાત સંબંધી હકીકતો જાણવાથી, મોટા પુરુષોનાં ચરિત્ર જાણવાથી, વિદ્વાન પુરુષોના વિચારો જાણવાથી આપણને ઘણા ઘણા વિષયોની જાણ થાયછે અને તેની સાથે સ્મરણશક્તિ વધેછે. એકજ વિષય ઉપર જુદાં જુદાં મતો જોઈને જુદે જુદે ઠેકાણે જુદું જુદું જોઈને ખરૂં ને સારૂં કીયું તે નક્કી કરવા તરફ આપણી વૃત્તિ જાયછે ને એથી તોલના—વિચારશકિત, વાદશકિત, પસંદ કરવાની શકિત ઈત્યાદિ શકિતયો કામે લાગ્યાથી કેળવાયછે ને આપણા વહેવાર કામમાં ઉપયોગી થઈ પડેછે. ગ્રંથો વાંચવાથી ને ભાષણ કરનારાઓને સાંભળવાથી નવીનવી જાણ થાયછે એટલુંજ નહીં પણ તેઓ કેવી રીતે વિચાર કરેછે, વિચારોને કેવી રીતે ગોઠવેછે, કેવી સ્પષ્ટ સુંદર ને અસર કરતી વાણીમાં વિચાર બહાર પાડેછે તે સૌ આપણે જાણીએ છીએ ને આપણી શકિતમાં વધારો કરીએ છીએ. કેટલાક કેળવાયલી બુદ્ધિ નહીં તેથી બીજાનાં બોલવાં પર વિશ્વાસ રાખી ઠગાયછે; કેટલાક પોતાની ટુંકી બુદ્ધિથી એક વિષય ઉપર અનેક રીતે વિચાર કરી

શકતા નથી પણ થોડો ઉપલકીઆ વિચાર કરી તે ઉપર મત બાંધી તેનેજ ખઇ છે એમ ઠોકી બેસાડેછે. તેથી તેને ને બીજાઓને બહુ ગેરફાયદા થાયછે ; કેટલાક પોતાનેજ પસંદ પડતી વાતનો આગ્રહ રાખેછે ને ખોટી તકરારથી સાબીત કરી બીજાઓને ભલામણ કરેછે ; કેટલાક લોક તરત માને તેવા દાખલાઓ આપી સમજાવી દેછે.—એવે એવે પ્રસંગે સાવધ રહેવાને, સામાનાં બોલવા ઉપર વિચાર કરવાને, સામાનું ખોટું મત તોડવાને, સામાનું ખરૂં ને સુંદર મત પ્રસન્ન કરવાને કેળવાયલી બુદ્ધિનું જરૂર કામ પડેછે. મનશકિતયો કેળવાયછે તેમાંજ નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે તો તે કેળવાયા પછી કાર્ય—અનુભવ ઉપર[illegible] નવા જ્ઞાન ઉપરથી નવો અનુભવ, નવા અનુભવ ઉપરથી [illegible] આપણું મન કેળવાયછે ને મોટાં અઘરાં અસાધ્ય કામ સહેલથી કરી શકેછે. જ્યારે માણસ પોતાની મેળે પોતાની અનેક જાણનો પ્રસંગ પ્રસંગ પ્રમાણે ઉપયોગ કરી શકે, કાર્યાકાર્યની તોલના કરી શકે, લાભાલાભ સમજી શકે, યુકિતયો કામે લગાડી શકે, વિવેકસદ્ગુણથી પોતાની શકિત દેખાડાવી શકે ત્યારે તે કેળવાયલું કહેવાય.

જેમ ઉપર લખેલી શકિતયો કેળવાયછે—વિચાર તર્ક વધેછે તેમ સારી સંગતિમાં રહેવાના અભ્યાસથી, સુબોધ તથા સુદૃષ્ટાંત મનમાં ઠાંસ્યા કરવાના અભ્યાસથી ને તે પ્રમાણે વર્તવાનો અભ્યાસ કર્યા કરેથી આપણી નીતિવૃત્તિ પણ દૃઢ ને સુશોભિત થાયછે. સદ્ગુણના ઉપર આસકિત રાખવી અને દુર્ગુણના ઉપર નિરંતર ધિક્કારથી જોવું એ સહેજ બનતું નથી. સંસારમાં અનેક લાલચ, લોભ ને મોહ છે તેથી ચિત્તવૃત્તિ દુરાચારમાં ફસી પડવાને તત્પર થાયછે. એ વેળા બોધ તથા દૃષ્ટાંતનું સ્મરણ તરત આડું આવતું નથી ને કદાપિ આવેછે તોપણ તે જોસ્સા આગળ ડબાઈ જાયછે. માટે ધર્મ તથા સદ્ગુણ સંબંધી મૂળતત્વ જે અભ્યાસથી મનમાં સજ્જડ ચોંટ્યાં હોય અને તેનેજ વળગી રહેવાનો અભ્યાસ પડ્યો હોય તો પછી કુકર્મ તરફ ચિત્તનું વલણ કોઈ દહાડો થાયજ નહીં. લાલચમાં ફસાવવાના વખત ઉપર ઈશ્વરનાં ભયનું, પશ્ચાત્તાપનાં ભયનું, અપકીર્તિનાં ભયનું સ્મરણ થવું ને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી કે મને પાપમાં પડતો ઉગારજે ; વળી એ[illegible]તાં પણ ફસાવવું ને પશ્ચાત્તાપ કરવો, પછી પાછું ચાનક રાખી મન મારી બીજીવાર લાલચમાં ન ફસાવું ને સદ્ગુણને વળગી ર[illegible]ની ખંત રાખવી;—એ પ્[illegible] અભ્યાસ થયેથી શુદ્ધ સદ્ગુણી થવાયછે, પણ [illegible]ન માટે બાળપણથીજ સદ્ગુણ ઉપર પ્રીતિ બેસવી જરૂર છે. દુઃખમાં ધીરજ, પુણ્ય પરમાર્થ કામ કરવામાં તત્પરતા, સત્યને માટે શૌર્ય ને હિંમત, સગાંસંબંધી ઉપર હેત, જનદયા, દેશભકિત ઈત્યાદિ સદ્ગુણ પણ કેળવણીથી દૃઢ થાયછે ને જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામેછે. મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર, ઈતિહાસ ને કવિતા વાંચવાની બહુ જરૂર છે કે જેથી મનુષ્ય જાતના અનેક સ્વભાવગુણથી જાણીતાં થવાય અને દુર્ગુણી પુરુષને અંતે દુઃખ થયલાં ને સદ્ગુણીને જય મળેલા તે જાણવામાં આવેથી દુર્ગુણઉપર ધિક્કાર ને સદ્ગુણ ઉપર પ્રીતિ બેસે. મનુષ્યમાત્રમાં સદ્ગુણનાં બીજ હોયછે પણ ઘટતી ને રૂડી કેળવણી વના સદ્ગુણ, સુંદર વૃક્ષરૂપે ઊગી શોભતા નથી.

વળી કેળવણીનો ત્રીજો વિષય સુઘડતા આણવા સંબંધી છે. ક્યાં કેટલી મર્યાદાથી ને કેટલા વિવેકથી બોલવું, પેરવે ઓડવે કેઈ રીત રાખવી, મિત્ર શત્રુ સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ વિષયોની જાણ જરૂરની છે; તેમ તેનો પ્રસંગ પરત્વે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો ને તેમાં આ ઘટતું સારૂં ને તે અઘટતું નરસું છે માટે આમજ રહેવું ને રાખવું, કરવું ને કરાવવું, એ સઘળાંનેસારૂ પણ કેળવણીની જરૂર છે. શહેરી લોકમાં ગામડીઆની રીતભાત હસવા જેવી થઈ પડેછે, દરબાર ન દીઠેલું એવાઓની રીતભાત ઉપરથી તેઓની દરબારમાં ફજેતી થાયછે. વિદ્વાન થઈને ક્રોધમાં અઘટિત વચન કહાડે તો તેને નઠારૂં કહેવાયછે. ઘરમાં યથેચ્છ ભાષણ કરનારો [illegible] તેને પોતાને પસ્તાવો થાય માટે વિવેક ને સુઘડતા એ રાખવાં જરૂર છે. ઉંચા કુળની રીતભાત અને કુલીન તથા ભણેલા માણસોની વર્તણુક એ જોયાથી સુઘડતાની કેળવણી મળેછે. સુઘડતા ઉપરથી અભણ ને ભણેલો, ગામડીઆ ને શહેરી, નીચકુળનો ને ઉંચકુળનો તરત પરખાઈ આવેછે. સુઘડતા વિના મોટા માણસનું રૂડું શૌર્ય તે કેવળ ઘાનકીપણું થાયછે, તેનું ભણેલું તે દહોડડાહ્યા—પણામાં ખપેછે અને તેનો હાસ્યવિનોદ તે ભાંડ ભવાયાના જેવો ગણાયછે. વિવેક, સભ્યતા, નમ્રતા, મળતાવડાપણું એથી મિત્રપ્રાપ્તિ થાયછે ને સંસારી કામકાજમાં વહેલું કરાયછે. કુળમોટપ, વિદ્યા, પદવી ઈત્યાદિને શોભાવનાર વિવેકવિચાર છે.—ઉદ્ધતાઈ નથી. જેમ જેની સુઘડતા તેમ તેનું માન ને તેના ઉપર પ્રીતિ જોવામાં આવેછે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની કેળવણી દરેક માણસને જરૂરની છે. દુનિયાંદારીનો અનુભવ અને કેળવાયલી જ્ઞાનશકિત હોય તોજ શાસ્ત્ર-ધારા બંધાય, યુકિત-વ્યવસ્થા થાય, ન્યાય કરાય, ગ્રંથ લખાય ને સભામાં ભાષણ અપાય. વિદ્યાકળાના શોધ ને યંત્રાદિકથી કાર્ય થાય તેપણ જ્ઞાનશકિતની કેળવણી વડે. સંદેહ તથા મુશકેલીનો ખુલાસો કેળવાયલી વિચારશકિતથી તરત થાય. વળી દ્રવ્ય-માન-પદવીનો લાભ અને ઉંચો આનંદ મળે. અનીતિથી દૂર રાખનાર અને નીતિથી સુખ તથા માન વધારનાર કેળવણીજ છે. એથી માણસ પોતાનો ટેક ને મોભો જાળવી શકેછે; પોતાને તેવું બીજાને એ જે મોટો તથા રૂડો વિચાર તે પ્રમાણે પોતે વર્તેછે ને બીજા વર્તે તેવું શીખવેછે; અધીરપણે ને અકળા-મિજાજમાં નઠારાં કામ કરવાની વૃત્તિ થાયછે તેને મન મારી અટકાવેછે અને સુખ તથા માનનો અતિલોભ થાયછે તેને વિવેકથી હદમાં રાખેછે. દુર્ગુણીની નિંદા થાયછે અને સદ્ગુણીનું વેળાએ ફાવતું નથી તોપણ તેનાં વખાણજ થાયછે માટે સદ્ગુણને મૂકવા નહીં ને ધીરજથી કામ કર્યા કરવાં; તેમ આપત્તિમાં ધીટતા, સંધિ-પ્રસંગે શૌર્ય હિંમત સાહસ, વ્યવહારમાં પ્રમાણિકપણું, દેશભકિત, રાજ્યભકિત, ઈશ્વરભકિત, પરમાર્થમતિ ઈત્યાદિ સૌ કેળવણીથીજ પ્રાપ્ત થાયછે. કૂવડતાને, છીછરાં-છળાપણાંને, છાકટાપણાંને, બીકણપણાંને, જંગલીપણાંને, ઝાંખપણાંને ખસેડનાર અને વિવેકમર્યાદાથી વર્તતાં શીખવનાર અને રૂપગુણસૌંદર્ય તથા સ્થિતિવ્યવહારસૌંદર્ય ઉપર યોગ્ય પ્રેમ રખાવી સ્વચ્છતા તથા સુઘડતાથી સૌ પ્રસન્ન થાય ને માન આપે તેવું કરાવનાર કેળવણીજ છે.

કોઈ પણ જાતની કેળવણી એટલે તે બાબતની

પછવાડે શ્રમ લઈ તેને સુધારી ઉપયોગમાં આવે તેવી કરવી. ધંધામાં કેળવણી લેવી એટલે ધંધો કરવાનો અભ્યાસ રાખી તેમાં જાણીતાં થવું. પશુપક્ષીને કેળવવાં એટલે તેઓનું વિકરાળપણું, બીકણપણું જાય અને આપણી સાથે હળી જઈ આપણું કહ્યું કરે તેવી હાલતમાં તેને આણવાં. મનની કેળવણી એટલે મનને વધારે કામ કરતું વધારે સગુણી ને વધારે ડાહ્યું કરવું. ઈશ્વરે માણસનામાં જ્ઞાનશક્તિ ને ઈચ્છાશક્તિ એ બે વિશેષ મૂક્યાં છે. કે જેની કેળવણીથી તેણે અનેક પદાર્થોના સ્વભાવ જાણી અનેક વ્યવસ્થાથી તેઓને અનેક રૂપમાં આણી પોતાના ઉપયોગમાં આણ્યાં છે. જમીન ખેડેથી ને તે ઉપર બીજી ક્રિયા થયેથી તેનો પાક આપણાં કામમાં આવેછે. ખાણો ખોદિથી ને પછવાડેથી- બીજી ક્રિયા થયેથી ધાતુ આપણાં કામમાં આવેછે. અવલોકનશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ એથી માણસે સુમારવનાના શોધ કર્યા છે. ને સુખસામગ્રીમાં વધારો કર્યો છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને માટે સુખસામગ્રી તૈયાર નથી કરીમુકી પણ એણે પોતાની બુદ્ધિથી તૈયાર કરવી એવો તેનો (ઈશ્વરનો) હેતુ હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાયછે. અર્થાત્ કેળવણી લેવી ને કરવી એ આપણી ફરજ છે. હીરો ખાણમાંથી નીકળેછે ત્યારે તેટલો પ્રકાશ નથી આપતો પણ ઘસાયા પછી પ્રકાશ આપેછે અને માણસને વિષે પણ તેમજ છે. આપણું જ્ઞાન, આપણો સ્વભાવ, આપણી રીતભાત કેળવણીથીજ પોતાનાં ખરાં તેજસ્વી સ્વરૂપમાં પ્રકાશેછે. અને એજ કારણથી રાનમાં રહેનારો ભીલ અને નગરમાં રહેનારો બ્રાહ્મણ—ક્ષત્રી એક બીજાથી જુદા પડેછે. બંને માણસ છે, બંનેમાં કુદરતી શક્તિ ને સગુણ છે. પણ એકમાં તે કેળવાયલાં નથી ને બીજાનામાં તે કેળવાયલાં છે. કેળવણી એ માણસનું મોટું બળ છે કે જેથી સિંહ ગજ સરખા પશુ વશ થાયછે ન અનેક નવી સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયછે. કેળવણી એ મોટો પ્રકાશ છે કે જેથી ઘણી ઘણી વાતો આપણને ફાયદો કરનારી જે અજ્ઞાન-અંધારામાં હોયછે તે જોવામાં ને પછી ઉપયોગમાં આવેછે. કેળવણીથીજ આપણે પરસ્પરના ધર્મ સમજીએ છીએ, ઈશ્વરને ઓળખી શકીએ છીએ અને તેનાં અનંતશક્તિ, અપારડહાપણ ને અનંત યશવિષે વિચાર કરતાં ગૂમ થઈ જઈ આપણે આપણો ગર્વ મૂકીએછીએ ને તેના ભક્ત થઈ રહીએછીએ.

કેળવણીને માટે ખંત તથા શ્રમ અવશ્ય છે. કેટલુંક કામ સહેલથી થાયછે ને કેટલુંક ઘણે શ્રમે થાયછે પણ જે ઘણે શ્રમે થાયછે તે ઘણું મૂલ્યવાન ને લાભકારી હોયછે. કંટાળો ન આણતાં હોંસ શ્રમ ધીરજ ખંતથી કરવાં કરીએ તો કોઈ દહાડો પણ કામ પાર પડેજ. અભ્યાસથી સંધું સહેલું થઈ પડેછે. ઉદ્યોગનું ફળ વહેલું મોડું મળેછેજ. અસાધારણ બુદ્ધિનાં મોટાં માણસો કહેવાયછે તેઓએ પણ ઘણો શ્રમ કરી ઘણાં દુઃખ વેઠી ઘણી વાર હાર ખાઈ પોતાની શક્તિઓ કેળવી હોયછે ને તેથીજ તેઓ સંધિ મળેથી મોટી પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે. આળસ ને અજ્ઞાન ને વહેમ એ માણસના મોટા શત્રુ છે ને તેને દુર્દશામાં રાખેછે; એ શત્રુને મારી કહાડનાર ઉદ્યોગ ને જ્ઞાન છે માટે એ બેનો વધારો કરવાનો અભ્યાસ જરૂર જોઈએ.

માણસે કુદરતીજ હાલતમાં રહેવું એમ નથી પણ તેણે પોતાના ઉદ્યમમાં પોતાની

હાલત વધારે વધારે સારી કરચાં કરવી એવું ઈશ્વરે નિર્માણ કરચું છે. કુદરતને કેળવ્યાથી વધારે સારી હાલત થાયછે. માટે આપણાં મનને પૂરતી કેળવણી આપવી જોઈએ. સ્વભાવરૂપી ઘોડાને વિવેકની લગામ ઘાલી કેળવવો જોઈએ. શરીરને કસરતથી કેળવી તૈયાર કરવું જોઈએ પણ તેમ વગર વિચારે ન વાપરતાં નિર્બળનું સંરક્ષણ કરવા વગેરેના કામમાં વાપરવું જોઈએ. ધનને ક્ષણભંગુર મોજશોખમાં, ક્ષણભંગુર માનના લોભથી ન્યાતવરા ને વરઘોડાના ખરચમાં ઉડાવી દેવું ન જોઈએ પણ વૃદ્ધકાળ તથા આપત્તિ કાળને માટે અને કુટુંબના ભરણપોષણ તથા બાળકની કેળવણીને માટે રાખી વધતું હોય તે દેશીભાઈના સુખને અર્થે પરમાર્થમાં વાપરવું જોઈએ. તન-મન-ધનબળ કેળવણીથી વધારવાં ને વ્યવસ્યાં હોય તોજ તે વધે માટે વિવેક વ્યવસ્થા રાખતાં શીખવાને પણ કેળવણી જોઈએ. આપણી કુદરતી શકિત ને ઈચ્છા કેળવાયા પછી ઘણામાં ઘણી કેટલી છે તે જાણવું, મનની શકિતયોને જ્ઞાન તથા અભ્યાસથી કેળવવી, ઉદ્ધત જોસ્સાને વિવેકમાં રાખવા, રીતભાત સુઘડ રાખવી, અવલોકનશકિત તથા વિચાર ડહાપણ વધારવાં, ધર્મ નીતિનાં મૂળતત્ત્વ જાણી તેને અનુસરી વર્તવાનો નિશ્ચય રાખવો એ સૌ કેળવણીના વિષય ને કર્મ છે. એક વિદ્વાન કહેછેકે "જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં ને પોતાના દેશનાં કામ પ્રમાણિકપણાંવડે, કળાકૌશલ્ય વડે અને પરમાર્થ બુદ્ધિવડે કરવાને લાયક થાય તેજ પૂરી ને ખરી કેળવણી છે." બીજો કહેછે કે "સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને કળાથી દોરવવી તે કેળવણી કે જેથી બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણ એ બંને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય. કેળવણી પામેલા માણસો પણ મરી જાયછે તો પણ તેઓની બુદ્ધિ તથા તેઓના સદ્ગુણ આવતા જમાનાના લોકને ઉત્તેજન આપી બુદ્ધિ વધારનાર, દુઃખ ઓછું કરનાર ને સુખ આપનાર થાયછે."

૩. ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ.

આ સંસારમાં મનુષ્ય માત્રનો ઉદ્દેશ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. જુદાં જુદાં માણસને જુદા જુદા પ્રકારનું સુખ હોયછે. આપણા લોકે સંતોષમાં ખરું ને મોટું સુખ માની લીધું છે. સંતોષ એટલે શું? લોભ ન રાખતાં જે મળે તેમાં રાજી રહેવું એમ લોક સમજેછે. પણ જુઓ, મનુષ્યનો સ્વભાવજ છે કે તેને એકની એક સ્થિતિમાં રહેવું ગમતું નથી. તેને નવું નવું જોવાનો ને પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવાનો લોભ હોયજ છે, તે નવાં ને વધારે સુખની આશા રાખેજ છે, તો હવે તેનામાં વિવેક—સંતોષ ક્યાંથી રહે? જો સંતોષે રહ્યા હોત તો યુરોપ અને અમેરિકાના લોક ઉદ્યમી, યશસ્વી, સમૃદ્ધિમાન ને તે પ્રમાણે સુખી છે તે કેમ થાત? આપણા લોક ન મળ્યાને લીધે સંતોષ ધરી બેઠાછે માટે શું તે પેલાઓ કરતાં વધારે સુખી છે? 'અશકિતમાન્ ભવેત્સાધુ ને વૃદ્ધાનારી પતિવ્રતા' એ ન્યાયે તો આપણે સુખી છીએ ખરા. અયોધ્યાની ને હસ્તિનાપુરની શોભા કરતાં હાલનાં પારિસ લંડનની શોભા વધારે નથી?

રામ ને કૃષ્ણ એના કાળના લોક કરતાં હમણાનાં કાળના ઇંગ્લિશ, જર્મન, અમેરિકન, ફ્રેંચ એ વધારે સુધરેલા નથી? જો છે એમ કહેશો તો એઓ પેલા કરતાં વધારે સુખી હોવાજ જોઈએ. આપણે સુખી નથી એ વાત ખરી. સંતોષનું સુખ માન્યાથી ને ચાંચલ્ય ખોયાથી આપણે જડ ને વહેમી થયાછીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થયા પછી આપણે નવું નવું અનુભવવા માંડ્યું છે પણ તેથી શું આપણે તે રાજ્ય થતા પહેલાં હતા તેવા સુખી નથી? નવું જાણવાની હોંસથી, નવું જાણેથી ને નવી આશાથી આપણે નવી રીતનું સુખ ભોગવીએ છીએ; હવે સંતોષનું નિસ્તેજ સુખ સારૂં કે હોંસ આશાનું સતેજ સુખ સારૂં? એ સતેજ સુખથી આપણે ઉદ્યમ કરીએ છીએ ને એથી ફળપ્રાપ્તિ થશે—સમૃદ્ધિ ને સુખ વધશે. પ્રકાશ સૌને ગમે, અંધારૂં ન ચાલતાનું સૌને ને જરૂર કરીને કાળાં કામ કરનારને ગમે. કોઈ કહેશે કે અસંતોષી દુર્દશામાં આવેછે ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થાયછે તો એના કરતાં સંતોષી રહેવું એ વધારે સારૂં છે. દુઃખ તો અનિવાર છે, સંતોષીને અસંતોષી બંનેને છે; જેમ સંતોષીને પોતાનાં દુઃખમાં અભ્યાસને લીધે થોડું દુઃખ થાયછે તેમ અસંતોષીને 'નામ તો કરચું,' 'લહાવો તો લીધો' 'ચડતી પડતી સૌને હોયછે.' 'સામગ્રીસુખતો વધારે છે.' એવા એવા વિચારથી દુઃખ ઓછું લાગેછે. સંતોષી પુરુષ અસંતોષીના સહવાસથી અસંતોષી થાયજ; અસંતોષી પોતાના દુઃખમાં જખ મારીને સંતોષી થવાનોજ. એક અતિ દુઃખી કપાળે હાથ દઈ બેસી રહેછે. ને બીજો અતિ દુઃખી 'જીવતો નર ભદ્રા પામશે,' એ વિચારે પાછો ખટપટમાં પડેછે ને પોતાના દુઃખને વિસારેછે ને વેળાએ પાછો હતો તેવો સુખી થાયછે. હવે સંતોષ રાખવો સારો કે અસંતોષ રાખવો સારો? વળી જૂઓ—જગતમાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય, લય ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ, સ્થિતિ લય ને ઉત્પત્તિ એમ ચક્ર રૂપાંતર દર્શન દયાં કરેછે; દિવસ પછી રાત ને રાત પછી દિવસ; પ્રકાશ પછી અંધારૂં, અંધારૂં પછી પ્રકાશ ને એ પ્રમાણે ચાલ્યુંજ જાયછે. સ્વભાવ; જ્ઞાનવિવેક ને યોગ એથી આપણે કર્મ કરચાં કરીએ છીએ, કર્મ ઉપરથી સ્થિતિ ઘડાયછે, તેમ વળી સ્થિતિ પ્રમાણે કર્મ કરીએ છીએ ને એમ સ્થિતિકર્મનાં પણ રૂપાંતર જોવામાં આવેછે. સંસાર એ નાટક છે ને એમાં જ્યાં ત્યાં ધૂમાધૂમ થઈ રહીછે, આપણે પણ ધૂમીએ છીએ. આપણાથી ધૂમ્યા વના રહેવાતુંજ નથી. પ્રવૃત્તિમાં રહીએછીએ, કામ કાજમાં પ્રવૃત્ત છીએ, પ્રવૃત્તિ આપણને સર્જિત છે, તો પછી નિવૃત્તિ ને સંતોષથી સુખ છે એ ભણવું મિથ્યા કેમ ન થાય? રામ ઘણા જ્ઞાની હતાં માટે શું તે પ્રવૃત્તિમાં નહોતા? પ્રવૃત્તિમાં રહી પ્રપંચી રાજનીતિથી રાવણને નથી જીત્યો? રામના ગુરુ વશિષ્ઠ તે કર્મયજ્ઞી તત્ત્વદર્શી હતા જનકવિદેહી શું રાજકારભાર નહોતા કરતા? ધર્મ અર્જુન ભીષ્મ દ્રોણ એઓએ જુદ્ધ શા માટે કર્યાં? મારો તો આજ વિચાર કે નિવૃત્તિવિવેક સમજી સ્વભાવકર્મથી પ્રવૃત્તિ રાખવી ને ઉદ્યમ ફળનાં લહાવા લેવા એ સુખ ઉંચા પ્રકારનું છે ને એ સુખ જો ઘણી વાર રહે તેવું હોય તો એ સર્વોપરિ ને ઉત્કૃષ્ટ છે.

અકેકે જણનું સુખ દેશના સર્વ જણના સુખ સાથે ઘણોખરો સંબંધ રાખેછે. દેશના સુખવિષે બોલતાં તેમાં રહેનાર અકેકે જણનાં સુખને વિષે પણ વિચાર બંધાયછે માટે હવે દેશના—ઘણા જણનાં સામાન્યસુખ વિષે

થોડુંએક: જ્યાંના લોક ઘણા કાળસૂધી રાજ્ય —ધર્મ—નીતિ—સંસાર—વિદ્યા—કળા —સમૃદ્ધિ ઈ૦ ના સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ સુખ ભોગવ્યાં કરેછે તે લોક વધારે સુખી કહેવાય. બ્રાહ્મણોએ ને ક્ષત્રીરાજાઓએ ઘણા કાળસૂધી દેશ સુખી રહે તે વિષે કંઈ વિચાર કીધા નથી. તેતો સ્વાર્થી એટલે નજ કરે તેમ અજ્ઞાન પ્રજા જે પોતાના વર્તમાનસુખથી સંતોષે રહી, જે પોતાના રાજાના ઠાઠમાં ને બ્રાહ્મણના તેજમાં મોહિત થઈ અંજાઈ રહી, જે પોતાના જાલમ રાજાઓનાં જુલમ તળે અને જાતિબંધન તળે ચંપાઈ રહી. તેનાથી પણ દેશને માટે જાથુનું કંઈ થયું નહીં સ્વદેશી ને પરદેશી શત્રુઓની સામાં યુદ્ધ થયાં તેમાં લડવામાં ક્ષત્રી ને રજપૂતવર્ગ શિવાયે, બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય પ્રજાનો મોટો કોઈ વર્ગ નહોતો. રાજા ને પ્રજા બંને જ્યારે પોતપોતાનો ધર્મ પોતાના દેશપ્રતિ સમજે ને સંપે વર્તે ત્યારેજ દેશની સારીસ્થિતિને સારૂ સામગ્રી થાયછે—જેમાં પાછા આવતા કાળનાં રાજાપ્રજા ઉમેરો કરેછે. રાજ્યમાં શું થાયછે તેને વિષે પ્રજા બેદરકાર, વળી પ્રજા અભણ ને હક લેવા સમજે નહીં એથી દેશની ભુંડી દશા થઈછે. વામને બળીનો દોર તોડ્યો, પરશુરામે ક્ષત્રીનું જોર તોડ્યું, રામે પરદેશી સૈન્ય વડે રાવણાદિ રાક્ષસો સંહારચા ને વળી પાછા કૃષ્ણની વખતમાં કંસ, શિશુપાળ, જરાસંધ, ભૌમાસૂર એ હતાજ ! જો રાજાઓએ પ્રજાને ઘટતા હક આપી, દરબારી કામમાં (જાતિ કુળનો બાધ ન ગણતાં) દાખલ કરી હોત એટલે પ્રજાએ સ્વતંત્ર હક મેળવ્યા હોત ને રાજકાજમાં મન રાખ્યું હોત તો વારે વારે પીડનારા શત્રુ દીઠામાં ન આવ્યા હોત. દેશની સમૃદ્ધિ વધી તો નહીં પણ ઉલટી અસ્તવ્યસ્ત થઈગઈ. સંપીલા ઉદ્યમથી યશ મેળવવા, ખંતથી વ્યવસ્થા કરવી, વ્યવસ્થા કરી પાછા યશ મેળવવા, વળી વ્યવસ્થા કરવી એમ ચાલ્યાં કરેથી સુખસામગ્રી વધેછે ને ઘણો કાળ રહેછે. સારૂં છેકે હમણા બુદ્ધાવતાર છે. દેશી રાજા ને પ્રજા બંને દુર્દશામાં સરખાં છે. ભલે મુસલમાનનું રાજ હતું કે પ્રાકૃત ભાષા ખેડાવા લાગી ને ભલે અંગ્રેજનું રાજ છેકે સર્વ પ્રજામાં દેશાભિમાનનો જોસ્સો ઉત્પન્ન થવા માડ્યોછે. ને દેશીજનના સામાન્યસુખને અર્થે ઐક્ય થવા માડ્યુંછે ને આશા છે કે દેશી રાજવર્ગ પણ પ્રજાવર્ગ સાથે સાર્વજનિક કામમાં સામેલ થશે. દેશનું સામાન્યસુખ ઘણીવાર રહે તેવું પ્રાપ્ત કરવું છે. એને દરેક દેશીજને ઉદ્દેશ સમજવો ને એને માટે તેણે પોતાનો ખંતી ઉદ્યોગ આરંભવો.

હવે ઉદ્યોગ વિષે—ઉજ્જમ ને ઉજમાળું એ શબ્દ મંગળવાચક છે. ઉદ્યોગથી થતા લાભ વિષે મારે જણાવવું એ નિરર્થક છે સૌજ જાણેછે કે હાથ લાંબો કરીએ તો ઝાડથી ફળ લેવાય ને ચાલીએ તો મિત્રને મળાય. આગબોટ, આગગાડી, બલૂન, તાર, અનેક યંત્રો, ઓજાર, હથિયાર, છાપખાનાં, અનેક મકાનો, અનેક ગ્રંથો ઈત્યાદિ સૌ ઉદ્યોગનાં ફળ છે. ઉદ્યોગથી વિદ્યા કળાકૌશલ્ય વધેછે, સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાયછે, સમૃદ્ધિ વધેછે ને તે પ્રમાણે સુખ ભોગવાયછે.

મુંબાઈમાં તો થોડાક પણ જિલ્લામાં તો લોક ઉદ્યમને માટે બૂમ પાડેછે—કહેછે કે અમે શ્રમ કરીએ પણ કોની સાથે માથું ફોડીએ? વાત ખરી છે. લોકના મહોડાંપર આજકાલ તેજ નથી, તેઓને રોજગાર નથી. યુરોપના કારખાનાએ આપણા કારીગરોને રઝળતા કરચાછે. પરદેશ સાથે વેપાર કરવાને પુંજી

જોઈએ. ગામગામમાં આપલેનો ધંધો પણ મોંઘવારીને લીધે લાભકારી નથી, ખેતીવાંડી કરનાર હમેશનો એક જૂદો વર્ગ છે ને પડતર ભોંય ખેડવાનું માથે લેવામાં દ્રવ્ય તથા માણસો જોઈએ, તેમ થોડાક લોકોએ ત્યાં જઈ વસવું જોઈએ તે આપણા લોકના વિચારથી ઉલટું. બેંકો નીકળવાથી ને શેરસટ્ટાની ખુવારીથી દેશી સરાફી બંધ થઈ છે, દેશી રાજ્યો પડીભાંગ્યાં એટલે ત્યાંથી પણ લોકનો ઉદ્યમ બંધ પડયો; અંગ્રેજ સરકાર તે પોતાની નોકરીમાં કેટલાકને રાખે? ઈનસાફનાં ખાતાંમાં ને લશ્કરીખાતાંમાં ઉંચા દરજ્જાની નોકરી તો આપણને મળેનહીં, 'બાદશાહ ત્યાં બજાર' તેવું આપણાં દેશમાં નથી. હવે લોકને રોજગાર તે ક્યાંથી હોય? દુનીઆમાં ઉદ્યમની ખોટ નથી પણ આપણે ઉદ્યમ શોધી જાણતા નથી અથવા જાણીએ છીએ તો તે રસ્તે ઘણાંક બન્ધનને લીધે આપણે જઈશકતા નથી. પણ જ્યારે એ આપણી ભૂલ છે ત્યારે ઉદ્યમ નજ મળે! જો લોક ન્યાતના જુલમની દરકાર ન રાખે, થોડા દહાડા કુટુંબસુખની દરકાર ન રાખે, પરદેશ ભટકે, ખોટા માની લીધેલા જાતકુળના ટેક મૂકીદે, વિદ્યા હુન્નર ભણે, પોતપોતાને ફાવતા ઉદ્યોગ શોધે ને કરે તો લાભ થયા વગર રહેજ નહીં. ખુશામતથી ખાવા જેટલું પેદા કરવું, ખોટી મોટાઈમાં નાતવરા વરઘોડા કરી દેવાદાર થવું, દુર્દશામાં રીબાવું ને ગાલ ઉપર તમાચો મારી લાલી દેખાડવી ને સંતોષીમાં ખપવું એનાં કરતાં દેશકાળસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી, ટેકમાં રહી પોતાને ફાવતો ઉદ્યમ કરવો ને તેનાં ફળ જોવાં એ આપણું પુરુષાર્થ છે. ઉદ્યમની ખોટ નથી પણ આપણે વહેમની કાયર, દુઃખના અભ્યાસે સંતોષી ને નસીબ ઉપર બેસી રહેનારા થયા છીએ. સંસારનાટકમાં ધામધૂમ છે, બીજા દેશના લોક પોતપોતાના વેશ રૂડી રીતે ભજવેછે ત્યારે આપણે કેમ ન ભજવવા? શું દયામણા દુખિયારા દેખડાવી ઈઝરાયાં કરવું ને નીસાસા મૂકયાં કરવા! દુઃખમાં તો છીએ હવે દુઃખથી શું કરવા ડરવું? બને તેટલું સાહસ કરી ખાડામાંથી કાં ન ઉપર આવવું? એ વિચારનો રસો લોકમાં ઉત્પન્ન થાય ને ખંતી ઉદ્યોગ ચાલે તો આપણી—આપણા દેશની સ્થિતિ સુધર્યા વગર રહે નહીં એ નક્કી છે.

દાખલા જોયાથી સાંભળ્યાથી, પુસ્તકો વાંચ્યાથી ને સંગતિથી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળેછે પણ પ્રથમ પોતાની હોંસ જોઈએ. જેમ યુરોપખંડના લોકોને પરસ્પર સંગતિના અને એકધર્મ-ભાષાના લાભ છે તેવા આપણે હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા પ્રાંતોના લોકને નથી. તેમ મુસલમાનો જેમ હળી ગયા હતા તેમ અંગ્રેજો હળતા નથી પણ અતડા ને અતડા રહેછે ને એથી તેઓની સંગતિનો પણ આપણને લાભ નથી; પણ માટે, શું આપણે ઉદ્યમ ન કરવા! જો આપણે આપણા દેશનો જય કરવોજ છે તો તેને અર્થે ઉદ્યોગ, શ્રમ, દુઃખ, સાહસ, નિડરપણું, સંપ, શૌર્ય આદિ સદ્ગુણો આપણામાં પ્રથમ આવવાજ જોઈએ. થોડા દહાડા ઉપર મેં મારા ઘરમાં એક આઠ મહિનાની જરાતરા ઘુંટણીઆં તાણતી છોકરીને બે ઓરડાની વચમાંનો ઉંબર ઓળંગતા જોઈને હું બહુ પ્રસન્ન થયો હતો. પ્રથમ તો તે ઉંબર પાસે ગઈ, પછી તે અદુકડી બેઠી, પછી તેણે હાથ ઉંચા કરચા ને પછી ઉંબરનું લાકડું ઝાલ્યું, પછી મહા

ક્ષ્ઠે તે ઉપર પડી, પછી તે ૬ આંગળ પોહોળાઈના ઉંબર ઉપર આડકતરાતી પડી, પછી માથું બહાર લટકતું રાખી તેણે બે હાથ ખસેડી નીચા કરચા ને બીજા ઓરડાની ભોંય સાથે ટેકયા, પછી ધીમે ધીમે પોતાનું પેટ ખસેડી ઓરડામાં ઉતરી ને બેઠી ને હસી પડી. પછી એક જણે તેને પાછી પ્રથમનાં ઓરડામાં આણી તો રડી પડી—પાછી ગઈ, આવી, પડી, પણ પેટ સાથે એક હાથ દબાઈ ગયો તેથી તે ઉંબર ઉપર પડી રહી પણ રડી નહીં, થોડી વાર પછી તેણે હાથ કહાડયો ને પ્રથમની તજવીજ પ્રમાણે બીજા ઓરડામાં ગઈ ને અમારા સામું જોઈ હીહી કરીને હસવા લાગી. પછી થોડી વાર અમે તેની સામાં જોયું નહીં એટલે તેણે રડવા માડયું ને જ્યારે તેની સામાં જોયું ત્યારે તે પાછી હસી. છોકરીએ શ્રમથી જય મેળવ્યો ને તેને ખુશાલી થઈ! એ જય મેળવતાં તેણે કેટલું સહન કીધું! માથું બહાર લટકતું જોઈ મને વિચાર આવ્યો કે સાહસમાં પ્રથમ માથું બહાર કરવું પડેછેજ.

દેશમાં મોટા કોણ? રણશૂર, વિદ્યાશૂર ને ધનશૂર. જ્યારે તનમનધનથી અનુકૂળ એવા પુરુષો દેશનાં સામાન્યસુખને અર્થે પોતાનાં તનમનધનથી ઉદારતા બતાવે ત્યારેજ દેશની સમૃદ્ધિ વધે. રણશૌર્યથી જસ મેળવવાને આપણી પાસે સાધન નથી. શૌર્ય સમાન ઉંચો સદ્ગુણ ને મોંઘું આભૂષણ એ પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે પણ પૂર્ણ લક્ષથી ખંતી ઉદ્યોગથી ને બારીક ચાતુરીથી શું પ્રાપ્ત નહીં થાય?

હવે વૃદ્ધિવિષે થોડુંએક. અંતે મરવું છે, એ સમજ છતાં પણ કોઈ મરવાની ઈચ્છા કરતું નથી; ઉલટી વધારે જીવવાની આશા રાખેછે; બન્ધન—દુઃખમાં પડયાપછી તેમાંજ સંતોષ માની રહે એવો કોઈનો જન્મસ્વભાવ નથી, ઉલટું તેમાંથી છૂટવાને તે મથન કરેછે. સ્થિતિ હોય તેથી વધારે સારી કરવાને સૌ કર્મ કરેછે; વધારે વધારે સુખ પ્રાપ્ત કરવાને સૌ લોભ રાખેછે. માત્ર નક્રાવેથી સંતોષ ધરી બેસેછે. મનુષ્યનો અનિવાર સ્વભાવજ છે કે તેણે પોતાની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વધારે સારી કરયાં કરવી, તો વસ્તુતઃ અંતે નાશ કયાંથી હોય? 'અંતે સૌનો નાશ છે.' એ મત, ધર્મનીતિની શિક્ષા આપવા માટે અને દુઃખમાં દીલાસો મળવા માટે નીકળ્યું છે; પણ ઉદ્યમ ન કરવો, સ્થિતિ ન સુધારવી એને માટે નથી નીકળ્યું. ઘણાંક બન્ધન, અજ્ઞાન, દુરાચરણ, અનભ્યાસ, અનુદ્યમ, અવ્યવસ્થા એથી આપણે ધારયા પ્રમાણે કામમાં ફાવી શકતા નથી; પણ શું તેટલા માટે 'અંતે નાશ છે.' એમ માનવું? ને માત્ર મહોડેથીજ બાકી. કર્મ તો શું કર્યા કરવાં? ચડતી પછી પડતી જોવામાં આવેછે પણ શું પડતી પછી ચડતીનો સંભવ નથી? વારૂ, પડતી થાયછે તેનાં પણ કારણો હોયછે, ને એ કારણો જે પ્રમાણે દૂર કરયામાં આવેછે તે પ્રમાણે પડતી મોડી આવેછે, અથવા નથીજ આવતી અથવા પડતીમાંથી પાછા ચડતીમાં અવાયછે. અંતે નાશ છે એ મત, ચડતીમાં બહેકી ન જવાને માટે છે. અગર એ મત તત્ત્વવિચારથી ખરૂં માનીએ તોપણ તે મત પ્રમાણે ને તેમાંથી નીકળેલા પ્રારબ્ધવાદ પ્રમાણે સંસારમાં કોઈથી વર્ત્તાયું હોય—જડ થઈ કોઈ ઘરમાં બેસી રહ્યું હોય એમ નથીજ.

ઉંચી નીચી ભોંય ઉપર ગાડીની જે ગતિ હોયછે તેના કરતાં બાંધેલી સડક ઉપર વધારે

હોયછે. જોગી પોતાનું આવરદા વધારી શકેછે—આપણે ઓસડથી રોગ દૂર કરી વધારે જીવીએ છીએ. પૃથ્વીઉપર માણસ જાત પોતાનું જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધારતી જાયછે. આપણા દેશમાં મહાપુરુષો હતા ને આજે નથી, પણ શું આજે બીજા કેટલાક દેશોમાં આપણા થઈ ગયલા મહાપુરુષો કરતાં ઉંચી પદવીના મહાપુરુષો નથી? છે. મૂર્તિપૂજા ને ભક્તિભાવ એમાં સ્થિતિ વધારે સારી કરવાનાં વિચાર રહેલાજ છે. ઉદય અસ્ત, ભરતી ઓટ, ચડતી પડતી, વૃદ્ધિ ક્ષય એના ચક્ર રૂપાંતર થયાં કરેછે, તે વિષે આપણે નથી કલ્પી શકતા કે કીએ મુકામે તે ક્રિયા અટકશે? અર્થાત્ જગતમાં વૃદ્ધિજ છે. વૃદ્ધિને અટકાવનાર અવ્યવસ્થા ને અનાચાર છે; માટે વ્યવસ્થાની સાથે ઉદ્યમ કર્મ થયાં કરે તો વૃદ્ધિ પણ થયાં કરેજ.

એ વૃદ્ધિના વિચારથી યુરોપ અમેરિકાના લોક ઊંચાં યશસુખ ભોગવેછે. આપણે તે ભોગવતા હતા પણ તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો મર્મ ન સમજવાથી અને આપણી અનીતિથી આપણે દુર્દશામાં આવ્યા ને એમાંથી ઉંચા સદ્ગુણ વના આપણાથી બહાર ન નીકળાયું ને ત્યારે સંતોષ તથા પ્રારબ્ધને સાહી સુખ માની લેવા માડયું ને ઉદ્યમ કરવાનો સ્વભાવ છતાં ઉદ્યમના સાધન તરત ન મળવાથી અનેક બન્ધન ભય એથી કાયર થઈ નીરાંતે આપણે બેઠા છીએ. એ સ્થિતિમાંથી પાછા નીકળવાને ઉંચા સદ્ગુણ ધારણ કરવા જોઈએ—જ્ઞાન વધ્યું, ચાંચલ્ય વધ્યું, મોટાં કામ માથે લેવામાં શૌર્ય બહાર પડયું એટલે આપણી સ્થિતિ વધારે સારી થઈ એમ નક્કી સમજવું.

---

૪. સંપ વિષે.

જ્યારે એક ઘરનાં, એક ન્યાતના, એક જાતના અથવા એક દેશના લોક અથવા જૂદા જૂદા ઘરનાં જૂદી જૂદી ન્યાતજાતના ને જૂદા જૂદા દેશના લોક કેટલીએક વાતમાં એક વિચારના થાયછે અને એ વિચાર પાર પાડવાને એકઠાં મળી કામો કરેછે ત્યારે તે એકઠાં મળવાને ઐક્ય અથવા સંપ કરીને કહેછે. સારાં અથવા નરસાં કોઈ પણ કામને માટે એક વિચારનાં થવું તેનું નામ ઐક્ય અથવા સંપ એમ કહેવાયછે.—કે, ફલાણાનાં ઘરનાં સૌ સંપથી રહેછે. સંપ શબ્દ સાધારણ છે. સંપ શબ્દથી વાકેફ નહીં એવા લોક થોડાજ. નિશાળમાં જતો છોકરો પણ કોઈ દહાડો ફરિયાદ કરતો આવેછે કે ફલાણા બે છોકરાએ સંપ કરીને મને વર્ગમાં ઉપર આવવા દીધો નહીં. સંપ શબ્દનો અર્થ લોકના સમજ્યામાં છે તે ઠીક છે. સંપ રૂડાં કામને માટે પણ હોય ને નરસાં કામને માટે પણ હોય. આ ભાષણમાં સંપ રાખવો એનો અર્થ આમ લેવો કે રૂડા યોગ્ય ઉદ્દેશનેજ સારૂ સંપ રાખવો.

દુનિયામાં ઘણી ઘણી ચીજો જોઈને માણસ તેનો ઉપભોગ કરવાની ઈચ્છા રાખેછે પણ તે તેને પોતાનાજ સામર્થ્યથકી મળી શકતી નથી. તે જો પોતે બળાત્કારે એકલોજ અભિમાનના જોસમાં લેવા જાયછે તો તેમાં તે ઠોકર ખાઈને પડેછે. એવું છે તેથી અગર બીજાની સહાયતા લેવી તેને ગમતી નથી તોપણ,

જો નથી લેતો તો ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત થતું નથી માટે નાચારીથી પણ તેને સહાયતા લેવી પડેછે; ને એ સહાયતાજ સંપની ઉત્પત્તિ છે. એમ સમજવું. એકતો સ્વાર્થસારૂ બીજાની સહાયતા જોઈએ એ ખરૂં, ને જગતનું નૂર પણ તેહુંજ છે. કે જેને જોઈ, દેખાદેખીથી માણસને પણ તેમ કરવાનું મન થાયછે. જૂઓ આકાશ, અને જૂઓ કે કોટયાવધિ તારાઓ કેવા નિયમસર એક બીજાથી અમુક અમુક અંતરે રહેલા છે.! ગ્રહો પોતાની ગતિમાં ઘાલમેલ કરીને સૃષ્ટિનો નાશ કરતા નથી. પેલા બે મોટા ગોળા સૂર્ય ને ચંદ્ર એનેજ જૂઓની કે તેઓ કેવા સંપથી રહેલાછે? શું કોઈ દહાડો ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બંને જોડ પ્રકાશતા દીઠા? ઊનાળા વિના ચોમાસું નહીં અને ચોમાસા વિના ઊનાળો નહીં. દુનિયા ચલાવવાને સઘળી વસ્તુઓ કેવી એક સંપથી રહેલી છે? ઝાડોમાં પણ તેમજ છે.—પૃથ્વી, બીજ, પાણી, તડકો વગેરેનો સંપ થાયછે ત્યારે તેમાંથી વૃક્ષ પછી ફૂલ ને પછી ફળ થાયછે. અર્થાત્ જગતનું નૂર સંપ છે. કોઈ પ્રાણી પછી માણસ કે જનાવર નિરંતર એકલુંજ એક ઠેકાણે રહ્યું અને તેણે એકલાંજ કામ કીધું એવું ઘણુંખરૂં તો જોવામાં નહીંજ આવે. બીજાં પ્રાણીઓ અને ઝાડો ઈશ્વરે જે પ્રેરણા આપી છે તે વડે પોતાનાં કામો કર્યાં જાયછે પણ મનુષ્યને બુદ્ધિ આપી છે કે જે બુદ્ધિનાયોગે તે પોતાને જોઈતું, સૂઝે તેવી રીતે અનુકૂળ કરીલેછે. દુનિયામાં વસ્તુઓ જોઈને માણસ મોહ પામી જાયછે ને વિચાર કરેછે કે આમાંથી શું લેઉં ને શું ન લેઉં, ને પછી ગભરામણમાં તે પોતાના સાથીને પૂછેછે. મહેનત કરીને લાવેલું સંભાળી રાખવાને તેને ઘણાં માણસની ઉફ જોઈએ. એ સઘળાં સાધનની અનુકૂળતા કરીલેવાને સૌને એક બીજાની ગરજ પડેછે. માણસ માણસને કામ લાગેછે. માણસ બીજી વસ્તુઓને અને બીજી વસ્તુઓ માણસને, એમ સઘળે ઠેકાણે પરસ્પર કામ લાગેછે. વનમાંથી ખસીને ગામોમાં શહેરોમાં લોકોએ રહેવા માંડયું અને ત્યાં પછી પોતપોતાને રૂડી રીતે વર્તવાસારૂ નાનાપ્રકારના રાજસંબંધી, નીતિસંબંધી, સંસારસંબંધી કાયદાઓ બાંધી બંદોબસ્ત રાખ્યા અને પછી એકઠા મળીને મંડળીઓ કહાડીને વિદ્યા વેપારના કારખાનાં વધાર્યાં તે સૌ સંપને જોરે. નથી તેને છે કરવામાં સંપ આદિ કારણ છે અને છે તેને નથી કરવામાં અદેખાઈ ભરેલા જૂદા વિચારો મૂળ કારણ છે.

સંપ ગૌરવર્ણો છે. તે બેઠી પણ મજબૂત દડીનો પહેલવાન છે. તે ઘણો જાડો નથી તેમ ઘણો પાતળો પણ નથી. તેની રગો કસાઈને ઉંચકાયલી તૈયાર રહેલી છે. તેનું મહોડું ગોળ ને ભરાવ છે. ડાચાં બેસી ગયલાં નથી પણ મજબૂત છે અને તેના ગાલ ઉપર તન્દુરસ્તીની લાલી આવી રહેલી છે. તેની આંખ કચકડાં જેવી નિર્મળ છે ને કાળી ભમ્મર તેજસ્વી કીકી છે. તે ઘણો આરોગ્ય છે. સ્વચ્છ લોહીનો ભરેલો છે તેથી તેની ઝૂમને લીધે તેની આંખ કિંચિત્ મીચાયલી રહેછે. જાણે કોઈ ચિત્રની ખૂબી જોતી વખત આંખને કંઈએક ઝીણી અર્થાત્ પસરેલી દૃષ્ટિને એકઠી કરીને જોતો હોય તેમ તે જોયછે. તે નીચી પણ ચાર પાસ કરતી એવી દૃષ્ટિયે મોટો ધીર અને વિચારવાળો પુરુષ દેખાયછે. તેનું નાક મહોડાંનાં પ્રમાણ કરતાં કંઈએક લાંબું છે અને તેને કાળી ને ટુંકી પણ ભરાવ મૂછ છે. તેના

બંને હાથ એકદમ જોરમાં બહાર નીકળીને કંઈ પરાક્રમ કરવાને વહેલા ઊઠો એમ દેખડાવેછે, ને તે ઝૂમને લીધે તેનું જમણું પાસું કસાતાં જોરમાં લગાર અંદર ગયલું અને ડાબું પાસું બહાર પડતું દેખાયછે. તેના પગની પાનીઓ જમીન ઉપરથી ઊઠવાની તૈયારીએ ઉંચકાઈ હોય એવી માલમ પડેછે. એ હસતા મહોડાના વીરપુરુષની આકૃતિ ઉપરથીજ સર્વ મોહજાળમાં પડી જાયછે અને તેથી તે જલદીથી સૌને વશ કરીલેછે. માથું જોઈએ તો ગોળ, મોટું, ને કંઈક આગળ પડતું. કપાળ વિશાળ ને ભવ્ય. તેનામાં પ્રૌઢતા, શૌર્ય, વિચાર, ચાતુર્ય વગેરે ગુણો છે તેનો તેના અવયવો ઉપરથી આભાસ થાયછે.

હવે એવી રીતની જેની ઉત્પત્તિ અને એવી રીતનું જેનું સ્વરૂપ તે પરાક્રમ કર્યાવિના કેમ રહે અને તે પરાક્રમ કંઈ નાનાંસૂનાં પણ ન હોય. સંપકુસંપથી થયલા લાભાલાભ કેટલા છે તે જોઈએ.

આમ કરીને જુવાનીમાં આવ્યો કે તેણે હસતાં હસતાં મૂછપર તાળ લેવા માંડયોજ છેની! હસતાં હસતાં આટલાસારૂ કે તેને નીરાંત છેજ કે મેં જે કામ હાથ લીધું તે પાર પડ્યાવિના રહેનાર નથી. પોતાનામાં પૂરૂં જોર ન હોય અથવા સામા ધણીનો પરાજય કરતાં ઘણી વાર થઈ ગઈ હોય તો મહોડાંનો ચહેરો ફરે અને રૌદ્રરસમાં જવાય. તેવું કંઈ વીરપુરુષને હોતું નથી. ઘણાં માણસો એક વિચારનાં થયાથી તેઓનું જોર ઘણું વધી જાયછે.

ઉઘાડુંજ છે કે કાચાં સૂતરનો દોરો ઝટ તૂટી જાયછે પણ જ્યારે તે બીજા દોરાઓ જોડે એકઠો વણાઈને દોરડાંરૂપે થાયછે ત્યારે તે તોડી નાખવો મુશ્કેલ થઈ પડેછે અને વળી મોટા મોટા ભારોને ખેંચી લેઈ જાયછે. એક માણસને બીજો મળે અને જો તે બંને પૂરેપૂરા હોય તો તેઓનું જોર આખી દુનિયાને ભારે થઈ પડે. માણસને પોતાનાં બળમાં પછી શરીરબળમાં, વિદ્યાબળમાં કે બુદ્ધિબળમાં વધારો થાયછે અને વધારાને યોગે દુનિયામાં ફેરફાર થઈ જાયછે. શિકંદર બાદશાહ અને તેના બેત્રણેક પ્રધાનો એઓનાં એકઠાં બળે આહા કેટલું રાજ્ય સંપાદન કીધું? એક પુરુષ ગમે તેવો ચતુર હોય ને તેનો સંબંધી તેનો વિશ્વાસઘાત કરે તો આગલાનું શું ચાલે? બે હાથ વિના તાળી પડેજ નહીં. ઓછામાંઓછું બેનું મળવું થયા વિના કંઈજ કામ થાય નહીં. પછી તેમાં એકનું બીજાનાં કરતાં વધારે આગળ પડે. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે એકલાએ આખા યુરોપખંડને થથરાવી મૂકયું હતું તેમાં શું તેનાં મસલતદારોનું અને વિશ્વાસુ લશ્કરની સહાયતાનું એકઠું મળેલું પરાક્રમ—ઘણાં લોકોનું શરીરબળ અને મનબળ નહોતું? ને એ એકઠાં બળના કરતાં જ્યારે રૂશિયા, પ્રુશિયા, અને ઈંગ્લાંડ એ ત્રણ જૂદા જૂદા દેશના જૂદા જૂદા લોકોનાં શરીરબળ તથા મનબળનો સંપ થયો ત્યારે બોનાપાર્ટનું કંઈજ ચાલ્યું નહીં એ વાત પણ ખરી કે નહીં? બે વરસ ઉપર એકલી રૂશિયાની સામે અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, અને તુર્કનો એકઠો જમાવ હતો ત્યારે રૂશિયાનું શું ચાલ્યું? જે વેળાં કૈકેયીના વચનઉપરથી રામચંદ્ર વનવાસ નીકળ્યા તે વેળા તેની પાસે શું હતું? જ્યારે તેની સાથે લક્ષ્મણ અને સીતા એ થયાં ત્યારે તેને કેટલી વાતથી મદદ મળી? પોતે શત્રુ મારવા જતા ત્યારે સીતાનું સંરક્ષણ કરવાને વિશેષે અને

પોતાને સહાય કરવાને લક્ષ્મણ કામ લાગતો કે નહીં? ને પછી બે ભાઈનું સુગ્રીવ હનુમાન સાથે મળવું થયું ત્યારેજ કે ત્યારેજ રામચંદ્રે રાવણને માર્યો કે પોતે એકલાએજ જઈને માર્યો? પાંચ પાંડવો પણ એક સંપે રહ્યા ને પછી તેઓએ કૃષ્ણની સહાયતાથી કૌરવનો પરાજય કીધો એ શું? કૌરવ પણ લડાઈમાં ઘણી વાર ટક્યા તે માંહોમાંહે સંપ હતો ત્યારે કેની? અને પછી તેઓનો પાંડવો કરતાં અંગબળમાં અને બુદ્ધિબળમાં ઘટાડો થયો ત્યારે તેઓ હાર્યા કેની?

રાજ્ય સુધરાવટમાં પણ રાજાનું અને પ્રધાનોનું એકદિલ હોવું જોઈએ. પ્રધાનોનું અને રાજાનું એકમત ન હોય તો પ્રધાન પ્રધાનવહું કરે શું? નવા કાયદા બને શું? ને રાજ્યની આબાદાની થાય શું? ઈંગ્લાંડમાં જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં મુખ્ય શહેરોના વિદ્વાન પુરુષોનું રાજકીય કામના વિચારને સારૂ પ્રજાની તરફનું જે એકઠું મળવું થાયછે તેને પાર્લમેંટ સભા કહેછે. એ સભા પોતાના દેશીઓનાં દુઃખનો વિચાર કરી તેને સરકારમાં જાહેર કરેછે. રાજાની સત્તા રૈયત ઉપર કેટલી અને રૈયતે રાજાની કેવી ને કેટલી સત્તા માનવી એનો રાતદહાડો તે વિચાર કરેછે. એ સભા અને રાણી વચ્ચે જે કંઈ વાંધો પડયો તો તે વાત તેમની તેમ રહેછે. રાજા અને રૈયત વચ્ચે ઘણો સંપ હોવો જરૂરનો છે. રાજા કહે કંઈ ને રૈયત કરે કંઈ તો તેમાં રાજા અને રૈયત બંને પોતાનું અકલ્યાણ કરી લે. રાજારૈયતે એક બીજાના વિચારથી નવા કાયદા કરવા, રાજાએ રૈયતની સલાહ લીધા પછી દેશમાં રૂડી વ્યવસ્થા કરવાસારૂ (પોતાની મોજશોખને માટે નહીં) રૈયત પાસેથી ઘટતું દ્રવ્ય માગવું; એક કાયદા કહેવા ને બીજાએ બજાવવા. રાજાએ રૈયતનાં હકમાં સારૂં થાય તેવાં ઘણાં કામો કરીઆપવાં વગેરે જે બાબતોથી સલાહ સંપ રહે તે બાબતોની વૃદ્ધિ કરવી એથકીજ દેશની સંપત્તિ વધેછે. રાજકીય પ્રકરણમાં સંપની જરૂર અને અગત ઘણી છે. તે વિષે લોકને છેક અજાણ્યું નથી. ઈતિહાસો વાંચ્યાથકી માલૂમ પડેછે કે રાજ્યની સંપત્તિ અને આબાદાની વધવાને રાજાની તરફથી રહેમનજર અને રૈયતની તરફથી રાજભકિત અવશ્ય જોઈએ. જો સંપ ન હોય તો તે રાજ થોડા દહાડાનું સમજવું.

સાંસારિક કામમાં તો સંપની જરૂરિયાત વિષે બોલવાનું છેજ નહીં, કેમકે ડગલે ડગલે તેનું કામ પડેછે. સંસારની ઉત્પત્તિજ સંપથી છે. ઉત્પત્તિ છે તો વૃદ્ધિ કાં ન હોય? ઘરમાંનાં માણસોની વચમાં જો કુસંપ થાય તો તેઓ ઘર વણસાડે, ખાતે પીતે હેરાન થાય અને લોકોમાં હાથે કરીને ફજેતી કરાવી લે. દેશકામની વેહેંચણ કરવાસારૂ ન્યાત જાત કરવી એ સારૂં છે. પણ અમે મોટા છીએ, અમે ઉંચા છીએ, પરમેશ્વરે અમને વધારે ઉંચા કીધા છે, એવું અભિમાન કરવાને તથા બાપદાદાનોજ ધંધો પસંદ ન પડે તોપણ કરવાને તથા ધર્મનું બહાનું કહાડી અનીતિ ફેલાવવાને અને ઘણી ઘણી વાતોના પ્રતિબંધો પાળવામાં મોટાઈ છે એમ માનવાને, ન્યાત જાતો કરવી, અને તેની સંખ્યામાં બેહદ વધારો કરવો એ સઘળી, સંપને નસાડી મૂકવાની નિશાની સમજવી. એથી કુસંપ ને કજીઆ વધ્યાવના રહે નહીં ને પછી દેશની પડતી પણ આવ્યાવિના રહે નહીં.

કુટુંબનાં માણસોમાં સંપ રહ્યાથી પ્રીતિ વધતી જાયછે, એક બીજાને મળીને કામો

થાયછે, અને કામો આરંભથકી તે અંતલગી કાંઈ વિઘ્નને જોતાં નથી પણ વહેલાં પાર પડેછે. જે સગાંવહાલામાં દીકરાબાપને, ધણીધણીઆણીને, સાસુવહુને, દેરાણીજેઠાણીને અને બીજાઓને બનતું નથી, અર્થાત્ અદેખાઈએ સજ્જડ મૂળ ઘાલ્યું હોયછે ત્યાં પૈસાની, શરીરની અને બુદ્ધિની હાનિ થયા વગર રહેતી નથી. કેટલાંક કુટુંબો સહેજ કારણને માટે લડેછે, કંકાસ વધીપડેછે, આખરે સરકારદરબારમાં કજીયા જાયછે. અને એ નિમિત્તે ત્રાહિતનાં ઘર ભરાયછે. ચરસાચરસીથી નાણું વવરાઈ જાયછે. રાતદહાડાની કાળજીમાં શરીર શોષવાયછે. કરવાનાં કામો થતાં નથી.

નીતિસંબંધી વાતમાં પણ સંપ મુખ્ય છે. નીતિ પાળવાનો ઉદ્દેશ સંપ છે. વ્યભિચાર ન કરવો, ચોરી ન કરવી અને ખૂન ન કરવું વગેરે જે નીતિયો છે તે આટલાસારૂ કે સંસારી કામમાં ઘાલમેલ ન થઈ જાય પણ જેવું ને જેટલું જેને યોગ્ય તેવું ને તેટલું તેને મળે. વ્યભિચારકર્મ કીધાથી સ્ત્રીપુરુષોને પરસ્પર દેખાતો પ્રેમચંદ્ર અસ્ત થઈ જાયછે અને કુસંપ આગમન કરેછે. કોઈનું મન દુખાય નહીં અને સર્વે જણ એક બીજાને દુઃખકર્તા નહીં પણ સુખકર્તા સલાહથકી સ્નેહ બાંધી રહે તેનેમાટે નીતિગ્રંથોમાં આજ્ઞા આપી છે કે સારી સ્થિતિમાં રહેવાસારૂ એટલે સંપથકી રહેવાસારૂ નીતિ પાળવી અને નીતિ પાળવામાં અને પાળવાસારૂ પાછો સંપ રાખવો. સંપ કારણ અને કાર્યબે રૂપે છે. જો દુનિયામાં સંપ રહે અને સંપની વૃદ્ધિ થાય એવી સઘળા લોકો કોશેશ કરે તો તેઓ અનીતિનાં કામમાં હાથ ઘાલનાર નહીં.

કેટલાએક પુરુષોએ નવા નવા ધર્મના માર્ગ ચલાવીને લોકમાં કુસંપ ઘાલ્યો છે. તે કુસંપ કહાડીને દૂર રહ્યા હોત તો સારૂં હતું કે ધીમે ધીમે તે કુસંપ નીકળી જાત પણ ઉલટા ઉત્તરોત્તર અન્યમાર્ગની નિંદા કરવામાં અને દોષ કહાડવામાં અને તેથી કુસંપને વધારવાની વેતરણમાં રહ્યાછે. જૂદા જૂદા ધર્મમાર્ગોથી કુસંપે દેશમાં પ્રસાર કીધો છે ત્યારે હવે બધા હિંદુઓમાં એકજ રીતની ઈશ્વરપૂજા કેમ ન હોવી? સંપ હોય તો થાય. જૂદાં જૂદાં મતના લોકો એક બીજાને ધિક્કારેછે ને એવા તો ધિક્કારેછે કે પોતાનાથી અન્યમાર્ગનાં પુસ્તકને હાથ અડકાડવાને આચકો ખાયછે; તો પછી તેમાં લખેલું શું વાંચે? એવા વહેમ કુસંપ જોઈને દેશની દાઝ જાણનારા પુરુષોને ઘણી ઘણી અકળામણ થાયછે.

વિદ્યાનાં કામમાં સંપ રાખવો ઘણો જરૂરનો છે. જે વિદ્વાન થયો તેણે ફૂલાઈ ન જવું તથા પોતાનાથી ઉતરતા પંડિતોને તુચ્છ ન ગણવા. પંડિતોની લડાઈથી પણ કુસંપે ઘર ઘાલ્યાં છે. વાદવિવાદથી પંડિતોમાં ઈર્ષા વધીને વિદ્યામાં વધારો થાયછે; પણ તે વાદવિવાદથી ક્રોધ અને દ્વેષના ઘરમાં ઉતરવું નહીં. જે વિદ્વાનો સંપથકી કામો કરેછે તેનાં પરાક્રમ અલૌકિક થાયછે. ઈંગ્લાંડ દેશની આટલી ચડતી છે તેનાં કારણોમાંનું મોટું કારણ આ છે કે ત્યાં વિદ્વાનોની હજારો મંડળી છે જેમાં તેઓ પોતપોતાના વિચાર જણાવેછે અને એકસંપ થઈને નવાં કારખાનાંઓ કહાડેછે જે કારખાનાંથકી પોતાને અને દેશને લાભ થાયછે. જૂઓ, ઈંગ્લાંડ દેશના વિદ્વાનોની રીત અને અહીંના વિદ્વાનોની રીત. અહીંના વિદ્વાનોની રીત આવી કે મોટાઈમાં બીજાઓથી જૂદું પડવું અને

પોતાનાં મતની નવી શાળા કહાડવી. પણ એમ થયાથી દેશના લાભમાં થોડા ગ્રંથ બનેછે પણ સામસામાની ખોદણીના ગ્રંથ ઘણા લખાયછે. એક વિદ્વાને બીજાનું સત્યાનાશ ન ઈચ્છવું પણ તેને આશીર્વાદ દેવો. એકને આબરૂ મળેલી જોઈ બીજાએ ખીજવાઈ ન જવું પણ પોતાને આબરૂ મળે તેમ કરવાનો ઈર્ષાથી (અદેખાઈથી નહીં) પરિશ્રમ કરવો. અર્થાત્ સર્વે પંડિતોએ સંપથી કામ કરવું. જેટલો પંડિતોની વિદ્યા ઉપર દેશનો સુધારો આધાર રાખેછે તેટલો બીજા થોડા વિષયો ઉપર તે આધાર રાખતો હશે. માટે પંડિતોમાં સંપ હોવો જરૂર છે.

વેપાર બાબતમાં સંપથી થતા લાભવિષે ઘણું ઘણું બોલવું તે થોડું છે. એકલાં જાતે મોટો વેપાર તો ઘણાં દ્રવ્યવાળાથીજ થાય; ને તેમાં જે નુકસાન થાય તે તેને એકલાનેજ ભોગવવું પડે. મંડળીએ વેપાર કીધાથી ઘણા જણ પોતાનું થોડું થોડું ધન વેપારમાં નાખી શકેછે અને તેમાં જે નફો નુકસાન થાયછે તેમાં નફા ઘણા ઘણીવાર થાયછે ને નુકસાન થોડાં થોડીવાર થાયછે. એથી ઘણા જણને થોડે પૈસે ઘણો નફો થાયછે. વારૂ, મંડળીવાળાનેજ નફો થાયછે એટલુંજ નહીં, પણ દેશમાં ઘણી બહારની વસ્તુઓ જલદીથી સસતી કિંમતે આવેછે. કોઈ સંચાનું નવું કારખાનું કહાડવું હોય તો તેને-માટે લાખો રૂપીઆ જોઈએ ને તે સઘળા કંઈ એકલાથી અપાય નહીં ને કોઈ એકલો જોખમમાં પડે પણ નહીં. પણ મંડળીરૂપે એકમત થયાથી ઘણું નાણું એકઠું થાયછે ને તે વેપારમાં નંખાયછે. વળી એકને ધીરનાર ન મળે પણ મંડળીને ધીરનારા ઘણા મળી આવેછે. ઈગ્લાંડમાં મંડળીઓથીજ વેપાર ચાલેછે. વેપારીઓના સંપથી દૂર દેશના લોકજોડે સંબંધ થઈને મૈત્રી થાયછે અને સંગતિથી પારકા દેશના લોકોના રીવાજો, તેઓની નીતિ, તેઓના ધંધા, તેઓની વિદ્યા, ચતુરાઈ વગેરે આપણા જાણ્યામાં સહેજ આવેછે. દેશાટન કરવાથકી જે લાભો થાયછે તેમાંના ઘણાખરા વેપારીઓની મારફતે થાયછે. વેપારીઓમાં સંપ ન હોય તો પરદેશના લોકો એકબીજાને આડું અવળું સમજાવીને પોતાનાં કામ કહાડી લે માટે માત્ર સ્વાર્થનાજ ઉપર આધાર રાખીને દેશમાં કુસંપ કરી પરદેશીઓને હાથ નાણું જવા દેવું નહીં. ઘણા લોકો જોડે દોસ્તી થયેથી પોતાના અઘરાં કામ સહેજ બની જાયછે.

એ પ્રમાણે સંપની જૂદી જૂદી બાબતમાં અગત છે. આવી રીતે સંપ હોવો જોઈએ ને આવી રીતનો નહીં એ ઉપરનાં લખાણથી સમજાયું હશે પણ હવે સંપથી થતા લાભ અને કુસંપથી થતા અલાભ સાધારણ શબ્દોમાં થોડાએક બતાવું છઉં.

સંપથકી રહેવાનો સ્વભાવ રાખ્યાથી અજાણ્યા માણસની પ્રીતિ બંધાયછે; પ્રીતિ બંધાઈ એટલે તેની તરફનું જ્ઞાન પોતાનાં જ્ઞાનમાં મળેછે; તેમ બીજાને પણ. એ રીતે બે જ્ઞાન એકઠાં થઈને (સંપ બંધાઈને) જો કાંઈ નવું કામ ઊઠેછે તો તે પાર પડેછે સંપથકી મૈત્રી ટકેછે. અલબત મૈત્રી ટકવામાં ઘણાં ઘણાં વિઘ્નો આવી નડેછે પણ ગમખાઈ જવાની ટેવ રાખ્યાથી અથવા સંપે રહેવાનું પસંદ કીધાથી અને તેવીજ કોશેશ કીધાથી તે વિઘ્નો પોતાની મેળે ગમે ત્યાં સંતાઈ ભરાયછે. સંપે રહ્યાથકી ઉદ્યમ, નીતિ અને દ્રવ્ય

વધેછે,માણસને દુઃખની વેળામાં તેની બરદાસ્ત લેવાને સૌ ખુશીથી ચાલ્યાં આવેછે. સંપથકી તન મન પ્રફુલ્લિત ને ખજાને બરકત રહેછે. જ્યારે મન સ્થિર નથી હોતું ત્યારે કોઈ વાતમાં પૂર્ણ ધ્યાનદેવાતું નથી. જ્યારે આકળો સ્વભાવ હોયછે ત્યારે સર્વ કામ બાવરાપણાંમાં થાયછે. ઈશ્વરની ઓળખાણ પણ સારી થતી નથી કેમકે તે થવાની આગમચ ધીરજ પકડી મનની સ્વસ્થતાને ઠરીઠામ કરવી જોઈએ. સંપ વધ્યાથકી કજીઆ કંકાસ જણાતા નથી. ગાળાગાળી મારામારી ચીડીઆપણું, ગુસ્સો એ સૌ કુસંપથી થાયછે બે વસ્તુનું મનમાનતી રીતે મળવું ન થયું અર્થાત્ સંપ ન થયો એટલે તેઓ એક બીજાને ખાવા દોડેછે. એકે સારૂં કામ કીધું તેનું જોઈને બીજાઓએ તેના ઉપર અદેખાઈ ન કરવી પણ બને તેટલો ઉદ્યોગ કરવો. અદેખાઈથી પોતાનું વિશેષે અને થોડુંએક સામાંને નુકસાન થાયછે. સંપે રહ્યાથી લાભઉપર લાભ થાયછે.

સઘળો વિધિ કહ્યો, હવે ટુંકામાં નિષેધ કહું છઉં. બે ચાર અથવા વધારે શખસોએ એકઠાં મળીને રાજદ્રોહ કરવાનો મનસુબો ન કરવો. તૂત ઊઠાવીને રાજમાં બંડ ન જગાવવું. પોતાના સ્વાર્થસારૂ બે ચાર જણાએ સામાંની આબરૂને અથવા ધનને અથવા શરીરને નુકસાન કરવાના હેતુથી સંપ બાંધવો નહીં. દેશમાં કુસંપ વધારવાને એકસંપ થઈને ધર્મઠગોની અથવા જુગારીઓની પેઠે મંડળીઓ કહાડવી નહીં. જેણે કરીને અનીતિનો ફેલાવ થાય, જેણે કરીને કોઈના તનમનધનને હાનિ પહોંચે, જેણે કરીને ઘરની અને દેશની આબાદાનીને ધક્કો લાગે તેવી રીતે એકઠાં થઈ સંપ બાંધીને કોઈએ કામ કરવું નહીં. સંપ કરવો તે રૂડાંજ કામને માટે. આ દેહ છે તે પરોપકાર કરવાને માટે છે, ઉપદ્રવ કરવાને નથી. ખૂબ સમજી રાખવું કે સંપ છે તે હિત કરવાસારૂ છે,—કોઈનું અનહિત કરવાને માટે નથી.

બધા નિબંધનો સાર, સર્વે સંપ રાખવો એવો છે. સાંભળનારાઓ આપણી પડતી શાથી થઈ છે તેનો વિચાર કરો. બીજાં કારણો શોધવાં સૌ ફાંફાં છે. કુસંપ એજ કારણ છે. કુસંપે રાજ ગયાં અને ધન ગયાં. સર્વ વાતથી શ્રીમંત ટળીને દરિદ્રી થયા તે કુસંપથી. કુસંપનું જોર વધ્યું કે કુવિચાર પેઠા. હું મોટો ને તું નીચો એમ થવા માંડ્યું ને સઘળી તરફથી વહેમનું જોર વધી ગયાથી રોજ રોજ ડગલે ડગલે માર ખાયાં કરીએ છીએ. માટે હવે એ મારનું ભાન તમે દિલમાં આણો. કુસંપશત્રુએ પહેરાવેલી બેડીને તોડી નાખવાનું વિચારો, રેવિચારો, અને સમય સાધન પણ અનુકૂળ છે એટલે તમે શત્રુને નસાડવામાં વહેલા ફતેહ પામશો. દ્રવ્યનું જોર તો નથી ને એ હું જાણું છઉં પણ તમારા બાપદાદાની બુદ્ધિના નમુના જે પૃથ્વીમાં વેરાતા પડયા છે તે નમુના પ્રમાણે તમારા કપાળમાંથી કહાડો. રે કુસંપ સાથે લડવાનો આ છેલ્લો વખત છે. ઊઠો મૂછ ઊપર તાળ દો અને રાત્રદિવસ વિદ્યા ભણવા પછવાડે અને વિદ્વાન પરદેશીઓની સંગતિ કરવા પછવાડે, સુવિચારના ગ્રંથો ઈતિહાસ કાવ્યાદિ વાંચવા પછવાડે અને સર્વ શાસ્ત્ર પુરાણ તથા લોકની મતિ એરૂપી છાસ વલોવીને તેમાંથી શુદ્ધ ધર્મરૂપી માખણ કહાડવા પછવાડે, રાત્રદિવસ મંડો. મંડો રે ભાઈ મંડો. મારી પૂરી ખાતરી છે કે તમે

તમારા બાપદાદાનું નામ ડૂબાવ્યું છે તેને પાછું તરાવી આણશોજ આણશો. કુસંપનો પ્રધાન જે વહેમ તેણે તોઠેકાણેઠેકાણે કબજ કરી લીધા છે પણ હવે સઘળા એકસંપ થઈ જાઓ અને ઉદ્યમ આરંભો ને તે ઉદ્યમ ઘટતા રસ્તાસર કરો. તમારાં એકઠાં મળેલાં તેજને પ્રતાપે કરીને સર્વ કુસંપ તો બળીને ખાખ થઈ જશે. સંપ સઘળે પૂજ્ય છે, માટે સંપનું સેવન નિરંતર કર્યા કરો. નીચી મૂડી રાખીને પોતપોતાનામાં સંપે રહીને રાત્રદિવસ ઉદ્યમની પછવાડે લાગો એટલે તમારા ધારેલાં કામમાં તમે વહેલાપારપડશો. આમ ન વિચારો કે આપણાથી શું બનવાનું છે? જે બનેછે તે માણસથીજ બનેછે માટે હવે છેલ્લું કહુંછઉં કે પરમેશ્વરનું નામ લેતાં કે સુવિચાર ગ્રહણ કરવાના અને તે પ્રમાણે અમલમાં લાવવાના ઉદ્યોગમાં વહેલા સામેલ થાઓ. સારૂં કોને નથી ગમતું? માટે હવે સુધરેલા પુરુષોએ હિંમતથકી બહાર પડીને લોકોને દેખડાવવું જોઈએ.

દેશી ભાઈઓ તમને જે જે દુઃખો વહેમથકી થયલાં છે તે આ ઠેકાણે કહેવાઈ શકાતાં નથી. વહેમ દૂર કરવા, એ, એકલા એક પુરુષનું કામ નથી. એમાં ઘણાના સંપની જરૂર છે માટે તમે વરઘોડા અને નાતવરા કરવામાં હજારો રૂપીઆ ખરચી નાખોછો તેનાં કરતાં ગરીબ ગરબાંઓને કામે લગાડવામાં કેમ નથી નાખતા? જેમાં તમને અને તેઓને બંનેને લાભ થાય. ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે પ્રીતિ વધવાદો અને પછી ધનબળ, ઉદ્યમબળ અને બુદ્ધિબળનો એકઠો સંપ થયો અને તે સુવિચારને મળ્યો એટલે પછી તમને તમારા મનોર્થ પાર પડેલા જોવામાં લાંબા દહાડા નહીં લાગે. ડાહ્યા છો પણ અકળામણથી ગાંડા બનીગયા છો તે પાછા ડાહ્યા થાઓ અને અદેખાઈને દૂર કરી સંપથી રહેતા જાઓ. તમારાં સઘળાં કામમાં સંપને મોખરે મૂકો અને પછી તમે જોશો કે થોડા દિવસમાં દેશમાં સઘળે ઠેકાણે સંપ સંપ સંપ ગાજી રહેશે અને તે ગાજવાની સાથેજ સર્વે પ્રકારની સુખસંપત્તિનો વરસાદ એકદમ તૂટી પડશે. તથાસ્તુ.

(નર્મવૃત.)

વિનંતિ દેશિને કરૂં, હું દાઝ દીલમાં ધરૂં,
કહૂં વળી ખરેખરૂં, જુઠું ન લેશ ધારરે;
કુસંપથી તુટી સહૂ, ગયાં સુરાજ તો બહૂ,
કહું શું દૈવવાત હૂં, નહીંજ દુઃખ આરરે;
કુવ્હેમ મત્સરે કરી, દશા થઈજ આકરી,
વિના સુસંપની પડી, જશે ન રોગ ભારરે;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવાજ ઝંપને, તું ઝટલૈ વિચારરે. ૧
શરીર મંન જોરમાં, કમી છતાંજ તોરમાં,
ભુંડા કુશબ્દ શ્હોરમાં, રમ્યો ઘણો અપારરે;
ઘણાં હિણાં કર્યાં અરે, મદથી પાપ તેં ખરે,
સુબુદ્ધિ શુદ્ધિ તો ખરે, પડ્યા નહીં સકારરે;
ગરીબ દેશ તો થયો, સુટેક દેશિનો ગયો,
અધર્મ તે વસી રહ્યો, ઉપાય એક સારરે;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવાજ ઝંપને, તું ઝટલૈ વિચારરે. ૨
સુધી સભાવિષે જઈ, સુણીજ કાનને દઈ,
શિખામણો દિલે લઈ, તજે તું વેર ખારરે;
ઉમંગ અંગમાં ધરી, સુનીતિ મંનમાં ભરી,
હણે કુબુદ્ધિ જે અરી, દિસે ઘણી હજારરે;
કરે સુઉદ્યમે વળી, વિચાર એકઠા મળી,
વધેજ કીર્તિ જે ભલી, દશો દિશે હુકારરે;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવાજ ઝંપને, તું ઝટલૈ વિચારરે. ૩

તું ઊઠ ઊઠ રે હર્ષ, પથારિમાં ક્યમે લવે,
સિઝાઈ તો રહ્યો તવે, હું હૂં કહી ખંખારરે ;
પ્રવીણ રાજકાજમાં, સુસભ્ય રે સમાજમાં,
રહીજ લોકલાજમાં, કરે સહુ સમારરે ;
સમાવી દેઈ રોષને, દિલે ધરી તું હોંશને,
ભરાવવા સુકોશને રિવાજને સુધારરે ;
નસાડવા કુસંપને, જગાડવા સુસંપને,
વધારવાજ ઝંપને, તું ઝટલે વિચારરે. ૪

---

૫. સુખ.

સુખના વિષય અનેક છે પણ ઘણુંકરીને આપણા લોક આટલાંને સુખ કહેછે : ખટપટ—શ્રમ—રોગ—બન્ધન—ચિંતા—શોક—ભયથી અલગ હોવું તે સુખ; ઈચ્છા પૂરી પડવી—શ્રમનો બદલો મળવો—વિજોગનો સંજોગ થવો તે સુખ; ઇચ્છા પ્રમાણે વર્ત્તવામાં—જે વાતનો છંદ તેનો ઉપભોગ કરવામાં સુખ; વહાલાંને સારી સ્થિતિમાં જોવા-સાંભળવામાં, નિરાશ્રિતને દયા—ઉપકાર કરવામાં ને વેરીને નુકસાન થાય તેવું ઈચ્છવામાં સુખ; ઘર કુટુંબ મિત્ર અન્નવસ્ત્ર દ્રવ્ય એથી અનુકૂળ હોવું તે સુખ; લોકમાં સારૂં બોલાય—માન મળે તેમાં સુખ; જીવતાં રહેવામાં—ઈશ્વર ઉપર ભાવ—આસ્થા રાખવામાં સુખ ઈત્યાદિ. કહેણીઓ પણ છે—"પહેલું સુખ તે જાતે નરા (નિરોગી), બીજું સુખ તે ઘેર દીકરા, ત્રીજું સુખ તે કોઠિયે જાર (જુવાર), ચોથું સુખ તે સજ્જન નાર" "સુવા જેવું સુખ નહીં ને મુવા જેવું દુઃખ નહીં." "સંતોષ સમાન સુખ નહીં." નિવૃત્તિમાં મોટું સુખ છે." "સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ." "જ્ઞાનમાં સુખ છે." "આશા અમર છે માટે એમાં પણ સુખ છે." જેણે જેમાં માન્યું તેને તેમાં સુખ," અને સંસારમાં સુખ છેજ નહીં એમ પણ કેટલાક દુખિયા કહેછે. પંચદશીના ગ્રંથમાં, વિષયાનંદ, આત્માનંદ, વિદ્યાનંદ, યોગાનંદ ને બ્રહ્માનંદ એમ આનંદ—સુખના પાંચ વર્ગ કર્યા છે. વશિષ્ઠઋષિયે, નિષ્કામ કર્મ કરવામાંજ સુખ માન્યું છે, રામ તથા જનકે મનમાં કેવળ નિવૃત્તિનું સુખ માની કુળધર્મ પ્રમાણે ન ચાલતાંનાં પ્રવૃત્તિકર્મ કર્યાં છે, શુકે કેવળ નિવૃત્તિમાંજ સુખ માન્યું છે ને કૃષ્ણે મનમાં નિવૃત્તિ છતે પ્રવૃત્તિમાં ઉદ્દેશ સાથે કર્મનો ભોગ કરી એનો પણ આનંદ લીધો છે. મોક્ષ એ નિત્યસુખનો બીજો શબ્દ છે.

હવે જૂઓ: પ્રાણીમાત્ર પોતાની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથીજ આકરા તડકામાંથી શીળામાં જાયછે પણ આપણે માણસ સમજીને જઈએછીએ ને ત્યાં ગયાથી આપણને જે લાગેછે તે સમજીએ છીએ; હરણ સાપ વગેરે ગાયનથી રીઝેછે ને આપણે પણ રીઝીએ છીએ ને આપણે જાણીએ છીએ; ઉગતા ચંદ્રને આપણે જોઈએ છીએ કે આપણને આનંદ થાયછે; કુંજની પાસેથી જતાં સુગંધિ આવેછે ને આપણે ખુશ થઈએ છીએ પણ ઊકરડાની પાસેથી જતાં કંટાળીએ છીએ; ઈચ્છાપ્રમાણે સુંદર ભોજન મળેથી આપણે રાચીએ છીએ. એ સ્પર્શ શબ્દ રૂપ ગંધ રસના દાખલાઓથી જણાયછે કે સુખ થવામાં ચિત્તનો અને બીજા વિષયનો પ્રથમ તો સંબંધ થાયછે; એ સંબંધ ચેતનસ્વભાવને

અનુકૂળ અથવા ચિત્તને ગમતો થાયછે; (આપણા દેશમાં અતિ તડકો અતિ વર્ષાદ અતિ ટહાડ અતિ પવન એનો ને આપણો સંબંધ થાયછે પણ તે આપણને અનુકૂળ—માફક આવે તેવો—ગમતો થતો નથી) અને આમકરીને અનુકૂળસંબંધ થયો કે તરત અંતઃકરણ પ્રફુલ્લ ને સતેજ શોભી રહેછે—પ્રસન્ન થઈ રહેછે:—એ જે સ્થિતિ—પ્રસન્નવૃત્તિ અંતઃકરણની તે સુખ છે. દ્રવ્યનો ને આપણી ઈચ્છાનો અનુકૂળસંબંધ થાયછે અથવા નથી થતો, વહાલાંના વિજોગનો અને આપણાં અંતઃકરણનો અનુકુળસંબંધ થતો નથી પણ તેના સંજોગનો અથવા સંજોગના વિચારનો અને આપણાં અંતઃકરણનો અનુકૂળસંબંધ થાયછે; લોકમાં માન મળે એ વિચારનો અને અંતઃકરણનો અનુકૂળસંબંધ થાયછે; નીતિ પાળવાથી ને પુણ્ય કર્યાથી ઈશ્વરની શિક્ષાનું ભય નથી પણ સ્વર્ગ સુખ છે એ આસ્થાવાળા વિચારનો અને અંતઃકરણનો અનુકૂળસંબંધ થાયછે;—એ અનુકૂળસંબંધોથી આત્માની વૃત્તિ આનંદમાં રહેછે. અનુકૂળસંબંધ સહજ—સ્વભાવે પ્રાપ્ત થયલો હોયછે, ઈચ્છા—આશા—શ્રમ—કર્મમાં ગર્ભિત રહેલો કે જયરૂપે રહ્યો હોયછે; બહારની ઈન્દ્રીયદ્વારે થતો—થયો હોયછે અથવા મનથી—વિચારથી—તર્કથી થતો—થયો હોયછે; જે જાતનો, જે પ્રકારનો ને જેટલી વારનો અનુકૂળસંબંધ હોયછે તે જાતનું તે પ્રકારનું ને તેટલી વારનું સુખ, સુખપાત્ર જે માણસ તેને તેના સ્વભાવ—ગુણ—સ્થિતિ પ્રમાણે હોયછે. બીજી રીતે જોઈએ કે સુખ તે શું છે? કોઈ રાગી માણસ સંસાર વૈભવની ઈચ્છાથી—અનુકૂળતાથી પોતે સુખી છે એમ સમજેછે; જાણે એજ અતિરોગી થયો, તો પછી તેને સુખ નથી એટલે બહારની અનુકૂળતા છતાં પણ તે તેના ઉપભોગને પાત્ર નથી;—તે માણસ નિશ્વાસ મૂકેછે ને પછી બીજું સુખ શોધેછે—રામનું સ્મરણ કરેછે. એક બીજો રાગી છે તે જ્ઞાનના વિચારથી સંસારી વૈભવને અને પોતાની કાયાને પણ મિથ્યા સમજી વિરાગી ને ત્યાગી થવામાં સુખ માનેછે ને તેમ કરી ભગવદ્ભજનમાં સુખ ભોગવેછે. એક ત્રીજો રાગી સંસારમાં દુઃખ પડયાથી સંસારથી કંટાળી વિરાગી થાયછે ને એમાં પણ સુખ પામતો નથી. પહેલાને સુખ, દુઃખ ને પરાણે માનેલું સુખ છે; બીજાને સુખ, અધિક સુખ ને અધિક સુખ છે; ત્રીજાને સુખ, દુઃખ ને અધિક દુઃખ છે. એ દાખલાઓથી જણાયછે કે જે પ્રમાણે મન કેળવાયલું હોયછે, જેવી મનની સ્થિતિ હોયછે તે પ્રમાણે તે સુખ પામેછે;—બહારની અનુકૂળતા ઉપર કંઈજ આધાર નથી. અંતઃકરણે જાણ્યું કે આજ મને સારૂં છે તો એ જાણવાની સાથેજ અંતઃકરણ રંગીલું થઈ રહેછે ને એ જે રંગવૃત્તિ માણસનાં અંતઃકરણની તે તેનું સુખ છે. ત્રીજી રીતે સુખ શું છે તે જોઈએ. કેટલાએક પુરૂષો મુવાં પછી અહીં કીર્ત્તિ થશે ને ત્હીં સ્વર્ગ મળશે એના વિચારથી નહીં પણ ધર્મવિચારનાં કેવળ આગ્રહમાંજ બન્ધન ખમેછે, પ્રાણ આપેછે; કેટલાક દેશાભિમાની બન્ધીવાન થવામાં, શિરચ્છેદ થવામાં તોપનેગોળે ઊડવામાં ભય ને દુઃખ જાણતાજ નથી. વળી કેટલાએક જ્ઞાની સુખ દુઃખને ને કાયાને ને મનને મિથ્યા સમજેછે તોપણ પોતાના એક આનંદમાં હોયછે. એ દાખલાઓથી જણાય છે કે જ્યારે પુરૂષોનાં અંતઃકરણ સ્નેહશૌર્યથી વજ્ર જેવાં થયાં હોય-

છે ત્યારે તે જખમાતા નથી. એ અંતઃકરણો પોતાનાં કર્મ—જ્ઞાનનેજ અથવા પોતાનાં સતેજ અમરપણાનેજ સપ્રેમ જોયછે ને એજ તે અંતઃકરણોનો આનંદ છે.

દરેક માણસ પોતાની જીંદગીમાં ઘણાએક ને એક ઘડીમાં પણ ઘણાં સુખ ભોગવી લેછે પણ તે બધાં સુખમાં એક સુખ (કોઈ પણ જાતનું ને કોઈ પણ પ્રકારનું) બીજાં બધાં કરતાં ઘણું ખરું જાથું રહેલું થાયછે—હોયછે ને એ સુખ તે તેને મોટું સુખ છે. દ્રવ્યવાનને વિશેષે કરીને સંસારસમૃદ્ધિના ઉપભોગનાં સુખ હોયછે ને એમાં પણ એક સૌથી મોટું હોયછે.—પછી તે સ્ત્રીવિલાસ સંબંધી, કે દ્રવ્યથી મારું બળ—મહત્વ છે એ વિચાર સંબંધી કે દ્રવ્ય વાપરી લોકમાં માન મેળવવા સંબંધી હોય. વિદ્વાનને વિશેષે કરીને વિદ્યા જ્ઞાન સમૃદ્ધિનાં સુખ હોયછે પણ તેમાંના એક વિષયનું સુખ તેને નિત્યનું ને મોટું હોયછે. —પછી તે વિશેષે દ્રવ્યના સંબંધમાં કે માન —યશના સંબંધમાં કે વ્યસનાનંદના સંબંધમાં હોય. અંગબળસમૃદ્ધિવાળાને વિશેષે મોટું સુખ કાંતો પોતાનો બાંધો તથા સુંદર વેશ લોકને દેખાડવામાં, અથવા સ્ત્રીઓની સાથે સહવાસ રાખવામાં અથવા જ્યાં ત્યાં પોતાનું બળ દેખાડવામાં હોયછે. ગરીબને પોતાનાં અનેક સુખમાં એક સુખ મોટું હોયછે કે દિવસે ઉદ્યમ કરી રળવાનું ને રાત્રીએ કુટુંબ સ્નેહીમાં વાતો કરવાનું. ઘણીવાર રહેતું ને બીજાં બધાંમાં આગળ પડતું અથવા બીજાં બધાંને આધે ખસેડતું એવું જે સુખ તે મોટું સુખ છે.

હવે ઉત્તમ—ઉંચું સુખ તે કીયું? ઊપર કહ્યું છે કે સુખપાત્ર જે માણસ તેને તેની સ્થિતિ પ્રમાણે સુખ હોયછે તો જેનામાં રજોગુણ બહાર પડતો હોય તે વિશેષે સંસારસમૃદ્ધિના ઉપભોગમાં રાચેછે, સાત્વિકગુણ વાળો વિશેષે સદ્ગુણના યશમાં ને તમોગુણ વાળો ઉદ્ધત બળકર્મમાં રાચેછે. એઉપરથી સુખની ત્રણજાત થઈ શકેછે—ઉપભોગ સમૃદ્ધિ વિષયસંબંધથી થતું સુખ, વિદ્યા—વિચાર—સદ્ગુણ વિષયસંબંધથી થતું સુખ અને અવિચાર—દુરાચાર હાનિ વિષયસંબંધથી થતું સુખ. સદ્ગુણયશથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકેછે. મોટા સદ્ગુણની સાથે સમૃદ્ધિ હોયછેજ પણ કેવળ સમૃદ્ધિસુખથી સદ્ગુણનું ખરું સુખ મળતું નથી. સમૃદ્ધિસુખથી તમોગુણના અવિચારનું સુખ લેવાનું મન થાયછે ને તેથી તે નાશ પામેછે. તમોગુણવાળાને થોડીવારનુંજ સુખ હોયછે. ઘણી વાર રહે તેવું (જીવતાં ને મુવા પછી પણ), સમૃદ્ધિસુખને પણ સાથે આણે તેવું, સમૃદ્ધિસુખને સાથે ન આણે તોપણ સતેજ રહે તેવું ને સર્વ લોક શ્રેષ્ઠ માને તેવું સુખ તો સદ્ગુણનુંજ છે. ત્રણ જાતનાં સુખમાં બીજું સુખ ઉત્તમ છે, પહેલું મધ્યમ ને ત્રીજું કનિષ્ટ. જો સમૃદ્ધિસુખને સદ્ગુણસુખમાં ગણીએ તો દૈવીસુખ ને આસુરી સુખ એમ બેજ જાતનાં સુખ છે ને તેમાં દૈવી શ્રેષ્ઠ છે એતો સૌજ કહેશે.

વળી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિવિચારે સુખ પ્રાપ્ત થાયછે. પ્રવૃત્તિમાં અહંકાર, ઈચ્છા, આશા, હોંસ, ઉદ્યમ, કર્મ, વૃદ્ધિ એ છે અને નિવૃત્તિમાં નિરહંકાર, નિરિચ્છાપણું, યોગપ્રબળપણું, ઈશ્વરસત્તા, સંતોષ, શાન્તિ એ છે. એ બેમાં કીયું વધારે સારું છે? વેરાગી, જોગી, કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાની અને ઈચ્છા—આશા—ઉદ્યમમાં નિરાશ પામેલા તે, એ લોક નિવૃત્તિસુખને વખાણેછે ને મતાભિમાન—અનુભવ-વિવેકને અનુસરી પ્રવૃત્તિસુખને નિંદેછે.

પણ પ્રવૃત્તિસુખ નિન્દવા જોગ નથી. સંસાર એટલે પ્રવૃત્તિજ—હું વડેજ સંસાર છે. સ્વભાવનો ધર્મ, કર્મથી વૃદ્ધિ કરવાનો છે ને એ અનાદિ છે તો એને અસત્ય કેમ કહેવાય? કર્મ કરનારાઓને ફળ મળેછેજ; અને અજ્ઞાન તથા અશક્તિ તથા અવિવેક એને લીધે કેટલાક લોક ધારયું કામ પાર પાડી શકતા નથી માટે શું ઈચ્છા ને કર્મ ખોટાં? એમ હોયજ નહીં. નિવૃત્તિનાજ વિચારથી આપણા કેટલાક સદ્ગુણ તે દુર્ગુણ થઈ પડેછે. શૌર્ય—પરમાર્થ—વૃદ્ધિસૌન્દર્ય જાયછે ને બીકણપણું, સ્વાર્થીપણું ને સંકોચિતપણું એ આવેછે. કેવળ નિવૃત્તિ, માણસની પ્રકૃતિમાંજ નથી. નિવૃત્તિ તે પ્રવૃત્તિનો વિશ્રામ છે. પ્રવૃત્તિમાં બહેકી ન જવાય અને દુઃખમાં ગભરાઈ ન જવાય તેનેસારૂ કેટલાએક નિવૃત્તિવિચાર બહુ સારા છે—પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રવૃત્તિસુખને અભંગ રાખેછે પણ તેટલામાટે નિવૃત્તિ વિચારેજ વર્ત્યાથી ઉંચું સુખ છે એમ સંસારીને વિષે બોલવું એતો કેવળ અસત્યજ છે.

સંસારમાં દરેક કુટુંબનો મુખી પોતાનાં કુટુંબનાં ભરણપોષણ વગેરેને માટે કેટલીક અનુકૂળતા કરી લેવાને માટે ઉદ્યમ કરેછે; પોતપોતાની શક્તિપ્રમાણે પોતાની સમૃદ્ધિ વધારેછે; પોતાનો વ્યવહારવાર ચોખ્ખો રાખેછે ને લોકમાં સારૂં કહેવડાવેછે. ઉદ્યમ કરી રળવું, સદ્ગુણ સદાચારથી રહેવું, કુટુંબ મિત્રમાં હેતે વર્તવું ને ઈશ્વરસ્મરણ કરવું એ આચરણથી દરેક માણસને મોટું ને ખરું સુખ છે. જ્યારે કેટલાએક જણની સમૃદ્ધિ—વિદ્યાસદ્ગુણ વધારવાની ઈચ્છા વધેછે, ને જોસ્સા વધેછે તથા તેપ્રમાણે મોટાં કર્મો થાયછે ને એ કર્મોથી મોટાં ફળ નીપજેછે ત્યારે તે માણસો લોકમાં બહાર જણાઈ આવેછે ને નામાંકિત થાયછે. એ સ્થિતિથી તે પુરુષોનાં સુખ સતેજ થઈ પ્રકાશેછે,—પણ જ્યારે કે મોટી પ્રવૃત્તિમાં પણ સદુદ્દેશઉપરથી દૃષ્ટિ ખસી ગઈ ન હોય ને તમોગુણનાં કર્મ ન થયાં હોય તો. રૂડે ઉદ્દેશે ને રૂડે માર્ગે પ્રાપ્ત થયલું સુખ પછી રાજાને કે રંકને, ભણેલને કે અભણેલને, શહેરીને કે ગામડીઆને—જાતમાં—પ્રકારમાં—સ્થાયીપણાંમાં તેનું તેજ છે;—અંતર આટલોજ કે જેમ વિશેષ જણ, વિશેષ સદ્ગુણ, વિશેષ શક્તિથી જે પ્રાપ્ત થયું હોય તે વિશેષ સારૂં—ઉત્તમ હોવુંજ જોઈએ. ઉત્સાહ ઉમંગથી ઉદ્યમમાં સદ્ગુણ સાથે પ્રવૃત્ત રહેવું, ચડતીમાં મદથી તથા પડતીમાં શોકથી દૂર રહેવું, ઈશ્વરસ્મરણ કરતાં રહી શક્તિ છે ત્યાંસુધી કર્મમાં મચ્યાં રહેવું એથી દરેક જણ ઉંચું સુખ ભોગવેછે.

અકેકેક જણનું સ્થાયી સુખ દેશમાંના ઘણાક લોકનાં સુખ ઉપર આધાર રાખેછે અને દેશી સમસ્તનું સુખ કેટલાએકના મોટા અસાધારણ યશ ઉપર આધાર રાખેછે. અકેકેક જણને ઉદ્યમનું, વિદ્યા-સદ્ગુણનું, ધર્મનું, સંસારનું ઈત્યાદિ એમ ઘણાં સુખ હોયછે પણ તેનું દેશી દાખલ સ્થાયી સુખ કે જેવડે તેનાં બીજાં સુખ રહેછે ને વધેછે તે રાજ્યસંબંધી છે. રાજ્યસંબંધી સુખ હોય તો નીરાંતે ને ઉત્તેજનથી ઉદ્યમ થયાં કરે, વિદ્યા ભણવાની અનુકૂળતા વધે, ધર્મસંબંધી વિચારો કરાય ને સંસારસમૃદ્ધિની વ્યવસ્થા થાય. જ્યાં ઓ આવ્યા, ઓ મુવા, ઓ લૂટાયા એવું છે ત્યાં શું સુખ હોય? રાજ્યસંબંધી સુખ ઘટ્યાં તેથી આપણાં સઘળાં સુખ નિસ્તેજ થયાં છે. એ સુખ વધે તેને માટે જ્ઞાન ને કર્મ જોઈએ. દેશ-રાજ્યઉપર ભક્તિ ને સંપશૌર્યબળ હોય તો બીજાં રાજ્યો આ-

પણને સતાવી શકે નહીં; ને આપણાં રાજ પણ આપણને કરભારથી ચાંપી ન નાખે પણ જાનમાલની વ્યવસ્થા રાખી ઉત્તેજન આપ્યાં કરે. આપણે ધર્મસુખ ઉપર—આ સંસારનાં સુખ કરતાં મુવા પછીનાં સુખને માટે બહુ કાળજી રાખતા ને રાજ્યસુખ વિષે નિસ્પૃહ રહેતા એજ કારણથી આપણી હીણી સ્થિતિ થઈ છે. માટે સર્વ પ્રકારનાં પ્રવૃત્તિ સુખમાં મોટું સ્થાયી ને સર્વનું મૂળ જે રાજ્યસંબંધી સુખ તે વિષે દરેક જણે પ્રજારૂપે વિચાર કરવો અવશ્ય છે. જગત્ ઉપરથી જગદીશ્વર વિષે વિચાર થાયછે તો આ સંસારસુખમાં સમજ્યા વના મુવા પછીના સુખ વિષે શું સમજી શકાય! સુખ, જ્ઞાન—સ્વતંત્રતા—સદ્ગુણમાં છે; અજ્ઞાન—બન્ધન—દુર્ગુણમાં નથી. જ્ઞાનશકિત ને કર્મશકિત એ બે કેળવાયા વિના કોઈ પણ રીતનું સ્થાયી સુખ નથી એ સિદ્ધાંત છે.

---

૬. કુળમોટપ.

વિચાર-વિવેક, વિદ્યાથી કેળવાયછે ને વધેછે; વિદ્યા શ્રમથી પ્રાપ્ત થાયછે; અને શ્રમ, [illegible] તથા અભ્યાસથી વધેછે. વળી ઊંચી મોટી ઈચ્છાથી ઊંચો વિવેક ને ઊંચા વિવેકથી ઊંચું સુખ એમ પણ છે. જેનો ઊંચો વિવેક, જેની ઊંચી ઈચ્છા ને જેનું ઊંચું સુખ, તે માણસ પણ સંસારમાં 'ઊંચું' કહેવાયછે. અર્થાત્ સંસારનું ઊંચું સુ[illegible] પ્રાપ્ત કરવાને ઊંચાં માણસ થવું અથવા ઊંચાં માણસ થઈને ઊંચું સુખ ભોગવવું.

ઉપર કહ્યું કે ઊંચાં માણસ ઊંચું સુખ ભોગવેછે ને ઊંચું માન પામેછે. પણ લોક કહેશે કે કેટલાક માણસ રાજ્ય—શ્રીમંતાઈનાં સુખ ભોગવેછે તેઓનામાં ઊંચો વિવેક ને ઊંચી ઈચ્છા તો નથી હોતી. ખરી વાત; પણ એ જો નથી તો તેઓની શ્રીમંતાઈ છતાં તેઓને ઊંચું સુખ નથીજ. જેણે પ્રથમ રાજ મેળવી સ્થાપેલું તે પુરૂષે અને જેણે પ્રથમ શ્રીમંતાઈ મેળવેલી તે પુરૂષે દેશકાળ જનમંડળમાં પોતાના વર્ગીઓથી તે બંને વાતમાં પણ વિશેષપણું દર્શાવેલુંજ. વળી જે વંશજ ઊંચા નથી દેખાતા તેનામાં પણ હુકમની તાસીર ને સોબતની અસર તો ઊંચા પ્રકારની ખરીજ. વળી જે વંશજો ઊંચા નથી તેઓને મૂળપુરુષનાં જેવું માન પણ નથી—તેઓ તેટલા ઊંચા નથી. [illegible] એરંડો પ્રધાન તેમ કેટલાંક નઠારાં માણસો મુકાબલે દીપી નાકળ્યાં [illegible] તે શું [illegible]રાં ઊંચાં છે? નથીજ. નવાં રા[illegible]નાં સ્થાપનાર ઘણું કરીને પ્રથમ ચો[illegible] લુટારા ને નિર્દય હોયછે, ને એ તેનામાં [illegible]પ છે તોપણ તેઓનું અંગબળ ને તે[illegible]નું મનબળ વિશેષ હોવાથી ને પછવાડે[illegible] (રાજ્ય મંડાયા પછી) પ્રજાની કાળ[illegible] માથે પડેથી તેઓ પોતાનાં અને પ્રજાનાં સુખને અર્થે રૂડાંજ આચરણ કરેછે. ભીલ કોળી વગેરે ચોરી લૂટ કરેછે તેને કોણ માન આપેછે? પણ એવાં નઠારાં કર્મોમાં પણ જે પોતાની હોશિયારી બતાવેછે તે વધારે ઓળખાયછે, ને વેળાએ દયાની સાથે માન પણ પામેછે કે શૌર્યાદિક ગુણ રૂડા ઉદ્દેશથી સારાં કામમાં વાપર્યાં હોત તો સારૂં હતું. કેટલાક ચોર પોતાના મોલ્લામાં ચોરી કરતા-

જ નથી. હવે એઓ એના વર્ગી બીજાઓ કરતાં શું વધારે સારા ન કહેવાય? અર્થાત્ જેનો જેટલો ઊંચો વિવેક ને જેની જેટલી ઊંચી ઈચ્છા તે તેટલું શોભેછે ને માન પામેછે.

લોક કહેછે કે અભણ્યા તથા દુર્ગુણીજન સંસારસુખનો લહાવો લેછે ને ભણ્યા સદ્ગુણી દુઃખ પામેછે એ શું? જન ભણ્યા ને સદ્ગુણીજ છે તો તે દુઃખ પામશેજ નહીં, ને પ્રસંગોપાત વેળાએ તેઓને દુઃખ લાગ્યું તો થોડીવાર; પછી વિવેકથી તેઓ દુઃખમાં પણ સુખ માનશેજ. અગર કબૂલ કર્યું કે અભણ્યા ને દુર્ગુણી સંસારનાં સુખ ભોગવેછે તો એ ઠેકાણે જાણવું કે સંસારસુખની સમજજ જૂદી છે—ખાવું પીવું ને મઝા મારવી એટલીજ સમજ છે પણ એને કોઈ ઊંચી જાતનું સુખ નથી કહેતા. વિવેક સાથે રહ્યું હોય છે તેજ સુખ કહેવાયછે. શું જે [illegible]વી વિવેકે ઉપભોગ કરે તે વધારે સુખી કે હરામનું મેળવી [illegible] રીતે (પછવાડેથી નઠારાં ફળ નીપજે તેવા) ભોગ કરે તે વધારે સુખી? પા[illegible]ાન કોઈ [illegible] સુખી કહેતું નથી; "આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ" એટલે જેવું આપણા આત્માને વિષે તેવું બીજાના આત્માને વિષે જાણવું એ નીતિનો જે મૂળ પાયો અને જનમંડળનું બંધારણ છે તે વિચાર પ્રમાણે વર્ત્તનારા ઊંચું સુખ કેમ ન ભોગવે? ને જે દુર્ગુણી સુખ ભોગવેછે તેવા દુર્ગુણી જગતમાં સઘળાજ હોય તો માણસનાં સુખનું ઠેકાણું પછી ક્યાં હાથ લાગવાનું? દુર્ગુણી સુખ ભોગવેછે તે થોડીવારજ અને તેનાં પરિણામ પણ ભુંડાં હોયછે—જે ભુંડાં પરિણામોને જોઈને લોકો પાછા સદ્ગુણથી સુખ મેળવવાને પ્રયત્ન કરેછે.

ઊંચો માણસ પોતાના પ્રેમ શૌર્યાદિક યશથી, વિવેકી રહેણીથી અને નિર્મળાં સુખથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોયછે; ને એની ઓળખમાં લોકો તેનાં કુટુંબવર્ગને ફલાણું કુળ એવું નામ આપેછે. ઊંચાં માણસની ઘરમાં ને બહાર વર્ત્તવાની રીતિ ઊંચી હોયછે ને ઊંચી સ્થિતિમાં રૂડી રીતે ઉછરેલા જે વંશજ તે કુલીન કહેવાયછે.

યશથી ઊંચી સ્થિતિ થાયછે ને ઊંચી સ્થિતિમાં ઉછરવાથી ને પાછા યશ મેળવેથી ઊંચી સ્થિતિ કાયમ રહેછે. પોતપોતાનાં ગુણકર્મયશથી લોકમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર કુળ બંધાયાં—તેમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીનાં કુળ વિશેષે ઊંચાં મનાયાં. રાજ્યમાં ફેરફાર થયેથી સઉની સ્થિતિ બગડી ને પૂર્વનાં કુળ સંકર થઈ ગયાં. થોડાક બ્રાહ્મણ સિવાએ સર્વ ક્ષત્રી વૈશ્ય શૂદ્ર એક થઈ રહ્યા. આજકાલ બ્રાહ્મણ વાણિયા કણબી રજપૂત વગેરેની સ્થિતિ પરદેશી રાજની પ્રજારૂપે એક સરખી છે. સૌ લોક યશઉદ્યમ રહિત છે. એ જ્યારે પાછા યશ મેળવશે ને પોતાની સ્થિતિ સારી કરશે ત્યારે પાછાં નવાં કુળ બંધાશે.

કુળના યશ, કુળની સમૃદ્ધિ, કુળની સુઘડતા એ આપણામાં નથી તોપણ કુળશબ્દથી માનેલી મોટાઈથી આપણે કુળનું મોટું અભિમાન રાખીએ છીએ ને અભિમાનથી કૂટાઈ ઘણાં બન્ધન વેઠીએ છીએ, ઘણો ખર્ચ કરીએ છીએ ને વધારે નઠારી સ્થિતિમાં આવિએ છીએ ને વધારે કુળહીણ થઈએ છીએ. કાળસ્થિતિને અનુકૂળ નહીં એવા મમતી વિચારથી જ્યારે આપણે બાપદાદાનાજ ધંધા કર્યાં કરીએ, બાપદાદાનીજ રીત રાખવામાં માન સમજીએ ને ઈચ્છા તથા શક્તિ પ્રમાણે

જે ઉદ્યમ કરવાના છે તે ન કરીએ, કાળ પ્રમાણે ધર્મ બદલાય છે તે વિચાર મનમાં ન આણતાં અને જે બન્ધનથી દુઃખ પામ્યા છીએ, પામીએ છીએ ને એ જાણીએ છીએ તે છતાં તે બન્ધનને વળગી રહીએ ત્યારે યશ કેમ મળે? ને યશવંના આપણે નવાં કુળ કેમ બંધાશું? "ઠંઠણ પાર ને મદન ગોપાળ" "ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આટો" "ખાવા પીવા એ રમવા ને ધીંગાણાં બોતરાં" "મુખમેં રામ બગલમેં છૂરી" કાળાં કામ કરી જેમ તેમ પેટ ભરવું ને બહાર દેખાડવું કે શ્રીમંત છીએ એવું જ્યાં હોય ત્યાં વળી કુલીનતા કેવી?

દ્રવ્યથી સર્વ બહારની સમૃદ્ધિ અનુકૂળ થાયછે માટે એ ઉદ્દેશે સૌ બનતો ઉદ્યમ [illegible] એથી સ્થાયી લાભ નથી. સ્થાયી લાભ તો યશને ઉદ્દેશે ઉદ્યમ થાય તેમાં છે. વિદ્યા—જ્ઞાન—સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરી ઉદ્યમમાં યશ મેળવાય તો દ્રવ્ય એની મેળેજ ચાલ્યું આવે પણ અંતરનાં પ્રેમ શૌર્યાદિક ગુણે માણસ કેળવાય ને ધર્મબંધન—કુળબંધન—રૂઢિબંધનથી છૂટો પડે ને [illegible]ચા યશ પ્રાપ્ત કરે તો તે કુળની સ્થાપના [illegible]

પૃથ્વિ ઉપર સર્વ દે[illegible] [illegible] કુળ સૌથી [illegible]; કારણ [illegible] [illegible]ના વશ[illegible] [illegible]આદાયેથી, મોટાં તનમનબળથી ન ઉત્તમ સદ્ગુણથી ને મોટી શ્રીમંતાઈથી ને [illegible] વિવેકથી ને સુઘડ રીતભાતથી બીજા [illegible] કરતાં વિશેષે શોભી રહ્યું હોયછે. એ કુલીનતાના અંશ જે પ્રમાણે જે માણસનામાં વિશેષે હોય તે પ્રમાણે તે કુલીન કહેવાય. રાજકુળ છે ને તેનામાં સદ્ગુણ શૌર્ય નથી તો તેની સ્થિતિ હીણી થવાની ને પછી તે કુલીન કહેવડાવે તે શા અર્થનું? કેટલાક બ્રાહ્મણ ને રજપૂત ખેતી કરતા થયા છે હવે એઓની કુલીનતા તે માત્ર પોતાનાં વર્તમાન ઉદ્યોગમાંજ સદ્ગુણ રાખે તેટલી. પૂર્વની કુલીનતા તે તો નહીંજ.

બાપદાદા ગોરપદું કરતા હોય ને દીકરાની ઈચ્છા ખલાસીનું કામ કરવાની અથવા લશકરમાં રહેવાની હોય તો દીકરાએ ખલાસીનાં કામમાં અથવા લશકરમાં પોતાનું શૌર્ય બતાવવું. સોનીની ઈચ્છા મામલતદાર થવાની હોયતા તેણે મામલતદારીને માટે તૈયારી કરવી. અર્થાત્ ગમતાં ફાવતાં કામમાં હાથ ઘાલી તેને [illegible] અથવા પાર પાડવાને મથવું. બ્રાહ્મણ દરિદ્રી હોય તોપણ તેણે બીજો ઉદ્યોગ ન કરવો ને ભીખ માગ્યાં કરવી એવું છે ત્યાંસૂધી અને જાતિબંધન છે માટે તેણે દેશાટન ન કરવું તથા પરન્યાતનાં કુલીન મિત્રસાથે એક પંક્તિયે ભોજન ન કરવું એવું છે ત્યાંસૂધી હાલના ને હવે પછીના વખતમાં આપણે હિંદુઓએ ઊંચાં યશના [illegible] કુલીન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે.

એ પ્રમાણે કુલીનતા, યશ ને [illegible]મની સમજ છે અને તેથીજ દેશનો [illegible]ર્ષ છે. દેશનો ઉત્કર્ષ ઘરોનાં ઉત્કર્ષ [illegible]ડ છે ને ઘરોનો ઉત્કર્ષ [illegible] ચલાવનાર પુરુષ વડે છે માટે એકેક જણે પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાસારૂ ખંતથી શ્રમ કરવો. હાલમાં ઘણાં માણસો સરસાઈથી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા પછવાડે મંડયા છે પણ તેઓને બંધન બહુ નડેછે પણ એ બંધન તોડવાને તેઓએ સત્યનો આગ્રહ, કર્મ કરી બહાર દેખાડવો જોઈએ.

૭. સ્વદેશાભિમાન.

પોતાનાં છોકરાંનું—કુટુંબનું કલ્યાણ ઈચ્છવું ને કરવું એ જેમ ઘરડાં વડીલોને સ્વાભાવિક છે, તેમ અમારા દેશમાં રૂડું કરનાર બહુ હોજો, અમને સારો રાજા મળજો, અમારા દેશનો વ્યાપાર વધજો, અમારા દેશમાં ભણેલા ઘણા થજો, અમારા દેશનો સુધારો થજો, અમારો દેશ પૃથ્વીમાં એક જ કહેવાજો, અમારા દેશમાં પુણ્યાત્મા અવતરજો, વગેરે પોકારો દેશદેશનાં માણસોને સ્વાભાવિક છે. પણ જે પ્રમાણે કુટુંબ અને ન્યાતની વાતમાં એ અભિમાન જણાઈ પડેછે તે રીતે દેશની બાબતમાં દેખાતું નથી. જ્યારે સભા મધ્યે ચાલતા પ્રકરણમાં કોઈની વિદ્યા, કોઈનું ઔદાર્ય, કોઈનું આચરણ, કોઈના પૈસા, કોઈનાં ભુંડાં કર્મો આદિકનું વર્ણન થતું હોય, તે વેળા જ કુળના [illegible] ન્યાતના પુરુષ[illegible] તે કુળના અને તે ન્યાતના સભામાં [illegible] માણસોનાં દિલમાં ખુશીનો [illegible] દલગિરીનો જોસ્સો એકાએક પેદા થઈ આવેછે.—હાસ! આપણામાં પણ [illegible] મોટા થઈ ગયાછે, ધન્ય છે [illegible]ઓને, અથવા હાયરે! આપણી ન્યાતનું નામ કલાણાએ બોળ્યું છે જો, મૂર્ખો એ [illegible]મ અભિમાન અથવા ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ અજાણ્યો પુરુષ, બ્રાહ્મણ, વાણીઆ એઓની સભામાં આવી પૂછે, નાનાફડનવીસ કોણ હતા? તો બ્રાહ્મણનાં મનમાં જોસ્સો ઉત્પન્ન થઈ તે પોકારશે કે નાનાફડનવીસ તો બ્રાહ્મણ હતા. કેટલાએક, કુટુંબ અને ન્યાતના અભિમાની એવા મમતી હોયછે કે અગર કોઈ ભુંડું બોલે તો તેઓ પોતાનાથી જેમ બને તેમ કુટુંબી અને નાતીલાની આબરૂ બચાવવાને યત્ન કરેછે. એ રીતે કરવું એ સ્વાભાવિક છે. હિંદુસ્થાન દેશમાં નાનાપ્રકારના લોકો છે. જાતો ઘણી છે, ન્યાતો અગણિત છે. બ્રાહ્મણો પોતાની મેળે વગર કારણે નીચ કર્મ કરતા જઈ ઊંચા એમ જણાવેછે. પોતપોતાની ન્યાત શ્રેષ્ઠ એમ સર્વ ન્યાતના લોક જાણેછે. ન્યાતના દોર ઘણા છે. જેમ માર ખાધાથી ચામડું બેહેર મારી જાય તેમ મુસલમાનના વારંવારના આવ્યાથી લોકો બેહેર ખાઈ ગયલા છે. ઈર્ષાએ નહીં પણ મત્સરે સજ્જડ મૂળ ઘાલ્યું છે; અને [illegible]ખાઈથી કલહ, [illegible], નાચ, ઊંચ, વગેરે કુસંપો થવા માંડ્યા છે. હવે સંપ નહીં તેણે કરીને દેશનું [illegible]ારણ શુભ ક્યાંથી જોવામાં આવે? એક એક કામ આરંભ્યું તો બીજે તોડી પાડેછે એટલે તે પાર પડતું નથી ને પાર ન પડ્યું એટલે તેની દેશમાં ખામી એમ થયું; અને એ રીતે સર્વની અછત થાય ત્યારે દેશાભિમાન કેમ જણાઈ આવે?

ઈર્ષા અને ખંત રાખી સર્વ ન્યાતના ગૃહસ્થોએ પોતપોતાનાં કુળનું, ન્યાતનું તથા શેહેરનું ભલું કરવું અને તેની સાથે સર્વ શહેરોનાં માણસોને સુખપ્રાપ્તિ થાય અને શેવટે દેશમાં તવંગર ને ગરીબ, યશસુખ ભોગવે, મોટમોટાં કારખાનાં નીકળે, ઊપજ ઘણી અને સુંદર થાય, દેશની ઉત્તમ જનસો પરદેશમાં જ્યાં અછત હોય ત્યાં વેચાય, વિદ્યા બહોળા લોકમાં પાણીમાં નાખેલા કાંકરાથી જેમ કુંડાળાં મોટાં થયાં જાયછે તેમ ફેલાય,—એવી એવી વાતોનાં સાધન કરવાની ઊલટ લાવવી અને તેમ કરવા મંડીપડવું

એનું નામ દેશાભિમાન. સ્વદેશહિતેચ્છુ કહેવડાવનારા તો ઘણાજ છે પરંતુ કરવાની વેળા તેઓ ખૂણા શોધેછે. માત્ર એ નામ મેળવવાને ઘણાઓ મહેનત કરેછે પણ તેઓ કંઈ દેશહિતકર્ત્તા નથી કહેવાતા. માણસ પોતાને નામ મળે તેનેસારૂ વિદ્યાભ્યાસ, ધંધા, ધર્મજ્ઞાન વગેરે સાધ્ય કરેછે, તે, તેનાં કુટુંબમા, ન્યાતમાં, શહેરમા અને દેશમાં સારા કહેવાશે પણ દેશનું સારૂં કરનાર એમ લગાર પણ કહેવાશે નહીં,—જ્યાંસૂધી ત કુટુંબ ન્યાતિ વગેરેનું ભરણપોષણ ને શહેરી ને પછી દેશી લોકોને હમેશનાં હિતના ઉપદેશો વગેરે કર્મ ... નથા ત્યાંસૂધી. ... પરદેશીઓના હુમલામાંથી સંરક્ષવાને રાજા અને શૂરા માણસો રણસંગ્રામમાં પડેછે, તેઓજ માત્ર ખરા દેશાભિમાની છે એમ ન સમજવું. જે ગરીબ વિદ્વાન અરણ્ય મધ્યે ઝુપડાંમાંના ખૂણામાં બેસી લોકનું સારૂં થાય એવી વાતો અને તેનાં સાધનો, ઝાડનાં પાનડાં ઉપર લખી લોકમાં આપી જાયછે તે પણ ખરેખરો ને મોટો સ્વદેશાભિમાની છે એમ જાણો. માણસ સ્વાર્થ વિના કંઈજ કરતું નથી, ખરૂં, પણ તેણે સ્વાર્થી છતાં લોકહિતાર્થી થવું એ દેશાભિ[illegible]નીનું કર્મ અને તેનો ધર્મ છે. ...ીઓ સાધારણ એ ... [illegible] ... ...નપૂડા કરેછે તેમ માણસ માણસની બુદ્ધિ અને તેનો શ્રમ એણે કરીને જૂદા જૂદા પરિણામો નીપજેછે તે દેશની પૂંજી થાયછે. એ પૂંજી બચાવવાને તથા એ પૂંજીની મદદથી સુધારાને યોગે સહસ્ત્રગણી અચળ, ઉપયોગી અને શોભાયમાન એવી દોલત કરવાની લોકો પોતાની પાંતીનું દેણ યથાશક્તિ ઉમંગથી આપી દેશીઓનું રૂડું આચરેછે, તે સર્વ દેશાભિમાની માનવા, હિંદુસ્થાનમાં સર્વ વિદ્યાનાં બીજ તથા અંકુરો હતાં ને એ ઉપર યુરોપીઅને ઘણો સુધારો કીધો છે. એ પ્રાચીનપણાંનો ગર્વ સર્વ હિંદુઓને છે, પણ એ, તે ગર્વ રાખી ઉદ્યોગ કરતા નથી. તે હર્ષયુક્ત ગર્વ ઉપજેછે કે તરતજ સમાઈ જાયછે. પરદેશીઓ આગળ પોતાનામાં પરાક્રમી થઈગયલાઓની વાત ગર્વથી કહાડેછે પણ તેઓની પોતાની વાત બીજા લોકો ગર્વથી કરે એવું તેઓનું કર્મ લેશ જોવામાં આવતું નથી અંગ્રેજ, ફ્રેચ, જર્મન, અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોક એઓમાં આજકાલ સ્વદેશાભિમાન ઝળઝળ પ્રકાશી રહ્યું છે. પણ પારકી વાત આ પ્રસંગે આધી મૂકી આપણામાં પ્રાચીને કેવુ ને કેટલુ હતું ને આજ તેના લક્ષ વસાએ ઓછું છે, તે નીચે લખેલી લીટીઓથી જણ્યામાં આવશે. હમણાનું જાણવાથી હું દલગીર છઉં ને તમે દલગીર થશો.

અસલ કોણ રાજા હતા? હિંદુરાજાઓજ. તે વેળા દેશની સ્થિતિ કેવી હતી? દેશ [illegible] હતો, લોક સુખી હતા, ક્ષત્રી શૂરા હતા, બ્રાહ્મણો ધર્મોપદેશ અને [illegible] કરતા, વૈશ્યો વ્યાપાર મોટા ચલાવ[illegible], અને શૂદ્રો મન દઈ સેવા કરતા. [illegible] નવું કામ કરવાને સર્વ [illegible] તેમ જ્યારે બ્રાહ્મણ વગેરે [illegible] પશ્ચિમથી આવી હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય આરંભ્યું ત્યારે એકેકું કામ પોત પોતાને માથે લેઈ હોંસથી તેઓ દેશનો ઉત્કર્ષ કરવા લાગ્યા હતા. તેઓ દેશાટન કરતા. નવા દેશની નવી વસ્તુઓ, નવા રીવાજ, વિલક્ષણ વિચારો લઈઆવી એઓથી સ્વદેશને સણગારતા. રાજા રાજનીતિમાં કુશળ થઈ રૈઅતનાં હકમાં સુખ કરતા. ટુંકામાં લખુંછું કે રાજા પ્રજા પરસ્પર એક બીજાનો ધર્મ જાણી વર્તતાં.

વિદ્વાનો પોષાતા, લોકમાં સદાચાર હતા. છોકરાંની મા ભણેલી હતી. જાતિપ્રતિબંધ થોડા હતા. વિદ્વાનો, હુન્નરીઓ, રાજાઓ, પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકો, તવંગર અને ગરીબો, પોતાનાં કામમાં યશ મેળવવાને ઉપરાઉપરી મંચ્યા રહેતા. એ સર્વ હમણાં ક્યાં છે! રાજા મનુને હજુ સંભારો, મહાઋષિયોના ચિરંજીવ ગ્રંથોનાં અવલોકન કરો. વેદાંતશાસ્ત્ર અને કર્મમાર્ગમાં વ્યાસ અને જૈમિનિ એઓએ અતૂળ બુદ્ધિ ચલાવી છે. ન્યાયશાસ્ત્રીયોએ અને વૈયાકરણોએ ઘણા શ્રમ લઈ ગ્રંથો રચ્યા છે. શ્રુતિ અને તેઉપર સાયનાચાર્યાદિકોના ભાષ્યો અને સ્મૃતિયો તથા પુરાણો હિંદુધર્મ, હિંદુભાષા, હિંદુજ્ઞાન, એઓને દીપાવેછે. સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓ થઈ ગયા તેઓના વારામાં દેશની સ્થિતિ આહા કેવી દીપતી હતી? વાલ્મિક અને વ્યાસનાં [illegible] રામાયણ અને મહાભારત પશ્ચિમના લોકો આતુરતાથી જાણેછે. ઉજ્જન નગરીના વિક્રમ, ધારા નગરીના ભોજ અને પ્રતિષ્ઠાનના શાલિવાહન એઓનાં પરદુઃખભંજન [illegible] કહેવાયાં. એઓની વખતમાં વિદ્યા અને હુન્નરોએ સારાં રૂપો લીધાં. ભવ્યદેવળો વગેરે ઈમારતોની ઉમદા બાંધણીમાં અને તેમાં નકશી કરવામાં સલાટોએ થોડો કિસબ જણાવ્યો નથી જે કિસબ જોવાને યુરોપના વિદ્વાનો તડકા સહન કરી ગુફાઓમાં ભમેછે ને તહીંના શિલાલેખો, શ્રમે ઉકેલેછે. કાવ્ય, અલંકાર, શબ્દશાસ્ત્રમાં, કાળિદાસ, ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમર, [illegible], વેતાલભદ્ર, ઘટકર્પર, વરાહમિહિર, અને વરરુચિ, એઓએ, નવરત્ન એ ઉપનામે, રાજા ભોજની કચેરી શોભાવી છે. પરશુરામ, રામ, અર્જુન, ચંદ્રગુપ્ત, પોરસ, પૃથુરાજ અને શિવાજી, વગેરે લડાઈમાં શૂરા કહેવડાવી ગયા છે. નાના ફડનવીસ, સિંધીઆ, હોલકર એઓએ રાજખટપટમાં હોશિયારી બતાવી છે. આ વિષય બંધ કરવાને મારૂં મન થતું નથી પણ એટલી સૂચનાથી આપણી હમણાંની અવસ્થામાં કેટલી ન્યૂનતા છે તે સેહેજ માલમ પડશે.

શૂરપણું તો બીલકુલ નથી; લાહોરના જયપાળનું અપ્રમાણિકપણું અને દૌલતાબાદના રાજાનું બીકણપણું એથી, ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાન, સમર્થ, વિકરાળ સુલતાનમહમૂદ અને ગીલચીવંશજ અલ્લાઉદ્દીન એઓને નજરે પડયાં ત્યારથી આપણા રાજ્ય, [illegible] ખાઈ ગયાછે. [illegible]ચાર શિવાયે બીજા રાજા મુસલમાનોની સામે રણક્ષેત્રે મજબૂત પગલે ઉભા [illegible] રાજાઓએ ક્ષત્રી નામ ધરાવી જનાનાનાજ ભુષણો ધરી અફીણ કસુંબાના તારમાં નામરદાઈ કરી એ શરમની વાત થઈ છે. એક કુળ લડવા જાય તો તેનું સગુંકુળ તેનીજ વિરૂદ્ધમાં મુસલમાનને મળીને લડે, પણ એમ ન વિચારે કે આખરે પરદેશી છે માટે તેનાથી બીતું હતું ને સગાનેજ મદદ કરવી યોગ્ય હતી. એકેકા પ્રાંતનો એકેકો રાજા એ રીતે ઘણાં રાજ્યો કરી માંહોમાંહે સંપ ન રાખી દેશને તોડી નાખ્યો.

અરે ઓ ભાટ ચારણો તમારી કળા કયાં ગુમાવી નાખીછે? રાજાઓને અયોગ્ય રીતે શા વાસ્તે યશના તાડ ઉપર ચડાવી દોછો? નેકીદારો તમે રાજાઓના દુર્ગિકારો એને નેકી જાણી પોકારોછો? નીતિમાન લોકોના પ્રતિનિધિ થઈ, રાજાઓને ચેતાવો કે રાજા? અમે તમારા નેકીદાર કહેવાયા ને તમારી નેકીતો કંઈજ નથી, માટે બદી છોડી દો ને અમને તમારી નેકીનેજ પોકારવા દો,

નહીંતો થોડે દહાડે તમારે કંગાલ થવું પડશે. કવિયો અને કારભારીઓ તમારાં ગજવાંને ન જૂઓ; દેશનો ખજાનો જાયછે એમ વિચારો. રાજાઓની સુસ્તી, તેઓની નામરદાઈ, તેઓની અવિદ્વત્તા એઉપર નિંદાયુક્ત કવિતા રચો 'જેથી તેઓ દૂભાઈને ચાનક રાખી કુળ નામ બોળ્યાંછે તેને તારે. રાજાઓજ પોતાનાં દ્રવ્યથી શ્રમ લઈ દીર્ઘદૃષ્ટિ દોડાવશે ત્યારેજ હિંદુનું નામ ઉંચું આવશે. મહેનત કરતાં મરવાથી કેમ બીહોછો ઓ રજપુતો? 'शूरस्य मरणं तृणं.' કમ્મર બાંધી દેશાટન કરો ને ત્યાંથી નવી યુક્તિયો લાવી તમારાં રાજને સુધારો. તમને મુસલમાનોએ, પીંડારાએ, બળવાન લોકોએ, હેરાન હેરાન કર્યા છે. ઓ હિંદુઓ તમે કોઈ દિવસ મંડળીમાં મળી, એકમત થવાનો વિચાર નથી કીધો. તમે સુધારાવધારાના કામમાં આગળ નથી પડ્યા. તમે દેશને, રોજગારે કારખાનાઓએ પ્રખ્યાત કરવાને સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું નથી. તમે અટંકે કેમ અટકી રહ્યાછો! દેશમાં ભાજી રોટલા મળે તે સારૂં પણ પરદેશમાં લાખ મળે તે ખોટા એમ બોલી સંતોષે કાં રહોછો? પણ તમારો દેશ એતો તમારૂં ગામ ને તમારૂં કુટુંબ રે એ છોડવાની હિમ્મત ધરી પરદેશ જઈ સન્માર્ગે વિદ્યા, ધન, યશ, મેળવીઆવી પછી દેશમાં ઉતરતી વયે ચેહેનમાં દિવસ ગુજારો. થવાનું તે થશે, દેશમાં ખાઈપીને મોજ કરીએ છીએ એમ કાયરના બોલ બોલીનેજ દુશ્મનોને લગાર હઠાવ્યા વિના પાછાં પગલાં તમે કર્યા છે! તમારો માણસરૂપે શો હક છે? એક બીજા સાથે, સ્ત્રી બાળક સાથે, સગાં ન્યાતીસાથે ચાલવાની શી નીતિ છે? સ્વતંત્રતા તે શું છે? રાજ્ય કારભાર તે શું? વિદ્યા તે શું? સુધારો તે શું? તમારા ઉપર હાલની સરકારનો શો હક છે ને શી રહેમ છે? દેશનું ભલું તે શું? ને સ્વદેશપ્રીતિ તે શું? એ વાતોમાં તમે કેવળ વિચારશૂન્ય છો. જથ્થુ લશ્કર પગાર આપી રાખવાનો સંપ્રદાય રાજાઓમાં નહોતો. શિબંદી ઘોડા સરદારોને સોંપેલા હતા તે સરદારો પોતાના હાથમાં લશ્કર એટલે નીમકહરામી કરવાને ઢીલ નહોતા રાખતા. તમારા રાજાઓને હું પુછું છું, રૈયત ભાઈઓ! શા હકથી તેઓએ સો સો રાણીઓ કરી? અને એમ થવાથીજ દેશ પાયમાલ થશે એ પણ અંધાધુંદીમાં તમને માલુમ ન પડ્યું! હવે રાજાઓની વાત છોડી દો; તેઓ આજકાલ નહીં સુધરે તેવા છે. પરંતુ સર્વ મહાજનો વિદ્યાજ્ઞાનમાં સારા માહિત થાઓ. છોકરા અને છોકરીઓને નિશાળે મૂકી ભણાવો. તેઓને સદા જ્ઞાનનુંજ ખાજું આપો. મંડળી અને કંપનીએ વેપાર કરો. તમારી રહેવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરો. રસ્તા ચોખ્ખા કરાવો. વ્યસનોથી દૂર રહો. ખેડુતો હાલ ઘણાં અજ્ઞાન છે તેઓએ વિદ્યા શીખી ભૂમિસંબંધી રસાયનશાસ્ત્ર જાણી ખેતીનાં કામમાં સુધારો કરવો જોઈએ. યાંત્રિકબળ હસ્તબળ કરતાં ઘણુંજ વધારે છે. અસલ થોડાજ લોકો પુસ્તકો વાંચતા અને હમણાં ગરીબ પૈસાદાર સર્વે થોડી કિમ્મતે ચોપડીઓ ખરીદ કરી વાંચેછે. છાપયંત્ર ઠામ ઠામ દાખલ કરો. જોતા જાઓ વિદ્યાના ફળો વિલાયતમાં કેવાં થાયછે તે. અહીં નામાંઠામાં ને તોલબારદાન અને ચીન વિલાયતની હુંડીઓના હિસાબ જાણ્યા અને રૂ૦ ૧૫૦) નું વર્ષાણ લાવતા થયા કે પાર પડ્યા એમ આપણે સમજીએ છીએ. પૂરૂં ગુજરાતી પણ જાણતા નથી. યુરોપ અને

અમેરિકામાં આપણી દેવભાષા જે સંસ્કૃત તેમાં વેદ ભાષ્યો તથા કાવ્યો વગેરે ગ્રંથો, ઉલ્લાસ આણી અવલોકન કરવાને તથા શબ્દશાસ્ત્રમાં શોધ કરવાને મોટા મોટા ત્યાંના પંડિતો અહોનિશ શ્રમ લેછે. સંસ્કૃત શીખવાને મોટી મોટી પાઠશાળાઓ છે, પણ હિંદુસ્થાન જ્યાં સંસ્કૃતભાષાએ મોટા જય મેળવ્યાછે, ત્યાં હાલ એકો પણ દિવ્ય પાઠશાળા દેખાડશો? આપણી સર્વ વિદ્યા તો મૂળ સંસ્કૃતમાં, તેને પ્રાકૃતમાં કરવાને હજી શૂર પુરુષો ક્યાં બહાર પડ્યા છે!

હમણાંજ વાત સાંભળી છે કે મકાલે નામના ગ્રંથકારના ઈંગ્લાંડ દેશનાં ઈતિહાસના બે ગ્રંથની ૨૫૦૦૦ પ્રતો છપાઈ વીસવીસ રૂપીએ વેચાઈ ગઈછે, ને થોડા દિવસમાં બીજી વીસ હજાર છપાવી છે તે ખપી જશે. એક બીજી ચોપડીની કોઈએ પુષ્કળ પ્રત કહાડી હતી ને બીજે અઠવાડીએ તેની પ્રત શોધી જડે નહીં એ રીતે તે વેચાઈ ગઈ. એ પ્રમાણે ત્યાં વિદ્યા અને વાંચવાનો શોખ છે. અહીં ત્યારે ચોપડી શું કામ આવવાની છે! એ પૈસા નાખી દેવાના છે એમ ધારીએ છીએ; સોનું, રૂપું, અને જવાહીર ખરીદ કરી પેટીમાં રાખી મૂકવું આપણને ગમેછે. વિલાયતના કારખાનાં વગેરેનો કિંચિત છાયો માત્ર મુંબઈમાં દેખીએ છીએ. જૂઓ આગબોટ તમારી આગળ! જૂઓ આગની ગાડી નજરે! તમે જેઈ કાઈટસાહેબની પવનપાવડી! જોઈ તમે અંગ્રેજી લશ્કરની કવાયત! કેવો છે શૂરપણાંનો દાખલો કે જોધપોરનો કિલ્લો લેતી-વખત સત્તર વખત પાછું હટવું પડ્યું, પણ અઢારમી વેળા તેઓ જય પામ્યા. તેવુંજ કાબુલ કંધાર લેતી વખત અને તેવુંજ સિબાસ્ટેપોલની લડાઈમાં. ધન્ય છે હાલની સરકારને જે રૈયતને સ્વતંત્રતા વધારે આપતી જાયછે; ને ત્યારે તમે ઉંઘમાંથી કેમ નથી ઊઠતા? મુસલમાની રાજ્યમાં તો શું કે ચાં પણ બોલાતું નહીં અને હમણાં મુંબઈ આસોશીએશન સરકારને લખેછે કે આવો અણઘટતો ઈનમાક્ કલાણે ઠેકાણે થાયછે તે ન થવો જોઈએ. આ, સરકારનો જુલમ છે; પેલો, રૈયતનો હક ડૂબેછે; ત્યાં ઘણી સુસ્તી ચાલેછે; અહીં સાહેબલોકો બેપરવા ઘણા છે; વગેરે બૂમો પાડી લોકની તરફથી મોટી સરકારને વિનવેછે. જિલ્લાઓનાં ખૂણાની વાત એ સભા ક્યાંથી જાણે? માટે એવી હિંમતના દાખલા જોઈ ઓ રૈયત લોકો આસોશીએશન વગેરે સભાઓને તમારાં દુઃખથી જાણીતી કરો કે જુલમ ખસી, રહેમ ને મહેર તમારી હાલતમાં થાય. અંગરેજ લોકો ફાનસમાંના દીવા છે. • એ દીવા તમને રોશની આપેછે. પણ તે અજવાળાંનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો તમારે હાથ છે. એક છોકરાના ઉપર માખી બેઠી ત્યારે તેને હાથ ઉંચો કરી ઉરાડી મૂકવાને બદલે તેણે માખીને કહ્યું "માખી ઊડતી હે કે માકું બોલાઊં;" તેમ તમે શરીરે નબળા નથી, બુદ્ધિયે બળવત્તર છો, તમે અસલ પ્રખ્યાત દેશના જન છો, છેક નઠારી અવસ્થામાં નથી; પૈસે, ખાવે પીવે, છેક કંગાળ નથી ને તમે કેમ પોકારો છો કે "નસીબમાં હશે તે થશે! જ્યારે એકેક માણસ, છાતી તોડી કામ કરી, આ સંસાર લડાઈનું ઠેકાણું છે એમ સમજી દેશનેસારૂ પોત પોતાની ફરજ બજાવશે ત્યારે દેશનો જયજયકાર થશે. શું તમારી તબીએત છે લોકો! કે ફલાણી રસમ નઠારી છે એમ જાણો છો, તે છોડ્યાથી ધર્મબાધ નથી આવતો એવું સમજેછો તોપણ સંપ કરી તે

ક્હાડી નાખવાને મહેનત નથી લેતા! મંડળીઓમધ્યેના નિબંધીઓને હસી કહાડોછો; ને જ્યારે સરકાર કાયદા કરી તે ચાલ કહડાવેછે ત્યારે જખમારીને કબૂલ કરોછો. એમાં આબરૂ આપણી ભાઈઓ? વિચારો; પુનર્વિવાહ સંબંધી કલકત્તે કાયદો પસાર થયો તે સૌના જાણ્યામાં હશેજ. માટે પરદેશીઓ ન જાણે અને સમાચારપત્રો નિંદા ન કરે એનેસારૂ સંપ બાંધી દુષ્ટ પ્રતિબંધને તોડી નાખો. પોતાનાં ઘર ને પોતાની આબરૂ એનેવાસ્તે સૌ કાળજી રાખો. પણ દેશના લાભમાં કંઈ ધ્યાન દોડાવવું એવી ઈચ્છા થવીતો થોડાનીજ; પણ એ સૌની થાઓ—અસ્તુ. બાળક છોકરાઓનો વિવાહ કરી તેઓને બંધનમાં રાખોછો—૧૫ વર્ષનો થશે કે ગૃહસ્થાશ્રમ લઈ દોડશે. હવે એ છોકરા શું વિદ્યાભ્યાસ કરે ને પૈસા કમાય! શું રહીને [illegible] કરી પોતે પા[illegible]? વિદ્યારહસ્ય તે શું જાણે! શું સાધ કર[illegible] શું [illegible] કરે! ૨૦ વર્ષની [illegible] છોકરાંથી વાટ[illegible] શું [illegible] રાખી કયા અનુભવ ઉપરથી તેઓએ કંઈ પણ કામ કરે? ઘરની જંજાળમાંથી પતે ત્યારે કે! નાખુશ છઉં કે જુવાન સમજેલા તેઓ પણ જાણી જોઈને ખાડામાં પડયાછે, પડેછે, ને પડશે; રે ન પડે! ન્યાત જમાડી, વરા ફૂલેકાં, વરઘોડા, બડુવા, સાબેલા, સરકસ, નાચરંગમાં ફૂલાઈ ફૂલાઈ પૈસો ઉરાડી દોછો તે તમને ઘરડપણે ઘણો સાલશે. એ નાણાંનું અર્ધ, ધર્મશાળાઓ, મુસાફરીનાં મકાનો, તર્ષ્યાંને માટે કૂઆ વાવ તળાવો, થાક્યાને માટે ચોતરાઓ, એ સર્વ બંધાવવામાં, આંધળા લૂલા વગેરે ગરીબ નિરાશ્રિતને દાન આપવામાં તથા તેઓને કામે લગાડવામાં, બાળકોનેસારૂ નિશાળો તથા લોકોને વાસ્તે કિતાબખાનાંઓ અને દવાખાનાંઓ વગેરે કારખાનાંઓ કહાડવામાં, નાખ્યું હોય, તો દેશમાં કેટલું પુણ્ય અને સુખ અને કેવી કીર્તિ સ્થિર રહે! કહ્યું છે:

> "अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरे धनयौवने
> अस्थिरा पुत्रदाराश्च धर्मकीर्तिद्वयं स्थिरं."

પ્રાણીમાત્રના જીવતરનો, પૈસાનો, જુવાનીનો, છોકરાનો, બૈરીનો, કોઈનો ભરોસો નથી, આજ છે ને કાલે નહીં; પણ ધર્મ અને કીર્તિ એ બે તો સ્થિર રહેવાનાં. માણસ મરીજાયછે પણ તેનાં સુકૃતો વીસરાતાં નથી.

ન્યાતના કરો છાંડો મારા ભાઈઓ! ધર્મ કંઈ પ્રાણે નથી, ત્યારે જે ગરીબનું સગું મરીગયું ને તેની ઉત્તરક્રિયા કરવાને તથા [illegible] વગેરે અવસરે ન્યાત જમાડવાને દ્રવ્ય [illegible] પાસે કર્જે કહડાવી ને ખર્ચ કરાવાં [illegible] ઘેર જમવા જવું એ તમને દુરસ્ત લાગેછે? [illegible] તો ખાવાના ઘણા છો. એવા [illegible] દશા તરફ નિઘા કરતા રહો. વરા, ઘરબારી, ન્યાતો અને વરઘોડા તો જે દિવસે હોય તેજ દિવસોમાં યાદ રહેછે પણ દેશનેઅર્થે પરોપકારબુદ્ધિથી કરેલાં કામો નિરંતર અમર રહેછે. જમશેદજી જીજીભાઈને અગાઉ એની ન્યાતિનાજ ઓળખતા ને હવે જગ ઓળખેછે. શેઠીઆઓ દ્રવ્યનાં સાર્થક કરો. ઓરડા સામું જોઈ મરવાથી કલ્યાણ નથી; દેશીલોકોનાં વૃંદમાં ચશરૂપી પાણી ઉછાળવી એથી શું અધિક શોભીતું છે? બીજું મારે કહેવું અવશ્ય છે કે મોટમોટા કેટલાએક દ્રવ્યવાન શરમાશરમી અને મોટાઈમાં પાર-

કાનેસારૂ મોટી ટીપો ભરેછે ને પ્રત્યક્ષ જે દેશી ગરીબો તેઓને આપવાનું અને દેશ સુધારવાનું કામ ટોલ્લે મૂકી છાંડેછે. દક્ષણી બ્રાહ્મણો ગરીબ છતાં વિદ્યા પ્રસારવાને ભાષામાં ગ્રંથો કર્યા જાયછે અને ગુજરાતી બ્રાહ્મણો વિદ્યાભ્યાસ કરવાને બદલે યજમાનોને ધૂતી બગાસાં ખાઈ, કૂવડ અવસ્થામાં પડી રહેછે. એ ભગવાન! આળસ, અજ્ઞાન, દુરાચાર, અને કૂવેડાઈ દેશમાંથી ગએલી કિયે દિવસે દેખાડીશ? ગુજરાત વરનાક્યુલર સોસાએટી પોતાનું કામ બજાવવામાં એની બેહેન દક્ષિણ વરનાક્યુલર સોસાએટીથી નીચે દરજ્જે પડી જાયછે. ગુજરાતીઓ પૈસે અનુકૂળ છતાં દક્ષણી અને પારસીઓથી સુધારાનાં કામમાં કેમ પછવાડે રહેછે? રાજ્યકારભારની વાતોમાંતો લગારે મ્હોડું ઘાલતા નથી. ગુજરાતમાં શુદ્ધ લખતાં વાંચતાં થોડાનેજ આવડેછે. રે લખવા [illegible] આ[illegible]શા આશા રાખીએ? પણ નહીં. જ્ઞાનનો જુવાળ ચડવામાંડ્યોછે; [illegible] વહાણને વહેતું મૂકો કે ધારેલ મૂકામે જઈ પહોંચીએ. દક્ષણી અને ગુજરાતી હિંદુઓની સમસંખ્યા સરખાવીએતો આગલા, વિદ્યાજ્ઞાનની વાતમાં પચીસગણાં સરસ છે એમ નકકી જાણો. રે તમે સુધારાનું નામ સાંભળી આઘા જાઓછો! સ્વધર્મ પાળીએ છીએ એમ કહોછો પણ વાસ્તવિક જોતાં ધર્માભિમાન પણ કોઈનામાં હું જોતો નથી. પ્રથમ માણસે પોતાનું રૂપ ઓળખી પરસ્પર કેમ વર્તવું એ વગેરે બીજી નીતિયો ભણવી. એક પાસથી જોતાં નીતિ મુખ્ય છે; નીતીમાન્ થયા વિના ભકિતમાન્ થવાયજ નહીં માટે કરોતો (કરવી તો ન જોઈએ) સદ્ગુણોનીજ બડાઈ કરો પણ રામજનીને આટલા [illegible]ાપ્યા ને ઉજાણીમાં આટલા ભર્યા, આટલાને વેપારમાં છેતર્યા ને આટલા મેળવ્યા એમ બોલનારાઓની સંગે જરાપણ ઊભા ન રહો. પરોપકારને મોટો ધર્મ જાણો. કહ્યુંછે—

राद्धांतः सर्वशास्त्राणामयं न कलुषं परं
विश्वासघातात्पुण्यं च न परोपकृतेः परं

સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત એવો છે કે વિશ્વાસઘાત સરખું મોહું પાપ નથી અને પરોપકાર જેવું બીજું મોહું પુણ્ય નથી. ગુજરાત અને એની પેલી પાસ વર્તમાનપત્રો અને વિદ્યાજ્ઞાન પ્રસારકરનારા ગ્રંથો થોડાજ છે એઉપર સર્વેજણે ધ્યાન પહોંચાડવું. પુસ્તકોમાં વધારો કરો. વહેમો, કવિયોના અલંકારો, પુરાણોની પરસ્પર વિરૂદ્ધતા અને સર્વ પંથવાળામાંહેના મતીઆઓની જીદ એને સૌ ધર્મ ગણો છો [illegible]ત ઉપર કોઈ ધ્યાન આપતા નથી. માટે એ સર્વેને તાવી કહાડી શુદ્ધ ધૃત જે ધર્મતત્ત્વ તેની શોધમાં રહો. વહેમી અને દુઃખદેતા ભૂત પિશાચ પિતૃ વગેરેના વિચારોવિષે સાવધ રહેતા જાઓ. ન્યાતના દોર ઓછા કરો, કવિયોના અલંકારને ખરા ન માનો; કવિયોનું લક્ષણજ છે કે નાની વાતને વિસ્તાર કરી બતાવવી કે તરત મનમાં પેસે—निरंकुशाःकवयः. ધીમે ધીમે નઠારી ચાલ કહાડી નાખતા જાઓ ને તેને બદલે તમારાં વિદ્યા, જ્ઞાન, અનુભવ અને બુદ્ધિ જેની સૂચના કરે તે તે વાતો સ્વીકારતા રહો. હિંમત હિંમત હિંમત ધરો. જેનીપાસ સાધન નહોય તેને સઘળી વાતની વાર લાગે પણ તમારી પાસે રસાળ જમીન છે, અમુલ્ય ખાણો છે, જે જોઈએ તે તમારી પાસેજ છે,

લોકો તમને આપી જાયછે. વિદ્યા અને શ્રમ એપણ તમારાજ હાથ.: છે ત્યારે કહો ભાઈ શામાટે ન મંડી પડીએ : દેખતી આંખે, કુમળી ચામડીએ અને નાજુક દિલે, દુઃખના બળાપા કેમ સહન કરીએ? આવો આપણે રણમાં ઉદ્યમબુદ્ધિની તરવાર ઊછાળીએ. ગરમ લોહી વહેતે મરવું બહેતર છે. શરીરને દુઃખ ન ખમવું પડે ને મુક્તિપદ પામીએ. હે પ્રભુ! અમે હિંદુઓ નાચાર થઈ ગયા છીએ તેની તરફ જો. સન્માર્ગે ચાલવાની બુદ્ધિ આપ, તારે વિષે અમારૂં ચિત્ત રહે એમ કર, અને હિંદુસ્થાન દેશમાં દશેદિશાએથી હું મારા દેશને માટે પ્રાણ ખોઈશ, હું મારા સ્વદેશીનું સારૂં કરીશ, એવાં રૂડાં અને શુભ વેણો નીકળે તેવો સમય જલદીથી આણ.

---

૮. રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે.

(કડખો.)

"આગે પગ તો પત રહે, પીછે પગ પત જાય;
ભાગ ખેડે બ્હાવડે, વાકું રંગ ચઢાવ." ૧.

અર્થ—શત્રુની સામાં પગ વધાર્યો અથવા ટકાવી રાખ્યો ત્યાંસૂધી પત રહેછે, પણ પાછું પગલું કીધું કે પત જાયછે, ને એમ છે માટે હઠયા એવા જે યોદ્ધાઓ તે જો પાછા શત્રુસામાં જઈ ઉભા રહે તો તેઓને રંગ ચઢાવો, એટલે તેઓને રંગ છે.

ભાઈઓ, આપણે બહુ પાછા હઠયાછ! ના ન કહેવાય.—ના હઠિયે?—જાણી જોઈને ભૂલ કરીએ ત્યારે પસ્તાવો શાનો? રે જાઓ જાઓ, જાણી જોઈને તે વળી કોઈ ભૂલ કરતા હશે? સ્વારથીઆ, સ્વાર્થને માટે જાગતો બમણું ઘોરે તેની પેઠે જાણી જોઈ આંધળા થઈ રસ્તો ભૂલી જઈ ખાડામાં ન પડે વારૂ?—ખરૂં કહો.—ઉભા રહો ઉભા રહો; પંચોપાખ્યાનમાં બ્રાહ્મણ ને ત્રણ ઠગની વાત છે તે આહા કેવી મઝેની છે! આપણે દ્રવ્યમાનના લોભથી કેટલી ધામધૂમ કરી મહેલી હતી!! ને તે ધામધૂમમાં આપણે કેટલા બધા કાવ્યા હતા!! આહા! વહેમજવન કેટલો નબળો પડ્યો હતો! પણ રે! તેવું ને તેવું ન ચાલ્યું! શેનું ચાલે? 'ઢંમ ઢોલ માંહે પોલ,' તે ક્યાં સૂધી ચાલે? વહેલું મોડું ભોંપાળું નીકળ્યા વના રહેજ નહીં. 'સોબતે અસર ને તુકમે તાસીર' એ કહેવત ખોટી નથી. વાણીઆની નજર પૈસા તરફ ને બ્રાહ્મણની નજર ખાવા તરફ;—આપણાં વાણીઆ સાથીઓ સુધારો સુધારો પોકારી માન મેળવી આખરે હાલ પૈસો પૈસો ઝંખી રહ્યાછે; અને બ્રાહ્મણ સાથીઓ સુધારો સુધારો પોકારી ધર્માચાર્યો થવાનું ડોળ ઘાલી ઉભાહતા તે આજકાલ જૂદી જૂદી ટુકડીઓમાં બેઠાબેઠા નીરાંતે રસેંદ્રિયને લડાવ્યાં કરેછે.

એકવાર આપણો વિચાર એકદમ જાતિભેદ તોડી નાખવાનો હતો ને તેનેમાટે તૈયારી પર આવી રહ્યા હતા; એકવાર આપણે પુનર્વિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઈ જઈ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા; 'એકવાર' આપણે વલ્લભમતને તોડીપાડવાને આઈ

પીને મંડ્યા હતા; એકવાર આપણે નવું મંદિર કહાડવાની તૈયારી કરતા હતા; એક-વાર આપણે સર્વોપયોગી વિષયોઉપર સુંદર ભાષણો કરતા હતા ને વર્તમાન પત્રોમાં લખતા હતા; એકવાર આપણે ખોટે માર્ગે પૈસો મેળવવાને આહા કેવા ધિક્કારતા હતા!; એકવાર આપણે પરસ્પર મળતા ને લોકોપયોગી વિચારો કરતા હતા; એકવાર આપણે આપણું જોર વધારી વહેમનજવનના ઉપર મોટો ધસારો કરવાની તજવીજમાં ખંતે રહેતા હતા; પણ તે દહાડા ક્યાં ગયા! અફસોસ! આજકાલ તો આપણે પૈસાનેજ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યાં કરીએ છીએ. આજકાલ આપણે કહિયેછ કે ભાઈઓ જેમ બને તેમ પૈસા પેદા કરો ને પછે નચિંતે મનમાન્યો સુધારો કરીશું; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈને મળતા નથી; આજકાલ આપણામાં કોઈને કોઈની દાજ નથી; આજકાલ આપણે કોઈ કોઈના મિત્ર નથી; આજકાલ આપણામાં વિવેક નથી; આજકાલ આપણામાં શૌર્ય, ઉદ્યોગ, ને ખંત નથી; (એક માત્ર પૈસો કમાવવાની વાતમાં તે છે ખરાં) ટુંકામાં, આજકાલ આપણે માણસ નથી. 'સુથારનું ચિત્ત બાવળીએ ને ઊંટને મ્હોંડે ઝાંખરાં' તેમ આપણાં ચિત્ત પૈસા તરફ ને આપણાં મ્હોડાંપર પણ મૂક્યાની શરમ છે.

પૈસો મેળવ્યા પછી સુધારો કરીશું એ આપણું બહાનું છે. આપણામાં જેઓને પૈસા મળ્યા છે તેઓમાંના ઘણાક કરતા નથી; કરેછે તે આડી રીતના કરેછે; કરશે તે પણ આડી રીતના. જુવાનીના જોશમાં જે કામ થાય તે કામ ઘરડપણમાં કરવાની ઉમેદ બાંધવી તેનું નામ તે બહાનું કે નહીં? માત્ર પૈસાથીજ સુધારો થયો એવું ઈતિહાસમાં કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવ્યું નથી. નિયમ તો સર્વત્ર આજ જોવામાં આવેછે કે દેશનો સુધારો કરવામાં પ્રથમ વિદ્યા ને ઊંચી પ્રતિના સદ્‌ગુણો જોઈએ પછી દ્રવ્યની સહાયતા હોયતો સુધારો વહેલો પસરે, ન હોયતો મોડો પસરે. અર્થાત્, લોકમાં વિદ્યા અને પ્રેમ-શૌર્યાદિક સદ્‌ગુણો હોય તોજ તેઓ સુધરેલા કહેવાય. તેમાં સુધારાવાળા ઉપદેશકોમાંતો એ ત્રણ વાત પહેલી જોઈએ. જે જે ઉપદેશકો થઈ ગયાછે તેઓ પ્રથમ નિર્ધન હતા; તેમાંના કેટલાકે પોતાના ઉદ્યોગમાં રહીનેજ પૈસો પેદા કર્યો હતો; પણ આપણે તો 'સીરાસારૂ સાવક થવું' એ કહેવત પ્રમાણે સ્વાર્થનો ને પરમાર્થનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી દઈ દેવ ટળી રાક્ષસ થયા છીએ. રાક્ષસ તો સારા કે શત્રુના ઉપર શૌર્ય વાપરે પણ આપણે તો શૌર્યવિના જનાની થઈ ગયા છીએ. વગર આવડતને લીધે ઉત્પન્ન થતી ચીડમાં 'કમ જોર ગુસ્સા બહોત' તેમ માંહોમાંહે એકકને પોતાની પાસેથી દૂર કરવામાં (રખેને હવે સુધારાવાળો કહેવાઉં ને વહેમી મંડળમાં અળખામણો થાઉં) અને એકબીજાને ચાવવામાં આપણું બાયલું રાક્ષસીપણું વાપરીએ છીએ. ઉપદેશકોએ તો દ્રવ્ય—માનનો લોભ ન રાખતાં દેશનાં કલ્યાણને અર્થે ખંતે પોતાનું કામ કર્યા જવું જોઈએ. પૂર્વે આપણામાં તેમ હતું. બીજા દેશોમાં તેમ હતું ને આજ પણ છે. પેટને સાંસાં પડતાં એવા યુરોપખંડના કેટલાક વિદ્વાનો જેમ તેમ ગુજરો કરી મોટાં પુસ્તકો લખેછે, જે પુસ્તકો તેઓના મરણ પછી લોકની જાણમાં આવેછે ને પછી કેટલેક વર્ષે ગ્રંથકારો પિતરરૂપે પોતાનાં યશસ્વી કૃત્યોની કીર્તિની વાસના લેછે—ધન્ય ધન્ય! વારૂ, પૈસો મળ્યો એટલે મદ ને આળસ ભર

ધાલેજ. જેટલું જોસ્સાનું બોલવું લખવું છે તે દુઃખના વખતનુંજ સારૂં હોયછે. પૈસાથી વિચારવાળું ને મહેનતવાળું કામ કરવાનું મન થાયજ નહીં ને મન થાય તો તે કામ સારૂં પણ થાય નહીં. અર્થાત્ પૈસાથી અને પૈસા મળ્યા પછી સુધારો કરીશું એ કહેવું કેવળ બહાનું છે. વળી એમ કરતાં પૈસા કમાવવા પછવાડે રોજ ૧૨ કલાક ગાળવા તો અઠવાડિયામાં ૧ કલાક પણ મિત્રને મળવામાં અને આગળ થવાની મોટી લડાઈને સારૂ કવાયત શીખવામાં ન ગાળવો?

ભાઈઓ જેમ આપણું જોર નરમ છે તેમ વહેમજવનનું જોર પણ નરમ છે. પણ આપણે ઘણાજ પાછા હઠયા છીએ ને હજીએ હઠીશું. વહેમજવન પણ હઠેછે ખરો પણ તે કીડીની ચાલે. (બંનેને હઠાડનાર પૈસાખાન છે). પણ 'આપણ'માંના કેટલાએક જેઓ વહેમજવનને નિંદતા તેઓજ તેની પૂજા કરેછે. તેથી જ્યારે પાછી લડાઈ શરૂ થશે ત્યારે વહેમજવન આપણા ઊપર ખૂબ દોડ કરી આવશે. જે ઉમંગથી આપણે આરંભ કર્યો હતો તે ઉમંગ ને તે શ્રમ રાખી રહ્યા હત તો વહેમજવનને ઘણે દૂર નસાડ્યો હત. પણ રે તેમ ન કરતાં આપણે આજ પાછે પગે દોડી પૈસાખાનના ગુલામ થઈ રહ્યા છીએ!

ઓ ભાઈઓ મારૂં સાંભળો. જેમ રજપૂતના સેનની આગળ કડખા બોલનારા હોયછે ને જેઓને કડખેદ કહેછે તેવો હું સુધારાના સૈન્યનો કડખેદ છઉં. હું તમારા જેવો દીવાનો નથી બન્યો. આપણું ને સામાંનું બંનેનું સેન જોયા કરૂંછું ને તે ઉપર વિચારો કર્યા કરૂંછું. નક્કી નક્કી ભાઈઓ વહેમજવનના સેનને દ્રવ્યનો કેફ ઉતરશે ને તે શુદ્ધિમાં આવી આપણી તરફ નજર કરશે ને જોશે કે સુધારાવાળાતો ઘણાજ પાછા હઠ્યાછે તો પછી તેઓને આપણા પર ધસી આવવાને, આપણને ગભરાવવાને, આપણને હરાવવાને અને આપણને પસ્તાવો કરાવવાને શો વિલંબ લાગનાર છે? ભાઈઓ હું કહુંછું તે સાંભળો ને તમારો ઉદ્યોગ પાછો આરંભો.

ભાઈઓ આપણે સુધારાનો ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય નથી. નથી ચોખ્ખું આપણી ભાષાનું જ્ઞાન;—સંસ્કૃતનું તો કંઈજ નહીં; ગુજરાતી લિપિમાં લખાયલા શ્લોક પણ ન વાંચી જાણીએ તો બાળબોધ લિપિમાં ક્યાંથી વંચાય? અંગ્રેજી પણ સાધારણ લખી વાંચી સમજી જાણિએ છીએ—બાકી તે ભાષાનાં કાવ્ય, ઈતિહાસ, ન્યાય માનસિક શાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી થોડુંજ જાણીએ છીયે. આપણે આપણાં બીજા હજારો ભાઈઓ કરતાં આપણું ગુજરાતી બોલવું લખવું સારીપેઠે જાણીએ છીએ, તેઓના કરતાં વધારે પૂચ્છક છીએ (વાદતો કરી જાણતાજ નથી). અને દેખાદેખીથી સંસાર સુધરાવટ વિષે કંઈ વધારે વિચાર કરી શકીએ છીએ એટલુંજ આપણું જોર છે. આપણને સંસારનો અનુભવ પણ પૂરો નથી. ખરેખર સુધારાના ઉપદેશકોમાં વિદ્યા, વાચાળપણું, લખવાની છટા, તેમ ઉદ્યોગ, ખંત, નિર્લોભતા, લોકાપવાદભયમુક્તિ, નિસ્પૃહતા, સૂર્વજન સાથે મળતાવડાપણું, ટકીપણું, સ્વાત્મસુખદુઃખનો સ્વલ્પવિચાર એ સૌ સદ્ગુણો જોઈએ, તેતો આપણાંમાં પ્રથમથકીજ નહીં, તો હમણાંતે ક્યાંથી હોય? જેમ નાના બાળક છોકરાં રમત કરેછે તેમ આપણે કોડમાં ને હોંસમાં સુધારો કરવાની રમત કરવી શરૂ કીધી.

પણ હવે ગવાઈ ચૂક્યા, છપાઈ ચૂક્યા, લોકના શત્રુ થઈ ચૂક્યા, ને જે કંઈ નહીં તે મોહોટું મહાભારત થઈ રહ્યું; હવે આપણાથી નહીં નીભાય એમ સમજી શું આરંભેલું કામ મૂકી દેવું? ના, ના. 'માથે પડી વિશ્વેદેવા,' હવે તો આપણે પાછા ઠેકાણે આવી જઈ ઉદ્યોગ જારી રાખવો ઘટેછે. પૈસાથી બહારનો સુધારો છે;—અંદરનો નથી. અંદરનો સુધારો વિદ્યાથી છે; અને વીદ્યા, શ્રમ કર્યાવિના ને દુઃખ ખમ્યાવિના પ્રાપ્ત થતી નથી.

દુઃખને અંતે જે યશ તેજ ખરો યશ છે. ધનબળે દેશનું કલ્યાણ કરેનારાઓનાં કરતાં તનમનબળથી દેશનું કલ્યાણ કરનારાઓનું માન ને કામ વધારે ઊંચી જાતનું, ઘણીવાર રહે તેવું અને મૂલ્યવાળું છે.

હવે ગમે તેવા છીએ, થોડી પુંજીએ ઘણું દેખડાવીએ છીએ, કાયર છતે શૂરવીરનાં ડોળ ઘાલનારા થઈ પડચા છીએ, ગમે તેવા છીએ તોપણ હવે જેવું આપણે ડોળ કર્યું છે તેવું મરતાં લગી રાખી રહેવું જોઈએ. રે ડોળ રાખી રહેવું એટલુંજ નહીં પણ ઉપદેશની વૃષ્ટિયે મનરૂપી ખેતરોને સદ્બુદ્ધિથી ભરપૂર કરી નાખવાં જોઈએ. મૂળ કુળના ધર્મ કોણ રાખી રહ્યાછે? બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મણપણું નથી ને ક્ષત્રીમાં ક્ષત્રીપણું નથી. રજપૂતે જનોઈ ફેંકી દીધાં ને બ્રાહ્મણે માત્ર લોક લાજે રાખ્યાંછે. ખરૂં જોતાં, દેશ, રાજ, કુળ, ધર્મ, રૂઢિ, વિદ્યા બધી વાતમાં આપણાં શેંકડો રૂપાંતરો થઈ ગયાંછે—આપણે બધી વાતે સંકર છીએ. હિંદરૂપી વહાણ શેંકડો વર્ષ થયાં દુર્દશાના દરિયામાં તોફાન ખાઈ ખાઈને ખોખું થઈ રહ્યું છે,—એટલું છે કે હજી પુરૂં ભાંગ્યું નથી—અંગ્રેજીરાજ્ય છે એ યોગરૂપી હોકાથી કંઈ દિશા માલમ પડવા લાગીછે, પણ આપણે ખલાસીઓ એકસંપે કામ કરતા નથી. ભાઈઓ પ્રથમ ગરબડ હોય તો પછી સ્વસ્થતા થાય, ગાજવીજ હોય તો વૃષ્ટિ સારી થાય ને ધાન્ય પાકે. ભીલ પીંડારાઓએજ રાજ મેળવ્યાંછે તેમ આપણે આજકાલ સુધારાવાળા ગર્જના કરીએ છીએ તે એવીની એવી જારી રાખીશું તો દેશમાંથી વહેમજવનને હાંકી કહાડવા સમર્થ કેમ નહીં થઈએ? રે દલગીર થવાનું એટલુંજ છે કે આપણે એ ઉદ્યોગ જારી રાખતા નથી.

ખરેખર આપણે ઘણું કરવાનું છે. વિદ્યાજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો છે, શુદ્ધધર્મ ચલાવવો છે, ઘરસુધરાવટ કરવી છે, દેશીરાજની ઉંઘ ઉરાડવી છે,—ટુંકામાં નાનાપ્રકારે દેશનો ઉત્કર્ષ કરવો છે. આપણાથી તે કંઈ સઘળું થવાનું નથી. તોપણ શું આપણા છોકરાએ પણ નહીં કરે? જો આપણે અમુક સીમ બાંધી જઈએ તો આપણાં છોકરાઓને તેટલી તો મહેનત ઓછી? તેઓ પછી ત્યાંથી આગળ વધશે.

રણમાં પડચા પછી હવે બીજું શું? મહેનત કરતાં લડતાં મરવું એ સમાન પુરુષાર્થ બીજું કિયું છે? મરતાંલગી ઘાથી રીબાયા તોપણ શું લીધેલું પણ મૂકવું? ખરૂં કહુંછું કે પાંચજ વીર નીકળે ને તેઓ સંસારી સુખની તૃષ્ણા મૂકીદે અને રાત દહાડો સુધારો પ્રસારવાના ઉદ્યોગમાં રહે તો બેશક આપણે ઘણાં આગળ વધીએ? રાજ મદદમાં છે—છાપખાનાં મદદમાં છે,—શ્રીમંતો પણ ભાવે કભાવે મદદમાં છે અથવા થશેપણ 'ઓ દિન કહાં કે મીઆંકે પાઉંમેં જૂતી?' એ દહાડો ક્યાં કે આપણે પાંચ પણ એકઠા રહીએ?

પાંચ તે પાંચ હજારને ભારે પડીએ પણ સંસાર તૃષ્ણાવાળા અને એકલપેટા સ્વાર્થીઆઓથી શું થાય! વિલાત જવું સહેલું હોય તો વિલાત જઈ આવનારને કોણ માન આપે? જાતિભેદ ઝટ તોડાતો હોય ને પુનર્વિવાહ સહજ થતો હોય તો આટલી બધી ચુંથાચુંથ શેની થાય? સંસારમાં સર્વ વસ્તુ નાશ પામેછે. એક માત્ર કીર્તિ નાશ પામતી નથી. માટે સુધારો કરી નામ કરવું અને આવતી પ્રજાને રૂડો દાખલો આપવો એ આપણું પહેલું કામ છે. આપણે પરસ્પર વર્તવાની રીત જૂદી છે. અલબત એકેકના વિચારમાં અંતરતો હોયજ પણ તેટલા ઉપરથી માંહો માંહે વેર મત્સર રાખવાં, દ્રવ્યમાનને અર્થે ખુશામતીઆં થવું, લોભમાં દોસ્તી બાંધવી ને બાંહ્યે ન નીભાવવી એ નીચકુળનું લક્ષણ છે. પ્રીત કંઈ તોકે આગળથી જોઈ તપાસીને બાંધવી, બાંધીકે પછી તેમાં આગળ એકાદું ઠાઠું નીકળ્યું તોપણ તેને નીભાવવું. જેની સાથે કામ પાડ્યું, જેને માટે લોકોમાં ગવાયા, જેને આપણે આપણું પોતાનું એંક-વાર પણ કહ્યું, જેની સાથે બેસીને પાન ચાવ્યાં, તેને બાંહે ગ્રહ્યાની લાજ એ બહાને પણ હરગીસ મૂકવું નહીં. પણ અફસોસ, આપણે આજ કાલ કોઈ કોઈના નથી. હશે, અગર ઘરમાં ગમેતેમ આપણે ભાઈઓ ભાઈ લડીએ, તોપણ બહારતો એકજ છીએ એમ બતાવવું જોઈએ. લાઈબલકેસમાં ભાઈ કરસનદાસ મૂળજીના કેટલાએક મિત્રો તેનાથી જૂદા વિચારના હતા ;—જેઓનો વિચાર કોરટમાં જઈ—શાહેદી પુરવાનો નહોતો તેઓએ કરસનદાસની શરમે તો થોડું પણ સુધારાની લાજ જશે એટલાજ માટે આગળ પડીને શાહેદી પૂરી. એ વેળા જે આપણા સાથીઓએ એકસંપી શૂરવીરપણું બતાવ્યું છે તે નોંધી રાખવાજોગ છે. એવુંજ સર્વ પ્રસંગે હોવું. આપણે કેઈ કેઈ લડાઈ જીત્યા છીએ તે જૂઓ:—

૧. લોકો એકઠા મળી મંડળી રૂપે વિચાર નહોતા કરતા તે આપણે શીખવ્યુંછે અને ઠેકાણે ઠેકાણે સોસાઈટીઓ ને કંપનીઓ જોવામાં આવેછે. એકલપેટાપણું, સ્વાર્થીપણું ને સંકોચિતપણું એઓનું જોર નરમ પાડવાને મંડળી રૂપી પાયો નાખ્યોછે.

૨. હોળીમાં ભૂંડા ભૂંડા બોલ બોલવાની અને લગનમાં ફટાણાં ગાવાની ચાલ ઘણી ખરી જતી રહેલી કરી છે.

૩. વિલાત જવામાં કંઈ હરકત નથી એવું બોલી લખી થોડુંક તેવું કરી પણ બતાવ્યું છે. (નૂર સસતું થાય અને ભાષા શીખાય તો સૌથી વગર બાધકે સહજે વિલાત જવાય).

૪. પુનર્વિવાહવિષે સારી પેઠે ગર્જના કરી મૂકી છે. મોટામાં મોટાં વહેમીઓની ખાતરીઓ કરીછે. પુનર્વિવાહ શબ્દ સાંભળીને જેઓના કાનમાં કીડા ખદબદતા તેઓજ આજ કહેછે કે, બાળરાંડો માંડિલી થાયતો સારૂં. એ કામ શું આપણે થોડું કીધું છે? પ્રથમ મનમાં ઉતારવું ને પછી કરાવવું એમાં નાનાપ્રકારે આપણે લોકોની ખાતરી કરીછે.. લોકો સમજેછે પણ નથી કરતા તેમાં આપણો વાંક નથી. વાંક ન્યાતના જૂલમનો અને ખરૂં પૂછાવો તો જુવાનોની કમહિંમતનો છે.

૫. વલ્લભપંથ અને તેના ગોસાંઈઓનાં ચરિત્રથી આખી પૃથ્વીનાં લોક જાણીતા થયા છે.

૬. જાતિભેદ તોડવા વિષે જેટલું જોઈએ તેટલું તો નહીં પણ પ્રસંગોપાત બોલવામાં આવ્યું છે.

૭. દેશીરાજના સુધારાવિષે પણ છેક નથી બોલ્યા તેમ નથી અને,

૮. ઘરસંસારસુધરાવટસંબંધી બોલવામાં તો કંઈજ કસર રાખી નથી.

૯. વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસાર ઠેકાણે ઠેકાણે કરીએ છીએ. ગદ્યપદ્યભાષા વિદ્યાનો સંસ્કાર રૂડો થતો ચાલ્યો જાયછે.

કોઈ બાબત એવી નથી કે જેઉપર આપણે કંઈજ કહ્યું નથી. અલબત કહ્યું ઘણું છે પણ કર્યું થોડું છે. પણ ટુંકી મુદ્દતમાં પૂરા કેળવાયલા નહીં એવા સવાકુંડી છોકરાઓએ નવી નવી વાતો કહી (પછી સામાવાળાએ બકવા કહી તો શું થયું!) લોકનાં મનઉપર થોડી ઘણી અસર કરીછે એ કંઈ નાનીસૂની વાત સમજોછો! મારે ભાઈઓ સાબાશ છે. તમેજ જ્યારે ઘરડા થશો અને મુકત વિચારના બીજાં માણસો તમને મળસે ત્યારે તમે શું નહીં કરી શકો? વળી આપણે ઘણું ન ફાવવાનું કારણ આ છે કે આપણે રાજધાનીમાં છીએ—ધાંધલીયા શહેરમાં છીએ, આપણાથી બોલાય ઘણું પણ લખાય થોડું.—ઘણું લખવાનું અને કેમ કરવું તેનો મોટો વિચાર કરવાનું, જુકતીઓ શોધવાનું અને તજવીજે અમલમાં લાવવાનું કામ જીલ્લાના લોકનું છે કેમકે તેઓને ત્યાં તેટલી પ્રવૃત્તિ હોતી નથી.

ભાઈઓ તમે છેક નથી કીધું એમ નથી પણ તમારો ઉદ્યોગ તમે પડતો મૂક્યો છે એ ખોટું કર્યું છે. એ પડતો મૂક્યો છે તે થાક ખાવાને માટે છે. એમ કહેશો તો તે તમારૂં બહાનું છે. મને નથી લાગતું કે હવે તમે મોટા વિચારનાં અને મોટી મહેનતનો કામ આગળના ઉમંગથી કરો માટે આટલું લખવું મારે પ્રાપ્ત થયું છે.

માટે હવે તો આપણે દ્રવ્યનો ડેક કરવો મૂકી દઈ પાછા શુદ્ધિમાં આવી જઈ એકસંપ થઈ રહી, સઘળી વાતે સજ થઈ, વહેમની સામે કૂચ કરવા માંડીએ; અને પછી મોટું રણસંગ્રામ મચાવી વહેમજવનને મસાડી મૂકીએ—યશસ્વી ગીત ગાતા ગાતા આખા દેશમાં સુધારાનો ઝુંડો રોપી દઈએ. ઈશ્વર એમ કરાવે,—અસ્તુ.

રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવા વિષે રજપૂતોના સેનમાં સિંધુ રાગમાં ગવાતા અસલના કડખાઓ જે મને બે ગવૈયા પાસથી મળ્યાછે તે નીચે લખું છઉં—

દો દો તરંગસ બાંધકે, સબી કહાવત સૂર;
કામ પડે જબ દેખિયે, કિનકે મુખપેં નૂર. ૧.

અર્થ—બબ્બે તરવાર બાંધીને અમે શૂર છીએ એવું પોતાને કહેવડાવનારા ઘણા હોય છે પણ કામ પડેથી માલમ પડી આવેછે કે તે વેળા કોનાં કોનાં મહોડાંપર નૂર છે તે.

જનુની જણતો હરિભગત, કાં દાતા કાં સૂર;
યાતો રહિયો બાંઝની, મત ગૂમાવે નૂર. ૨.

અર્થ—ઓ જણનારી તારે પુત્ર જણવો હોય તો હરિભગત થાય અથવા દાતા થાય અથવા શૂરો થાય એવો જણજે નહીંતો વાંઝણી રહેજે;—એ પરવડસે પણ કાયર જણીને તું તારૂં ઉંચકુળનું નૂર મ ગુમાવીશ.

સાંઈ સૂરા ચાર રખ, ના કાયર ચાલીસ;
વે ચાલીસો ભાજણે, યે ચારો ચાલીસ. ૩.

અર્થ—હે ધણી, સાથી રાખે તો ચાર શૂરા રાખજે, ચાળીસ કાયર ન રાખીશ, કામ-

પડેથી તે ચાળીસો નાસી જશે પણ એ ચાર તો ચાળીસનું કામ કરશે.

ઝાલર બાજે ભકત જન, બંબ બજે રજપૂત;
એતાઊપર ના જગે, આઠો ગાંઠ કપૂત. ૪.

અર્થ—ઝાલરના શબ્દથી ભકતજન ભકિત કરવાને ઉઠેછે અને બંબ બજ્યાથી રજપૂતને શૂર ચડેછે. એ બેમાંના એકથી પણ જે ઉસકેરાતો નથી, જે ભકત પણ નથી ને જે શૂરો પણ નથી તે આઠોગાંઠ—બધા દુર્ગુણથી ભરેલો કપૂત છે એમ જાણવું.

મરદાંહારી મૂછડી, દો દો બાલ ઘના;
ગંડક કેસો પૂછડો, રાખે લોગ ઘના. ૫.

અર્થ—કોઈ માણસ ખરો શૂરવીર હોય અને તેને નાની મૂછ હોય રે મૂછે બે બાલ હોય તોપણ તે મરદના બાલ છે; બાકી ઘણાએ બાકો-ગંડુઓ મૂછે ઘણા બાલ-મોટું પૂછડું રાખેછે તેમાં શું!

રજપૂતી ચાવલ ભરી, ખરી દોહેલી હોય;
જ્યુંજ્યું લોહા મુખપેં ઝડેં, ત્યું ત્યું ઉજ્જલ હોય. ૬

અર્થ—રજપૂતી ચોખા જેટલી હોય તો પણ તે ખરી દોહેલી છે – રજપૂતી રાખવી હાંસીખેલ વાત નથી. જેમ જેમ લોઢાંના-ઉપર ઘા પડેછે ને તેમ તેમ તે વધતું ઉજળું થતું જાયછે તે પ્રમાણે ચોખા જેટલી રજપૂતી પણ કામ પડેથી વધી જઈ જસ મેળવેછે.

અમલ બાટણ જોગપંથ, સૂરાહંદા કામ;
કાયર ખડગ ના વાવરે, કાયર ના દે દાન. ૭.

અર્થ—સત્તા મેળવવી ને, સત્તાસમૃદ્ધિનું લાણું-દાન કરવું અને યોગાભ્યાસ કરવો એ શૂરાઓનું કામ છે; કાયર, ખડગ ન વાપરે, કાયર, દાન ન આપે.

સૂરા સરગસેં ઉતરચા, હાથાં લાલ કબાણ;
સૂરા ઘર બધામણાં, કાયર તજિયો પ્રાણ. ૮.

અર્થ—જુઓ છો શું? આ જુદ્ધમાં મદદ કરવાને મરી ગયલા શૂરાઓ પોતાના હાથમાં લાલ ધનુષ લઈને સ્વર્ગથી પાછા અહીં ઉતરી આવ્યાછે એ જોઈ જીવતાં શૂરાઓને ઘેર વધામણાં થાયછે અને એઓ રણમાં ઝંપલાવેછે પણ કાયરો તો પોતાના પ્રાણ મૂકેછે.

કંથા રણમેં પેઠકે, કાંઈ જૂવે સાથ;
સાથી થારા તીન હૈ, હિયે કટારી હાથ. ૯.

અર્થ—રજપૂતની સ્ત્રી કહેછે કે હે કંથ રણમાં [illegible] જોયછે? તારે ત્રણ સાથી તા [illegible] છે. 'તારું હૈયું—તારી હિંમત, તારી કટારી ને તારા હાથ.—હાજર સો હથિયાર.'

ભાગે મત તું કંથડા, તો ભાગા મો ખોડ;
મોરી સંગકી સાહેલીઓ, તાલી દે મુખ મોડ. ૧૦.

અર્થ—અરે કંથડા તું નાસીશ માં. તારાં નાસવાંથી મારે નીચું જોવાનું છે. કેમકે મારી સાહેલીઓ મહોડું મરડીને એકમેકને તાળીએ આપશે.

ઉઠી કંથ હથિયાર લે, મેં લઉં સક્કર ઘી;
પાઉણરા તો મુજ બલ, રનબેરી તો તુજ. ૧૧.

અર્થ—અરે કંથ તું ઉઠીને હથિયાર લે અને હું લેઉંછું ઘી સાકેર; પરોણાની ખબર લેવી એ મારૂં કામ છે ને રણવેરીની ખબર લેવી એ તારૂં કામ છે.

૯. સજીવારોપણ.

જેમ વસ્ત્રઘરેણાંથી શરીરને અધિક શોભા મળેછે તેમ શબ્દ રચવાના કેટલાક પ્રકારથી અર્થ દરસાવવાના કેટલાક પ્રકારથી ભાષણ ...હેર ને અસર કરતું ... છે. એ જે પ્રકાર તે શબ્દાલં... ને ... ંકાર કહેવાય છે. સાદાં ભાષ... ...રતાં ...કૃત ભાષણમાં વિશેષ ચમત્કૃતિ ... માં ... ... અને તેથી વિશેષ આનંદ થાય ... જેમ.

સાદાં વા.	અલંકૃત વાક્ય.
૧ આ પુરુષ . ..ર્થ સત્યવાદી છે.	...ા પુરુષ તો જાણે બીજો હરિશ્ચંદ્ર હોયની તેવો છે.
૨ ધન્ય તે ધર્મી ...	૨ ધન્ય છે તે સવારનાં નામ કર્ણને.
૩ કુળમાં તે એક રૂડો ...	... આખા કુળમાં તે એક દીવો ઉઠયો છે.
૪ એમાં કંઈ સધરવાનું નથી.	૪ ... ...પર ...પણ થવાનું છે.
૫ આહા આ પુરુષ સભામાં કેવા શોભે છે.	૫ આ પુરુષ સભામાં સૂર્ય સરખો પ્રકાશે છે.
... ... બહુ ગંભીર હોયછે.	૬ મોટા પુરુષ સાગર જેવા ગંભીર હોયછે.
૭ તણે ... ... વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે.	૭ તેને સરસ્વતી પ્રસન્ન છે.

ઉપર જે દાખલા આપ્યા તે અર્થાલંકારના છે. અર્થાલંકારના ઘણા ભેદ છે તેમાં એક ભેદ રૂપક નામનો છે. જ્યાં એકનું વર્ણન બીજાનાં નામધર્મેથી કર્યું હોયછે ત્યાં રૂપક કહેવાયછે. જેમકે ઉપરનાં ૧-૨-૩ અલંકૃત વાકય રૂપકના દાખલા છે. પંચોપાખ્યાન, ઈસપનીતિ વગેરેની વાતો જેમાં પશુપક્ષીને માણસની પેઠે પરસ્પર બોલાવ્યાં છે તે દૃષ્ટાંત રૂપક છે. નિર્જીવ પદાર્થને અથવા એકાદા ગુણ-ધર્મ-બનાવ-સમય ઈત્યને સજીવ માની તેની પાસે સજીવની પેઠે બોલાવવું, કર્મ કરાવવું તે સજીવારોપણ રૂપક કહેવાયછે.—જૂઓ આ નીચેના દાખલામાં:-

"એક દહાડો રાજા પરિક્ષિત મૃગયાને માટે વનમાં ગયો હતો. તે પ્રસંગે તેણે એક ગાય તથા એક બળદને પોતાની ભણી દોડી આવતાં જોયાં. તે એની પછવાડે એક શૂદ્ર હાથમાં મુસળ લઈને ધસ્યો આવતો હતો. રાજાએ શૂદ્રને બોલાવી ધમકાવીને કહ્યું કે અરે તું કોણ છે? ગાય બળદને કેમ મારેછે? શું તેં અર્જુનને ગયો જાણ્યો? પાંડવના કુળમાં કોઈ એવો નિર્બળ નથી કે જેની સમક્ષ કોઈ દુષ્ટ રંકને સતાવશે. એમ બોલી રાજાએ ખડ્ગ ઊંચકયું. શૂદ્ર તો ડરીને ઊભો રહ્યો. પછી રાજાએ ગાય તથા બળદને પાસે બોલાવી પૂછયું તમે કોણ છો? દેવતા કે બ્રાહ્મણ? શામાટે નાસો છો? હું છતાં તમને દુઃખ દે એવો કોઈ સમર્થ નથી. એ વચન સાંભળી બળદ માથું હલાવતો બોલ્યો, મહારાજ આ પાપરૂપ કાળી બીહામણી મૂર્તિ જે આપણી સામાં ઊભી છે તે કલિયુગ છે. એના આવવાથી હું ભાગુંછું. આ ગાય તે પૃથ્વી છે એ પણ ભયથી નાસે છે. મારું નામ ધર્મ છે. મારા ચાર પગ તે તપ, સત્ય,

દયા ને શૌચ છે. સત્ય યુગમાં મારા વીસ વસા હતા, ત્રેતામાં સોળ, દ્વાપરમાં બાર અને કલિયુગમાં ચાર રહ્યા છે. પૃથ્વી બોલી મહારાજ મારાથી પણ આ યુગમાં રહી નહીં શકાય કેમકે શૂદ્ર રાજા થઈને ઘણો અધર્મ કરશે તે ભાર મારાથી નહીં ઝીલાય. રાજાએ ક્રોધે ભરાઈ કલિયુગને કહ્યું કે હમણા હું તને મારી નાખું છું. કળિયુગ પગે પડી કાલાવાલા કરી બોલ્યો હે પૃથ્વીનાથ હવે તો હું તમારે શરણ છું, મને કંઈ રહેવાનું ઠામ બતાવો; કેમકે ત્રણ કાળ ને ચાર યુગ જે બ્રહ્માએ નિર્માણ કર્યા છે તે કોઈ પ્રકારે મિથ્યા થનાર નથી. એ સાંભળી રાજાએ કલિયુગને કહ્યું કે તારે જૂઠું, જૂઠું, પીઠું, પાતરનું ઘર, હત્યા, ચોરી અને સુવર્ણ એટલામાં રહેવું. એ આજ્ઞા પ્રમાણે કલિયુગે જઈ પોતાનો વાસ કર્યો; રાજાએ ધર્મને મનમાં રાખ્યો ને પૃથ્વી પોતાના રૂપમાં મળીગઈ. પછી રાજા નગરમાં આવી ધર્મરાજ કરવા લાગ્યો." (પ્રેમસાગર હિંદી). એ રૂપકમાં કલિયુગને (જે કાળમાં પાપ થાયછે એમ કહેવાયછે તે કાળને) કોઈ બીહામણા શૂદ્રનું રૂપ આપ્યું છે; ધર્મને બળદનું અને પૃથ્વીને ગાયનું; તપ સત્ય દયા અને શૂચી એ ચાર પગ બળદને હોતા નથી—ધર્મને બળદ કહીએ તો તેને તે ચાર પગ હોય ખરા. પરિક્ષિતે કહ્યું કે આટલે ઠેકાણે રહેજે—હવે એ ઠેકાણાં પાપનાં ઘર છે તે સર્વજન જાણેછે. સુવર્ણ શબ્દથી લોભ સમજવો. જ્યાં અનાચાર છે ત્યાં કલિયુગ છેજ. કપટી માણસને આપણે કલિયુગ અથવા કળજુગનું માણસ કહીએ છીએ. છેલ્લી વારે કહ્યું કે સૌ પોતપોતાના રૂપમાં મળી ગયાં. ખરી વાત કે બોધ આપવાને રૂપ કલ્પેલાં હતાં બાકી ખરેખરાં નહોતાં. એ રૂપકના કવિતામાં દાખલા આ પ્રમાણે છે:

૧. "મ્યાનમાંહેની તરવારો તે કહેછે અમને કહાડો."

એમાં તરવાર બોલેછે.

૨. "ને જ્યાં ધનુષટણકાર, પ્રભૂએ પ્રૌઢ કરચો,
તો મરુત ખળભળ્યા સર્વ, લંકધ્વજ તૂટિ પડયો;
હરખે ડોલ્યાં નગ ધરા, મધુર ઘન નાદ ભણ્યાં,
છે વિજય વિજય નરસિંહ, ધનુર્ધર રામતણા."

ધનુષનો ટણકાર સાંભળી નગ એટલે પર્વત ને ધરા એટલે પૃથ્વી એ બે હરખથી ડોલ્યાં અને મધુર તથા ઘન એટલે અર્થયુક્ત વાણી ભણ્યાં કે રામના વિજય છે.

૩. "આકાશે તો ચકચક થતો, શ્વેત વાગો સજ્યો રે,
તારાઓ જે મુઝઈ રડતા, શોક તેણે તજ્યો રે;
પીડાતો તે અતિશ કમળે, ચંદ્ર સારો થયો ને
પાવા માડી કરિ મિઠિસુધા, ધન્ય તેણે સહુને."

વર્ષા ઋતુ ગયો ને શરદ્ આવ્યો એટલે આકાશ વાદળાં વનાનું સુંદર દેખાવા લાગ્યું (આકાશે માણસનીપેઠે ચકચકતો સપેત વાઘો પેર્યો), તારાઓ વાદળાંમાં ઢંકાઈ ગયા હતા તે

સતેજ થયા (તેઓએ શોક મૂકયો), ચંદ્ર પીળો દેખાતો (તેને કમળો થયો હતો) તેણે ફરી તે થકી સૌને અમૃત પાવા માંડ્યું.

૪. "પારિ જાત કરમાયાં કેમ? ટુંકૂં જિવતર માટે તેમ!
નામતણો કો દીએ નાશ, ધન્ય મરોછો દઈ સુવાસ!"

એમાં પારિજાત—સજીવ પ્રાણી સાથે કોઈએ ભાષણ કર્યું છે.

૫. "અરે પરોઢિયાંની લેહેર, કેમ આધી જાયે તેમેર;
આજ એટલી કાં શરમાએ, હવે કાજતે કેમરે થાએ.
અલી કહેની શો લાવી જબાપ, કેમ નાસેછે ધીરજ આપ;
કેમ રીસાઈ તું મારાથી, મારે મરવું શું બે જ્વાળાથી."

એમાં કોઈ સ્ત્રી પવનની લહરી સાથે વાત કરેછે

૬. મોત કરીને કોઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રી નથી તોપણ તેને પુરુષ કલ્પી નિર્દય ભયંકાર એવો વર્ણ્યો છે:

"તડતડીત સણગાર સજી, ખડખડીત આયુધ ધરી,
હણણણણણ શબ્દ કરી, મુખથકી ઝેર ઝરે,
ભડભડભડ નેન ઝાળ, ચકરરરર ચક્ર ફાળ,
કારમો કરૂર કાળ, ઘાણ ભારી ભરે, ૯.
હું હું વિકરાળ અંત, ગરરરરરર ઘં ગર્જંત,
કરરરરરર કરડી દંત, ચીરી ચકચૂર કરે,
મરરરરર મચેડી દેહ, અરરરરરર સર્વ કેહ,
ત્રાહિ ત્રાહિ લાહે લેહ, ઝટ જીવને ધરે."

૭. વસંત ઋતુકરીને કોઈ ખરેખરી સ્ત્રી નથી તોપણ તેને કુમારિકાનું રૂપ સજાવીને નીતિના ઘોડા ઉપર બેસાડી છે.

"બ્રહ્મબાલા ખૂબી ખીલીરે, ફાગે ફૂલતી રૂત રમી. ટેક.
નવલ લલીત વેલી ફુલો રંગીન, ભાતની ઘાટડી ઘાલી રે;
ગોરી ગુણધારી ઘણી ઉપકારી, છે તનુ પીમળ વાળી રે. ફાગે૦ ૧

ભ્રમર કોએલ પીકસહ માલિની, મોહિની સૂરની શૂરી રે;
રાગરસદૂલી આનંદથી ઝૂલી, સર્વ જગે સુખનૂરી રે. ફાગે૦ ૨

નર્મદ ગાતો સલુણી સાધવી, નીતિ હયે અસવારી રે;
સજીવનકારી વસંતકુમારી, રેલડી રંગની ભારી રે. ફાગે૦ ૩"

સજીવારોપણ, ઉભરાતા રસતર્કથી થાય છે. જેમ વિષયનું મહત્વ ને જેમ તર્કનું મહત્વ તેમ સજીવારોપણ મહત્વવાળું થાયછે. ને આપણને મોટો આનંદ પમાડે છે. મોટા તર્ક કરનારા કવિયો ને ચિતારા સજીવારોપણને બહુ લડાવે છે. તેઓએ મનોવિકાર, વિદ્યાકળા, દેશ, સમય, સ્થિતિ, ગુણ ઈત્યાદિને સ્ત્રીપુરૂષનાં રૂપ આપ્યાં છે. સજીવારોપણનાં વર્ણન વાંચ્યાથી ને ચિત્ર જોયાથી આનંદ થાય છે એટલુંજ નહીં પણ નીતિ ભક્તિઉપર આપણો ભાવ બેસે છે. આર્ટ જર્નલ, ઈલસ્ટ્રેટેડ લંડનન્યુસ વગેરે ગ્રંથોમાં સજીવારોપણથી ચીતરેલાં ચિત્રો ઘણાં જોવામાં આવે છે. આપણાં દેવદેવીઓ એ શું છે? ઈશ્વરનાં ગુણનાં ને તેની શક્તિનાં સજીવારોપણે કલ્પેલાં સ્વરૂપ છે. રજો ગુણ તે બ્રહ્મા, સાત્વિક ગુણ તે વિષ્ણુ ને તમો ગુણ તે શિવ, ધન આપનારી ઈશ્વરેચ્છા તે લક્ષ્મી ને વિદ્યા આપનારી તે સરસ્વતી. જે ઈશ્વર શક્તિથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે ને જે શક્તિ આપણા ઉપર માના સરખો ભાવ રાખે છે તે જગદંબા, સંહારશક્તિ તે કાળી ઈ૦. એ માનસિક મૂર્તિયોને સલાટોએ ને ચિત્રાકારોએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઘાટ અને ચિત્રમાં ઉતારી છે.

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં બતરીસ પુતળીની તથા સુડાબોતેરીની વાતોમાં પુતળી પોપટને મોહોડે સામળભટે બોલાવ્યુંછે ને પ્રેમાનંદે વિવેકવણજારામાં જીવને વણજારો ને તેને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ એ બે સ્ત્રીઓ કલ્પી સુંદર રૂપક કર્યુંછે; તેમ નળાખ્યાનમાં હંસને મનુષ્યવાચા આપીછે. દયારામે ને બીજાઓએ વાંસળડીની ગરબી કરીછે પણ તેમાં કાષ્ટતણો કકડો એમ જણાવ્યુંછે તેથી ને બીજા કેટલાક દોષથી તે રૂપક બગડીગયાં છે. વળી કેટલાક વેદાંત સંબંધી ગુજરાતી ગ્રંથોમાં કેટલાંક તેવાં રૂપક છે પણ નિર્જિવ પદાર્થ ઉભરાતી લાગણીવાળા સજીવની પેઠે બોલતાં હોય ને કર્મ કરતાં હોય તેવાં સજીવારોપણ ગુજરાતી ભાષામાં હજી લખાયાં નથી. એ રૂપક લખવાને બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે—એક તો જે નિર્જિવને અથવા ગુણને સજીવ કરવો હોય તે પ્રૌઢ જોઈએ—ધર્મ, સદ્ગુણ, દેશ ઈત્યાદિ વિષયમાં સજીવારોપણ વપરાય તો શોભે બાકી નીરસ થઈ પડે. બીજી વાત આ કે જબ્બર ઉભરાતી લાગણીથી તે અલંકાર નીકળતો હોયતો તે રાખવો અને લાગણી ધીમી પડવા માંડી કે તેને લંબાવવો નહીં.

હવે છેલ્લું કહેવાનું આ છેકે આપણા લોક જે ખાતરીથીજ સમજેછે કે આપણાં દેવ દેવીઓનાં સ્વરૂપ જેવાં દેહેરામાં જોવામાં આવેછે તેવાંજ ખરેખરાં છે તે અજ્ઞાનથી સમજેછે. એ સ્વરૂપો સલાટોએ મનસ્વી તર્કથી ને આવડત પ્રમાણે ઘડેલાં છે. બંગાળામાં, દક્ષિણમાં, ગુજરાતમાં જૂદી જૂદી તરેહની મૂર્તિ ને તેને જૂદાં જૂદાં વસ્ત્રાભૂષણ હોય છે.

૧૦. કવિ અને કવિતા.

છોકરૂં જેવું જન્મેછે—આ દુનિયાનો વા ખાયછે તેવું તરત તો તે ગભરાયલી હાલતમાં હોયછે પણ થોડીવાર પછી જનનવેદનાથી છૂટું થઈ, અહીંના વાને અનકૂળ થાયછે. પ્રથમ તેને ધાવવાનું તથા ધાવવાનાં ઠેકાણાંનું અને જે જે તેની આંખે કાને પડેછે, શરીરને અડકેછે, જીભઉપર ને નાકઆગળ આવેછે તેનું કંઈ ભાન હોતું નથી. પણ આટલું તો જોવામાં આવેછે કે બહારનાં તથા અંદરનાં કારણોથી તેને સુખદુ:ખ થાયછે અને એ સુખદુ:ખના અનુભાવ જે હસવું ને રડવું તે આપોઆપ બહાર નીકળેછે. તરત જન્મેલાંને ભાન હોતું નથી ને મુએલાંને શબરૂપે ભાન હોતું નથી; તરત જન્મેલાંને સુખદુ:ખ થાયછે ને શબને થાતું નથી. એ વાત ઉપરથી જણાયછે કે શરીરની અંદર કંઈ છે કે જે જન્મેછે ત્યારથી તે મરતાંલગી સુખદુ:ખાભિમાની છે. કેટલેક દહાડે છોકરૂં પોતાના અભ્યાસથી હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ધાવવાનાં ઠેકાણાંને બરાબર શોધી કહાડેછે ને તે મળેથી મહોડું મોકળું કરી ઉછળી ઉછળી ને હરખાઈ હરખાઈને ધાવેછે અથવા ન મળેથી તરફડી નિરાશ થઈને રડેછે. એ વખતથી માણસ—સ્ત્રી અથવા પુરૂષ (પેલું છોકરૂં) કવિ બનવાની તૈયારી કરેછે એમ જાણવું.

જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાયછે તેમ તેમ બહારની વસ્તુઓની છાપ તેની કર્મેંદ્રિયની મારફતે જ્ઞાનેંદ્રિય ઉપર પડેછે. ત્યાં તે છાપ જ્ઞાનેંદ્રિયોની તર્કરૂપરંગની ચીકાસથી ચીકટાયછે ને પછી મનના ઉપર અસર કરેછે. એ અસર થવા ઉપર અથવા એ રસજ્ઞાનના ગુણ તથા માપવજન એઉપરથી માણસનું ભાવી કવિસ્વરૂપ જણાઈ આવેછે.

રસજ્ઞાન તો સૌ માણસને હોયછે ત્યારે શું સૌનેજ કવિ કહેવા? પણ રસજ્ઞાન સઘળાં માણસનું સરખું હોતું નથી. જૂદા જૂદા પ્રસંગોઉપરથી, જૂદી જૂદી મનશરીરની પ્રકૃતિઉપરથી, જૂદી જૂદી વસ્તુઓઉપરથી, જૂદાં જૂદાં અવલોકનઉપરથી, જૂદા જૂદા કાળઉપરથી અને જૂદા જૂદા દેશઉપરથી માણસનું રસજ્ઞાન થોડું ઘણું, પોલું નકકર, અને ઉંઘતું જાગતું હોયછે. જેનું રસજ્ઞાન થનથન કરી રહેલું હોયછે, જે લાગણીઓને વશ છે, જેવું દીઠું સાંભળ્યું તેવું બોલવાની, કરી દેખાડવાની અથવા કોઈ પણ રીતે સમજ્યો એમ જુકતીથી રંગીને બતાવવાની જેની શકિત છે તેઓને "કવિ" કહેવા. સઘળાનામાં ઉપર કહ્યું તેમ કરવાની શકિત હોતી નથી; થોડાએકનેજ હોયછે, માટે થોડાએકનેજ કવિ કહેવા. આ બધી વાત ઉપરથી અમારા વાંચનારાઓનાં જાણ્યામાં આવ્યું હશે કે કવિ થવામાં કંઈ પણ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ જોઈએ ખરી. કેટલાકને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ હોયછે પણ પ્રસંગ ન આવેથી તેઓની બુદ્ધિ મનમાંનો મનમાં સમી જાયછે.

"ઉગે પુષ્પ સોહામણાં, નજરે ના દેખાય;
વન સઘળું વાસિત કરે, મિથ્યા ખિલિ ખરિ જાય."

કેટલાકને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ થોડી હોયછે. પણ પછી સારા ને અનુકૂળ પ્રસંગ આવેથી કવિતાકળી બીજાં પાસેનાં સુવાસિત પુષ્પોની સુગંધરૂપ ઉકથી ખીલીને પ્રસિદ્ધિ પામેછે.

એક વિચારને બીજા વિચાર સાથે કેટલો સંબંધ છે અને તેમાં ખરો ખોટો કીઓ છે એ વાતની તપાસ કરનાર જે આપણી મનશકિત તે વિવેકબુદ્ધિ કહેવાયછે અને એક બે અથવા વધારે વિચારોને પોતાની તરફનો પ્રકાશ આપી રંગનાર અને તેજ આપનાર અને તેમ કરી નવો વિચાર ઉત્પન્ન કરનાર એવી જે મનની શકિત તે તર્કબુદ્ધિ કહેવાયછે. "તર્કબુદ્ધિનું નિસ્સારણ" એટલે તેનું બહાર નિકળી આવવું તે 'કવિતા' એમ એક વિદ્વાન કહેછે. કવિતામાં વિવેકબુદ્ધિનું થોડું ઘણું કામ પડેછે એ વાત ખરી તોપણ કવિતાની જણતી તર્કબુદ્ધિ છે. પછી કવિતા જણતરને થોડીવાર વિવેકબુદ્ધિરૂપી ધાવ મળી હોય તો તે સારી કેળવાયલી થાય એમાં કંઈ શક નહીં. તે વિદ્વાન કહેછે કે જેમ કોઈ ગોખમાં મૂકેલી સતાર જૂદી જૂદી ગતિના પવન વડે હાલેછે અને મધુર સોરાવટ કહાડેછે તે પ્રમાણે માણસના ઉપર બહારની તથા અંદરની છાપ પડેથી મધુરી અસર થાયછે;—અસર થાયછે એટલુંજ નહીં પણ તે અસર પેલી અસલ છાપના જેવીજ આબેહૂબ થાયછે.—બિંબ પ્રતિબિંબજ. એ વાત માણસનામાં સતારના કરતાંવિશેષ છે. સતારના સૂરને અને પવનની ગતિને લય અથવા સામ્ય નથી પણ માણસનાં મનને અને બાહ્યાંતર છાપને લય છે;—જેમ ગવૈયાના બોલવાને અને તંબુરાના સૂરને હોયછે તેમ. માણસનાંમાં એવું કંઈ છે કે જેથી જોયલી અથવા સાંભળેલી વસ્તુની છાપ તેનાં મનમાં બરાબર અસર કરતી રીતે પડેછે.

છોકરૂં રમતું રમતું પોતાના અવાજથી અને ગતિથી પોતાની ખુશી બતાવેછે. જંગલી માણસ પણ આસપાસ વસ્તુઓ જોઈને નાચેછે કૂદેછે. સુધરેલી સ્થિતિના મંડળમાં તો તરેહ તરેહવાર રીતનાં માણસનાં રસજ્ઞાન હોયછે. સીધીભાઈ નાળીએરના ડોયામાં કાંકરા ઘાલી તે વગાડી મનરંજન કરેછે. ગોકુળનો ગોવાળીઓ કાનુડો વાંસળી વગાડી પોતે ખુશી થઈ ગોવાલણોને રીઝવતો હતો. નારદમુનિ વીણા લઈને ભમ્યાકરેછે. ગંધર્વ અને અપ્સરા, નાટ્ય* અને નૃત્ય એથી ઈન્દ્રાદિકને રીઝવેછે. ઈશ્વરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરેલી છે જે જોઈને, જેને વિષે સાંભળીને, જેનાઉપર વિચાર કરીને માણસનાં મનમાં કંઈ થઈ આવેછે ને જેથી જોયલી સાંભળેલી અને વિચારેલી વસ્તુની છાપ તેના ઉપર આબાદ પડેછે ને તેને તે વસ્તુઓનો રસ સમજાયછે.

રસ એટલે અંદરની મજા. દુઃખથી પણ રસ ઉપજેછે. કોઈને દુઃખી જોતાં આપણામાં સાત્વિકભાવ પેદા થાયછે તે પણ રસનો એક પ્રકાશ છે. સણગારથી ભરેલી બૈરી જોવાથી જે ખુશી ઉપજેછે તેના કરતાં

---

* પરસ્પર સંભાષણ કરવાં, ચાળા કરવા અને નાચવું, જે વિષયમાં હોય તે નાટ્ય અથવા નાટક; બોલ્યા વગર (મૂગાં) હાવભાવ વગેરે ચાળા કરવા ને નાચવું તે નૃત્ય. એ નાટકાદિકની રીત પ્રથમ ભરત નામના ઋષિયે ઈશ્વરની આજ્ઞાઉપરથી કહાડી; પણ કેટલાક કહેછે કે એ રીતિયો વેદમાંથી બ્રહ્માએ જૂદી પાડી અને તેણે પછી ભરત નામના મુનિને કહી. તાંડવ અને લાસ્ય એ બે બીજી નાચવાની રીતિ છે. શિવે પોતાના સેવક તંડુને શીખવી તે ઉપરથી તાંડવ નામ પડ્યું ને લાસ્ય જાતનું નાચવું પાર્વતિયે પ્રથમ ઉષા (ઓખા) રાણીને શીખવ્યું ને એણે પછી દ્વારિકાની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું ને તે સ્ત્રીઓએ સૌરાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું ને ત્યાંથી તે નૃત્ય બીજા પ્રાંતોની સ્ત્રીઓમાં ચાલ્યું.

તેવી બેરી લગાર દલગીરીમાં દેખાયાથી આપણને જુદી જાતની પણ વધારે લહેજતે મળેછે.

બોલવામાં, ગાવામાં, ઈશ્વરી અને કુત્રિની પદાર્થોની નકલ કરવામાં થોડો ઘણો સઘળા લોકો રસ જોયછે પણ એકનો એકજ તેનો તેજ નથી જોતા. માટે જેઓ ઉપર લખ્યા-પ્રમાણે રસ પ્રગટ કરવામાં ઘણા આગળ પડતા છે તેઓને "કવિ" કહેવા.

ઉપરના લખાણથી કવિનો સાધારણ અર્થ સમજ્યા પછી તે અર્થમાં પણ ઘણા લોકો આપણે આણી શકીએછીએ. કવિયો અ-થવા જેઓ ન જતો રહે એવો ઉપર લખેલો "રસ" વિચારેછે અથવા બતાવેછે તેઓ, ભાષાકવિ, ગાનારા, નાચનારા, ઈમારત બાં-ધનારા, સલાટો, ચીતારાઓ માત્ર નથી પણ કાયદા કરનારા, કળા શોધનારા અને રાજ્ય સ્થાપનારા હોયછે—એટલે, એ સઘળા કવિ-યો છે; એમ નહીં કે ભાષામાં કવિતા કરે તેનેજ કવિ કહેવા. હરકોઈને—ઉપર લખે-લી વાતોથી અનુકૂળ થયા તેને કવિ કહેવા, પછી તેઓ કોઈપણ રીતે અને કોઈ પણ બાબત ઉપર પોતાનું રસજ્ઞાન દેખાડતા હોય. ભાષા, રંગ, આકાર, એ સર્વ, કવિતા લખવા-નાં સાધન છે.

સલાટો અને ચીતારા પોતાનાં કામ કરવાને "લખવું" કહેછે. લખવું અક્ષર કહાડવાને-જ કહેવું એમ કંઈ નથી. અક્ષર પણ ચિન્હ છે ને પૂતળાં ચીતાર પણ ચિન્હ છે. એ ઉપરથી જોતાં સાફ માલુમ પડેછે કે, કવિતા તે માણસની અંદર છે પણ તે પછી ઉપર પ્રમાણેનાં રૂપમાં બહાર નીકળેછે. ચીતારો માણસને પોતાની સામે બેસાડી તેના મહોડાં સામું જોઈ જોઈ પેનસિલથી કાગળ ઉપર લીટા કહાડી તે માણસનો ચહેરો આબેહૂબ બતાવેછે એ શું કવિતાશક્તિ નહીં? કેટલાક ચીતારા એવા તો હોયછે કે એકજ વખત મહોડું જોઈ જાય ને પછી ઘર આગળ જઈને પેનસિલ કાગળ લઈને કામ કરે ને બરાબર તસવીર લખી દેખડાવે. સલાટોમાં પણ તેમજ છે. લોકની સારી નરસી રીતભાતે જ્યારે કેટલાકને દીલમાં અસર કરેલી ત્યારે તેણેજ કાયદા કરેલા કેની? કવિતાને સઘળા વિષય સાથે સંબંધ છે.

કવિતામાં બે ગુણ રહેલા છે. વર્તમાન કાળનીજ વાત સૂક્ષ્મ નજરથી તે જોયછે અને તેની ખોડ બતાવી નવી સૂચના કરેછે એટલુંજ નહીં પણ વર્તમાનને જોઈને ભવિષ્ય ચીતરેછે.

ઉપર પ્રમાણે કવિનો સાધારણ વિસ્તીર્ણ અર્થ છે. પણ વ્યવહારમાં ગાનારા, નાચ-નારા, સલાટ અને ચીતારા કવિશબ્દે નથી ઓળખાતા. જે પુરુષો પોતાનું રસજ્ઞાન ભાષાની મારફતે કહાડેછે તેઓજ લોકમાં કવિશબ્દે ઓળખાયછે, ને એજ વિષય ઉપર અહીં વિશેષ લખવાનું છે, પણ વાસ્તવિક વિચારતાં તો કોઈ પણ સાહિત્યવિદ્યાને કવિતા કહીએ તો ખોટો અર્થ કીધો એમ નહીં કહેવાય. હવે ભાષાકવિતા વિષે—

ભાષાનો ગુણજ એવો છે કે આપણા જે જોસ્સા અને આપણાં જે કર્મ તેના તે બરાબર ચીતાર આપેછે. શું સલાટોનાં પૂતળાંથી અને ચીતારાનાં ચિત્રથી અસલ વસ્તુનું ચો-ખ્ખું સ્વરૂપજ્ઞાન થતું નથી? થાયછે. પણ ભાષા તરેહ તરેહવાર રીતે સહેલથી વપરાઈ શકાયછે. રંગ, આકાર અને ગતિ ફેરવાતાં નથી. ભાષાનો કવિતાશક્તિ જોડે શ્વાસેનો ને સીધો સંબંધ છે તેથી ભાષા તેનું કહ્યું

તરત ને ઘણું કરેછે. સલાટ અને ચીતારાનાં કામમાં ધારેલી વસ્તુઓ અને પોતાનાં રસજ્ઞાન એની વચમાં બીજી કેટલીક વસ્તુઓ—ઓજારો, હુંનરની રીતિયો, કેટલાક વિચાર આવી નડેછે, તેથી તેઓનું કામ વધારે મુશ્કેલ થાયછે. ભાષાકવિ પોતાનું રસજ્ઞાન ટપદઈને ભાષામાં બતાવશે પણ સલાટને પથરા ઓજાર જોઈશે; ચીતારાને પણ કાગળ ને લેખણ જોઈશે. કેટલીક બાબતમાં એ લોકોનો કિસબ ભાષાકવિના કિસબને પાણી ભરાવેછે ને તેઓ મોટા માનને યોગ્ય છે. તોપણ કેટલાક ભાષાકવિયોએ એટલીતો તર્કશક્તિ બતાવી છે કે જેનો ખ્યાલ મોટમોટા સલાટોને અને ચીતારાઓને આવતોજ નથી.

અવાજ અને વિચાર એ બેનો પરસ્પર અને જે વસ્તુઓ વિષે કહેવાનું છે તેનીસાથે ઘણો સારો સંબંધ છે, અને એવું છે વાસ્તે કવિયો પોતાનાં રસજ્ઞાનનાં તાનમાં મધુરી રસિક કવિતા કરેછે. બીજભાષાનો કેશવ કવિ રસિકપ્રિયામાં કહેછે.—

દ્હોરો.

જ્યોં બિન દીઠ ન સોહિયેં, લોચન લોલ બિશાલ;
ત્યોંહી કેશવ સકલ કબિ, બિન બાની હી રસાલ. ૧

અર્થ—જેમ આંખના ડોળા મોટા ને સારા હોય પણ કીકી (દૃષ્ટિ) વગર શોભતા નથી તેમ કવિયો બાની વગર શોભતા નથી. બાની એટલે બોલવાની તથા લખવાની છટા.

'બાની' કેટલીક રીતે જરૂરની છે પણ શું તેનેજ કવિતા કહેવી? શું લલિતવૃત્તને આ રીતે બોલીએ તો શું તે કવિતા કહેવાય?

ર ર ર રા ર રા, રા ર રા ર રા
લ લ લ લા લ લા, લા લ લા લ લા;
વ વ વ વા વ વા, વા વ વા વ વા
સ સ સ સા સ સા, સા સ સા સ સા.

ના, ના, રાગ કંઈ કવિતા નથી; કવિતા તે એક જૂદીજ મનની તર્કશક્તિ છે જે રાગના રૂપમાં અવતરીને બહાર આવેછે. તોપણ, મનમાંહેલા ઉભરાને રાગના અલાપ રૂપેજ બહાર કહાડીએ તો તે અલાપને કદાપિ પછવાડે બતાવેલા સાધારણ અર્થમાં કવિતા કહીએતો ચાલે, પણ વિશેષ અર્થમાં નહીં. અલાપને અથવા સુંદર મધુર અવાજનેજ માત્ર ભાષાકવિતાપ્રકરણમાં કવિતા નથી કહેતા. ત્યારે ભાષાકવિતા તે શું? પિંગળ પ્રવેશમાં લખ્યા પ્રમાણે શું અક્ષર માત્રાના નિયમવાળીજ ભાષાને કવિતા કહેવી?

(દ્હોરો.)

અક્ષર માત્રા નિમ ગણી, રચવો શબ્દસમાસ;
તે કવિતા નર્મદ કહે, છંદ વૃત્ત સુપ્રકાશ. ૧.

ના; કવિતા ગદ્યનેવિષે પણ હોયછે. ગદ્યમાં લખનારા મોટા કવિ હતા, છે ને થશે, માટે હવે ભાષાકવિતા (પછી ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં હોય) કોને કહેવી?

ઘણાખરા સંસ્કૃત ભણેલાના સમજ્યા પ્રમાણે અને તેવાજ અર્થમાં પ્રતાપરુદ્રનામના અલંકારના ગ્રંથમાં લખ્યા પ્રમાણે આમ છે કે,

શ્લોક.

गुणालंकारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ ।
गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदो विदुः ॥ १

અર્થ—શબ્દ ને અર્થ જેમાં દોષ વનાના છે અને જેમાં શબ્દાલંકાર ને અર્થાલંકાર સારા છે તેને કાવ્ય કહેવું, પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય. એ વ્યાખ્યામાં કવિતા શું છે એ સમજાવ્યું નથી પણ કવિતાના સાધનો કહ્યાંછે. કેટલાંએક લખાણ, ઉપર પ્રમાણેના હોયછે, ને તેમાં કવિતા નથી હોતી, ત્યારે કવિતા તે શું? જે વાક્યમાંથી લખનાર,

વાંચનાર, બોલનાર અને સાંભળનારને રસ ઉત્પન્ન થાયછે તે વાક્યને કવિતા કહેવી! વિશ્વનાથ કવિરાજકૃત સાહિત્યદર્પણ નામનો ગ્રંથ જે સને ૧૮૫૦-૫૩ માં બંગાળામાં છપાયલો છે. તેમાં કવિતાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપેછે :—

'वाक्यं रसात्मकं काव्यं.'

અર્થ—રસ છે આત્મા જેનો એવું જે વાક્ય તે કવિતા. અમે આમ સમજીએ-છીએ કે જે તર્કશક્તિથી સાર્થવાણીમાં રસનું અવતરણ થયું હોય તે કવિતાશક્તિ અને સાર્થવાણીમાં અવતરેલો તર્કજનિત જે રસ તે કવિતા.

એક વિદ્વાન કહેછે કે જેવું કુદરતમાં હોય તેવું ચીતરી બતાવવું એટલુંજ નહીં પણ તેની સાથે કર્મ અને બનાવ તેને નવાઈ જેવી અને અસર કરતી રીતે બતાવવાં જોઈએ. માત્ર બનેલું હોય તેજ પ્રમાણે ન બતાવવું પણ તેને તર્કથી વધારી દીપાવી બતાવવું એ કવિનું કામ છે. સંસ્કૃત વિદ્વાનો કહેછે કે તે કવિતા સારી જાણવી જે નવા તર્કને ઉત્પન્ન કરેછે ને એ રીતે મનને નવા નવા તુરંગોથી પ્રફુલ્લિત કરેછે.

ઈતિહાસ કરતાં કવિતા ઘણી ઊંચી પદવી ધરાવેછે. ઈતિહાસમાં તૂટક તૂટક બીનાઓ (જેમાં કાળ, જગા, હકિકત, કારણ ને કાર્ય હોયછે તે) શિવાય બીજો કોઈ સંબંધ નથી. ઈતિહાસ થોડાને લગતી વાતની જાણ કરેછે, પણ કવિતા માણસમાત્રને લગતી વાતની જાણ કરેછે; ઈતિહાસ અપૂર્ણ છે, થોડા વખતનેજ અને કેટલીએક બાબતો જે ફરી ભાગ્યેજ થવાની બનવાની હોય તેવિષે બોલેછે, પણ કવિતા પૂર્ણ ને સઘળા કાળનેસારૂ છે. જે જે કારણ અને કાર્ય માણસ જાતના સ્વભાવમાં ને સ્વભાવથી નીપજવાનાં છે તે સર્વેનો અંકુર કવિતામાં લખાયલો હોયછે.

હાઝિલીટ નામનો વિદ્વાન કહેછે કે કોઈ પણ પદાર્થની અને બનાવની તેનાં તેજીપણાંએ કરીને આપણા મનમાં જે સ્વાભાવિક છાપ પડેછે અને જેથી (વગર વિચારે આપોઆપ અથવા ઈચ્છાએ) તર્ક અને જેસ્સા ઝપ જાગી ઉઠી કામે વળગેછે અને પછી સાત્વિક ભાવે સામાંના સુખદુઃખ આપણને લાગેછે, અને એથી પછી અવાજ અથવા શબ્દનું નિયમસર જે નીકળવું થાયછે તે છાપનું નામ કવિતા.

કવિતામાં બે વાનાં જોઈએ. રસ ને વાણી. રસ સંબંધી તો જણાવ્યું છે, ને રચનાને માટે એવું કંઈ જરૂરનું નથી કે આવીજ રીતે તે કરવી જોઈએ. બેકન નામનો વિદ્વાન થઈ ગયો છે. તેણે ગદ્યમાં લખ્યું છે. તોપણ તેની ભાષા ઘણી મધુરી છે અને કેટલીક નિયમ-વાળી કવિતાને પણ કોરે બેસાડેછે. બી-જા ઘણાઓએ તેમ કીધું છે. કવિતાની રચના કરવામાં છેલ્લો અક્ષર સરખો લાવ-વાની કંઈ જરૂર નથી. સંસ્કૃતમાં અનુપ્રાસ આણવાની ચાલ થોડીજ છે. તેમ પ્રાસ ને અલંકારથી કવિતાને ગુંચવી નાખ-વાનું પ્રથમ થોડું હતું પણ નવીન ગ્રંથકારો-એ વધારી દીધુંછે. તેઓનું જોઈને હિંદુસ્થાની કવિઓ શીખ્યા. તેઓએ તો પ્રાસ ને અનુપ્રાસ ને અલંકારપર ઘણુંજ ધ્યાન દેવા માંડ્યું, એટલું કે જેની કવિતા થોડા લોક મુશ્કેલીથી વાંચે તે મોટો કવિ કહેવાય. ગુજરાતીમાં પણ જેમ રચના ઉપર લક્ષ વધારે હોયછે તે કવિતા રસવાળી કહેવાયછે. ફકત સારી રચનાઉપરથી કવન સારૂં ને જે કોઈ પારકાની કવિતા ઝટ લઈને સમજાવે (પછી ખરી કે ખોટી રીતે)

ને રાગડો કહાડે તે પ્રવીણ કવિ; એ પ્રમાણે કવિતા કવિની ગુજરાતીઓમાં પરીક્ષા થાયછે.

હવે ઉત્તમ કવિ તે કોણ તેવિષે હાઝ્લીટનું મત આ છે: જે કવિ કુદરતસંબંધી આપણા વિચારને બેહદ પ્રૌઢત્વ આપેછે, અથવા દિલના જોસ્સાને બેહદ જોર આપેછે જેનો તર્ક ઝબરો, જેનો પ્રેમ શ્રેષ્ઠ, જેનું ઈશ્વરીસૌંદર્યવિષે રસજ્ઞાન ઉભરાતું અને માણસ જાતનાં દીલમાં જે જે વિકારો ઉત્પન્ન થાયછે તેનો જાણનાર તે ઉત્તમ કવિ. ખૂબસુરતી, શક્તિ અને જોસ્સાનાં તત્વો જે મન છાતીમાં હોયછે તેણે કરીને, દુનિયામાં જે જે સુંદર, ઊંચું ને ગંભીર છે તેને જે પોતાનાં જાણેછે.—(સર્વનું જેને રસજ્ઞાન છે) તે ઉત્તમ કવિ સમજવો. તેની કવિતા એવી હોયછે કે તે સર્વ માણસોની ઈન્દ્રિયોને, વિચારોને, અને તેઓનાં દિલને અસર કરતી રીતે ખરેખરી માલૂમપડ્યા વગર રહેતી નથી—જાણે કે તે પોતાનાં મનનાં ઉંડા સાચા અને કુદરતને મળતા એવા વિચારથી કુદરતના જીવ જોડેજ વ્યવહાર રાખતો હોયની તે પ્રમાણે. સઘળાં ઠેકાણાંનાં સઘળા વખતનાં સઘળાં માણસોની લાગણીઓને પોતાની લાગણી સાંથે મેળવી દેવી, તેઓને આગળથી જાણવી અને લખી રાખવી, પોતાના વાંચનારા સાંભળનારાઓનામાં પણ તેવીજ અસર કરવી અને ટુંકામાં કુદરતનું સંપૂર્ણ રસજ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે કહાડી બતાવવું એ ઉત્તમ કવિનું કામ છે. સાચા અને મોટા કવિનાં મનમાં ઈશ્વરી લીલાનો અનુરાગ એ મુખ્ય હોયછે ને પોતાની સ્તુતિ સંબંધી વાત છેલ્લી હોયછે અથવા નથી. જે કવિ અને સ્ત્રી પોતાને વિષે છૂંદપદ ધરેછે. તે ઠગાયછે.

શ્લોક.

किं कवेस्तस्य काव्येन किं कांडेन धनुष्मतः
परस्य हृदये लग्नं न निहंति च यच्छिरः १

અર્થ—જે કવિતાથી પારકાનું હૈયું ભેદાયું નહીં—જે કવિતાથી સામાંને અસર ન થઈ, અને જે તીરે સામાનું ડોકું ન ઉરાડ્યું, તો તેવી કવિતા કવિયે કીધી તો તે શા કામની તથા તેથી શું? અને તેવું તીર ધનુપ ધરનારે માર્યું તો તે શા કામનું તથા તેથી શું!

પ્રસંગ વિના કવિતાકળી ખીલતી નથી એમ ઉપર જણાવ્યું છે, ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં અને હિંદુઓમાં શા પ્રસંગ હતા જેથી હિંદુઓને કવિતા કરવાનું મન થયું તે વિષે:—

હરેક દેશનો ભાષાવિદ્યાસંબંધી પહેલો યત્ન કવિતારૂપે હોયછે. સારૂં નરસું સમજવું એ પૃછી છે, પણ શરીરનાં ઉપર બહારની વસ્તુઓની છાપ વહેલી પડેછે. મનની બીજી શક્તિ કામ કરવાને પાથરણામાંથી ઉઠેછે તે સૌની અગાઉ તર્કશક્તિયે પોણું કામ પારે કર્યું હોયછેજ. સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય અને અદ્ભુતતા માણસની નજરે પ્રથમ પડેછે. શાસ્ત્રો બાંધવાં ને કાયદા કરવા એ પછવાડેનાં કામો છે. કવિ અસલ છે એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી બીજી સઘળી બાબતો પછી છે પણ કવિતા પ્રથમ છે. નવાં જન્મેલાની નજરે પહેલવહેલાં, આકાશ ને તેમાંહેલા સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા પડેછે ત્યારે આહાહા તેને કેટલી ખુશી થતી હશે!!! કેટલું બધું આશ્ચર્ય તેને લાગતું હશે? ડુંગર, નદી, ઝાડ, વગેરે સૃષ્ટિની વસ્તુઓ કોઈપણ સ્થિતિનાં માણસનાં દિલને અસર કરવાને શું શક્તિમાન નથી? બ્રહ્મના ભુવનોની રચનાથી આપણાં હૈયામાં પ્રીતિ, આનંદ અને માન આપવાની બુદ્ધિ નથી ઉત્પન્ન થાતી? જ્યારે એ સર્વઉપર

આપણી તર્કશક્તિ અમલ ચલાવેછે, ત્યારે તેનો પરિણામ, ઉશ્કેરાયલાં રસજ્ઞાનનું નિસ્સારણ થાયછે, અને તેથી પરમેશ્વરની સ્તુતિનાં ગીત આપોઆપ દિલના ઉભરામાં નીકળી જાયછે. તર્કશક્તિ એટલીતો તપી ગયલી હોયછે કે તે વ્યાકરણ અને કોશની કંઈ દરકાર રાખતી નથી. પ્રથમની કવિતામાં છંદભેદ થોડાજ દીસેછે ને તે ઘણી સ્વતંત્ર (કોઈ નિયમથી ઝાઝી બંધાયલી નહીં) હોઈને સરસ છે, એવી કે જેની મધુરતા ટાપટીપથી કીધેલી કવિતામાં થોડીજ આવેછે. ગાયન પહેલું કે કવિતા પહેલી? એ સવાલનો જવાબ દેવો કઠિણ છે. પણ એટલું કે બંનેનો પરસ્પર સંબંધ છે. તેઓને એક માની બે બેહેન કહિયે તો ચાલે.* હવે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં જ્યાં હિમાલય, વિંધ્યાચળ ને સહ્યાદ્રિ સરખા પર્વત, ગંગા યમુના ને સિંધુ સરખી નદીઓ તથા તેને લગતા પ્રદેશ, પ્રીતિપાત્ર ક્ષેત્રો, મોટાં મોટાં અરણ્યો, કોયલ મેના જેવાં પક્ષી, કમળ મોગરા જેવાં ફૂલ એ સૌ હિંદુઓનાં દિલમાં અસર કીધા વગર કેમ રહ્યાં હોય !!

(નર્મવૃત્ત.)

સુરંગ જંબુ દ્વીપમાં, સુરંગ ભરતખંડમાં,
સુરંગ ઉષ્ણખંડમાં, સુરંગ આઠ જામ છે ;
તરૂ ફુલો ફળો લતા, સુધાન્યથી ઘણી મતા,
વનસ્પતીતણી છતા, રસાળ ભૂમિ ધામ છે ;
ગિરી નદી સરોવરાં, સુધાતુ ખાણ દેહરાં,
ગુફા ઘણી ભઠો ઘરાં, રસીક રમ્ય કામ છે ;
મનૂ સહૂ સુસંગનાં, સુપંખિ પંચરંગનાં,
પશૂ બહુજ બંગના, સુરંગ બ્રહ્મનામ છે.

---

* જે અલાપવાળું એટલે ખાલી ગાયન છે તે સાધારણ અર્થવાળી કવિતા કહેવાય ને વિચારવાળું (ભરેલું) ગાયન છે તે વિશેષ અર્થમાં કવિતા છેજ.

એ સુરંગોએ અલબતાં પ્રથમ લોક ઉપર ઘણીજ અસર કરેલી અને તેઓએ જોશમાં ને જોશમાં વાણી કહાડેલી અને લખેલી. તેઓના વિચારનાં કાંટા એવીતો મધુરી ને જોશવાળી છટામાં લખાયાછે કે પછી પિંગળ, અલંકાર ને રસ એ સઘળાના પ્રથમ નીકળ્યા. ભાષા હોય તે પછી વ્યાકરણ થાય. તેમ પ્રથમ જ્યારે બ્રાહ્મણોનાં મનમાં એ સઘળી વાત હતી તે બહાર નીકળી ત્યારે પછી કેટલાક જણે તેમાંથી નિયમ જોઈને શાસ્ત્રો બનાવ્યાં.

પ્રથમના કવિયોના વિષય મન માયા અને મહેશ્વર હતા. તેઓએ ઈશ્વરકૃત પદાર્થોની અને તેના કર્તાની તરફ મન દોડાવ્યું હતું. વેદમાં અગ્નિ, વાયુ, રુદ્ર, અને સોમવલ્લી એનેજ ગજાવ્યાં છે. વેદની કવિતા રચનામાં ઘણું કરીને ગાયત્રી; અનુષ્ટુપ અને બીજા એવા સરળ છંદો જોવામાં આવેછે. વેદમાં, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત ને સ્વરિત વગેરે સ્વર છે તે અક્ષરને નિયમિત જોર આપેછે.

સંસ્કૃત કવિતાનો પહેલો યુગ તે તેજ. સ્મૃતિ પુરાણ, ઈતિહાસ, તંત્ર (શિવ પાર્વતીનો સંવાદ) વગેરે ગ્રંથો સંસ્કૃત કવિતાના બીજા યુગમાં નીકળ્યા સમજવા. એ કવિતાની ભાષા વેદ કવિતાની ભાષાને થોડી ઘણી મળેછે, ને સેહેલી છે. પણ પછી જે કવિયો થયા (જેને ત્રીજો અથવા છેલ્લો યુગ કહિયે તો ચાલે) તેઓએ બાહ્યાંતરલાપિકા, લાટાનુપ્રાસ અને યમકાનુપ્રાસ વગેરે ડંફાણ કહાડીને કવિતાભાષાની રચનાને અઘરી કરી મૂકી છે. રામાયણ ને મહાભારત એ બીજા યુગની કવિતા છે. રઘુ, કુમાર, માઘ, નૈષધ અને કિરાતાર્જુની, જગન્નાથકૃત રસગંગાધર, ભાનુદત્તની રસમંજરી

ને રસતરંગિણી, રુદ્રભટ્ટનું શૃંગારતિલક, દંડીનો કાવ્યાદર્શ, વામન આચાર્યની કાવ્યાલંકારવૃત્તિ, જયદેવનો ચંદ્રાલોક વગેરે કાવ્ય તથા સાહિત્યશાસ્ત્ર નીકળ્યાં તે સૌ ત્રીજા યુગમાં. એ ત્રીજા યુગમાં વખાણવા લાયક વિક્રમભોજની વખતમાં કેટલાએક કવિયો સારા થઈ ગયાછે; તેમાં કાળિદાસ ભવભૂતિ ને દંડી એ મુખ્ય છે. કાળિદાસના પ્રોયેલા ગ્રંથ સરસ સહેલા અને ઉપમા અલંકારથી ભરેલા છે. ત્રીજા યુગમાં જે વિષયો લખાયા છે તે સઘળા બીજા યુગનાજ છે, પણ ભાષા જૂદી તરેહની છે. રસ ઉપરથી સારી નરસી કવિતા કહેવાયછે. માત્ર અવાજ અથવા સામ્ય હોય તે નકામું; તોપણ કવિતામાં રસ આણવાને તે સામ્ય અગતનું છે ખરૂં.

હિંદુસ્થાની કવિતામાં ઘણોખરો વિષય સંસ્કૃત ઉપરથીજ લીધેલો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં બીજ, હિંદુસ્થાની ને મરેઠી એ કવિતાપ્રકરણમાં ઘણીસારી ખેડાયલી છે. બીજી પ્રાકૃત ભાષા મૂકી દેઈને અમે અમારા ગુજરાતી ભાઈઓને ભલામણ કરીએ છીએ કે ગુજરાતીમાં હજી ઉત્તમ જાતની કવિતા બની નથી માટે તેવી કવિતા કરવા તરફ શીખેલાઓએ મન લગાડવું. વળી આજ કાલ ગુજરાતી ભાઈઓએ પોતાની ભાષાને ઘણી નજીવી અને તુચ્છ ન ગણતાં એમાંજ ઊંચી કવિતા કરવી. ઘણાજણ સમજેછે કે સંસ્કૃત અંગ્રેજી અને હિંદુસ્થાનીમાં કવિતા કરે તેને મોટું માન છે, પણ એમ સમજનારાઓ મોટી ભૂલમાં છે. જેમાં જેનો ઘણો અભ્યાસ તેમાં તે સારી કવિતા કરે. સંસ્કૃત ભણેલાથી ગુજરાતીમાં કવિતા ઘણી સારી થવાની નહીં. માટે જે ભાષાનો જેને ઘણો અભ્યાસ હોય તે ભાષામાં તેણે કવિતા કરવી; ને ગુજરાતી ભાઈઓ પોતાની ભાષા સમજતા નથી તેઓ હિંદુસ્થાની ભાષા સમજવાનું ડોળ બતાવી તેમાં કવિતા કરેછે તેથી તે હસવા જેવું થાયછે; માટે ઘણી વાતમાં હાથ ન ઘાલી પોતાની ભાષામાં લખવું. કોઈએ અમને સવાલ પૂછ્યો કે ઘેર ઘેર અંગ્રેજી ભણવાની ઈન્તેજારી થઈ રહીછે ને ગુજરાતી તરફ થોડા લોકનુંજ વલણ છે ને કેટલાએક (ઘણા થોડા) અંગ્રેજી ભણી રહ્યા પછી ગુજરાતીમાં લખવાને મન કરેછે, ત્યારે હવે ગુજરાતીમાં સારા કવિયો કેમ નીકળશે! અમે જવાબ દીધો કે અંગ્રેજીમાં ગ્રંથ લખી માન મેળવવું મુશ્કેલ છે તેથી અંગ્રેજી ભણેલા ગુજરાતીમાંજ લખશે. એઓને ભાષાને માટે અભ્યાસ કરવો પડશે ખરો. કેટલીક વિદ્યા છે તે ખરેખર અભ્યાસ કરેથીજ આવડેછે: માત્ર સમજણને લીધે નથી આવડતી, ને તેમ કવિતારાગની પણ નહાનપણથી થોડી ઘણી ઓળખ રાખી મૂકવી જોઈએ. પ્રસંગ ગયેથી કવિતા સારી થતી નથી. કોઈ કહેશે કે આટલી કવિતા કરી આપ ને બીજો કહેશે કે લાવ હું કરી આપુંછું તો એવી રીતની કવિતા કરનારે કવિનું મોટું માન મેળવવાની આશા રાખવી ફોકટ છે. કવિતા જેને વશ છે તે કવિ નથી, જે કવિતાને વશ છે તે કવિ હોય ખરો. ત્યારે હવે ગુજરાતીમાં સારી કવિતા કોનાથી બનીશકે તેમ છે? જેઓ ગુજરાતી ભાષાનું બાળપણથીજ ચોખ્ખું જ્ઞાન મેળવશે, થોડું ઘણું સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી જાણશે, વળી જેઓ વ્યવહારકુશળ થશે ને સત્સંગમાં ફરશે તેઓ ગુજરાતીમાં સારી કવિતા કરી શકશે. હમણાના ગુજરાતીઓ કવિતાની ખૂબીતો

કંઈજ સમજતા નથી; ફકત રાગડાથીજ મોહિત થઈ જાયછે. ગુજરાતી કવિતા વિષે વધારે કોઈ બીજે પ્રસંગે બોલીશું. કેટલાક ગરબડીઆ બહુશ્રુત કવિ એવા હોયછે કે સભામાં વાણીની છટાથી જેવું તેવું ગટર પટર બોલી દિગ્વિજયી છઉં એમ દેખડાવેછે. એવા લોકોને સભામાં મૂર્ખ લોક માન આપેછે, પણ તે માન ઘણીવાર ટકતું નથી માટે એવી શીઘ્ર કવિતા કરવાનો ઉગતા કવિયોએ થોડો લોભ રાખવો. તેઓએ રચનાને મરડી મચેડીને પ્રાસથી સારી કરવાની ખટપટમાં ન પડવું. જેટલું સ્વાભાવિક નીકળે તેટલું કહાડવું ને તેમાં જે મજા છે તે તાણીતૂસીને આણ્યામાં નથી. શબ્દનેમાટે ગુજરાતી ભાષાનાં જૂના કવિયોનાં પુસ્તકો વાંચવાં. જૂની કવિતામાં વ્યાકરણદોષ અને અધ્યાહાર ઘણા હોયછે એ દોષ નવી કવિતામાં ન આવવા જોઈએ. કેટલાક જુવાન છોકરાઓને કવિતાનો શોખ થાયછે ને તેઓ પોતાનો વખત જોડવામાં કહાડેછે પણ ભણેલા નથી એટલે તેઓની કૃતિમાં ખરી કવિતા આવતી નથી માટે એવા જુવાનોએ પ્રથમ પોતાનું વિદ્યાજ્ઞાન, વ્યવહારજ્ઞાન, રસજ્ઞાન વધારવું ને પછી એ કામ માથે લેવું; બાકી અધવચ રહ્યાથી સઘળાં કામમાં તેઓ ગફલત કરશે; માટે બહેતર છે કે આગળથી હરેક વાતનો પુખ્ત વિચાર કરીને કામ આરંભવું.

કવિતાથી કેટલા લાભ છે તે વિષે:—કવિતા ઈશ્વરપ્રણિત છે. તે નઠારી હોયજ નહીં. લોક તેની તેજ વસ્તુને પોતપોતાની શકિત પ્રમાણે જૂદી જૂદી રીતે જોયછે. ને તેથી કોઈનામાં સારી અસર થાયછે ને કોઈનામાં નઠારી.

(દહોરો.)

કવિતાના ભણવા થકી, મન રંજન બહુ થાય;
નીતિ વાત મનમાં ઠસે, દુર્ગુણ નાસી જાય.

કવિતા ન હોતતો સદ્ગુણ, પ્રીતિ, સ્વદેશાભિમાન, મૈત્રી એની શી દશા થાત? આ સુંદર રમણીય જગતનો દેખાવ કેવો થાત! આ દુનિયાનાં દુ:ખમાં અને મોતનાં ભયની વખતમાં આપણને દિલાસો ક્યાંથી મળત! અને મુઆં પછી આપણે શી ઉમેદ રાખત! કવિતાથી સઘળી વસ્તુ પ્રીતિમય થઈ રહેછે. જે ખોડવાળું છે તેને તે સુંદર કરેછે ને જે સુંદર છે તેને વધારે સુંદર કરેછે. જે ગુણો એક બીજાના શત્રુ છે તેને અરસ્પરસ મિલનસારી કરાવેછે. કવિ જેમ બીજાઓને સુખ, દિલાસા, સદ્ગુણ આપી કીર્તિ અપાવનાર છે. તેમ તે પણ જાતે સુખી સંતોષી હોવો જોઈએ. કવિયે પોતાની કીર્તિની તરફ નજર ન કરવી ને લોકનાં બોલવાં તરફ કાન ન ધરવા. તેણે તો પોતાનાં મનના ઉભરા કહાડ્યાં કરવાં ને જોવું કે કુદરતને મળતા આવેછે કે નહીં. વિલાતમાં, લોકનાં સાંભળવાથી કેટલાક કવિયો હૈયાશોકે મરીગયા છે. તેમ મોટા કવિયોએ ઉગતાઓને હિંમત આપી સારો રસ્તો બતાવવો.

કવિયો આટલાસારુ કવિતા કરેછે એમ કહેવામાં તેઓને હદમાં રાખ્યા જેવું થાયછે. પણ સંસ્કૃત કવિયોને જૂદાં જૂદાં ફળ મળ્યાં તેઉપરથી તે ફળને કારણ કહી દ[illegible] કવિ નીચે પ્રમાણે બોલેછે.

गीति.

काव्यं यशसेर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये;
सद्यःपरनिर्वृतये कांतासंमिततयोपदेशयुजे १

અર્થ—કેટલાક યશનેસારૂ, કેટલાક દ્રવ્યનેસારૂ, કેટલાક વ્યવહાર જાણવાસારૂ, કેટલાક

કલ્યાણનેસારૂ, કેટલાક મનનાં સમાધાન અને મુક્તિમાટે અને કેટલાક કાવ્ય નાટકના મનોરંજક ઉપદેશનેસારૂ કવિતા કરેછે.

એક વિદ્વાન કહેછે કે કવિતા એ એવી કળા છે કે જે પોતાની મધુરી પ્રેરણાથી અણઘડ, નિર્દય અને પથ્થર જેવી છાતીના માણસનામાં પણ ધર્મનીતિનું રસજ્ઞાન કરાવેછે. મિલ્ટન કહેછે કે આહા! ઈશ્વરી અને મનુષ્યકૃત વસ્તુઓમાં આપણે કવિતાનો કેવો ધર્મી, યશસ્વી અને ઉત્સાહી ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. કવિતાનો કેટલાએક જણ નઠારો ઉપયોગ કરે તેમાં કવિતાનો શો દોષ? કવિનો રસ કવિનેજ માલુમ છે એમ નથી. મોટા મોટા રાજદરબારે બેસનારા અમીર વજીરોને અને શૂરા લડનારાઓને પણ કવિતાએ પોતાને વશ કર્યા છે. શિકંદર બાદશાહને વિષે એમ કહેવાયછે કે તે હોમર નામના ઉત્તમ કવિની ચોપડી રૂપાંની પેટીમાં લેઈ લેઈને સઘળે ફરતો હતો અને રાત્રે તેને પોતાનાં ઓસીકાં તળે મૂકતો હતો. આપણા રજપૂતો ચંદબારોટનો કરેલો પૃથીરાજ રાસો ઉમંગથી ભાટોને મહોડે સાંભળેછે. કેટલાક હારેલા રાજાઓ વીરરસના કવિતો સાંભળી ઘોડાઉપર ચડીને ફતેહ કરી આવેલા છે. જગતનો ફેરફાર સઘળો કવિતા ઉપર આધાર રાખેછે. જે વેળા બ્રહ્મભજન કવિતામાં રાગરૂપે થાયછે તે વખત રૂવે રૂવે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહેછે. વલ્લભમાર્ગનો પ્રસાર થયો તેનું મોટું કારણ આ કે તેમાં સરસ કવિતા છે. સાહિત્યશાસ્ત્રનો ભંડાર એ પંથમાં છે પણ બાળકને હાથ તરવાર આવ્યા જેવું થયું છે. સુરદાસાદિઅષ્ટસખા, બિહારીલાલ, એ સઘળા કોણ હતા? કવિયો. કવિના કીધેલા જસ રાજદરબારમાં છે, રણક્ષેત્રમાં છે, શ્રીમંતમાં છે, ગરીબમાં છે, ઘરબહાર છે ને ઘરમાંહે છે. કવિતા ઠામ ઠામ વ્યાપી રહીછે. કવિતાથી દિલાસા મળેછે અને નઠારા માર્ગ છોડાયછે તથા સત્સંગ થાયછે. કવિતા જેવો મિત્ર કોણ છે? એનાથી જેવો ઘા રૂઝાયછે તેવો કોઈ ઓસડથી રૂઝાતો નથી. કહો તો હસાવે, કહો તો રડાવે, કહો તો ગુસ્સો આણે, કહો તો બીવડાવે. સઘળા ગુણ સંપન્ન કવિતા જેવી બીજી વસ્તુ એકે નથી. અહીં નાના પ્રકારનાં નિર્મળાં સુખ ભોગવાવી પરલોકને વિષે સમજ આપનાર પણ તેજ છે. કવિતા વિષે જેટલું બોલીએ તેટલું થોડું છે.—કવિતાનું સુખ અલૌકિક છે. સંસારની ઉષ્ણતામાં કવિતાચંદ્ર મનને શાંત કરેછે. કવિતા જગતનો પ્રાણ છે. અર્થવાદી લોકોએ કવિતાની અવગણના ન કરી તેની મધુરી પ્રસાદી લેવાસારૂ તેની ખરાં ભાવે ભક્તિ કરવી.

હવે થોડુંએક કવિતાની જાતિવિષે બોલી આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ. લખાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. ગદ્ય એટલે સાદું કવિતાના નિયમોવિનાનું; પદ્ય એટલે કવિતાવાળું અને નાટક એટલે જેમાં ગદ્યપદ્ય બે આવે તે. ગદ્ય તથા ચંપૂ વિષે કોઈ બીજે પ્રસંગે લખીશું.

કવિતાની ત્રણ મુખ્ય જાતિ છે. ગીત કવિતા, વીરકવિતા અને નાટક.

ગીતકવિતા—એ કવિતા અવશ્યે રાગ તથા તાલના ધોરણ ઉપર રચાયછે ને તેથી તે ઘણુંકરીને ગાયનના સૂરને લીધેજ વધારે અસર કરેછે; બાકી સાદી રીતે વાંચી ગયાથી ઘણી લહેજત નથી આપતી. સંસ્કૃતમાં જયદેવકવિની અષ્ટપદી છે તે એ રીતની કવિતા છે. વ્રીજભાષામાં સુરદાસ વગેરે અ-

ષ્ટસખાના પદો છે તે એ જાતની કવિતા છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જે જે ભક્ત કવિયો થઈગયા છે તેઓનાં પદ ગરબી લાવણી એ ગીતકવિતા છે. એ કવિતામાં બીજો પ્રકાર છે તેને સંગીતકવિતા કહેછે —કે જે ગાયનના સાજ સાથેજ ગાવાને રચેલી હોયછે. ઠુમરી, દાદરા, ખ્યાલ, ટપ્પા ધ્રુવપદ એ સંગીતકવિતા છે. ગીતકવિતા પણ સાજ સાથે ગવાય; પણ સાજ સાથે ગાવાને —ગાયનશાસ્ત્રના નિયમ અવશ્યે રાખી ગાવાને અને અર્થ વિષે સામાંનું લક્ષ થાઓ કે નહીં પણ ગાયન ઉપર તો આણવુંજ એ હેતુથી સંગીતકવિતા રચાયછે.

રાગ ગાવો અઘરો છે પણ કવિતાને તેની રચના પ્રમાણે નીકળતા ઢાળમાં વાંચવી એ સહેલું છે. કવિતા એક જાતનું ગાયન છે પણ ગાયન કંઈ કવિતા નથી. પદ, ગરબી, લાવણીઓ વગેરે કરવામાં પિંગળશાસ્ત્રના નિયમ જાણવાની જરૂર નથી. જેઓને એવી કવિતા કરવી હોય તેઓએ થોડો ઘણો ગાવાનો અભ્યાસ રાખવો. ગાયન કંઈ કવિતાને જરૂરનું નથી પણ ઉપર કહી તેવી કવિતાને તો જરૂરનું છે. ગીતકવિતા ચાર-રીતની—૧. ભજન અથવા ધર્મસંબંધી. ૨. વીરપુરુષો તથા વીરકર્મની સ્તુતિસંબંધી. ૩. નીતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી. ૪. જમણવાર, લગન વગેરે શુભ કારજ અને પ્રીતિસંબંધી. એ કવિતામાં મનનો ઉભરો બહાર પડતો હોયછે. એમાં પદ્ધતિ, સંબંધ, વાદ કંઈ જોવામાં આવતું નથી. જેમ કવિનો જોસ્સો આવે તેમ તે બહાર નીકળી પડેછે ને ગમે ત્યાંથી ગમે ત્યાં ઉતરી પડેછે. એવી કવિતામાં સારી પદ્ધતિની જરૂર નથી તોપણ જેમાં કોઈએક વાત પૂરી રીતે લખી હોય તે વધારે સારી કવિતા ખરી. મોટાં આખ્યાનો ને રામાયણ મહાભારત વગેરે ગ્રંથો ગાઈને—ગાતાં સાંભળીને સમજવાના હેતુથી દેશીમાં—ઢાળમાં લખાયાં છે. પણ વિષય મોટો ને લખાણ ઘણું તેથી તે ગીતકવિતા છતે પણ તેને ગીતકવિતા ન કહેવી. ગીતકવિતા તે નાનીજ હોવી જોઈએ. થોડામાં પણ વિસ્તારવાળું ધર્મનીતિ સંબંધી જે વાર્તારૂપ કથન તે આખ્યાન અને મોટા વિસ્તારવાળું તે વીરરસકવિતામાં ગણાઈ વિષય પ્રમાણે નામ ધારણ કરેછે.

વીરકવિતા—જે કવિતામાં વીરરસનું પ્રાધાન્ય હોય તે. એમાં બીજા શૃંગારાદિક રસો પ્રસંગે હોયજ, પણ વીરરસ મુખ્ય છે. બીજી સઘળી કવિતાની જાતિ કરતાં આ જાતિ ઉત્તમ છે. એવી કવિતા કરનારો ઉત્તમ પંક્તિના કવિવર્ગમાં બેસેછે. સંસ્કૃતમાં રામાયણ, મહાભારત તે વીરકવિતાના મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ નમુના છે. સંસ્કૃત રામાયણ ને મહાભારત ગાયનમાંજ ગાવાને બનાવેલાં નથી; (આપણે ગાવા ધારીએ તો જેમ તેમ ગાઈ શકીએ ખરા)—શુદ્ધ કવિતામાં છે. આપણી ભાષામાં એ જાતની કવિતા ભાષાંતરરૂપે ઘણી છે. સામળભટની બનાવેલી સિંહાસનબત્રીસી વિક્રમના પરમાર્થ વર્ણનની દહોરા ચોપાઈ છપ્પામાં છે તે કેવળ ભાષાંતરરૂપે નથી.

વીરકવિતા રચવી ઘણી અઘરી છે. ઈતિહાસ—પુરાણમાંની વાર્તા શોધી વિસ્તારવી, આડકથાથી શોભાવવી, પદાર્થ અને ગુણના તેજી વર્ણનથી રંગવી, અર્થવિચાર ને અર્થાલંકાર પ્રૌઢ રાખવા અને રચના પણ શબ્દાલંકારયુક્ત સાદી રાખવી, પ્રથમથી તે શેવટસૂધી એકસંબંધ વાદપૂરઃસર રાખી

મુખ્ય વિષયને અથથી તે ઈતિલગણ જાગતો રાખવો એ સઘળું વીરલી બુદ્ધિનું કામ છે.

વીરકવિતા, નીતિ ભકિતની રામબાણ પણ આનંદ સાથે શીખામણ આપેછે. તેનો ઉદ્દેશ સદ્ગુણ વધારવાનો છે. મોટું પરાક્રમ, સત્ય, ન્યાય પ્રમાણિકપણું, મૈત્રી, ધર્મ અને પરમાર્થ વગેરે ગુણો પોતાના અદ્ભુત પૂર્ણ સણગારથી આપણને દર્શન આપેછે. એઓ કહેછે કે આવો અમને ભેટો, અમને તમારાં મનમંદિરમાં રાખો, અમારો ખરચ ઘણો નથી, અમે ભારે નહીં પડીએ. એઓનાં જ્યારે દર્શન થાયછે તે વેળા આપણે ચિત્ર થઈ રહીએ છીએ. એ સદ્ગુણો પ્રથમ થોડા દિવસ તો આંખ આગળથી ખસતાજ નથી ને વધારે કાળ થતો જાયછે ને બીજાં કામમાં પડીએ છીએ તોપણ તેઓની અસર આપણા ઉપર રહેછે. વીરકવિતા એ દેશના લોકની ઊંચી સ્થિતિ બતાવેછે. એ મોટી દોલત છે. એવડે દેશના લોક પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખેછે ને નઠારી સ્થિતિ થઈ તો તેમાંથી પાછા ઝટ સારી સ્થિતિમાં આવેછે.

રસશાસ્ત્રની એવી બલીહારી છે કે જેવો કવિતાનો રસ હોય તે પ્રમાણે જો સમજુકની આગળ તે કવિતા વાંચી હોય તો સામાનાં દિલમાં તે મોટી સ્થાયી અસર કરેછે. વીરકવિતાનાં બંધારણમાં ત્રણ વાનાં છે. ૧. મુખ્ય વિષય એકજ જોઈએ. બીજી આડકથા દાખલા દાખલ આવે પણ તેને આણતાં મુખ્ય વાત ઢંકાઈ જાય તેમ ન થવું જોઈએ. ૨. મુખ્ય વિષય પ્રૌઢ જોઈએ એવો કે આપણું મન તરત હરીલે અને કવિતાને પણ પ્રૌઢત્વ આવે. ૩. કર્મ, રસ ભર્યાં થયલાં બતાવવાં જોઈએ.

એ કવિતામાં માણસનાં ગુણનું સાધારણ વર્ણન તો હોયજ પણ અમુક સ્ત્રીપુરુષનાં અમુક ગુણોનું વિશેષે ભભકમાં વિસ્તારે વર્ણન આવવું જોઈએ. મનુષ્ય સ્વભાવમાં હોયજ નહીં તેવું છેક નહીં પણ વીરલામાં હોય તેવું ખરૂં ને ઉંચું ને ઉંચી ભાષામાં તે ચીતરાવું જોઈએ.

નાટક—એ એવી રીતનું લખાણ છેકે જેમાં કવિ પોતાને નામે કોઈ બીજાઓનું વર્ણન નથી કરતો પણ તે બીજાઓને બોલાવી તેમની વાત તેઓનીજ પાસે કહેવડાવેછે. કોઈની વાત આપણે કરીએ તેના કરતાં તે કોઈ પોતાની વાત પોતે કરે તેમાં વધારે સાચવટ અને એથી વધારે અસર હોયજ. નાટકમાંના સંભાષણો ગદ્ય તથા પદ્ય. બંનેમાં હોયછે.

નાટક બે રીતનાં છે.—દુખઃપરિણામક નાટક અને સુખપરિણામક નાટક. પહેલાં નાટકમાં મનના જોસ્સા, સદ્ગુણદુર્ગુણ અને માણસ જાતનાં દુઃખ એઓનાં ચિત્ર પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડેછે; ને બીજા નાટકમાં માણસ જાતની મૂર્ખાઈ, તેઓની રીતભાત, ટેવ, ખોડ, મોજ શોખ વગેરેનું નકલદાખલ વર્ણન હોયછે. પહેલામાં કરુણારસનું પ્રાધાન્ય હોયછે ને બીજામાં હાસ્યરસનું પ્રાધાન્ય હોયછે. ગુજરાતી જૂની કવિતામાં નાટકો લખાયાંજ નથી.

વળી વનકવિતા, બોધકવિતા, વર્ણનકવિતા એ નામે પણ કવિતા ઓળખાયછે.

વનકવિતા—એમાં ગામડાં, વાડી, વન, વગેરે સ્થળનું અને પશુ, પક્ષી અને ઝાડપાન તથા તે સ્થળમાં વસનારાઓ એ સંબંધી કથન હોયછે. ભરવાડ અને ખેડુતના વિષયને લગતી જે બાબતો તે એ કવિતામાં છે.

ડુંગર નદી, સરોવરનાં વર્ણન પણ એમાં આવ્યાં. સૃષ્ટિના પદાર્થોના દેખાવના અને જીવવાળી વસ્તુઓના સ્વભાવનાં—સુખનાં વર્ણન એ કવિતામાં છે. દાણલીલા, મહિના વગેરે છે તે વનકવિતા છે.

બોધકવિતા—એમાં બોધ આપવા ઉપરજ પ્રાધાન્ય છે. નીતિભક્તિનાં પદો તે એ વર્ગમાં છે. આપણામાં જે કવિતા ચાબકાને નામે ઓળખાયછે તેપણ એજ જાતિમાં છે.

વર્ણનકવિતા—એ ભાગ કોઈ વિષય ઉપરથી જૂદો નથી પડ્યો પણ હરકોઈ વિષયની કવિતાના સ્વરૂપ ચીતરવાની રીત ઉપરથી જૂદો પડ્યો છે. વર્ણનકવિતા એ કોઈ બાબત નથી પણ બાબતને બતાવવાની રીતિ છે. ઉત્તમ કવિ ને મધ્યમ કવિ, વર્ણન ઉપરથી તરત પરખાઈ આવેછે. ઉત્તમ કવિનું વર્ણન એવું રંગદાર હોયછે કે વસ્તુનું ખરૂં સ્વરૂપ તરત મહોડાં આગળ આવી ઊભું રહેછે. ઉત્તમ રીતે કરેલાં ઋતુઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ તો ભરઊનાળામાં ભરચોમાસાની મઝા લેતા હોઈએ તેવી આપણાં દિલમાં અસર થાય. ઉત્તમ વર્ણન ઉપરથી ચીતારાઓ જેનું વર્ણન હોય તેનું ચિત્ર પાડી બતાવેછે.

---

૧૧. કવિચરિત્ર.

નરસિંહ મેહેતો.

ગુજરાતમાં છૂટક કીર્તન પદ બનાવનારાઓની કવિદાખલ કીર્તિ લોકમાં મનાઈ નથી, તેઓ ભક્ત કહેવાયા છે; પણ હાલના વિદ્વાનોએ તેઓના ભક્તિવિષય કરતાં તેઓની કવિતાશક્તિ ઉપર મુખ્યત્વે વિચાર રાખી તેઓની કવિમાં ગણના કરવા માંડીછે. નરસિંહ મેહેતાની કીર્તિ ભક્તદાખલ હિંદુસ્થાનમાં છેજ પણ હવેથી તે ગુજરાતી કવિઓમાંનો એક, બીજા બધાથી જૂનો પહેલો ને સારો ગણાવા લાગ્યો છે. તેનું ચરિત્ર બાંધવાને દંતકથા તથા તેઉપરથી રચાયલા ગ્રંથો* એ સાધન છે.

નરસિંહમેહેતો જૂનાગઢનો વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થવર્ગનો હતો. એનો જન્મ કિયા વર્ષમાં થયો ને તે કિયા વર્ષમાં મૂઓ તે જાણ્યામાં આવ્યું નથી પણ તે સંવત ૧૫૦૦ માં હતો એ તો નક્કી છે. એના બાપનું નામ કોઈ દામોદર મેહેતો, કોઈ વચ્છમેહેતો ને કોઈ નરખત મેહેતો લખેછે. કથાભટો વચ્છમેહેતો કહેછે. એના ભાઈનું નામ વંશીધર મેહેતો, ભોજાઈનું નામ ઝવેરમેહેતી, પોતાની વહુનું નામ માણેકમેહેતી, દીકરીનું નામ કુંવરબાઈ, દીકરાનું

---

* ગ્વાલિયેરની હિન્દીભાષામાં નાભાજીએ આસરે સંવત ૧૬૬૮ માં ભકતમાળા રચીછે. એ ઉપરથી તથા ધ્રુવ ચિદ્ઘનની ભકતમાળા ઉપરથી મહીપતિ બાવાએ સંવત ૧૮૧૮માં ભક્તવિજય ગ્રંથ કર્યો છે. પ્રેમાનંદ ભટે સંવત ૧૭૦૦ પછી નરસિંહ મેહેતા સંબંધી ગ્રંથ કર્યાછે. કોઈ વલ્લભદાસે પણ નરસિંહ મેહેતા સંબંધી તથા તેના છોકરાના વિવાહ સંબંધી એક ગ્રંથ કર્યો છે ને કોઈ હરિદાસે પણ તેના છોકરાનો વિવાહ રચ્યો છે.

નામ સામળદાસ અને દીકરાની વહુનું નામ સુરસેના. ભક્તવિજયમાં નરસિંહનો ભાઈ તે કાકાનો છોકરો હતો એમ લખ્યું છે. નાનપણમાં પરણાવીને માબાપ મરીગયલાં તેથી ભાઈભોજાઈએ તેને ઉછેરી મોટો કર્યો હતો. તેણે વિદ્યાભ્યાસ કરેલો નહીં તેથી તે કોઈ 'ઉદ્યમે લાગ્યો નહોતો. એક વાર ભોજાઈએ મેણું માર્યું તે તેને વજ્ર જેવું લાગ્યું ને તેથી તે શહેરથી દૂર ગોપનાથના દહેરામાં જઈ શિવશિવ કરતો બેઠો ને જ્યારે સાત લાંઘણ થઈ ત્યારે શિવે પ્રસન્ન થઈ તેને વૃંદાવનમાં તેડીજઈ કૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. અહીં કૃષ્ણે તેને વર આપ્યો કે તું મારાં ગુણચરિત્રની લીલા ગાતો રહેજે. એવી દંતકથા છે. ભક્તવિજયમાં લખ્યું છે કે તે સાત વર્ષનો હતો ત્યારે એક સમે તે છોકરામાં રમી ઘેર આવ્યો ને તરસ્યો હતો તેથી પાણી માગ્યું તે વેળા ભાભીએ મેણું માર્યું હતું.

ઘણીવાર દાખલા બનેલા જોવામાં આવેછે કે ૧૪—૧૭ વર્ષના છોકરાઓ પોતાના વડીલના શબ્દ ન સંખાયાથી નાસી જાયછે. તેમ નરસિંહ નાસી ગયલો ને પ્રવાસમાં ગોકુળ મથુરા તરફના કોઈ વૈષ્ણવ સાધુએ તેને ભણાવીને બોધ આપેલો તેઉપરથી નરસિંહ ભજન કીર્તન ગાતો ને કરતો થયલો. પછવાડેથી તેને તેના સગાઓએ સમજાવીને નગરમાં આણ્યો ને સ્ત્રી પણ પોતાનું જીવતર ધૂળ ન મળે માટે તેની સાથે થઈ. એ પ્રમાણે તે સંસારી પણ મનસા વાચા કર્મણા વિરાગી સાધુવૃત્તિથી પોતાના ભાઈથી જૂદો પોતાના બાપના એક જૂનાં ઘરમાં રહ્યો. અહીં તેણે વાડામાં તુળસીક્યારા કર્યા ને ભજન ગાવાનો અને વેરાગીઓને રહેવાનો અખાડો બનાવ્યો. કંઠે તુળસીની માળા, કપાળે ગોપીચંદનનું ઊભું ટીલું ને ભુજે છાપા એ તેનો સણગાર હતો. તે શાલિગ્રામનું ને બાળમુકુન્દનું પૂજન કરતો ને સાધુઓનું ટોળું કરી ભજન ગાતો ને ગાવા જતો. તેનાં મંડળમાં કેટલીએક સ્ત્રીઓ પણ હતી—કેટલાક કહેછે કે તે નાગરેણો હતી. સાધુવેરાગીઓ તેને ત્યાં પડ્યાપાથર્યા રહેતા અને દશ અવતારના ચિત્ર ભીતપર ચીતરેલાં એવાં મંડપમાં તાલ પખવાજ ઠોકાતાં અને શંખ ફૂંકાતા.

નરસિંહ કિયો વૈષ્ણવધર્મ માનતો તે નક્કી કહેવાતું નથી. તેની વખતમાં ચારે સંપ્રદાયવાળાના મઠો ઠામઠામ હતા. વલ્લભાચાર્યનો જન્મ સંવત ૧૫૩૫ માં થયલો એટલે તેના માર્ગનો નરસિંહ નહીંજ ; રામનો ભક્ત નહોતો તેથી રામાનંદી મતનો પણ નહીંજ ; વિષ્ણુસ્વામીએ શાલિગ્રામનું પૂજન અને ભાગવત તથા ગીતા એને મુખ્ય માન્યાં છે માટે નરસિંહ જે શાલિગ્રામ પૂજતો ને કૃષ્ણાવતારનો મહિમા ગાતો તે વિષ્ણુસ્વામીના મતનો હશે એમ કહીશકાય. પણ વળી તેણે કૃષ્ણનાં બાળચરિત્રને પોતાની કવિતામાં વિશેષ મહલાવ્યું છે અને પોતે એક ગોપી હોય તેવો સખી ભાવ રાખ્યોછે એ ઉપરથી તે કોઈ બીજાં મતનો હશે.

ભક્તવિજયમાં લખ્યું છે કે તે "અનેક પ્રબંધ કવિતથી નિત્ય હરિના ગુણ ગાતો ને તાળ વીણા લેઈ નૃત્યથી કીર્તન કરતો. રાયરંકને સમાન દૃષ્ટિયે જોતો. અયાચક વૃત્તિ રાખી કોઈ અન્નવસ્ત્ર આપે તે લેઈ તેમાંથી અતિથિને સંતોખી કુટુંબનું રક્ષણ કરતો." નરસિંહ સંસારી છતાં સંસારવ્યવહારમાં પોતાનું ચિત્ત ઝાઝું રાખતો નહીં. તેની એકાગ્રભક્તિ જોઈ તેમ તેના કુટુંબની દયા

ખાઈ કેટલાક પુરુષો ને વિશેષે વૈષ્ણવો તેને પ્રસંગે પ્રસંગે તેનાં સંસારકામમાં સહાય થયલા ને તેનું ગાડું ચાલેલું તેઉપરથી મત-પ્રસારનારાઓએ અને કવિયોએ, કૃષ્ણે જાતે આવી તેનાં કામ કરી આપ્યાં એવાં વર્ણન કરેલાં છે. તેની દીકરીનાં લગ્નસંબંધી કોઈએ લખ્યું નથી ; પણ તેને સીમંત આવેથી તેને મોસાળું કરવાને પ્રસંગે કૃષ્ણે તેની લાજ રાખી હતી. દીકરાનાં લગ્નસમયે પણ કૃષ્ણ મોટી ધામધૂમથી નરસિંહને વેવાઈને ત્યાં લઈ ગયા હતા ને મોટી શોભાથી છોકરો પરણ્યો હતો. કોઈ જાત્રાળુને હુંડી કરાવવી હતી તેણે કેટલાક લોકને પૂછ્યું કે કોઈ શાહુકાર બતાવો ત્યારે તેઓએ નરસિંહનું નામ દીધું ને એઉપરથી તે જાત્રાળુ નરસિંહને ત્યાં ગયો પણ પસ્તાયો. નરસિંહે જાણ્યું કે કોઈએ મજાક કરીછે પણ પછી સામળસાના ઉપર હુંડી લખી આપી ને કૃષ્ણે દ્વારિકામાં સામળસા નામ ધારણ કરી પહેડી કહાડી તે હુંડી સ્વીકારી. એ દંતકથા છે. પણ આમ કાં ન હોય કે નરસિંહની લાજ રાખવાને કોઈ ભાવિક ગૃહસ્થે જાત્રાળુ પાસે નાણાં લીધાં હોય ને તે ગૃહસ્થે પોતાના મિત્રને લખ્યું હોય અથવા કોઈને સામળસાને નામે ત્યાં મોકલ્યો હોય! છેલ્લો ને મોટો પ્રસંગ સંવત ૧૫૧૨ નો છે. કેટલાક સંન્યાસીઓએ જૂનાગઢના ચુડાસમાં રાજા મંડળીક બીજો (જેણે સંવત ૧૪૮૯ થી તે ૧૫૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું) તેને સમજાવ્યું કે નરસિંહ મેહેતો બ્રાહ્મણ છતે કૃષ્ણભક્તિ-મહિમા ગાયછે. તેથી લોકની ખરા ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઉઠી જાયછે ને વળી સ્ત્રીઓની સાથે તે વિહાર કરેછે. એઉપરથી રાજાએ દામોદરનાં મંદિરમાં સભા કરી નરસિંહને કહ્યું કે મૂર્તિને હું જે આ હાર ચડાવું છઉં તે હાર જો તારી કોટમાં આવે તો તું સાચો, બાકી પાખંડી. સભામાં સમર્થ વિદ્વાન સંન્યાસીઓ સાથે નરસિંહે વાદ કીધો ને પછી કૃષ્ણનું કરગરીને ધ્યાન ધર્યું એટલે કૃષ્ણે તેને હાર પહેરાવ્યો. રાજાની મા વૈષ્ણવ હતી તેણે ને બીજા પણ વૈષ્ણવોએ દરબારી યુક્તિ ચલાવી નરસિંહને હાર કાં ન પહેરાવ્યો હોય?

નરસિંહ મેહેતો એકમાર્ગી સાધુ ને કૃષ્ણ-ઉપર પૂર્ણ આસ્થાવાળો પ્રેમભક્તિવાળો હતો. ગુજરાતી લોકમાં કૃષ્ણભક્તિ દાખલ કરનાર પહેલો તેજ છે. તેને તેનાં સગાંએ બહુ સમજાવ્યો તોપણ તેણે ન માન્યું અને બીજા ધર્મના લોક સામાં થયા છતે, લોકમાં નિંદા થયે છતે તેણે પોતાનો આગ્રહ ન મૂક્યો. એથી તેની ભક્તપાત્રતા પ્રસિદ્ધિને પામી છે. તે સંસારવ્યવહારમાં કંઈ સમજતો નહીં ને તે કેવળ ઓલીઓ અથવા ભક્તિની ઘેલછા વાળો હતો એવી રીતે પ્રેમાનંદે મોસાળામાં તથા શ્રાદ્ધમાં તેને વર્ણવ્યો છે પણ તેવો તે નહોતો એમ તેની પોતાની કવિતા અને પ્રેમાનંદની લખેલી હુંડી અને ભક્તમાળાઓ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે.

હવે કવિદાખલ નરસિંહ મેહેતો કેવો છે તે વિષે. જેમ તે ગોપીરૂપે કૃષ્ણની ભક્તિમાં તત્પર રહેતો તેમ તેની કવિતાવાણી પણ સ્ત્રીની છે—કુમળી, સાદી (અલંકાર વિનાની) સરળ ને ઠાવકી. તે કવિ કાઠિયાવાડનો છતાં તેની ભાષામાં સુરતી ભાષાની કોમળતા જણાયછે. કાળિદાસ રેવાશંકર વગેરેની ભાષામાં કંઈક કાઠિયાવાડી કઠણતા છે. વળી તેની વખતમાં લખાયલાં પુસ્તકો જે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ નથી થયાં તેની ભાષા હમણાં-

થી જૂદી પડેછે, તો, નરસિંહની ભાષા પણ હમણાની ભાષાથી જૂદીજ હોવી જોઈએ. તેણે ઘણુંકરીને પ્રભાતનાં રાગોમાં લખ્યું છે. તેનાં પદોની રચના અને તેને ગાવાના ઢાળ તેણે કોના ઉપરથી લીધા એપણ એક ખોળ કરવાનો વિષય છે. કવિતાનો જીવ જે રસ તે નરસિંહની કવિતામાં સાહજિક, આછો, સાદો, નિર્મળો ને સ્થાયી છે—તુળસીવૃંદના સુવાસ જેવો. તેની કવિતાનો વિષય ભક્તિભાવજ છે; પણ વર્ણનઉપરથી વત્સરસ, શૃંગારરસ, હાસ્યરસ, શાંતરસ અને સંસારી નીતિબોધ એના ચળકારા થોડા અથવા ઘણા બહાર સ્પષ્ટ જણાઈ પડેછે. તેણે પ્રભાતકાળની શોભાનાં વર્ણન સુંદર અને આનંદ પમાડે તેવાં કર્યાં છે. પ્રભાતિયાં તે નરસિંહ મેહેતાનાજ. તેણે હજારો પદ કર્યાં છે એમ લોકમાં કહેવાયછે પણ મનેતો ખોળ કરતાં હજી પોણોસો હાથ લાગ્યાં છે. તેણે તત્ત્વજ્ઞાનબોધના થોડાંએક પદ કર્યાં છે તેમાં પણ ભક્તિભાવ ખરો. નરસિંહ મેહેતો પહેલા વર્ગના નહીં પણ બીજા વર્ગના કવિયોની પંક્તિમાં માન સાથે શોભેછે. ભરતીઓટને અધીન નહીં એવી રેતાળ તળની નાની નદી શરદ્ ઋતુમાં સવારે, બપોરે, સાંજે, રાતે ચંદરણામાં પવનથી લહરી કરતી હોય તેવી નરસિંહની કવિતા છે ને એ જાતમાં કંઈક ભળતી કવિતા મીરાંબાઈ શિવાયે બીજા કોઈની આપણી ભાષામાં જોવામાં આવતી નથી.

મીરાંબાઈ.

એ રજપૂતાણીએ હિન્દી ભાષામાં કવિતા કરીછે. પણ એમાંની કેટલીક ઘસાઈ ઘસાઈને ગુજરાતી થયલી છે તથા મીરાં ગુજરાતમાં ઘણો કાળ રહેલી તેથી તેણે ગુજરાતીમાં પણ કેટલીક કરેલી એવું સંભળેછે; વળી મીરાંની કવિતા ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગમાં જાણે તે ગુજરાતીજ ભાષાની હોય તેવી સમજથી હંમેશ ગવાયછે. એઉપરથી મીરાંબાઈ ગુજરાતી કવિચરિત્રમાં દાખલ થવાને પાત્ર છે.

મીરાંબાઈ મારવાડના મેડતાના જેમલ રાઠોડની દીકરી ને મેવાડનો કુમ્ભોરાણો જેણે સંવત ૧૪૭૫ થી તે ૧૫૨૫ સૂધી રાજ કર્યું તેની સ્ત્રી હતી. રાઠોડ વિષ્ણુભક્ત હતો ને તેનાં ઘરમાં કૃષ્ણની એક સુંદર મૂર્તિ હતી તેની, તે સમારંભથી પૂજા કરતો ને સંત સાધુનો સમાગમ રાખતો. બાપનું જોઈ મીરાંનું ચિત્ત કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રોવાયું. દીકરીની ઈચ્છા ઉપરાંત બાપે લોકાપવાદને ભયે મીરાંને પરણાવી. મેવાડનો રાણો તથા તેની મા એ શિવભક્ત હતાં ને મીરાં વૈષ્ણવ હતી તેથી અથવા મીરાં સંતસાધુ સાથે પ્રસંગ રાખતી તેથી તેને રાણા સાથે ન બન્યું ને તે જૂદી રહી. અહીંતો તેણે રાણાની સખત મના છતાં ઉઘાડે છોક ને વધારે વધારે સાધુ વેરાગીઓનો સમાગમ રાખવા માંડ્યો ને રાણાનેપણ વૈષ્ણવ થવાનો બોધ કહેવડાવ્યો. રાણો બહુ ખીજવાયો ને દરબારી લોકે મીરાંનો ઘાટ ઘડી નાખવાને કેમ જુક્તિ નહીં ખોળી હોય? પણ મીરાં ચેતી ગઈ ને પછી રાણાના દેશમાં પાણી ન પીવું એવું પણ

લઈ સાંઢણી ઉપર બેસી ગુજરાતમાં આવી, પછી દ્વારિકા તથા ગોકુળમથુરાંની જાત્રા કરી પાછી દ્વારિકામાં તે આવી રહી હતી.

એની ભક્તદાખલ પ્રસિદ્ધિ આખા હિંદુસ્થાનમાં છે. એનું કથન અતિશયોક્તિભરેલું ભક્તમાળા—ભક્તવિજયમાં છે. અને ગુજરાતીમાં દયારામે "મીરાં મન મોહનસું માન્યું" એમ કરી લખ્યું છે. એનાં પદો નાનક તથા કબીરનાં ગ્રંથોમાં છે. એણે પોતાના કૃષ્ણ—રણછોડને પ્રેમભક્તિથી ગાયોછે. એ નવાં કીર્તન જોડવાને ભાગવત સાંભળતી અને વૃંદાવન તથા દ્વારિકામાં સંતમંડળોમાં બેસી વીણા લેઈ ગાતી.

એની કવિતામાં ભક્તિભાવનો અંતરપટ છે. અને પ્રેમરસ બહાર પડતો છે; વળી વચમાં વચમાં વિરાગનો ભાસ પણ પડેછે. એની કવિતામાંના રસને તેજી છે. પણ તેજી તીવ્ર નથી અને રસ ઘાડો નથી તેથી ઘણીવાર અસર રહેતી નથી; તોપણ રસ સાહજિક સરળવહેતો છે. વિચાર તૂટક ને સાદા છે. પણ કહીંકહીં "પીયરીઆંને પરદેશ મૂકયાં, સાસરીઆંરે વસાવ્યાં," "ચાંદા સૂરજનું તેજ તજીને, આગીઆ સંગાથે પ્રીત જોડ મા રે," એવા એવા ટૂચકા છે ખરા. વાણી ઠરેલી, કોમળ, મધુર ને સુંદર છે. મીરાં જેમ રાઠોડ રજપૂત બાપની બેટી હતી તેવો તેનો ભક્તદાખલ આગ્રહ હતો અને જેમ તે રાજવંશી લાડમાં ઉછરેલી દીકરી તથા સીસોદિયા રાણાની એક રાણી હતી તેવી તેની કવિતા સુઘડ છે. 'મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર" એ તૂક આપણાં બૈરાંઓ કોઈ દહાડો વીસરનાર નથી. સારૂં ગાઈ જાણનારાં બૈરાં ગરબા ગાવાના પ્રસંગમાં મીરાંનાંજ પદો છટાથી ગાયછે. ગુજરાતી ભાષામાં સ્ત્રીકવિમાં પહેલી મીરાંબાઈજ છે. એના પછી કોઈ બીજી સ્ત્રી પોતાનાં ગામ બહાર ઝાઝી પ્રસિદ્ધિને પામી નથી.

વિષ્ણુદાસ.

નરસિંહ મેહેતે સંવત શૈકા પંદરના છેલ્લા પાયામાં પદો કરવા માંડેલાં તોપણ તે સંવત ૧૫૧૨ ના પ્રસંગથી તેની પ્રસિદ્ધિ થઈછે માટે તેને ૧૬ મા શૈકાના આરંભમાં થયલો કવિ સમજવો. એજ શૈકામાં સિદ્ધપુરમાં ઔદીચ બ્રાહ્મણ ભીમે સંવત ૧૫૪૦ માં હરિલીલા સોળકળા એ નામનો ગ્રંથ કર્યો છે. પાટણનો ભાલણ જેણે દશમસ્કંધ કર્યો છે ને કાદંબરીની વાતઉપર કાવ્ય રચ્યું છે તેપણ એજ શૈકાના છેલ્લા અથવા સોળમાંના પહેલા પાયામાં થયો છે. સંવત ૧૬૦૦ થી તે ૧૭૦૦ લગીમાં કુતલપુરના સારસ્વત બ્રાહ્મણ તુળસીએ ૧૬૧૪ માં ધ્રુવાખ્યાન, સોજિત્રાના ગંધર્વ દેવીદાસે ૧૬૧૮માં રૂખમણી હરણ ને ખંભાતના નાગરબ્રાહ્મણ શિવદાસે ૧૬૭૩ માં દ્રૌપદીસ્વયંવર એ લખ્યાં છે. પણ એ શૈકામાં વિષ્ણુદાસ સૌથી આગળ પડતો છે. એ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) નો રેહેનાર હતો. એણે કોઈ બાળકૃષ્ણ ભટને ગુરુ થાપી રામાયણ ને મહાભારત એ બે મોટાં પુસ્તક રચ્યાં છે. રામાયણનો કિષ્કિન્ધ્યાકાંડ ૧૬૫૪ માં કર્યોછે, અને અયોધ્યાકાંડ, બાળકાંડ તથા ઉત્તરકાંડ એ ૧૭૧૬ માં સમાપ્ત કર્યાછે.

વિષ્ણુદાસે મોટાં પુસ્તકો કર્યાં છે પણ તેમાં કેવળ નીરસ કથનજ છે. એવું કે ગ્રંથના પાત્રજનને સાધારણ અથવા હલકી સ્થિતિનાં સ્વભાવગુણથી વર્ણવ્યાં છે. ભાષા થડકતી, શબ્દપ્રયોગ ખોટા, અલંકાર તાણીતૂસી યોજેલા, વાક્યોની પુનરુક્તિ ઈત્યાદિ બહુ દોષ છે. કથન, રાગ—ઢાળમાં મૂકેલું છે તેથી ને કોઈ કોઈ પ્રસંગે સાંભળેલી અલંકૃત વાણી ઉભરામાં નીકળી ગઈછે. તેથી જેટલી ને જેવી સારી લાગે તેટલી ને તેવી સારી કવિતા વિષ્ણુદાસની છે. વિષ્ણુદાસની કૃતિ અઢારમા શૈકાના પ્રથમ પાયાલગીની કહેવાય તોપણ તે સત્તરમા શૈકાની ગુજરાતી કવિતાની પ્રતિનિધિ રૂપે છે. સત્તરમા શૈકાની કવિતાનો વિષય ભક્તિ છે. પણ તે દૃષ્ટાંતનાં કથનથી દેખાઈછે. દેખડાવનારા વિદ્વાન નહોતા તેમ ભક્તિભાવથી ઉભરાતા જોસ્સાવાળા નહોતા તેથી તેઓની કવિતાવાણી મોળી ને નિસ્તેજ છે.

અખો.

એ શ્રીમાળી સોની અમદાવાદમાં ખાડિયામાં દેશાઈની પોળમાં રહેતો હતો. એના વંશમાં હાલ કોઈ નથી. એને કવિતા લખવાનું કેમ સૂઝ્યું તેનાં કારણો લોકમાં આ પ્રમાણે કહેવાયછે :—

અખો ઘણો પૈસાદાર હતો. એની પાસે એક બાઈયે ત્રણસેંક રૂપિયા અનામત મૂક્યા હતા. એક વખત તે બાઈયે કહ્યું કે મને એની કંઠી ઘડી આપો ત્યારે અખાએ પોતાની તરફથી સો રૂપિયા ઉમેરીને ચારસેંની કંઠી કરી આપી ને તે વાત પેલી બાઈ જેના ઉપર તે બેહેનના જેવું વહાલ રાખતો તેને કહી દીધી. પણ તે બાઈને એવું સૂઝ્યું કે અખાભાઈ જાતના સોની છે તેથી તેણે કંઈ ગડબડ કીધી હશે ને એ ખ્યાલથી તે બાઈએ બીજા સોનીને તે કંઠી કિમ્મત કરાવવાને આપી. તેણે કકડો કાપીને ગાળી જોઈ ચારસેંનો માલ છે. એમ કહ્યું. બાઈ ખસીયાણી પડી ગઈ ને તેણે અખાને કહ્યું કે ભાઈ આ સમી કરી આપો. અખો કંઠી તૂટવાનું કારણ પૂછી લીધા પછી ઘણો ખિન્ન થયો ને બોલ્યો કે સંસાર સાચાનો નથી.

બીજી વાત ચાલેછે કે તે ટંકશાળનો ઉપરી હતો ને એક વખત કોઈએ સરકારમાં રાવ ખાધી કે અખો શિક્કાઓમાં હીણી ધાતુ ભેળેછે. તેઉપરથી તપાસ થઈ પણ તે રાવ સાચી ઠરી નહીં ને એઉપરથી તેનું દિલ સંસારઉપરથી ઉઠીગયું.

એવાં એવાં કારણોથી અખાને સોનીના ધંધાઉપર ધિક્કાર આવ્યો ને તેણે પોતાનાં ઓજાર કૂવામાં નાખી દીધાં ને પછી સંસારમાં સાચું શું છે તેની ખંતે ખોળ કરવા લાગ્યો. જે જે પંથો ચાલતા હતા તે તેના મોટેરાઓ પાસે જઈને તેઓની સાચવટ જોતો પણ તેમાં બધે ઠગબાજી તેણે જોઈ. એક વખત તે પોતાનાં નામ વેશ બદલીને કોઈ ગોસાંઈજીનાં મંદિરમાં ગયો ત્યાંથી તેને ધક્કો મારી કહાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો ને એઉપરથી તેણે ગોસાંઈજીને કહ્યું કે તમે સઘળા પૈસાના સાથી છો, માણસ અને ગરીબાઈનાં સાથી નથી ને પછી આ સાખી લખીઃ—

'ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ' 'ઘરડા બળદને ઘાલીનાથ'
'ધન હરે ધોકો ન હરે' 'એ ગુરુ કલ્યાણ શું કરે' ?

સાચું શું છે ને સાચો કોણ છે. એની ખોળમાં તે ગામો ગામ ફર્યો પણ તેનાં મનનું સમાધાન થયું નહીં. આખરે કાશીમાં તેણે એક રાતે સંન્યાસીનાં એક મઠમાં જઈ ત્યાં કોઈ બ્રહ્માનંદ નામનો સંન્યાસી એક બીજા સંન્યાસી આગળ વેદાંતની કથા કરતો હતો તે સંડાસ આગળ ઉભાં રહીને સાંભળી. તે કથા તેને પસંદ પડી.' પછી તે રોજ ત્યાં જાય ને છાનો છાનો કથા સાંભળ્યાં કરે. દિવસે તે ઘણીઘણી રીતે તે સંન્યાસીને કનક કામિનીની વાતો કરીને લલચાવે પણ તે લલચાય નહીં. ત્યારે અખાએ જાણ્યું કે એ કોઈ મહાપુરુષ છે ખરો. કથા સાંભળતાં વર્ષ થયલું તેવામાં એક રાતે સાંભળનાર સંન્યાસીથી નિદ્રાને લીધે હોકારો દેવાયો નહીં ત્યારે અખાએ હોકારો દીધો; પણ બ્રહ્માનંદને શક પડયો તેથી તેણે દીવો લઈને જોયું તો અખાને દીઠો ને પછી અખાએ કહ્યું કે મારો અનુગ્રહ કરો. તે દિવસથી અખાએ બ્રહ્માનંદને ગુરુ માની તેની કથા પ્રગટરીતે સાંભળવામાંડી ને ઘેર અવકાશે વેદાંતના ગ્રંથો લખવા માંડયા.

એનાં પુસ્તકના બે ભાગ થઈ શકેછે— પાખંડીમત તથા આચારઘેલાઈ એવિષે છપ્પા ને વેદાતના ગ્રંથો. છપ્પામાં મર્દાની રીતે લોકમાં ચાલતા દાખલાઓથી ઠગબાજીને અને ધર્મઘેલાઈને હસીનાખી—હસવામાં નિંદા કરી લોકને શીખામણ દીધી છે. એણે જે દાખલાઓ મૂક્યા છે તે ખરેખર અસર કરે તેવા છે. કદાપિ એમ લાગે કે એક વાતના બોધનેમાટે જૂદાં જૂદાં ઠેકાણાંના પ્રસંગોને પ્રમાણરૂપ સાથે મૂકવામાં તેને ઘણી મહેનત પડીહશે તોપણ તેની લખવાની છટા ઉપરથી સાફ જણાયછે કે તેણે બહુ જોયલું, બહુ સાંભળેલું અને બહુ વેઠેલું તેથી તેનાથી સહજ લખાયાછે ને એજ તેની કવિદાખલ ખૂબી છે. એના છપ્પા પિંગળ રીતના નથી પણ છ ચરણની ચોપાઈઓ છે. મૂર્ખાઈનું હાસ્ય કરી શીખામણ આપવામાં અને ગુજરાતીભાષામાં વેદાંતના શાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખવામાં અખા જેવો હજીસૂધી કોઈ થયો નથી. અખાએ જે વેદાંત લખ્યો છે તે વેદાંત, કવિને લખવાના વિષયને યોગ્ય નથી; તેમાં કવિતા રસ થોડોક છે ને અખો પોતે પણ કહેછે કે 'જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યના કેમ વરણીશ.' શાસ્ત્રીયગ્રંથોની કવિતામાં અલંકારની મેળવણીથી જેટલો રસ ઉત્પન્ન થાય તેટલો રસ હોયછે. ગંભીર વિષયને અનુકૂળ ભાષા ઘડાયલી નહીં તેથી અખાની ભાષા સ્વચ્છ નથી પણ ક્લિષ્ટ જેવી લાગેછે. અખાને જ્ઞાનીદાખલ ઘણું માન છે પણ કવિદાખલ તો એ બીજા વર્ગમાં આવેછે. એની કવિતા બોધક છે ને તેમાં હાસ્યરસ શિવાય બીજો મોટો રસ નથી.

અખાએ જાતે અભ્યાસ કર્યો નહોતો પણ તે બહુશ્રુત હતો. એના વિચાર સાધારણ નથી પણ પ્રૌઢ છે—પંડિત માન્ય કરે તેવા છે. એણે કવિતા ઉપર કે ઢાળ ઉપર નજર રાખી નથી પણ અર્થને દૃષ્ટાંતોથી ભભકમાં બતાવવા ઉપર સારીપેઠે નજર રાખી છે. એનાં બનાવેલા વેદાંતના ગ્રંથોમાંનો એક અક્ષયગીતા—અખેગીતા છે. એ ગીતાની શેવટે સંવત ૧૭૦૫ ને ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ ને સોમવારની તિથિ લખી છે. એણે કેટલીએક સાખી ગરબીઓ પણ કરી છે.

હવે એની કવિતાવિષે. જ્યાંસૂધી સર્વ ગ્રંથો વર્ષપ્રમાણે મૂકેલા એવું એક મોટું પુસ્તક થયુંનથી ત્યાંસૂધી ખરેખરો વિચાર આપી શકાય નહીં પણ જેટલું મારા વાંચવામાં અને ચરચવામાં આવ્યું છે તેટલાઉપરથી આ પ્રમાણે કહીશકાયછે:—કવિતાનો આત્મા જે રસ તે પ્રેમાનંદની કવિતામાં ઘણુંકરીને એક સરખો સાધારણ ઊજળો ને ઘાડો હોય તેવો દીપેછે. એની કવિતા કરુણા ને હાસ્ય એ બે રસથી વિશેષ વ્યાપ્ત છે ને બીજા રસ શૃંગાર, વીર, અદ્ભુત એ પ્રસંગોપાત સારા દેખાયછે. પ્રેમાનંદે સ્વભાવ-સ્થિતિ-રીત-ભાતનું, અનુકૂળ ગૌરવવાળી શુદ્ધવાણીમાં રસભર્યું વર્ણન કર્યું છે. અલંકાર પણ ઘટતા ને સારા છે. એણે એની પહેલાં થઈ ગએલાઓના દેશી રાગ-ઢાળમાં અથવા તેમાં વધારો ઘટાડો કરી નવા કરી એ રીતની વાણીમાં ગ્રંથ રચ્યા છે. હુંડી, શ્રાદ્ધ, હાર-માળા ને મોસાળું એ ચારમાં નાયક નરસિંહ મેહેતો છે, ને એ ચારમાં ઉત્તમ મોસાળું છે. એમાં અને સુદામામાં હાસ્ય ને કરુણા એ બે રસ છે. ગુજરાતીમાં જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રકારના હાસ્ય લખનાર અખો, પ્રેમાનંદ ને સામળ એ થયા છે તેના જેવો બીજો કોઈ થયો નથી. ઓખાહરણમાં શૃંગાર પ્રધાન છે ને તેથી ઓછો વીર છે. મૃદાલશામાં શૃંગાર કરુણા ને થોડોએક અદ્ભુત છે. અભિમન્યુમાં વીરનું પ્રાધાન્ય અને બીજા કરુણા ને શૃંગાર છે. નળાખ્યાનમાં કરુણાનું પ્રાધાન્ય ને શૃંગાર હાસ્ય એ છે. વિવેકવણજારામાં શાંત છે. અને દશમમાં સઘળા રસ છે. પણ વિશેષે વત્સરસ છે.

વિષયનું રૂપ અને દરશાવવાની શકિત અને વાંચનારના ઉપર થતી અસર એ ત્રણઉપરથી કવિતા ઉત્તમ કે મધ્યમ કે કનિષ્ઠ કહેવાયછે. વળી સર્વકાળના સર્વ સ્થિતિના લોકે જેટલી પ્રસન્ન કરે તેટલા ગૌરવની ને તેટલી શકિતથી લખાયલી કવિતા તે ઉત્તમ છે. વાલ્મિક, વ્યાસ, કાળિદાસાદિ એઓએ જે પ્રતિની કવિતા કરીછે તે પ્રતિની કવિતા પ્રેમાનંદની નથી. પ્રેમાનંદે વિશેષે ગુજરાતીઓને પ્રસન્ન પડે તેવી કવિતા કરી છે. એની કવિતામાં ઉત્તમ વર્ગના જનની સ્થિતિનું ચિત્ર નથી પણ મધ્યમ વર્ગના જન-ની સ્થિતિનું વિશેષે છે. એણે પોતાના ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાંના ને દંતકથાના વિષયો લીધા છે અને તેને પોતાનાં સંસારજ્ઞાન તથા તર્કશકિત એ બેથી સણગાર્યા છે. એની કવિતામાં પાત્રજનોની મૂર્તિ યથાસ્થિત પડેલી જોવામાં આવતી નથી. વળી એક માણસ જૂદે જૂદે પ્રસંગે જૂદા જૂદા રંગમાં દેખાય પણ તે તેનો તેજ છે એમ તો હોવુંજ જોઈએ. એ વિષયમાં પણ અપૂર્ણપણું દેખાયછે. કારણ કે કવિ, સ્થિતિવર્ણન કરવાના પોતાના મુખ્ય રસમાં અને પોતાની વખતના લોકને પ્રસન્ન કરવાના કોડમાં નિત્ય મગ્ન હતો. એનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ પોતાની ઠરેલી સ્થિતિ-માં ઠરેલી કલમથી લખાયલો નળાખ્યાનનો છે. ભાગવત પછી લખ્યું છે પણ તે વૃદ્ધા-વસ્થામાં ને ઊતાવળથી લખેલું હોય એમ ભાષા તથા વર્ણનશૈલીઉપરથી જણાયછે.

વર્ણનરસ અને વર્ણનશૈલી એ પ્રેમાનંદની કવિતાની મોટી ખૂબી છે અને એઉપરથી ગુજરાતીઓ, હુંડી, સુદામાચરિત્ર, મોસાળું, ઓખાહરણ એ ગ્રંથો અમુક અમુક ટાણે ઉમંગથી ગાયછે અને નળાખ્યાનને ભાગવત ચોમાસામાં વાંચેછે અથવા સાંભળેછે. પ્રેમાનંદની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં

એક સુંદર સરોવર છે કે જેની લહરીમાં સર્વ ગુજરાતીઓ પોતાનાં રોવાં હસવાં દુઃખ સુખના પ્રતિબિંબ જોઈ જોઈને નિવૃત્તિઆનંદમાં રહેછે. કવિ પોતે પણ એજ આનંદ લેનારો હતો. સ્વભાવે માયાળુ, મળતાવડો વિવેકી ને ઠરેલ હતો. સંસારઉપાધિમાં છતે તે ગભરાતો નહીં પણ સૂધે રસ્તે ઉદ્યમ કરી સંતોષથી રહેતો. એ પોતાનાં કુટુંબ-મિત્રમંડળમાં ઠાવકી મજાકથી, ઠાવકાં અભિમાનથી, ઠાવકાં કોડીલાપણાંથી રસ-વાર્તા કરી આનંદમાં કાળ ગુજરતો હોવો જોઈએ.

સામળભટ.

મડાપચ્ચીસીમાં સંવત ૧૭૭૭ ને ૧૭૮૫ એ વર્ષો આપેલાં છે, પદ્માવતીમાં ૧૭૭૪ નું વર્ષ છે, રણછોડજીના શ્લોકામાં ૧૭૮૧ છે, સિંહાસનબતરીસી પછી સુડાબહોતેરી લખાઈ છે. એઉપરથી ધારી શકીએ છીએ કે સામળે સંવત ૧૭૭૦ થીતે ૧૭૮૦ લગીમાં ઘણાએક ગ્રંથ લખ્યા છે. કહેવાયછે કે જ્યારે રખી-દાસે તેની કીર્તિ સાંભળી તેડાવ્યો ત્યારે તેની ત્રીશ વર્ષની ઉમ્મર હતી, તો અટકળ થાયછે કે ૧૭૪૦ પછી તેનો જન્મ થયલો ને ૧૮૦૦ પછી એનું મરણ થયલું.

એ કવિ શ્રીગોડમાળવી, સામવેદી, સ્માર્ત બ્રાહ્મણ હતો ને તે શ્રીનગરનાં (અમદાવાદનાં) વેગણપુર નામના પરાંમાં જેને હાલ ગોમતી-પુર કહેછે ત્યાં રહેતો હતો. એના બાપનું નામ વીરેશ્વર, માનું નામ આનંદબાઈ અને ગુરુનું નામ નાનાભટ હતું. એનેબે છોકરા હતા તેમાં પુરૂષોત્તમ ભણ્યો ગણ્યો લાયક હશે માટે તેના ઉપર કવિ પ્રેમથી જોતો ને કવિતા ગાવાને પોતાની સાથે રાખતો.

એ કવિની કીર્તિ સાંભળી વાસણ વંશના લેઉઆ કણબી રખીદાસ પટેલ જે માતર પરગણામાં સુંઝ નામનાં ગામમાં રહેતો હતો તેણે સામળભટને પોતાનાં ગામમાં તેડાવીને મોટા સત્કારથી તેના ગુજરાનને માટે કેટલુંક પંસાયતું કરીઆપીને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. અહીં પછી સામળે રખીદાસને રી-ઝવવાને સિંહાસનબત્રીસી કીધી તેમ રખીદાસના છોકરા ઝવેરને રીઝવવાને સુડાબહોતેરી કીધી. એના રચેલા ગ્રંથો સિંહાસનબત્રીસી, સુડાબહોતેરી, નંદબત્રીસી, મદનમોહના, બરાસકસ્તુરી, પદ્માવતી, શનિ-શ્વરાખ્યાન, બોદાણાનું આખ્યાન, ઉદ્યમકર્મ-સંવાદ, ભકતમાળા (!), અંગદવિષ્ટી, મંદોદરી સંવાદ, શિવપુરાણ, રેવાખંડ, રણછોડજીનો શ્લોકો વગેરે છે.

સામળે વ્રજભાષાનો અને સંસ્કૃતનો સારો અભ્યાસ કરેલો જણાયછે. કેટલા-એક કહેછે કે એને જ્યોતિષ પણ આવડતું હતું ને તે પુરાણ વાંચતો હતો. દોહરા, ચોપાઈ, છપ્પા, કવિત વગેરે વૃત્ત જે મૂળ સંસ્કૃતમાં નહીં (પ્રથમ વ્રજભાષામાંજ નીકળેલાં) તે સામળે ગુજરાતીમાં વિશેષે પ્રવૃત્ત કીધાં ને તેમાં તે ફતેહ પામ્યો છે. તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાનો છે. એ વાર્તાઓ લખવાનો ઉદ્દેશ ગામડિયાઓને રીઝવવાનો છતાં તેણે પોતાની વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ સારીપેઠે બતાવી છે. અજ્ઞાની

લોકની કવિતા તરફ રુચિ કરાવ્યાનું અને તેમાં નીતિ બતાવ્યાનું માન સામળને છે. ભોજ પ્રબંધ આદિ લઈ વિક્રમ ભોજ સંબંધી સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી જોઈલઈને સારીપેઠે વધારીને તેણે વાર્તાઓ બનાવી છે. કેટલીક નવી યોજી છે ને કેટલીક ફારસીમાંથી સાંભળી લેઈને કરી હશે! તેણે સંસ્કૃત સાહિત્યના શ્લોકના કવિત છપ્પા બનાવેલા છે.

સામળભટની પ્રસિદ્ધ કવિતા વાર્તા છે તેમાં વિષય સ્ત્રીચરિત્રનો છેઃ—

"अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता,
अशौचत्वं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः"

એ શ્લોકમાં સ્ત્રીના જે પ્રકૃત છ દોષ કહ્યા છે તે સામળે અનેક વાર્તા કથન દૃષ્ટાંતે દેખાડ્યા છે—એટલેલગી કે કવિયે એ વિષય ન લખ્યો હતતો સારૂં થાત, એણે અતિશયોક્તિથી સ્ત્રીને નિંદિત કહી છે, એવું વાંચનારનાં મહોડાંમાંથી નીકળેછે. "મહાનપુરૂષ માખણ ગ્રહે, ગ્રહે છત હિણા છાસ; નીચ બુદ્ધિ નરકે પડે, વડાને વૈકુંઠ વાસ." એવું એવું જે લખ્યું છે તે ઉપરથી જણાયછે. કે કવિ પણ પોતાની કવિતાથી નઠારી અસર થશે એવું જાણતો હતો. વાર્તાકથનનાં તેજમાં સુબોધ ડબાઈ ગયો છે. જો કે કેટલીક મોટી વાર્તામાં કેટલીક સ્ત્રીની મૂર્તિ રૌદ્ર ને ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરેછે. ને કેટલાક પુરુષોની સુઘડ મૂર્તિ ઉજળો આનંદ આપેછે તોપણ સર્વ વાર્તા વિષે સાધારણ વિચાર આટલોજ આપીશકાયછે—કે તે તર્કથી યોજાઈછે તોપણ તે ઉત્તરોત્તર તર્કથી—નવાં નવાં વર્ણનથી રસભરી થઈ નથી; હા, સાહિત્ય અલંકારથી તેજદાર છે ખરી. કથન પણ ઘણુંકરીને એક સરખાં સાદાં છે—યુક્તિ ને ખટપટ ભરેલાં નથી કે એક નવો રંગ દેખાય. વાર્તામાં ને બીજી કવિતામાં પ્રસંગે પ્રસંગે નવે રસ, અલંકાર તથા સાહિત્યથી દેખાડ્યા છે પણ એ રસ ઘટ જામેલા નથી—ઉપલકિયા છે એટલે અસર ઘણીવાર રહેતી નથી. કવિનો ગ્રંથ લખવાના ઉત્સાહનો ઉભરો એવોતો જોશમાં બહાર પડેલો છે કે તેણે હિન્દુ ઉરદુ જૈન શબ્દો તાણીતોડી પ્રાસને અનુકૂળ કરી પોતાની વાણીને સરળ તેજ મારતી ને છટાદાર દેખાડી છે. સામળે ઘણું લખ્યું છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે, ઘણો બોધ આપ્યો છે, ઘણી ચાતુરી બતાવી છે ને ઘણા રંગ દરસાવ્યા છે, તે સૌ જોતાં તેની કવિતા એ, ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં એક રંગમંડપ હોયની શું તેવી શોભેછે કે જેમાં ગુજરાતી સ્ત્રીપુરુષો અનીતિ મૂર્ખાઈ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ અને દૃષ્ટાંતકથન સાંભળી સુબોધ શિક્ષા ગ્રહણ કરેછે. ગુજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદનો અને ઉદ્યમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ એ સદ્ગુણોનો પ્રથમ બોધ કરનાર સામળભટ છે.—"જીવતો નર ભદ્રા પામશે" એ વચન તો કહેણીરૂપ થઈ રહ્યું છે.

વલ્લભભટ.

કળિકાળના ગરબામાં સંવત ૧૭૮૭-૮૮નાં વર્ષ છે ને ધનુષધારીના ગરબામાં ૧૭૯૨ નું વર્ષ છે. એ અમદાવાદનો ભટમેવાડો પ્રથમ વૈષ્ણવ હતો. કેટલાક કહેછે કે જ્યારે તે શ્રીનાથજી ગયો ત્યારે ત્યાં મંદિરમાં તેનાથી ભૂમિમાં થુંકાઈ ગયું ને લોકે તેનો ધિક્કાર કર્યો. એ વખત વલ્લભ ધીરજથી બોલ્યો કે હું કંઈ જાણીજોઈને થુંક્યો નથી ને તે કરતાં હોય, માબાપના ખોળામાં છોકરાં થુંકેછે. તો તેથી કંઈ તે રીસે ભરાતાં નથી. મંદિરવાળા બોલ્યા કે મા સહન કરે પણ બાપ સહન ન કરે; ને આતો બાપનું ધામ છે. એઉપરથી વલ્લભે વિચાર્યું કે બાપનાકરતાં માનું વહાલ વધારે છે. માટે આજથી હવે હું માનેજ ગાઈશ, ને પછી તે દેવીભક્ત થયો.

કેટલાએક કહેછે કે તે પ્રથમ નઠારા છંદમાં પડેલો ને તેમાં તેને કોઈએ મદ્યપીતાં જોયલો તેથી તે ઠપકામાંથી બચી જવાને તેણે દેવીભક્ત કહેવડાવવા માંડ્યું. એવા છંદી છોકરાઓને લાવણીઓ ગાવાની ટેવ હોયછે. તેથી તેણે લોકમાં ફજેત થયાને લીધે શરમની લાગણીથી તેણે દેવીની પ્રથમ લાવણી ને પછી ગરબાઓ બનાવવા માંડેલા.

અંબાજીથી સુંવાળ પ્રાંતમાં બહુચરાજી આવતો ત્યારે તેને તે સ્થાન ઘણું સારૂં લાગ્યું અને ત્યાં રહીને તેણે બહુચરાજીનો મહિમા સારીપેઠે વધાર્યો.

વલ્લભભટનાં માબાપની કંઈ ખબર નથી. પણ એ, ધોળોભટ, હરિભટ અને એક બીજો મળીને ચાર ભાઈ હતા. એમાં ધોળોભટ પણ કવિતા કરતો. માતાનાં દેહરાંઓમાં આરતીને અંતે જે બોલાયછે તેનીસાથે ભકતદાખલ "વલ્લભ ધોળાની જે" એમપણ બોલાયછે.

એની કવિતા ગરબા ગરબી લાવણીઓ અને થોડાંક રાગનાં પદોમાં જોવામાં આવેછે. એના મોટા ગરબામાં ધનુષધારીના વર્ણનનો, આનંદનો, સણગારનો, કળિકાળનો, ચોસઠ જોગણીનો, બહુચરાજીનો એ પ્રખ્યાત છે. વલ્લભભટ જગદીશ્વરને શક્તિરૂપે માનતો ને ભજતો—જેમ બાળક પોતાની માના ઉપર વહાલ રાખે ને તેની કને લડે ને તેની પાસે માગે તેવી રીતે દરેકજણે જગદંબા—જગતની મા ઉપર ભક્તિ રાખવી;—કોઈ કરનારે જગત કીધું ખરૂ કરનારામાં શક્તિહતી તો તે થયું માટે શક્તિ આદિ પૂજ્ય છે. એમ તે માનતો. એના વખતમાં ગુજરાતની ને ગુજરાતીની જે સ્થિતિ હતી તેનું વર્ણન તેણે કળિકાળના ગરબામાં અસર કરતું કર્યું છે. શક્તિઉપર ભક્તિ ને દેશની દાઝ એ બે વિષે ગુજરાતીમાં પ્રથમ બોલનાર વલ્લભ છે.—"દુર્મતિ દીધી દેશને હો બહુચરી, સુમતિ કરાવી ત્યાજ" "દશદિશ દાખ્યું દેશમાં હો બહુચરી, વાધ્યો વિષય વશોક" "આઈ અમી છાંટો નાખિયે હો બહુચરી, છોરૂ ઢોર ને ગ્રામ" "નેઉંદેશથી નારાયણી હો બહુચરી, દેશમાં દો નવ નિધ." વળી ગરબા ગરબી એ શબ્દો વલ્લભની પહેલાં વપરાયા જોવામાં આવતા નથી માટે એ શબ્દો પણ એણેજ ક્યાં ન કહાડ્યા હોય? એની ભક્તિ વિનયવાળી છે.

વલ્લભની ભક્તિવિષયની કવિતા જોશથી ઉભરાતી સરળ વાણીમાં સાર્થ ને સાલંકાર શોભેછે.—ઘડકો વીરરસવિષય લખવાનો હોય તેવો છે.

સંવત ૧૭૦૦ થી તે ૧૭૯૯લગીમાં થયલા અખો, પ્રેમાનંદ, સામળ ને વલ્લભ એના

ચરિત્ર પાછળ લખ્યાં છે. પણ એ શિવાયે જે બીજા થયલા તે આ છેઃ—જગજ્જીવન સંન્યાસી એણે જ્ઞાનમૂળ (સંવત ૧૭૭૨માં) ને નરબોધ એ ગ્રંથ કર્યા છે. એ અમદાવાદ પાસે રાજપુરના પુષ્કર તળાવ ઉપર રામનાથ મહાદેવમાં રહેતો. રત્નો એ ખેડાનો ભાવસાર ૧૭૯૫ માં હતો ને એ પોતાના વિરહ શૃંગારના મહિના ક્રમળી રંગીલી વાણીમાં લખીને પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. સુરતમાં શિવાનંદ નામનો નાગર બ્રાહ્મણ થયો તેણે શિવપૂજાના પદો રસાલંકારયુક્ત અનેક રાગમાં લખ્યાં છે.—તેમાં વસંતનાં પદ બહુ સારાં છે. એ પૂજા હજીપણ મહાદેવનાં દહેરામાં ગવાયછે. જૈન કવિમાં રાંદેરના વિનયવિજયે સંવત ૧૭૩૮માં શ્રીપાળનો રાસ લખ્યો છે, અમદાવાદના મોહનવિજયે ચંદનો રાસ લખ્યો છે. અને ઉદયરત્ન તથા સમયસુંદર એઓએ પણ સારી કવિતા કરી છે.

કાળિદાસ.

વડનગરો નાગરગૃહસ્થ વસાવડનો કહેવાયછે. એણે પ્રલ્હાદઆખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન, સીતાસ્વયંવર, ઈશ્વરવિવાહ, ચંડિકાના ત્રિભંગીછંદ વગેરે કર્યાં છે. પ્રલ્હાદઆખ્યાનમાં સંવત ૧૮૧૭નો લખ્યો છે. પ્રલ્હાદઆખ્યાનમાં રૌદ્ર ને ભયાનકરસ, ધ્રુવાખ્યાનમાં કરુણારસ અને ઈશ્વરવિવાહમાં શૃંગારરસ વિશેષે જોવામાં આવેછે. ભાષા સાદી પણ રસથી ભરેલી અને અલંકાર થોડા છે. તોપણ તે સારા છે.

પ્રીતમદાસ.

એ ચરોતરના સંધેસર ગામનો ભાટ સંવત ૧૮૩૮ માં હતો. એણે વેદાંતજ્ઞાન વિચારને શૃંગાર વાણીમાં મૂકી કવિતા કરી છે. મોટા ગ્રંથમાં એક ગીતા ને ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ એ છે બાકી બીજી છૂટક કવિતા પદ ગરબી ધોળ વગેરેમાં છે. એની કવિતા સાર્થ ઘટ કોમળ સરળ ને રસભરી છે. એ પ્રથમ વિષ્ણુભક્ત હતો ને ભક્તિનાં પદ કરતો; પછવાડેથી તે બ્રહ્મજ્ઞાની થયો હતો.

ત્રિવિક્રમાનંદ.

ત્રિવિક્રમાનંદ ઔદિચસહસ્ર બ્રાહ્મણ જંબુસરમાં જન્મ્યો હતો. તે રાઘવાનંદજીનો અખાડો જે હાલ જંબુસરમાં છે ત્યાં જયાં કરતો અને ત્યાંથી તે કંઈ જ્ઞાનમાર્ગ સમજેલો. ૧૫ વર્ષની વયે માબાપે લગ્ન કીધાં ત્યારે સાવધાન થતી વખત તેણે ગોરને પુછયું કે સાવધાન તે શું? ગોરે કહ્યું કે લગ્નઘડી સાચવવાને માટે સાવધાન કહેવાયછે, પણ તેથી તેનાં મનનું સમાધાન થયું નહીં. પોતે મનમાં એમ લઈ લીધું કે ઓ જીવ તું આ સંસારની જાળમાં ન પડ ને પછી તેણે દિશા જવાનું બહાનું કહાડયું. તેનાં માબાપ ઘણાં

પૈસાદાર હતાં ને એનો બાપ અને બીજા ત્રણ કાકા એ ચાર વચે તે એકનો એકજ લાડકે-વાયો છોકરો હતો તેથી તેઓએ જોષીને પૂછ્યું કે બીજું કોઈ મૂહુર્ત આવેછે? જોષીએ ઉત્તર દીધો કે હા બે દહાડા પછી આવેછે. સૌએ કહ્યું કે સાસરાંનાં ઘરમાં દિશાએ જાઓ, પણ એણે ના પાડી અને ઘેર જઈ માને બોલાવીને કહ્યું કે સૌએ સાવધાન કહ્યું તેથી હું તો સાવધ થયો, હવે આ તારાં કલ્લાં સાંકળાં લેઈલે, ને પછી પોતેજ ઉતારી આપ્યાં. માએ અને બીજાંએ ઘણો આગ્રહ કર્યો તોપણ સૌનો ત્યાગ કરીને તે ત્યાંથી નાઠો, નાસીને રાઘવાનંદને અખાડે ગયો અને ત્યાં ગુરુને સર્વ વર્તમાન વિદિત કીધું. ગુરુને કહ્યું કે મને તમારી પાસે રાખો પણ ગુરુએ કહ્યું કે તારાં માબાપ શ્રીમંત છે. તે મને હેરાન કરે; બીજું તે મારી આજ્ઞાવના સાધુદીક્ષા કેમ લીધી? જ્યારે ગુરુએ ન સ્વીકાર્યો ત્યારે તે કાશી તરફ જતો રહ્યો. ત્યાં ચારેક વર્ષ રહ્યો અને ત્યાંથી પછી પોતાની ૨૦ એક વર્ષની ઉમરે સુરતમાં આવ્યો ને અહીં લાલ દરવાજે રૂદ્રાજી બાપુજીની વજરાબાઈની વાડીમાં ઉતર્યો. અહીં હાલિતા ભગત નામના સાધુ રોજ કથા કરતા તે તે સાંભળતો. પોતે સાધુ પણ માથે પાઘડી ખરી. ત્યાં લેઉઆ કણબી રામભાઈ પટેલનો અને ભાણાભાઈ કીમિયાગરનો ત્રિવિક્રમાનંદને સમાગમ થયો. એ રામભાઈ પટેલ પાલસાપીર અટકે મોમનાનો ધર્મ માનતો હતો. કથા પ્રસંગે રામભાઈ વગેરેની શંકા ત્રિવિક્રમાનંદ ભાંગતો તેથી તેઓએ તેને પૂરો જ્ઞાની અને તેજસ્વી દીઠો. એ સમાગમથી ત્રિવિક્રમાનંદ ભાણાભાઈને ત્યાં રહેવા માંડ્યું. પછી થોડા દહાડા એક મકન નામના દરજીને ત્યાં રહેવાનું રાખ્યું પણ જમવાને તે રામભાઈને ત્યાં જતો. અહીં ઠીક ન પડ્યું ત્યારે હરિપરામાં અવલસન મિડધાનાં ઘરમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો ને પછી પાછો રામભાઈને ત્યાં રહ્યો. એ વર્ષોમાં એ આનંદરામ શાસ્ત્રીને ઘેર જઈને કૌમુદીનો અભ્યાસ કરતો ને ઘર આગળ હિંદુસ્થાનીમાં લખેલા વેદાંતનાં પુસ્તકોની કથા વાંચતો. એણે પ્રથમતો રામભાઈનાં ઘરનાંને કંઠી બાંધી ઉપદેશ કીધો. પછી તેણે કડુવા કણબી ગોરધન અને લેઉવા કણબી ત્રિકમ એઓને ત્યાં રહેવા માડ્યું. ગોરધનનાં ઘરમાં ભાગવત વંચાતું. એ રામભાઈ જે ગળિયારાની નાતમાં પટેલ હતો તેને કોઈ નાતીલા ગળિયારાએ પોતાનાં મરણવેળા પોતાની બૈરી છોકરાં અને પૈસાની સોંપણ કીધી હતી તેથી એ સૌ રામભાઈની સાથે ત્રિવિક્રમાનંદની કથા સાંભળતાં. થોડા દહાડા પછી ત્રિવિક્રમાનંદ કણપીઠમાં આવી રહ્યો અને અહીં પેલા મરનારની ધણીયાણી પાર્વતી તેને, તેના છોકરા વ્રજલાલને અને તેના ચાકર હરજીવનને એ સૌને ઉપદેશ કરી સાધુ કીધા. પાર્વતીને પૂર્ણાબાઈ, વ્રજલાલને વિજયાનંદ અને હરજીવનને હૃદયાનંદ એ પ્રમાણે નામ ત્રણેનાં ફેરવ્યાં. વિજયાનંદના બાપે ૧૦૦૦૦ રૂપિયા મૂક્યા હતા તે તેણે સાધુઓને ખવાડવામાં, કીર્તન ભજન કરાવવામાં અને રાગરંગમાં ખરચી નાખ્યા. એ અવસરમાં વિજયાનંદ ગાતાં પણ સારું શીખ્યો હતો. ત્રિવિક્રમાનંદના અખાડામાં દેવીદાસ, વિષ્ણુદાસ, ખુમાનદાસ, ઘાસીરામ લાલખાં, લાડુ, વેણુબા, કબીરખાં, બાપુજી કનસારો, શિવરામ, શિવાનંદ વગેરે ગાનારાઓનો પ્રસંગે પ્રસંગે મેલાવડો થતો હતો. એ

સર્વના સહવાસથી વિજયાનંદ ઘણું સારું ગાતાં શીખ્યો હતો. ત્રિવિક્રમાનંદે ૩૫ એક વર્ષની ઉમરે સ્વહસ્તે સંન્યસ્ત લીધું હતું. હરિપરાનું મકાન લીધા પછી તેણે પંચદશી, ભાગવત, યોગવાશિષ્ટ આદિ ગ્રંથોના બબ્બે ચાર ચાર પારાયણો કીધાં. એણે પોતાની ૬૦ એક વર્ષની ઉમરે દેહ ગાળ્યો. એ યોગાભ્યાસ કરતો તેથી કંઈ શરીરમાં વિક્રિયા થઈ હતી ને એથી તેણે બળાત્કારે વહેલો વહેલો અંત આણ્યો—સંવત ૧૮૯૬માં.

ત્રિવિક્રમાનંદનો અખાડો ચલાવનાર પછી વિજયાનંદ થયો ને એ વિજયાનંદનો વખતમાં દર રવિવારે ગાનારા સાંભળનારાઓની મોટી ઠઠ મળતી અને ત્રિવિક્રમાનંદનાં પદો વિજયાનંદ મોટા ઉલ્લાસથી અને સરસ રાગદારીથી ગાઈ સંભળાવતો. એ વિજયાનંદ ૧૯૦૮ માં મૂઓ છે.

ત્રિવિક્રમાનંદ ગોરો, પાતળો ને સાત્વિક સ્વભાવનો હતો. એણે ૧૫ એક જણને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યા હતા. ઉપદેશ વિનાના શિષ્યતો ૧૦૦ ઉપર હશે. એ કાવ્ય કરતો અને રાગ સારીપેઠે સમજતો હતો પણ જાતે સારીપેઠે ગાઈશકતો નહોતો; કોઈ કંઈ ગાતું તો તે સાંભળીને ઘડિએક વિચાર કરી તેવીજ તરેહનું પણ વેદાંત મતલબનું નતું બનાવતો. એણે ખ્યાલી, ફિરદુ, દક્ષણી અને ગુજરાતીમાં વેદાંતવિષયસંબંધી કાવ્ય કર્યું છે, તેમાં કેટલાએકતો મોટા મોટા ગ્રંથો છે. એનું ઘણું લખાણ હિંદુસ્થાનીમાં છે, ગુજરાતીમાં થોડું છે, તોપણ જેટલું છે તેટલું ઘણું સારું છે. ત્રિવિક્રમાનંદનું કાવ્ય જૂદા જૂદા રાગનાં પદોમાં અને સવૈયા, કવિત, ધોળ, પ્રબંધ વગેરેમાં છે.

એના કાવ્યમાં ભક્તિપૂર્વક વેદાંત છે, એનાં કેટલાંએક પદો એવાંતો પ્રેમાનંદમય છે કે અસર થયા વગર રહેતીજ નથી. અખામાં દૃષ્ટાંતોથી અસર થાયછે અને ત્રિવિક્રમાનંદનામાં કાવ્યરસના જોરથી અસર થાયછે. અખાએ કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે એ વાત ખરી પણ જેવો ત્રિવિક્રમાનંદનો ગ્રંથ વાંચવો લોકને પ્રિય છે તેવો અખાનો નથી. ભાષા પણ મધુરી છે. એનામાં વૈરાગ્ય ને નીતિ પણ છે. એનાં પદો વાંચવાથી યોગાનંદનું પણ કાંઈ ભાન થાયછે.

ધીરો.

એ ભાટ વડોદરા જીલ્લામાં સાવલી ગામનો રહેનાર ૧૮૮૦-૯૦ માં હતો એમ કહેવાયછે. એણે ઘણુંકરીને કાફી રાગમાંજ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનસંબંધી છૂટક પદો ઘણાં કર્યાં છે. એની ભાષા શુદ્ધ અને જેસ્સાવાળી છે. એ જાતે એકલો અને બોલવે બાધડ તથા મશ્કરો હતો.

મનોહરસ્વામી.

મનોહરસ્વામી જાતનો વડનગરો નાગર-ગૃહસ્થ સંવત ૧૮૪૪નાં વર્ષમાં જૂનાગઢમાં જન્મ્યો હતો અને ત્યાંથી પછી વસાવડ ને ત્યાંથી પછી મહુઆમાં આવ્યો હતો. પ્રહ્લાદઆખ્યાનનો બનાવનાર કાળિદાસ તે મનોહરનો મામો થાય. મનોહરનું બાળચરિત્ર જાણ્યામાં નથી પણ ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી સધળેથી એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે એણે પોતાની સ્ત્રીનામાં કોઈ દોષ જોયલો તેથી તેણે તેનો ત્યાગ કીધો હતો. ઘણાં વર્ષ બન્ને જૂદાં હતાં ને એકેકની મળવાની મરજી અંદરખાને ખરી તોપણ પેલાનાં મનમાં એવું કે પ્રથમ પેલી બોલાવે અને પેલીનાં મનમાં એવું કે પ્રથમ પેલો બોલાવે; એમ પછી કોઈ કોઈનો મેલાપ થયોજ નહોતો. સ્ત્રી પોતાનાં સગાંવહાલામાં ગુજારો કરતી. મનોહરને બે દીકરી હતી પણ તે વહેલી મરી ગઈ હતી.

મનોહર પોતાની પાંતરીસેક વર્ષની ઉમરે ગોંઘે આવ્યો અને ત્યાં કલ્યાણજી નામનો નાગરગૃહસ્થ જે અમીન હતો તેને ઘેર તે રહ્યો. અહીં એણે મુખ્ત્યારી વકિલાતનું કામ કરવા માંડ્યું.

એના બાપ નાનકડાએ એનેમાટે ૨૦એક હજારની પુંજી મૂકી હતી પણ તે તેણે ઉંધા ઉંધા વેપાર કરીને તમામ ખોઈ નાખી હતી. એ ધક્કો અને સ્ત્રીનો ત્યાગ એ બે કારણ મનોહરનાં મનમાં વિરાગ ઉપજાવવાને એકઠાં મળ્યાં હશે.

મહુઆમાં એને કોઈ બંગાળતરફનો સંન્યાસી મળેલો તેની પાસેથી તેણે વેદાંતમાર્ગનો બોધ લીધો હતો.

એ એટલોતો મેલો રહેતો કે એની પાસેતો શું પણ એનાથી ચાર ડગલાં દૂર ઊભા હોઈએ તોપણ તેનાં શરીરમાંથી દુર્ગંધિ આવ્યા વિના રહેતી નહીં. એવો મેલો હતો તેવો તે લુચ્ચાઈ રોગાર્ગમાં અને સંન્યાસ લીધા પછી શિષ્યણીઓનો વધારે સહવાસ રાખવામાં બહુ હોશિયાર હતો.

એ સ્નાન સંધ્યા વગેરે કાંઈજ કરતો નહીં. એક વખત ભાઉ ગવરીશંકરના ભાઈ લેણીલાલે કોઈ શુકલ જોડે તેને કહેવડાવ્યું કે તમે બ્રાહ્મણ થઈને નહાતા ધોતા નથી તથા બ્રહ્મકર્મ કરતા નથી એ સારૂં નહીં; તેના ઉત્તરમાં તેણે લખી મોકલ્યું કે તમે બ્રાહ્મણ થઈને મને પૂછાવોછો એઉપરથી જણાયછે કે તમેજ મોટા ખાડામાં પડેલાછો.

એક કામમાં તેણે બક્ષીના હાથના જેવા દસ્તાવેજ લખીને રાજાના જેવી મહોર મારી હતી ને તે પકડાયો નહોતો. એ કામમાં તેને રૂપિયા બેકહજાર મળવાના હશે ખરા. એ કામ અમદાવાદમાં બન્યું પણ પછી જેની પાસથી ૨૦૦૦ મળવાના તે ન મળ્યા પછી તેને કૃતકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થયો ને પછી સંવત ૧૮૭૯ માં એટલે ઈ૦સ૦ ૧૮૨૩ ના વર્ષમાં સુરતના સેશનજડજ જોન્સની હજૂરમાં જઈને તેણે કબૂલ કીધું કે મેં આવું આવું કામ કીધું છે. માટે મને શિક્ષા કરો. જડજે માન્યું નહીં પણ ખરૂં ખોટું જાણવાને તેણે તેને ફરમાવ્યું કે મને કરી બતાવ. તેઉપરથી મનોહરે નવો દસ્તાવેજ કરી ભીણેવની મહોર મારી જૂનો કરી નાખ્યો, એવો કે તે નવો છે. એમ જણાયજ નહીં. જડજે કહ્યું કે તું એ

કામ કરી શંકેછે. ખરો પણ પેલા કામમાં તુંજ હતો એવી કાંઈ સાબીતી મળી આવતી નથી. પછી તેને છોડી મૂકયો હતો.

એક કલ્યાણભટ નામનો ગોઘાનો શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ તેનીસાથે ત્રણેક વર્ષસૂધી રહ્યો હતો તેણે મને કહ્યું છે. કે મનોહરને પીશાબવાટે ધાત જતી હતી ને તે રોગ એટલો હતો કે લગાર લગાર વારમાં પીશાબ થઈ જતો હતો ને તેનેસારૂ તેને અફીણનું બંધારણ રાખવું પડ્યું હતું. તે મહિને રૂપિયા ચારનું અફીણ ખાતો.

તેણે ફારસી અભ્યાસ સારો કીધો હતો અને અકબરની વખતમાં સંસ્કૃત ઉપનિષદના ફારસી તરજુમા થયલા છે. તે તેણે વાંચ્યા હતા ને તેથી એના વિચારને સારી પુષ્ટિ મળી હતી. તેણે ગણદેવીના ભગવાનશાસ્ત્રિ પાસે બે વૃત્તિ કૌમુદી જોઈ હતી.

તેણે સંવત ૧૮૯૪ ના શ્રાવણ મહિનામાં સંન્યસ્ત લીધું ને પછી ભાવનગર જઈને તે નીલકંઠ મહાદેવનાં દહેરામાં રહ્યો. ત્યાં કેટલેક દહાડે ઓઝા ગવરીશંકરે તેની પાસથી મંત્રોપદેશ લીધો. ત્યારપછી ખાવા પીવાનું યથાસ્થિત મળવા લાગ્યાથી તે શરીરે હૃષ્ટ પુષ્ટ થવા લાગ્યો.

તેણે સંસ્કૃત, હિંદુસ્થાની ને ગુજરાતીમાં ગ્રંથ કર્યા છે. ઓઝા ગવરીશંકરે આ પ્રમાણે નામ ગણાવ્યાં છે. ભગવદ્ગીતાની ગુજરાતીમાં પદબોધિની ટીકા, રામગીતા ઉપર ટીકા, પાંચસે શ્લોકનો એક વલ્લભમતખંડન સંસ્કૃત ગ્રંથ, સનતસુજાતીય આખ્યાન (સંવત ૧૮૯૮ માં) પુરાતન કથા (વલ્લભી મહારાજેસંબંધી), નિત્યકર્મ અને ગુજરાતી વ્યાકરણ.

તેણે સંન્યસ્ત લીધાપછી જે કવિતા કરી છે. તેમાં મનહર નામ બદલી સચ્ચિદાનંદ એવી છાપ રાખી છે.

તેની કવિતામાં, મૂર્તિપૂજાદિક કર્મ ઉપાસનાનું, તથા વૈષ્ણવ સ્વામીનારાયણનાં મતોનું ખંડન અને અદ્વૈતમતનું બ્રહ્મનિરૂપણ છે. તેનામાં સાંભળેલા ઢાળ પ્રમાણે કવિતા જોડવાની શકિત હતી, તે પોતે ગાઈ જાણતો નહીં.

સંવત ૧૯૦૧ ના વૈશાખ સુદ ચૌદસે મનોહર કવિ મરણ પામ્યો છે.

ઉપર કહ્યા તે શિવાય બીજા પ્રસિદ્ધિ પામેલા કવિયો આ છે.—રઘુનાથદાસ એ સંવત ૧૮૩૬ માં હતો. એણે ભાગવત, રામાયણ, ધ્રુવાખ્યાન અને છૂટક છપ્પા, સવૈયા પદ ગરબીઓ કરેલાં છે. પણ "ઓધવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને" એ ગરબીયોજ નાત્ર બૈરાંઓમાં આજકાલ ગવાયછે. રેવાશંકર એ જૂનાગઢનો નાગર બ્રાહ્મણ ગોસાંઈજીનાં મતનો હતો તેણે દશમનો સાર, ડાકોરલીલા વગેરે ગ્રંથો કર્યા છે. એ સંવત ૧૮૭૫ માં હતો. નરભેરામ, દલપત, કૃષ્ણારામ મહારાજ, રણછોડજીદીવાન, ધનદાસ, ડુંગરબારોટ, બાપુ, રણછોડભગત, ભગવાનભગત, ભોજેભગત, રવિભગત, શાંતિદાસ, થોભણ, મીઠો, રામકૃષ્ણ, ઈચ્છારામ, હરિભટ, રાજે ઈત્યાદિ છે.

સ્વામીનારાયણના સાધુઓમાં નિષ્કુલાનંદે વૈરાગ્ય અને સ્વામીનારાયણના ચરિત્રવિષે લખ્યું છે. એણે ઘણાએક ગ્રંથો કર્યા છે પણ સંવત ૧૮૭૭ માં લખાયલો ભકતચિંતામણિ પ્રસિદ્ધ છે; મુકતાનંદ એ પ્રથમ રામાનંદી વૈરાગી હતો પણ પછી સ્વામીનારાયણને ગુરુ માનતો. જ્યારે સ્વામીનારાયણ વેદાંતમતના

હતા ત્યારે તેણે તે મતની કવિતા કરી છે. ને પછી ગુરુ ઉપાસના લઈ બેઠા ત્યારે તેણે તે મતની કવિતા કરી—ઉદ્ધવગીતા, સતીગીતા, રુક્મિણિ વિવાહ, કૃષ્ણપ્રસાદ એ ગુજરાતી ગ્રંથો તેણે કર્યા છે. ને હિન્દુસ્થાનીમાં કર્યા છે તે તો બહુ છે. એણે સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો. એ સરોદો બજાવીને પદ ગાતો. એણે ૧૮૮૭ માં ૭૦ વર્ષની ઉમ્મરે દેહ મૂક્યો હતો. બ્રહ્માનંદ એ ડુંગરપર પ્રગણાંનો ખાણ ગામનો ચારણ હતો. એનું નામ લાડુ બારોટ હતું ને એણે એ છાપથી ચારણી ભાષામાં ને શ્રીરંગ નામથી હિન્દુસ્થાનીમાં કેટલીક કવિતા કરી છે. એ વીશમે વર્ષે સ્વામીનારાયણનો ઉપદેશ લઈ સાધુ થયો હતો. એની કવિતાશક્તિ મોટી ને તાત્કાલિક હતી. એ સરોદો સતાર બજાવી ગાતો. એણે ગુજરાતીમાં કવિતા કરી છે. પણ હિન્દુસ્થાની જેટલી નહીં. એણે સંવત ૧૮૮૮ માં મૂળીમાં દેહ છોડ્યો હતો. પ્રેમાનંદ સ્વામી એ ગાનકળામાં કુશળ હતો ને એણે શૃંગારરસમાં બહુ લખ્યું છે. એણે વિજોગની ગરબી સંવત ૧૮૭૮ માં સ્વામીનારાયણ કને ગાઈ હતી તેઉપરથી એણે તેને પ્રેમસખીનું નામ આપ્યું હતું. એણે તુળસીવિવાહ રચ્યો છે. બીજા કવિ દેવાનંદ મંજુકેશાનંદ વગેરે છે. ગોરજીઓમાં પદ્મવિજય, રૂપવિજય, દીપવિજય, વીરવિજય ઈત્યાદિ છે.

દયારામ.

સંવત ૧૫૦૦ થી તે સંવત ૧૯૦૦ લગીમાં અથવા ૪૦૦ વર્ષના દરમ્યાનમાં જે જે સારા સારા કવિ થઈ ગયા છે. તેમાં છેલ્લો ને ઉપલા વર્ગમાં મૂકવા જેવો શૃંગારકવિતાથી પ્રસિદ્ધિ પામેલો એવો દયારામ અથવા દયાશંકર હતો. એ જ્ઞાતે સાઠોદરો નાગરગૃહસ્થ ઋગ્વેદી, શાંખાયની શાખાનો વડોદરેથી બાર ગાઊ ઊપર ડભોઈ કસબો છે ને ત્યાંથી સાત ગાઊ ઊપર નર્મદા તીરે ચાણોદ (ચંડિપુર) કરીને ગામ છે. ત્યાં સંવત ૧૮૩૩ અથવા ઈ૦સ૦ ૧૭૭૭ માં જન્મ્યો હતો. એની માનું નામ રતનબાઈ અને બાપનું નામ પરભુરામ હતું. એ પરભુરામ કારકુની કરતો. બાપે, દીકરાને બાળપણમાં કંઈ અભ્યાસ કરાવ્યો નહોતો પણ તેને જેતરું પહેરાવવાની તજવીજ કરી હતી એટલે સાત વર્ષની ઉમ્મરે તેનો વિવાહ કર્યો હતો. બાપે આઠમે વર્ષે દીકરાને જનોઈ દીધા પછી પાંચ છ વર્ષ જીવીને અને માએ પણ પછી એક બે વર્ષ વૈધવ્ય પાળીને કવિની ૧૫-૧૬ વર્ષની ઉમ્મરે દેહ છોડેલો એવું કહેવાયછે. કોઈ કહેછે કે જનોઈ દીધા પછી એને સૈયડ આવ્યા હતા. માબાપનાં મરણ પછી દયારામ ચાણોદમાં પોતાની માસીને પેર પળ્યો જતો. એ વખતે એ કુસંગથી ડ.કકડ, ઉડાઊ હોઈને કુછંદમાં સારીપેઠે રમતો હતો. એક પ્રસંગે માસી સાથે બોલવું થયું ને તેમાં માસીએ કંઈ કડવું વચન કહેલું તે તેનાથી ન સંખાયું અને તેથી તે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ઘર-ગામ છોડી કાશીતરફ ચાલ્યો ગયો. એ વેળા એની ઉમ્મર સોળ સત્તરની હશે. કોઈ કહેછે કે સ્ત્રીઓનાં છંદથી તેની અપ્રતિષ્ઠા થઈ હતી તેથી

તે નાસી ગયો હતો. કાશી જઈને ત્યાં તેણે વિશ્વેશ્વરની લાવણી જોડીને ગાઈ હતી. એ લાવણી દયારામનું પહેલુંજ કાવ્ય કહેવાયછે. મને એ વાત ખોટી લાગેછે. કારણ કે મૂર્ખ છોકરો પોતાની સોળ સત્તરની ઉમ્મરે આટલા આટલા અઘરા શબ્દોની ભરણીવાળી અને સારા વર્ણનવાળી લાવણી કરીશકે નહીં. છેલ્લી કડીમાં 'કૃષ્ણચરન અભિલાખ' એવું લખ્યું છે તેઉપરથી જણાયછે કે પોતે સ્માર્ત છતે, વિશ્વેશ્વરની લાવણી કરતે છતે, એવું લખે-નહીં. કોઈ બીજાએ તેમ લખ્યું હશે અથવા પોતે મોટપણે વૈષ્ણવધર્મ સ્વીકાર્યા પછી તેનું લખ્યું હશે. એ લાવણીમાં કોઈ પણ વાતનું દરદ નથી તેઉપરથી કહીએ તો ચાલે કે તે પોતાનાં મરીગયલાં માબાપ સંબંધી પ્રેમપીડિત નહોતો.

સોળસત્તર વર્ષના મૂર્ખ છોકરાએ સહેજસાજ વિચારની લાવણી બનાવવી એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. સૌને જાણીતું છે કે અભણેલ બૈરાંઓ અભ્યાસથી ગરબીઓ જોડેછે. તથા લગ્નમાં ઘણીવાર વખાણવાં જેવાં તરતનાં તરત બોલ જોડી ગીતો ગાયછે અને બારતેર વર્ષની ઉમ્મરના નીચવર્ણના મૂર્ખ છોકરાઓ પણ લાવણી જોડેછે. ગમે તેમ છે. તોપણ આટલું તો ખરૂં કે દયારામ જન્મથી વિચક્ષણ તેથી તેને પોતાના કુછંદી સાથીઓના સહવાસથી કવિતા જોડવાની શકિત આવેલી. કાશિવિશ્વેશ્વરની લાવણી બનાવ્યા પહેલાં તેણે કેટલીએક આશકી લાવણીઓ બનાવેલી ખરી, તોપણ કાશિવિશ્વેશ્વરની લાવણી, એ, દયારામની ધર્મસંબંધી કવિતામાં સત્તર વર્ષની ઉમ્મરે પહેલીજ જોડી હશે. દયારામે જેણી

રણછોડને અથવા જોષી રણછોડે (દયારામને નામે) મારે મ્હોડે એમ કથા કહી છે કે 'કાશી જ્યારે વીસેક ગાઉ દૂર રહી ત્યારે ગંગામાં નહાવાની ઉત્કંઠા ઘણી થઈ ને પછી દોડી દોડીને ત્યાં પહોંચ્યો તો ઘાટના દરવાજા બંધ દીઠા; દરવાને પૂછ્યું કે કેમ અહીં પડ્યો છે. ત્યારે કહ્યું કે મારે સ્નાન કરવું છે. થોડી વારમાં એકાએક કોઈ પુરૂષને બોલતાં સાંભળ્યો કે 'ઊઠ દરવાજા ખુલ્લા છે.' તેવોજ હું ઊઠ્યો ને મેં ગંગામાં સ્નાન કીધું ને બીજે દિવસે કાશિવિશ્વેશ્વરમાં જઈને લાવણી ગાઈ—જેપી! રણછોડ કહેછે કે 'એજ એનું પહેલું કાવ્ય' કાશિવિશ્વેશ્વરના અનુગ્રહથી થયું ને કાશિવિશ્વેશ્વરેજ એને કાવ્યશકિત આપી— મૂર્ખના ચતુર ને ખળના સાધુ બનાવી દીધા.

કાશીથી આવીને અથવા કાશીથી સેતુબંધ જઈ આવીને દયારામ પાછો ચાણોદ આવ્યો. અહીં તેની માસી મરીગયલી તેનું તેણે શ્રાદ્ધ કીધું. કાશી જવાથી જો કે તેનો વિવાહ કોક થયો હતો તોપણ જ્યારે પાછો ઘેર આવ્યો ત્યારે ડભોઈના એક ગૃહસ્થે તેને કન્યા દેવાની ઈચ્છા દેખાડી હતી, ને જો કે નાગરમાં ૧૧૦૦–૧૨૦૦ નાં પલ્લાં ભરવાની રીત છે. તે પ્રમાણે પલ્લું ભરવાનું દયારામનું ગજું નહોતું તોપણ પેલો ગૃહસ્થ તેની હોશીયારીથી લલચાઈને વગર પલ્લે પોતાની દીકરી પરણાવતો હતો—ને એમ હતું તોપણ કાંકડા કવિયે કહ્યું કે 'મારે તો પરણવુંજ નથી, મેં તો કૃષ્ણ સાથે કીદહાડાનું લગન કરીમૂક્યું છે.'

૨. જન્મથી તે વીશ વર્ષ લગીની હકીકત ઉપર પ્રમાણે છે. પણ બીજાં વીશ વર્ષની.

નાથરામ ભરૂચના ફુરજામાં આઠ દશ રૂપિયાની કારકુની કરતો તેને ત્યાં તે ઘણુંખરૂ રહેતો, વખતે મરજાદી ભજીઆંપારેખવાળા હરિવલ્લભકુબેરને ત્યાં ઊતરતો. એક સમે કોઈ સ્ત્રીનો શિકાર કરતાં કજેત થયો તેથી તેને ભરૂચથી સીનોર નાસી જવું પડ્યું હતું. દયારામ, એક વાર સુરત ને એકવાર અમદાવાદ પણ જઈ આવ્યો હતો.

૩. ચાળીશ વર્ષપછી દયારામે ડભોઈમાં સ્થાયી મુકામ કીધો. એક બેવાર ડાકોર જઈ આવેલો તે શિવાય ૫૦ વર્ષની ઉમ્મર પછી તે કેંયે મરતાં લગી બહાર ગયોજ નથી. જોષી રણછોડના કહ્યા પ્રમાણે ડાકોરના ઈચ્છારામજી મહારાજ જે એક અવતારી પુરુષ થઈ ગયા કહેવાયછે ને જે મંદિર માંડી બેઠા હતા તેને કંઈ ખબર પડી કે દયારામ સારૂં કાવ્ય કરેછે; તેઉપરથી તેને તેડાવી ગવડાવ્યું તો ઈચ્છારામભટે પ્રસન્ન થઈ માથે હાથ મુક્યો ને એ પ્રસંગ પછી ૪૯ સેક વર્ષે કવિની વિખ્યાતી ગુજરાતમાં પ્રસરવા માંડી. ઈચ્છારામભટજી કહેતા કે દયારામ તો નરસિંહ મેહેતાનો અવતાર છે. દયારામ ૩૫ વર્ષ [illegible] પણ તેણે કોઈની ચાકરી કરી નથી. કવિ—ગાનાર—બ્રાહ્મણ—વૈષ્ણવભક્ત એટલે કોઈ દશ કોઈ પાંચ એમ લોકો ભેટ આપતા ને એ પ્રમાણે વર્ષ દહાડે બસેંએક રૂપિયાની દયારામને પેદાશ હતી ને તેમાંથી તે પોતાનો ગુજારો કરતો. જેટલા મળતા તેટલા તે ઊડાવી દેતો. તે, પોતાની પછવાડે પુસ્તક શિવાય, કંઈ ઘર, રોકડ વગેરે પૂંજી મૂકી ગયો નથી. તે, રૂપિયા અઢીસેંક પોતાની રતનને આપી

ગયો હતો, જેમાંથી પો
કહેછે કે એના (દય
મારા રડ્યા મારી પ
આપીને લેઈ ગયા.

મોટાં મોટા ઠાકોર,
જીના લાલો દયારામ
ઘોડા મોકલે તોપણ
ઠેકાણે જતો નહીં.
અહીં આવે એમ [illegible]

મરવાની અગાઉ
વિને આંખનું કા
વર્ષ તો તે છેક ન
છ. સાત દહાડા તે
પાંચ આજાર હતા
પરમિયો, સારણગ

મરવાની અગાઉ
વિયે જોષી રણ
છોકરા, મેં તો
કીધો છે; હવે
નથી. તારે મારાં પદો ગાવાં, બાજ
ધંધો કરવો નહીં; અને ગાઈને લોકોને કૃષ્ણઉપર પ્રીતિ કરાવવી. મારાં પુસ્તકો અમુલ્ય છે અને જોકે, જે તેની કદર બુઝતો નથી, ઈયા જેને તે ઉપયોગનાં નથી તેનાં મનને કોડીનાં છે તોપણ જે એ પુસ્તકોની ખરી કદર બુઝેછે તેને તો તે બેશક લાખ રૂપિયાનાં છે. એ પુસ્તકો [illegible] તને વારસામાં આપુંછું. હવે છેલ્લું એ[illegible] કહુંછું કે મેં તને જે ધંધો કરવાને કહ્યું છે વગર બીજો તું ન કરીશ." જોષી રણછો[illegible] કહ્યું કે 'તમારી આજ્ઞા મારે શિર છે; અ[illegible] જો આજ્ઞા આપો તો અમે તમારી પાદુ[illegible] પૂજીએ.' ત્યારે કવિયે કહ્યું કે "હું તે

લખવાનું મળ્યું છે :
ૈયે પ્રવાસમાંજ કહા-
ત, તે વચમાં વચમાં
વર્ષ છ. મ... રહી
ોપી રણછો... કહેવા
પૃથ્વિપ્રદક્ષિણા ...રી છે.
ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ,
જગન્નાથ, સેતુબંધરા-
ચાર ધામ તેની ત્રણ
૧રતનબાઈ નામની
૧ ઉમ્મર છાસેટ
પ્રમાણે તેણે સાત
ન તથા ચારવાર
એકવાર પૃથ્વિ-
ે પ્રદક્ષિણા સેવી
ં પાણીની કાવડ
ેમેશ્વરને ચડા-
ાલીનેજ પ્રવાસ
ર એટલી ભ-

...તાં માલૂમ પડેછે. કે તે પ્રવાસ પહેલા વારનોજ હશે અને શ્રીનાથજી અને ગોકુળ મથુરા તરફના પ્રવાસો વલ્લભી વૈષ્ણવ થયા પછીના હશે.

૩૫—૪૦ વર્ષની ઉમ્મરે સમર્પણ લીધું હતું. તેના ભગવદ્ગીતામહાત્મ્યમાં શિવ અને કૃષ્ણ બન્નેનાં નામ છે. તેઉપરથી ...ણાયછે. કે તેણે તે વેળા પુષ્ટિપથ સ્વીકાર્યો ...હોતો ને તે તો તેની રતનના કહેવા પ્રમાણે ...૫—૪૦ વર્ષની ઉમ્મરે શ્રીનાથજી જઈને ...કારેલો. પ્રથમ પોતાનો ઈષ્ટદેવ જે ...વ તેની કવિતા કરેલી પણ જોગીદેવની ...તામાં તેને પછ.વાડેથી રસ ન લાગેલો

... ...ગા ...ાવનો કરતાં ભોગી કૃષ્ણની કવિતામાં પોતાના પ્રીતિસંબંધી ઉભરા ઘણા નીકળે અને કૃષ્ણની કવિતાના કદરદાન પણ ઘણા વૈષ્ણવો મળી આવે એમ વિચારી. તેણે કૃષ્ણની કરવા માંડેલી; પણ જ્યારથી તેણે પુષ્ટિપથ સ્વીકારેલો ત્યારથી તો કૃષ્ણનીજ અને વલ્લભકુળમહાત્મનીજ કરેલી એમ સાફ જણાયછે. તેણે ભક્તિપોષણ ગ્રંથ કીધો છે. તે ચાળીશ વર્ષ પછીનો હશે.

માસીનાં મરણ પછી દયારામે ઘણુંખરૂં ડભોઈમાંજ જ્યાં તેનાં સગાંવહાલાં હતાં ત્યાં રહેવા માંડ્યું. તેને રહેવાનું કેટલું? વર્ષ છ. મહીના. વીસથી તે ચાળીસ વર્ષના દરમ્યાનમાં જાણવાજોગ મુખ્ય ત્રણ વાત છે. એક તો તેણે મોટો પ્રવાસ કીધો. બીજું આ કે તેણે પુષ્ટિપથ સ્વીકાર્યો અને ત્રીજું આ કે તેણે સોડ ન મૂકે એવી પ્રિયા કીધી. ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે પ્યાર કરેલા એ વાત તે ખરી પણ તેમાં એકજ થઈ રહી જણાયછે. એ એક તે રતનબાઈ નામની મોઢમસ્તાન જાતની સોનારણ હતી એ સોનીઓને વેદોક્ત કર્મ કરવાનો અધિકાર છે. એનાં માબાપ આંધળાં હતાં અને એ બાપડી સાત વર્ષથી બાળરોંડ ... ... પોતાની ૧૮ વર્ષની ઉમરે ૩૨ વર્ષના કવિ સાથે પહેલી મુલાકાત થઈ તે આ રીતે કે— કવિયે બે વૈષ્ણવોને સોનારણ પાસે મોકલીને પૂછાવ્યું કે તું મારે ઘેર પાણી ભરવા રહેશે? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે 'મહારાથી પાણી તે કેમ ભરાય' પછી તેને જેમ તેમ સમજાવીને પોતાને ઘેર રાખી ને પછી તે તેનાં મરણ લગી તેની પાસેજ રહી.

આમપણ કહેવાયછે. કે કવિનો મામો રઘુ-

ગણતીમાં? એ વાત તારે કરવીજ નહીં." એ કવિ પોતાની માંદગીમાં પોતાનાં પદો સેવકો પાસે ગવડાવતો ને નવાં બનાવતો તે તેઓ પાસે લખાવતો.

દયારામ સંવત ૧૯૦૮ ના માઘ વદ ૫ વાર સોમે ઈ૦સ૦ ૧૮૫૨ ના ફેબરવારીની ૯મી તારીખે ૭૫ વર્ષની ઉમ્મરે ગોલોકવાસી થયો.

દયારામ કવિ, મારા મિત્ર ચીમનલાલ નંદલાલના કહેવા પ્રમાણે પાતળો પણ મારાથી દહોડાં હાડનો અને મારાથી મૂઠએક ઉંચો હતો. મોડું ગોળ નહીં પણ લાંબું મારાં જેવુંજ. નાક પણ મારા જેવુંજ સીધું પણ છેડેથી અણીયાળું. આંખ માંજરી પણ ઘણી ચંચળ. કપાળ લમણાંથી ઉંચું થતું જઈને જરાક બહાર પડતું. મૂછ ભરાવ ને ઉંચેથી વાંકડી, પણ થોભિયા નહીં. રંગે ઘઊંવર્ણાથી જરા વધારે ગોરો. નાજુકાઈ ઘણી હતી.

એ કવિને લુગડાંલત્તાં પહેરવા ઉપર ઘણો શોખ હતો. સાઠોદરાની રીતજ એવી હોયછે—'સાઠોદરા કેમ જાણીએ? વાંકી પાઘડીએ, ઘોડે બેસી ચાકરી જાય ને જમે દાથરીયે.' એ, નડિયાદથી પાંચ પાંચ રૂપિયાનો રંગ નંખાવી પાઘડી રંગાવી મંગાવતો, દશબાર રૂપિયાનાં રેશમી કોરનાં ધોતીઆં ને મલમલનાં અંગરખા પહેરતો ને સફેત દુપટો ખભે નાખતો, રસ્તામાં કછોટો મારીને ફરતો, વખતે ટોપી ઘાલતો ને વખતે ફેંટો બાંધતો. એને માથે ટાલ પડી હતી. એની પાઘડીની શાન, ડભોઈના સાઠોદરાઓ ઘાલેછે તેવીજ પણ ઘાટ ઘણો નહાનો. રોજ ૩૦-૩૨ પાનની બીડીઓ ખાતો ને ઓઠને લાલચોળ રાખતો. ઘણો ઘરડો થઈને મૂઓ તોપણ રાતોચોળ જેવો હતો અને ઘણો વ્યાધિગ્રસ્ત હતો તોપણ બહુ સાવધ રહેતો. એને, અફીણ, કસુંબા વગેરે કોઈ વાતનું વ્યસન નહોતું, પણ એ ભાંગનું બસેર પાણી પીતો ખરો. એનાં બોલવા ચાલવામાં ગુજરાતીયોની ચાલ પ્રમાણે થોડોએક સખીભાવ હતો.

એ કવિનો સ્વભાવ, જોષી રણછોડના કહેવા પ્રમાણે મળતાવડો પણ પ્રસંગોપાત ઘણોજ ચીડીઓ હતો—એટલો કે વખતે જે પડચું હોય તે લેઈને મારવાને ચૂકતો નહીં. આકળો ઘણો હતો. કોઈ એનેવિષે ખોટું બોલતું કે તરત એ ચીડાઈ જતો ને સારૂં બોલતું તો ખુશ થતો. ચીમનલાલ કહેછે કે કોટાબુંદીના દ્વારકેશનાં મંદિરના દ્વારકાનાથજીની સાંતના પુરુષોત્તમજી મહારાજ એના ગુરુ ડભોઈ આવેલા તેને લોકોએ સમજાવ્યું કે દયારામ તો ઘણો મિજાજી છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે આપણે એને દર્શન નહીં કરાવીએ. એ વાત સાંભળી દયારામે તે મહારાજની નિંદાનું એક પદ બનાવી મોકલ્યું. તે પદ મહારાજની પાસે બેસનારા કેટલાએક સેવકોએ વાંચ્યું તો તેમાં કવિની કકડાઈ જોઈને મહારાજ પોતે દયારામને ઘેરગયા. દયારામે મહારાજને આવતા જોઈને બારણાં બંધ કીધાં, પણ પછી લોકોનો આગ્રહ જોઈને ઊઘાડ્યાં. ઘરમાં મહારાજ પધાર્યા પછી કવિયે કહ્યું કે આ લો તમારી કંઠી, એમ કરીને કંઠી તોડી નાખી. થોડી વાર પછી મહારાજને નરમ પડેલા જોઈને બહારના વિવેકમાં બોલ્યો, કે મારી પાસે ભેટ આપવાને બીજું કંઈ નથી, આ બે પુસ્તકો છે તે લો.

પછી પાછી મહારાજે કંઠી બાંધી. એવો તે ક્રોધી હતો. વળી એક પ્રસંગે પોતે પોતાની પ્રિયા ઉપર એટલો તો ગુસ્સે થયો હતો કે જેથી પેલી પણ રીસાઈને ઘરમાંથી બીજે ઠેકાણે જઈ રહી હતી. પણ પછી તે એટલો તો પસ્તાયો હતો કે તેણે ચાર દિવસ અપવાસ કીધા હતા કે 'આવે તોજ ખાઉં.' એ પ્રસંગે ચીમનલાલ ત્યાં હતા તેણે પેલીને સમજાવીને ઘરમાં આણી બન્નેને સલાહ કરાવી આપી હતી. એ પ્રસંગ સંવત ૧૮૮૪ માં અથવા ઈ૦સ૦ ૧૮૨૮ માં બન્યો હતો. એ વેળા કવિની ઉમ્મર ૫૧ ની અને રતનબાઈની ૨૫ એકની હતી. સંવત ૧૯૦૫ માં સને ૧૮૪૮ માં ચીમનલાલ ડભોઈ ગયા હતા તે વખત દયારામ ખાટલે પડયો હતો તે બોલ્યો, કે 'તારી શી મરજી છે.? તું કહે તે હું તને સંભળાવું, તારો ઉપકાર મારાઉપર ઘણો થયો છે, તેં મને ફરીથી લગ્ન કરાવ્યાં છે.'

એ કવિ અભિમાની પણ ઘણો હતો. કોઈ પણ માણસ કવિ જાણી એની મુલાકાતને માટે આવતું તો એ તેને પૂછતો કે કંઈ ગાતાં કરતાં આવડેછે.? પછી તે જો હા કહે તો તેની પાસે ગવડાવી પોતાની કવિતા તેને સંભળાવતો. વળી એનો સ્વભાવ એવો પણ હતો કે જો કોઈ એને શાસ્ત્ર અથવા કવિતા સંબંધી પ્રશ્ન પૂછે તો તેમાં પૂછનાર સમજ જાણતાં છતાં પૂછેછે. એમ જો તેને જણાય તો તે તેને ધમકાવી તેનું અપમાન કર્યા વગર પણ રહેતો નહીં. એક વખત પેટલાદનો એક શિવભક્ત વડનગરો બ્રાહ્મણ તેને મળવા ગયો હતો તેની સાથે પરસાળમાં વાતચિત કરતાં પેલાને કૃષ્ણને નિંદતો જોઈ દયારામ ઘરમાં જતો રહ્યો તે ફરી બહાર આવ્યોજ નહીં.

નાગરનો પેશો કલમ, કડછી કે બરછી; તેમાં બરછી તો નહીં પણ કલમની સાથે કડછીમાં પણ એ કવિ હોશિયાર હતો. તેમાં પાછો મરજાદી એટલે ઘણુંખરૂં પોતાને હાથેજ રસોઈ કરી જમતો હતો. જોષી રણછોડ કહેછે કે એને, વેલણ વિનાં માત્ર હાથેવતીજ પાતળી ને ઘણી સારી વહેડમી બનાવતાં આવડતી. કેટલાએક કહેછે કે ડભોઈમાં સ્થાયી મુકામ કર્યા પછી કવિયે પોતાની ન્યાતની એક રંડીને સમર્પણ આપ્યું હતું ને એ તેને રાંધી જમાડતી.

એણે ગુજરાતી, હિંદુસ્થાની, પંજાબી, મરેઠી, સંસ્કૃત અને ફારસીમાં કવિતા કીધાં છે. પણ દેવનગરી લિપિ શિવાય એને બીજી લિપિ લખતાં આવડતી નહીં એમ કહેવાયછે. જોષી રણછોડ કહેછે કે એણે સંસ્કૃતમાં કાંઈ કાવ્ય કર્યું નથી. એક વખતે કોઈ પંડિતે એની મશ્કરી કરીને કહ્યું કે તમે કંઈ સંસ્કૃતમાં તો કાવ્ય કીધુંજ નથી, પ્રાકૃતમાં કીધું તેમાં શું? ત્યારે દયારામે એક કવિતામાં સોળ પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા તેના ઉત્તરો પેલા પંડિતથી અપાઈશકાયા નહોતા.

એની કવિતા ગુજરાતીમાં ને હિંદુસ્થાનીમાં ઘણી છે. જોષી રણછોડના કહેવા પ્રમાણે એના બનાવેલા નાના મોટા મળીને ૧૩૫ ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથો ઉપરાંત એની કવિતા છૂટક છૂટક પદ, ગરબી, લાવણી વગેરેમાં પણ બહુ છે.

જોષી રણછોડે મને કહ્યું હતું કે જ્યારે એસ્સો આવતો ત્યારેજ એઓ કવિતા બનાવતા. કોઈ વખતે રસોઈ કરતાં કરતાં ઉઠીને પણ કવિતા કરવા મંડીજતા. એનામાં શીઘ્રકવિતા કરવાની શક્તિ હતી.

દયારામ, જો કે પોતે ગવૈયાની પેઠે સારૂં ગાઈ જાણતો નહોતો તોપણ, રાગ, સૂર, તાલની સમજ સારી ધરાવતો. એ પોતે પણ તંબુરો લેઈને ગાતો. એનું ગાવું સૂધી રીતનું હતું. દક્ષણી હરદાસ જેવું તો નહીં પણ સારા ભજનિયા ગુજરાતમાં ગાયછે તેવું. પેટલાદના એક વડનગરાની સ્ત્રી, જેને ઘણું સારૂં ગાતાં આવડેછે, જે સાજ સાથે ગાયછે, તે એકવાર ડાકોરમાં દયારામની પાસે ગાતી હતી તેને દયારામે કહ્યું હતું કે 'તારો કંઠ મને આપ, હુંતો માત્ર જોડી જાણુંછું.'

દયારામને મશ્કરી ઘણી સારી કરતાં આવડતી હતી. એની સ્મરણશક્તિ પણ ઘણી હતી. કેટલાએક કહેછે એને રોજ પદો કરવાનો નીમ હતો, પણ જોષી રણછોડ કહેછે કે એ વાત ખોટી છે, જેસ્સો આવતો ત્યારેજ લખતા અથવા લખાવતા. સને ૧૮૫૯ માં કવિ દલપતરામે વિજયક્ષમા ઉપર ભાષણ કર્યું હતું ત્યારે તે સાંભળવાને જોષી રણછોડ પણ મારી સાથે આવ્યો હતો. ત્યાં દલપતરામ પ્રાસને ચાંપી ચાંપીને વાંચતા હતા તે જોઈને જોષી રણછોડ બોલ્યો હતો કે અમારા દયારામભાઈ તો પ્રાસને માટે કોઈ દહાડો આવી ખટપટ કરતા નહોતા.

એના શિષ્ય ઘણા હતા, પણ ચાર મુખ્ય હતા જે મોટા કારભાર ઉપર છતે ત્યાગી થઈ ગયા હતા એમ જોષી રણછોડ કહેતો. બે શિષ્યનાં નામ તો આ છે:—અમૃતરામ પંડ્યો ને ડાહ્યાભાઈ સાઠોદરો નાગર. જોષી રણછોડ તો છેલ્લો શિષ્ય. એ રણછોડ જોષીને અને દયારામને પહેલી મુલાકાત થઈ તે આ રીતે:—રણછોડ ચૌદ વર્ષ સૂધી તો બદફેલીમાં કરતો હતો;—ઈશકબાજી કરવી, ગાવાં બજાવવાં, કુક્કડની પેઠે ફરવાં અને બાવાઓના અખાડામાં જઈ માયાપાણી લેવાં—એ કામ કરતો હતો. એક દહાડો ડભોઈમાંના એક અખાડાવાળા વેરાગીએ [જેની પાસ ઘણુંખરૂં તે જતો] પૂછયું કે કેમ દયારામભાઈ કને આવેછે ? ત્યારે રણછોડે હા કહીને પછી તે બે જણા દયારામની પાસે ગયા. ત્યાં સાધુએ પછી દયારામને કહ્યું કે 'યહ લડકા કુછ ગાતા હૈ'—પછી દયારામે કહ્યું કે કંઈ ગા—પછી દયારામની બનાવેલી-માંથી બે ત્રણ ઠુમરીયો રણછોડે ગાઈ સંભળાવી. એથી કવિ ખુશ થઈગયો અને બોલ્યો કે એતો મારા અસલના પડોશીનો છોકરો છે. પછે બીજે દિવસે રણછોડ ત્યાં ગયો ને દયારામે એક પદ આપીને કહ્યું કે એને બેસાડીને સાંજે ગાઈ બતાવજે, પણ અલ્યા તાલીમ લીધી નથી તે કેમ આવડશે ? રણછોડે કહ્યું કે તમારી કૃપાથી સૌ આવડશે. પછી એમ રોજ તે પદ બેસાડે ને ગાય. રણછોડનું ગાણું પોતાનાં જેવું થવા માંડ્યું તેમતેમ દયારામની રણછોડ ઉપર પ્રીતિ વધારે બેઠી અને બીજા શિષ્યોમાં તેને માનીતો કીધો. બાપનાં મરણ પછી લોકોએ દેવાને સારૂ રણછોડને તગાદો કરવા માંડ્યો તેથી તે અહીં તહીં નહાસતો ફરતો હતો, પણ પછી દયારામે લેણદારને સમઝાવી ધીરા પાડ્યા અને રણછોડને કહ્યું કે તારે ને ગીરજાએ મારાં પદો ગાવાનોજ ધંધો કરવો ને એમાંથી જે મળે તેમાંથી થોડું થોડું લેણદારને આપવું. દયારામ સાઠ વર્ષની ઉમ્મરનો હતો ત્યારે રણછોડની ઉમ્મર પંદર વર્ષની હતી. રણછોડ ઔદીચ ટોળકીયો હતો

કવિની ચાકરી મરતાંસૂધી તનમનથી કીધી છે. તે, તેનાં મળમૂત્ર લોહી પરૂ વગેરે ધોતી ને ગભરામણમાં દિલાસો આપતી.

દયારામના સઘળા ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યા વિના તેની કવિતા વિષે અને કવિતાઉપરથી કવિ વિષે વિચાર આપવામાં ઘણી ઘણી ભૂલ થાય માટે, દયારામની કવિતા વિષે યથાસ્થિત મત બાંધવાનું હાલ બની શકતું નથી. તોપણ જેટલું ગુજરાતી કવન મારા વાંચવા તથા સાંભળવામાં આવ્યું છે તેઉપરથી હાલ જે મારા વિચાર બંધાયા છે તે આ પ્રમાણે છે. એના ગ્રંથોમાંના કેટલાએકમાં જાણી વાતનાં જ્ઞાન સાથે વિદ્વત્તા જણાયછે અને કેટલાએકમાં સાધારણ વાતજ દીસેછે. પણ એની ગ્રંથરૂપ ગુજરાતી કવિતામાં ઉંચી પ્રતિની કવિત્વશક્તિ દેખાતી નથી. એની હિંદુસ્થાનીમાં સતસૈ છે તે એનો ઉંચી પ્રતિનો ગ્રંથ છે ખરો. એની છૂટક છૂટક કવિતા પદ ગરબીયો વગેરે જે છે, ‘ઋછી શૃંગારસંબંધી કે નીતિવૈરાગ્યસંબંધી તેમાંની અડધોઅડધ ઘણી સારી છે ને એ છૂટક છૂટક કવિતાનો સંગ્રહ કરી તેને દયારત્નમાળ એવું નામ આપીએ તો તે ખોટું ન કહેવાય. દયારામનાં કવનમાં વિશેષે ત્રણ રસ જોવામાં આવેછે. શૃંગાર, શાંત અને હાસ્ય. દયારામનાં કાવ્યની પ્રસિદ્ધિ માત્ર તેનાં છૂટક કવન અને તેમાં વિશેષે કરીને શૃંગારસંબંધી કવનથીજ છે. દયારામની કવિતા લોકને પ્રસન્ન છે. તેનાં મુખ્ય કારણ આ છે. એકતો તેનું અનુભવી શૃંગારી કવન એટલે સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિસંબંધી અને તે વળી લોકને તરત સમજ પડે તેવા ખુલ્લા શબ્દોમાં અને રાધાકૃષ્ણને નામે એટલે એક પંથ દો કાજ, તેમાં વળી ગાયનમાં ગવાય એટલે પૂછવુંજ શું? દયારામનું શૃંગારકાવ્ય જોકે ઘણું સારૂં છે તોપણ ઘણી ઉંચી પંક્તિનું નથી. એ કાવ્યોથી ચિત્ર પડતાં નથી. એનાં શૃંગારી કાવ્યોમાંનો ત્રીજો ભાગ દરદનો ભરેલો છે ને બાકીનું ઉપરઉપરના ઠાઠનું તાલમેલિયું છે. કવિતાની સરળ રચના તેમ શૃંગારસંબંધી પ્રિયાપ્રીતમનાં ભાષણ અને મધુરાં સુંદર શબ્દો એ ઉત્કૃષ્ટ છે. એનામાં કેટલાએક શબ્દ તેનાતેજ વારે વારે જોવામાં આવેછે. ‘કાળજ કોર્યું ‘તાલાવેલી તંનમાં’ ‘નેન નચાવે, ‘ધીકીયે દાંક્યાં, ‘ચિતની ચેતવણી, ‘ચિતચોરતું’ વગેરે. એ દોષ સામળમાં પણ ઘણો જોવામાં આવેછે તેમ પ્રેમાનંદમાં પણ થોડોક છે. એવી રચનાની કવિતા ગાયનમાં ગવાય ત્યારે તેની અસર કંઈ થોડી નહીં. દયારામની કવિતા પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે પ્રિય લાગેછે. હું દયારામના ધર્મસંબંધી વિચારને બિલકુલ પસંદ નથી કરતો, એને મોટા વિદ્વાનદાખલ માન નથી આપતો, હું એના ક્રોધી તથા અભિમાની સ્વભાવની દયા ખાઉંછઉં તોપણ એની દરદી કવિતાને અને એની તમામ કવિતાની ભાષાને વખાણું છઉં. હિંદુસ્થાની રાગોને ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યાનું માન તે એનેજ આપું છઉં; તેમ એના સુઘડ વિચારો ઉપરથી એને સુઘડજન જાણી હું એને મારા એકાંતના મિત્રવર્ગમાંનો એક માનુંછું. ખરેખર દયારામ ગુજરાતનું મ્હોરૂં હતું. એની વાણી આપણી ગુજરાતી ભાષાનું ભૂષણરૂપ સુંદર અંગ છે ને એની કવિતા એ ગુર્જરી સ્થિતિપ્રદેશમાં થોડીક ભરતીઓટને અધીન, રતાસવાળી તેજ મારતી વહેતી નદી હોય તેવી શોભેછે.

કે જેનું જળપાન કરેથી, જેમાં સ્નાન કરેથી ને જેનાં તરંગ જોવાથી ગુજરાતીઓ પોતાની અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં અથવા અવકાશમાં પ્રેમ-રંગીલાં બની રીઝેછે.

૧૨. ગુજરાતીઓની સ્થિતિ.

મેને ૧૮૫૮ના નવંબરમાં એલફિન્સ્ટન સ્કૂલમાંની આસિસ્ટંટમાસ્તરની નોકરી મૂકી હું ગ્રંથ લખવાના ઉદ્યોગમાં પડ્યો ત્યારથી મને સ્વતંત્ર સ્થિતિને લીધે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળેથી હું આપણા ગુજરાતી ભાઈઓની મનની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થતો જોઉં છઉં—જોઉં છઉં કે એ ફેરફાર સારાંનેમાટે છે ને જેવું સ્ફુરણ દેખાયછે તે પ્રમાણેજ જો વધારો થયાં કીધો તો આપણા ગુજરાતી ભાઈઓનો ઉત્કર્ષ વહેલો - ઘણોજ વહેલો થવાનો. અચંબા જેવું છે કે લોકનાં મન જે, સેંકડો વર્ષ કેવળ જડ રહ્યાં તે એક વીસીમાં ચંચળ થવા લાગ્યાંછે. એ ચંચળતા એકાએક કેમ આવી એ જાણવાની હોંસથી આ નિબંધ લખુંછઉં કે જેમાં મુખ્ય ત્રણ વાતનો વિચાર કરીશકાય.—પહેલો આ કે સેંકડો વર્ષ ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી રહી, તેમાં કંઈ ફેરફાર થયા કે નહીં, ને થયા તો તેની અસર કેટલી થઈ ને રહી; બીજી વાત આ કે એક વીસીમાં કેટલો ફેરફાર ને શાથી થયો; અને ત્રીજી આ કે હવે કેટલો ફેરફાર કેવે પ્રકારે થવાનો સંભવ છે કે જેથી ગુજરાતીઓની ઘરસંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી, નીતિસંબંધી, વેપારધંધાસંબંધી, બુદ્ધિવૃદ્ધિસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી સ્થિતિનો ઉત્કર્ષ વહેલો જોવામાં આવે. એ વિષય ઉપરઉપરથી જોતાં સુલભ લાગેછે પણ તે શાસ્ત્રીય રીતે લખવો દુર્લભ છે—અર્થાત્ એ કામ સમર્થ વિદ્વાનનું છે—હું તો મારે અહીં કિંચિત્ લખી સૂચના કરૂંછઉં.

પહેલું રૂપક.

હિંદુરાજ્યમાં ગુર્જર જન ઉદ્યમના રંગમાં હતા ખરા; પણ તે રંગ વંશપરંપરા દીધ્યાં કરે તેવા પાકા નહોતા. ખૂલતા રંગની મઝા તેઓ લેતા પણ થોડી વારમાં તે રંગ, ઊડી ગયા. દેશના ઉદ્યમનો પાકો રંગ, સઘળા વર્ગના દેશીજનોમાં સાધારણ દેશાભિમાનરૂપી સ્નેહ હોવાથી બનેછે. એ સ્નેહ જાતિભેદને લીધે હોયજ શાનો? રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું અને પ્રજાની સ્થિતિ રૂડી કરવાનું તથા રાજ્યનું ઉત્કર્ષ કરવાનું કામ, માત્ર રાજા, થોડાએક રાજવંશી સરદાર અને વંશપરંપરાથી દરબાર સેવતા એવા વાણિયા પ્રધાનોનેજ માથે; રાજા અને રાજવંશી સરદાર જેઓ રાજ વધારવા અથવા બચાવવાની ખટપટમાં ઘણાખરા તો રાજ્યની બહાર ઘૂમ્યાંકરનારા તેઓનું ધ્યાન યુદ્ધનાંજ વિષયમાં; અને પ્રધાનોનું કામ જમીનની વસૂલ તથા પરરાજમાંથી આવેલી લૂટ ભંડારમાં નાખવાનું અને એ-

માંથી નિત્યનો ખર્ચ કરવાનું તથા રાજાઓની ઈચ્છાને અધીન થઈ તેઓની આજ્ઞા પ્રમાણે નાણું બહાર કહાડવાનું કામ; હવે, પ્રજાની સ્થિતિ સારી કરવાના અને સારી રહે તેવું કરવાના ઉપાયો કામે લગાડવા તરફ રાજા ને પ્રધાન ઠરીને વિચાર શું કરે? તેમ પ્રજામધ્યે બ્રાહ્મણો સદા ધર્મસંબંધી વિદ્યાભ્યાસ કરવાના તથા આચાર પાળવાના અને નિભાવને માટે યજમાન ઉપર આધાર રાખવાના ઉદ્યમમાં; વૈશ્ય, પોતાના ખેતી વેપાર ધંધામાં અને શૂદ્ર ઉપલા વર્ગોની સેવા કરવાના કામમાં રોકાયલા—એ સૌ રાજદરબારી વાતમાં કેવળ અજાણ. રાજાઓ ધર્મ વિષયમાં નિસ્પૃહ અથવા કોઈ શૈવમત તરફનાં અથવા કોઈ જૈનમત તરફના વળણના, પ્રધાનો જૈનમતના, પ્રજામધ્યે કેટલાએક શૈવ ને કેટલાક જૈન એથી જણાયછે કે તે વેળા ન્યાયને માટે માત્ર બ્રાહ્મણનાજ કરેલા મનુસ્મૃત્યાદિક ગ્રંથો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ ગ્રંથો નહીં હોય પરંતુ કંઈ આમાંનું કંઈ તેમાંનું એમ હશે; પણ ઘણું કરીને ચાલતી આવેલી રૂઢિ પ્રમાણે અને પ્રસંગે મનસ્વી ન્યાય ચાલતો હશે. જ્યાં ઉપર કહી તેવી રાજવર્ગની ને પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ ત્યાં રાજ્ય કેમ નીભે! સાડી પાંચસો વર્ષ નીભ્યું એ નવાઈ જેવું છે. આટલાથીજ નીભ્યું કે વચમાં વચમાં કેટલાએક પ્રતાપી રાજાઓએ રાજ વધારવાની ઘેલાઈના જોસ્સામાં આગળ ધસારા કર્યા કીધા ને પોતાના યશના હોકારાથી શત્રુનું ફાવવા ન દીધું; વળી રાજા ને સરદાર ઘણુંખરૂં યુદ્ધમાં રોકાયલા રહેતા તેથી તેઓમાં કુટુંબ કુલેશ ન હોવાથી તેઓનું શત્રુની સામાં પરસ્પર ઐક્ય હતું—પણ જ્યારે જુદા લોકોના જુદી ભાષાના જૂદા ધર્મના અને વધારે જોરાવર મુસલમાનોએ ઉપરાઉપરી હલ્લા કર્યા ત્યારે તેની સામાં એકલા સૈન્યવર્ગથી ટકી શકાયું નહીં. તોપણ, તે બીજા કોઈ પડોશી રાજ્યની કુમક વિના પણ ઘણુંસુધી ટકી રહ્યો એથી ગુજરાતનું શૌર્ય ઉંચી પ્રતિનું ગણાયછે.

કરણઘેલાનું ને અલાઉદ્દીન ખિલજીનું યુદ્ધ થયું એ પ્રસંગ જેવો તેવો નહોતો. એ વેળા પણ લડનારા વર્ગ શિવાય બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય લડ્યા હોય એમ જણાતું નથી.—રે હિંદુનું રાજ જશે ને યવનનું થશે ને એથી હિંદુધર્મની ને સ્વદેશી રાજ્યથી મળતાં સુખની હાનિ થશે એ વિચારથી ઉસ્કેરાઈને પણ લોકોએ (બ્રાહ્મણવૈશ્યે) શસ્ત્રો લેઈ કરણઘેલાને સહાયતા કરી નહીં!

જ્યાં રાજાએ પોતાની પ્રજાને શીખવ્યું નથી કે રાજ્યભક્તિથી આટલા લાભ છે અથવા પ્રજાએ પોતાની મેળે સમજીને રાજાને શીખવ્યું નથી કે એણે પોતાના ને રાજ્યના લાભને અર્થે પ્રજાને આટલી સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ, ત્યાં, રાજ્યનું ક્ષેમ રહેતું નથી—ત્યાં સંકટવેળા રાજા પોતાને કર્મે ચોટેલું કરેછે ને તેના પરાભવનું ફળ રાજા ને પ્રજા બંને ભોગવેછે. જ્યાં પ્રજામાં જાતિભેદ, કુળઅભિમાન ને ધર્મમતાભિમાન એ થકી તડાં બંધાયલાં—જ્યાં એક વર્ગ ધર્મને બહાને બીજાને પોતાના તાબામાં રાખેછે ને એ બીજો અજાણ રહી ભોળા ભાવમાં તાબે થઈ રહેછે ને કુળનોજ ઉદ્યમ કરેછે—જ્યાં વર્ગોમાં પરસ્પર ખાવાપીવાનો ને કન્યા આપવા લેવાનો અટકાવ છે—જ્યાં ધર્મસંબંધી મતભેદ ઘણા હોઈને તે જનમાં પરસ્પર વિરોધ

કરાવેછે—જ્યાં સૌ વર્તમાનનાજ લાભને જોયછે પણ ભવિષ્યના જોતા નથી—જ્યાં સૌ સ્વાર્થબુદ્ધિનાજ દાસ થઈ રહેછે પણ પરમાર્થબુદ્ધિને અનુસરીને વર્તતા નથી—જ્યાં જીવતાં સુખ ભોગવવા ઉપર થોડી ને મૂએ સુખ ભોગવવાના બોધ આપવા લેવાની બહુ કાળજી છે—જ્યાં ગરમ લોહીથી મળતાં ઉંચાં સુખની શુભેચ્છા નથી પણ ઘંડા લોહીનાં સુખથી સંતોષ છે—ત્યાં, ઐક્યની—દેશદાઝની સમજ ક્યાંથી જોવામાં આવે! ઉંચાનીચાના ભેદથી મન મળે નહીં ત્યારે ઐક્યબળસુખ શેનું હોય? જ્યાં સૈન્યવર્ગ અજાણ, કવાયત વિનાનો, ઘેલા જોસ્સાવાળો, તે પોતાના સરદારના પડવાથી કેમ ન વીખરાઈ જાય? એ સર્વ કારણોથી—રૂડું દેશાભિમાન ને રૂડી રાજનીતિ ન હોવાથી અંતે પડેલા મુસલમાનોએ હિંદુરાજ્યનો અંત આણ્યો અને એની સાથે ગુજરાતી હિંદુનું શૌર્ય નિકંદન થયું.*

અલાઉદ્દીનનું ગુજરાતમાં આવવાનું કારણ ભાટ લોકોનાં કહેવા પ્રમાણે ખરૂં હોય તો તેઉપરથી પણ, અભણ વિષયાસક્ત રાજા અને અભણ ઉંડી પોંચ વિનાના ખારીલા પ્રધાન એઓથી થતી રાજની ખરાબી વિષે જેટલું બોલીએ તેટલું ઓછું છે. કહેછે કે કરણઘેલાને માધવ તથા કેશવ એ નામના બે નાગર પ્રધાન હતા ને માધવની સ્ત્રીને રાજાએ લેઈ લીધી હતી અને કેશવને મારી નાખ્યો હતો ને એઉપરથી માધવે દિલ્લી જઈ અલાઉદ્દીનને ગુજરાતમાં આણ્યો હતો. એ માધવ જો વિદ્વાન અનુભવી ને દૂરદર્શી હોત અને તેનામાં દેશાભિમાનથી ઉત્પન્ન થતી સ્વદેશદાઝ હોત તો તે કદાપિ મુસલમાનને બોલાવતજ નહીં. પણ તેણે પેટનો બળ્યો ગામ બાળે તેવું કીધું. અગર વેર લેવાનો જોસ્સો તેનામાં વધી ગયો હતો તો તેણે પોતાનાં બીજાં દેશીરાજની સહાયે, પ્રજા ખવાસજનાનાની સહાયે, સેનની સહાયે પોતાના રાજાને મારી નાખવાની યુક્તિ કરી હોત પણ તેમ ન કરતાં (મૂર્ખઝાઉસને યુક્તિ શું સૂઝે!) મુસલમાનની મદદથી આખાં રાજની ખરાબી કરી ને વળી લોભમાં તે, કરણઘેલાથી ભુંડા એવા અલાઉદ્દીનની તરફથી ગુજરાતમાં વડો પ્રધાન થયો. એ તેનાં હીણ કર્મનો ડાઘ તેનાં નામપર હમેશ રહેવાનો.

ગુજરાતનું હિંદુરાજ્ય† સંવત ૮૦૨ ૧૬૬ વર્ષમાં ગુજરાતનું રાજ વધાર્યું ને આબાદ કર્યું. સોલંકી વંશના અગીઆર પુરૂષે ૯૮૨ થી તે ૧૨૫૫ સુધી—૨૭૩ વર્ષ રાજ કર્યું. એમાં મૂળરાજ, ભીમ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ ને ભોળોભીમ એઓ ઘણા પ્રતાપી થયા છે. એમાં મૂળરાજની પછી ૯૯૭થી તે ૧૦૧૦ સુધી ચામુંડે રાજ કર્યું તેની વખતમાં મુસલમાનો પહેલાવહેલા ગુજરાતના રાજાને સતાવવા લાગ્યા. ૧૦૨૪ માં જ્યારે સુલતાન મહમૂદે સોરઠી સોમનાથ ઉપર સ્વારી કરી હતી ત્યારે ભીમ ઘણી બહાદૂરીથી તેની

* કરણઘેલાની હાર પછી ગુજરાતના રાજવંશીઓમાંના કેટલાએક સાબરમતીની પશ્ચિમ તરફના મુલકમાં ને કેટલાએક મહીકાંઠાઉપર જઈ ભરાયાછે એવું રાસમાળામાં લખેલું છે. તે વખતનાં બીજા રજપૂતોમાંના વંશજોમાં હાલ થોડાકજ ગરાસિયા હશે પણ ઘણાક ખેતી અને કેટલાએક હલકી મજૂરી કરતા થયા હશે એમ સંભવેછે.

† એમાં ત્રણ વંશ થયા તેમાં ચાવડા વંશના સાત પુરૂષે ઈ૦સ૦ ૭૪૬ થી તે ૯૪૨ સુધીમાં—

(ઈ૦સ૦ ૭૪૬ માં) વનરાજે સ્થાપ્યું ત્યારથી તે સંવત ૧૩૫૩ (ઈ૦સ૦ ૧૨૯૭) માં મુસલમાનથી લય પામ્યું ત્યાંસુધી—એ સાડીપાંચસેં વર્ષમાં; પ્રજાનામાં રાજનીતિ પ્રકરણ સંબંધી વિચાર મૂળગો નહોતો ને સૈન્યવર્ગ પોતાનું લડવાનું કામ કર્યો જતો. ચામુંડ ને ભીમ એઓના વખતમાં સૈન્યવર્ગને મુસલમાનોની સામાં ટક્કર લયાં કરવી પડતી ને તેમાં સોમનાથમાં જ્યારે ભીમની હાર થઈ અને એ ગુજરાતી સૈન્યની પહેલીજ હાર થઈ ત્યારે તેથી રજપૂતોના દિલપર શરમથી અને વધારે બળવાન શત્રુના ભયથી ઉંડું જખમ થયું. એ જખમનું વેર લેવાને તેઓ પછવાડેથી સારી પેઠે ઉસંકેરાયા હતા પણ તે તેઓનું ખારીલું ને ઉસંકેરાયલું જોર તેઓથી મુસલમાનો ઉપર ન કહડાયું કેમકે વચમાં ૧૫૦ વર્ષ લગી મુસલમાનોનો ઉપદ્રવ નહોતો. તેઓએ પોતાનું જોર જસભૂખ્યા સિદ્ધરાજ ને કુમારપાળની વખતમાં પોતાની આસપાસનાં દેશીરાજ્યો ઉપર કહાડ્યું ને એથી ગુજરાતનું શૌર્ય કરી તકતકી રહ્યું. પણ તે પાછું ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૨-૯૩ માં શાહબુદ્દિન ઘોરીની સાથે આવેલા મુસલમાનોને દેખીને, અને દિલ્લી વગેરે રાજ્યોની પડતી જોઈને ભોળાભીમ જેવા શૂરા રાજાની સરદારી નીચે તે મથીમથીને બહાર પ્રકાશ્યું તોપણ તે આખરે ઝાંખું થયું. પછી જે કંઈ કંઈ રહેલું તે પાછું એક જમાવ થઈને અલાઉદ્દિનના વખતમાં ગૂલ થતા દીવાની છેલ્લી ચીનગારીની પેઠે બહાર નીકળી ગયું, ને હિંદુરાજનો દીવો ગૂલ થયો! ઉપલાં પૃથક્કરણથી જણાયછે કે ગુજરાતનું શૌર્ય ગમે તેવું હતું તોપણ તે પરદેશી મુસલમાનના જોર આગળ ટકીશકતું નહીં;—પોતાના દેશ/ જાતભાઈનીજ સાથે લડવામાં ઉંચું રહેતું. કારણ આમ જણાયછે કે અટક બહાર જવાની બંધીથી ગુજરાતીઓ પરદેશી રાજનું જોર જાણી શકતા નહીં; તેમ પોતાનામાં જાતિભેદને લીધે સૈન્યવર્ગ શિવાય બીજા વર્ગોમાં દેશદાઝથી ઉત્પન્ન થતું શૌર્ય નહોતું.

સામાં લડ્યો હતો. ૧૦૩૦માં સુલતાન મહમુદ પોતાનાં વતનમાં મૂઓ ત્યારપછી તેના વંશજો પોતાના પડોશી રાજાઓ સાથે લડવામાં અને પોતાનાં રાજ્યમાં થયલા બખેડા સમાવવામાં રોકાયાને લીધે તેમાંના કોઇથી હિંદુસ્થાનમાં આવવાનું બન્યું નહોતું ને તેથી ગુજરાતમાં ૧૦૨૪ થી તે ૧૧૭૮ સૂધી (૧૫૪ વર્ષ સૂધી) ઝનુની મુસલમાનોની તરફનો ઉપદ્રવ નહોતો. એ ગાળામાં ને વિશેષ કરીને સિદ્ધરાજના ૪૯ વર્ષનાં રાજ્યમાં ગુજરાત આબાદીની ટોચે ચડ્યું. સિદ્ધરાજે પડોશના રાજાઓ ઉપર સ્વારી કરીને ઘણા જય મેળવ્યા. એણે રાજને વધાર્યું ને આબાદ કર્યું. પ્રજાને સુખી કરી અને શહેરો ને કિલ્લા દહેરાં વગેરેથી સણગાર્યાં. ભોળાભીમે, કનોજના રાજાના પક્ષમાં રહીને ઘણીવાર દિલ્લીના પૃથુરાજની સામે અને પછી મુસલમાનની સામે લડીને પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ૧૧૯૩ની પાણીપતની હારથી દિલ્લીનું સૌથી મોટું રાજ લય પામ્યું ને બીજાં ઘણાંકની પડતી દશા આવી. તેમ ગુજરાતનું રાજબળ પણ છેક ઘટી ગયું. ભોળા ભીમના રાજના છેલ્લા વખતમાં મુસલમાનની ફોજ ગુજરાતમાં ઘણેખરે ઠેકાણે હતી. એ રાજની પછી વાઘેલા વંશના ચાર પાંચ પુરુષોએ ૧૨૯૭ સૂધી રાજ કર્યું તેમાં છેલ્લા કરણઘેલાથી દિલ્લીના અલાઉદ્દીનની સામાં ટકાયું નહીં ને એણે ગુજરાતનાં રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

ધર્મસંબંધી શૈવ અને જૈન એવાં બે મત ચાલતાં. જોકે વનરાજ જૈન સાધુને ઘેર ઊછર્યો હતો અને તેના તથા તેના વંશજોના દરબારમાં જૈન વાણિયાઓનો* કારભાર હતો તોપણ શૈવઉપર જુલુમ નહોતો; ઊલટો એઓને ઘણો આશ્રય મળતો. સોલંકી વંશના મૂળરાજ ને ભીમ એ બે શૈવ હતા. સિદ્ધરાજ† જૈનમતના સાધુઓની વાતો સાંભળતો પણ ધર્મસંબંધી કોઈ પણ મત માનવામાં તેનો આગ્રહ નહોતો. વનરાજથી માડીને તે સિદ્ધરાજના વખત સુધી બ્રાહ્મણો ને જૈન સાધુઓ વચ્ચે તકરાર ચાલ્યાં કરતી હતી; પણ તેની અસરમાં ઘણી વેળા શૈવનું ને કોઈ કોઈ વાર જૈનનું રાજાઓ આગળ વધારે ફાવતું. લડાઈઓની ખટપટ્યો અને પ્રજાને નારાજ કરવાથી રખેને રાજ્યમાં બખેડો થાય ને વસ્તી ઘટે એ ધાસ્તીથી રાજાઓ ધર્મમતવિષે બેદરકાર રહેતા. પણ કુમારપાળના‡ વખતમાં જ્યારે ખટપટી ને કળવકળિયા હેમચંદ્ર|| નામના જૈન આચાર્યના યુક્તિપૂર્વક શ્રમથી કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યું, ત્યારથી એક બે શિવા[illegible] ઘણા રાજા જૈનમતના હતા. રાજાઓનો ધર્મમત બદલાયાથી પ્રજામાંનાં કેટલાએક શૈવો જૈન થયા પણ એમાં બ્રાહ્મણોની § સંખ્યા જૂજ હતી. કુમારપાળ પછીના વખતમાં બ્રાહ્મણોનું** જોર છેક નરમ પડ્યું હતું. બ્રાહ્મણ ને બીજા શૈવવર્ગમાં તો રોટીબેટીનો વહેવાર નહીં પણ બીજા વર્ગમાં તેમ નહોતું—શૈવ ને જૈન વાણીયાઓમાં બેટીનો વેહેવાર હતો તે આમ માલમ પડેછે કે હેમચંદ્રનો†† બાપ શૈવ હતો ને તેની મા જૈન હતી. વળી બ્રાહ્મણોમાં અને વાણિયાઓમાં જેટલી હાલ છે તેટલી ન્યાતિયો નહોતી.

વિદ્યાપ્રસાર પણ સર્વ પ્રજામાં નહોતો. બ્રાહ્મણો ને જૈન સાધુ વચ્ચે ધર્મસંબંધી વાદ ચાલતો તેને અર્થે અને પોતપોતાના મતના પ્રસારને અર્થે સંસ્કૃતમાં ને તે વેળા ચાલતી

* પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શુદ્ર એ ચાર જાતિ હતી પણ બૌદ્ધધર્મનાં પ્રબળથી બ્રાહ્મણ શિવાય ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ બે જાતિના મોટા ભાગે તે ધર્મ કબૂલ કર્યો હતો પણ પાછું જ્યારે વેદાંત ને શિવભક્તિનું પ્રબળ થયું ને બૌદ્ધધર્મની પડતી થઈ ત્યારે ક્ષત્રી વૈશ્યવર્ગમાંના કેટલાએક પાછા શૈવ થયા ને કેટલાએક બૌદ્ધધર્મનો જૈનમત રાખી રહ્યા. શુદ્રને તો ધર્મ હોયજ શાનો. ને તે કરતાં હો તો તેઓની પણ પેલાઓના જેવીજ સ્થિતિ જાણવી. રજપૂત પ્રથમ ક્ષત્રી પણ પછી બૌદ્ધ થયલા ને ફરી પાછા શિવ—વિષ્ણુમત માનનારા ને કેટલાએક જૈનમત માનનારા થઈ રહ્યા.

† ઈ૦સ૦ ૧૦૯૪ થી તે ૧૧૪૩ લગી.

‡ ઈ૦સ૦ ૧૧૪૩ થી તે ૧૧૭૪ લગી.

|| ઈ૦સ૦ ૧૦૮૯માં જન્મ્યો ને ૧૧૭૪માં મૂઓ.

§ એ વખત તો જૂજ પણ બૌદ્ધના પ્રબળ કાળમાં સર્વ સંખ્યાના પ્રમાણમાં થોડા એવા કેટલાએકે જૈનમત સ્વીકારેલું ખરૂં તેમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ૫૦૦૦ હતા (કવિ દલપતરામનો જ્ઞાતિનિબંધ જોવો.)

** ભોળાભીમની વખતમાં જૈનનું જોર એટલું હતું કે ઘણાંએક શ્રાવક ગૃહસ્થે આબુ ઉપર શિવ કૃષ્ણનાં દેહેરાં ખસેડીને ત્યાં પારસનાથનાં દેહેરાં બંધાવ્યાં હતાં.

†† એ છોકરાને તેની માએ તેના બાપની ગેરહાજરીમાં જૈન સાધુને ત્યાં ભણવા મુક્યો હતો. બાપે જાણ્યું ત્યારે તે ઘણો ચીડાયો પણ પછી તે સાધુના સમજાવ્યા ઉપરથી સમજી ગયો ને તેણે હેમચંદ્રને મુડાવા દીધો.

અપભ્રંશ—ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાંક પુસ્તકો થયાં છે. પણ કાવ્યસંબંધી કે તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી કે રાજનીતિસંબંધી કે ઈતિહાસસંબંધી એકાદું પણ સમર્થ પુસ્તક થયું હોય તેવું જણાતું નથી. જો કે સંસ્કૃતમાં કેટલાંએક ને હિંદી કાવ્યનાં કેટલાંએક ઈતિહાસરૂપ પુસ્તકો થયાં હશે તોપણ તે વેળા સર્વ પ્રજામાં બોલાતી જે અપભ્રંશ અથવા એકાદી રીતની ગુજરાતી ભાષા તેમાં ઘણાં પુસ્તકો* થયાં જણાતાં નથી. બ્રાહ્મણ ને જૈન સાધુ શિવાય વાણિયા તથા બીજી થોડીક ન્યાતમાં નામુંઠામું સારી રીતે લખવું ને વ્યવહાર ઉપયોગી હિસાબ જાણવા એટલુંજ ભણતર હતું. વ્રજલાલ શાસ્ત્રિ ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં કેટલાંએક જૂનાં ગુજરાતી પુસ્તક વિષે તેઓનાં નામ ને સંવત આપી બોલેછે પણ તે સંવત જોતાં તો તે સઘળાં હિંદુરાજ્યની સમાપ્તિ પછી લખાયલાં છે. એમ સાફ કહી શકાયછે.

શિલ્પ (ઈમારત બાંધવાનું) કામ ને તક્ષણ (કોતરવાનું) કામ એમાં કારીગરોએ ઘણી માહિતી મેળવેલી એમ આપણે ડભોઈ ઝંઝુવાડાના કિલ્લા, સિદ્ધપોરનો રુદ્રમાળો ને આબુ ઉપરના દેહેરાં તળાવ વગેરે કામો જે હાલ છે તે ઉપરથી કહી શકીએ છીએ. ખેતી અને બીજા ધંધા તે વખત પ્રમાણે સારી પેઠે ચાલતા હશે, વહાણનો વેપાર ઘણોજ થોડો બલકે નહીં જેવો હશે અને ઘરસંસારને નીતિસંબંધી હાલત હમણાના જેવીજ હશે એવું હિંદુરાજના ઈતિહાસો વાંચવાથી અનુમાન થાયછે—તેમ જ્યાંસૂધી રાજ્યની આબાદાની હતી ત્યાંસુધી લોકનાં ગુજરાનસુખસંબંધી હાલત સારીજ હોવી જોઈએ.

મુસલમાની રાજ્યમાં† ગુજરાતી લોકની હાલત જે પાછલાં હિંદુ રાજ્યમાં બગડવા માંડી હતી તે પ્રથમતો પૂરી બગડી. ધર્મ વધારવાના અને દેશ જીતી ધન એકઠું કરવાના જોસ્સાની ધલછામાં ઝનુની મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી ગુજરાતીઓ છેક હલકા પડી ગયા—રાજાને

---

* શાસ્ત્રિ વ્રજલાલ કહેછે કે અપભ્રંશ ભાષામાં ભાટ ચારણાદિ માગણ લોકોએ રાજાઓના રાસા લખ્યા છે, ને હેમચંદ્રે તેના જૂજ નમુના પણ આપ્યા છે. શાસ્ત્રિયો આજપણ પ્રાકૃતને ધિક્કારેછે તો તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા ચાલતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય? ને જેમ હાલ વાણિયા વગેરે લખી શકેછે તેમ તે વખતના વાણિયાઓએ ગોરજી થયા વિના પુસ્તક લખ્યાં હોય એમ સંભવતુંજ નથી. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ કર્યું (ઈ૦સ૦ ૧૧૧૨) અને દ્વ્યાશ્રય એનો પ્રારંભ કર્યો જેના હેમચંદ્રનું (૧૧૭૪ માં) મરણ થયા પછી કોઈ જૈન સાધુએ ૧૩૧૨ માં પૂરો કર્યો તે. તથા પ્રબંધચિંતામણી જે તેના કર્તાએ ૧૩૬૧ માં પૂરો કર્યો તે અને કુમારપાળચરિત્ર એટલાંજ પુસ્તકો જાણવામાં આવ્યાં છે. દ્વ્યાશ્રય ને પ્રબંધચિંતામણી સંસ્કૃતમાં છે ને કુમારપાળચરિત્ર સંસ્કૃત તથા ગુજરાતીમાં છે.

† મુસલમાની રાજ્યથી થયલા લાભમાં મોટા આ છે. કે તેઓનું આ દેશમાં જાયું રહેવાનું હોવાથી દેશના ઉદ્યમનું ફળ જે સંપત્તિ તે અહીંજ રહી. ઘણીએક ઈમારતો શોભા આપેછે. પણ જૂની હિંદુના રહી ને નવી થઈ હોત તો શોભા વધારે હોત. નવી ઈમારતોની કારીગરી જોઈ હું ખુશ થાઉંછું પણ પછી જૂનીના વિચારથી તરતજ દલગીર થઈ જાઉંછું. ફારસી વિદ્યા ને ઉર્દુ ભણતર નવાં દાખલ થઈ પસર્યાં, ગાયનવિદ્યા સારી પેઠે એઈ અને મોજમઝાના સાધનો કેટલાંએક નવાં દાખલ થયાં.

વધારવાની અને અટકાવવાની તજવીજમાં સુલતાનો ને નવાબો લશ્કરને વધારે મદદ આપતા ને તેનો બોજો હિંદુ રૈયત ઉપર નાખતા. તેઓ પોતાના જાતભાઈઓની એકતરફી કદર કરતા ને હિંદુ વિષે બેદરકાર રહેતા તથા તેઓના ધર્મને ખલેલ પહોંચાડતા. તેઓ સુથાર કડિયા ચીતારાઓની પાસે વેઠે કામ કરાવતા અને ખેડુત સાહુકારોને ઓ લુટ્યા ઓ લૂટ્યા એવી ધાસ્તીમાં રાખતા—એ કારણોથી હીંદુઓનાં મન બિલકુલ ચગદાઈ ગયાં ને એથી તેઓ ખૂણે ભરાઈ રહેતા થયા.

જ્યારથી મુસલમાને ગુજરાત લીધું ત્યારથી રજપૂત ક્ષત્રી વર્ગનો તો લોપ થયો, એટલે પછી રાજદરબાર સેવતું કોઈ હોયજ શાનું? બ્રાહ્મણોનું જોર તો હતુંજ નહીં ને જૈનધર્મલોકોનું જોર હતું તે તૂટી ગયું. બ્રાહ્મણોને રાજ્યાશ્રય ન મળવાથી તેઓ સંસ્કૃત વિદ્યાઉપરથી મન ઊઠાડી માત્ર વૃત્તિ તથા આચાર સાચવતા થયા અને બીજી ન્યાતિના સૌ પોતપોતાના ધંધામાં તત્પર રહેતા થયા. વળી મુસલમાનથી આપણા ધર્મને આંચ લાગશે તે ધાસ્તીથી, લોક અહીં તહીં વેરાઈ ગએથી અસલના જથા તૂટી ગયા તેથી તેઓએ પોતપોતાકો ધર્મ રાખ્યો હશે એવી પતીજ ગએલી તેથી અને મનને કંઈ પણ ધર્મસંબંધી ખટપટની ચંચળતા તો જોઈએ એ કારણોથી આચારવિચારની સરસાઈમાં ન્યાતીઓ વધી ને તેમાં સખત બંધીઓ થઈ. સૌ પોતપોતાની ન્યાતોમાં જમવા જમાડવામાં સંતોષ માનતા થયા ને એવુંજ સમજવા લાગ્યા કે જનમ લીધાનું સાર્થક ક્યારે કે ન્યાતમાં વરા ને લાણાં કરીએ ત્યારે.

ગુજરાત જીતાયા પછી દિલ્લીના બાદશાહની તરફથી અમલદારો નેમાતા. એઓનાં ૫૦ વર્ષના અમલમાં ગુજરાતમાં ઠામઠામ બંડો થતાં ને તેથી લોકના જીવ ઠરીઠામ પડતા નહીં. એ અમલદારમાંનો છેલ્લો જે ઝફરખાં તેણે દિલ્લીના રાજની અંધાધુંધીનો લાભ લેઈને મુજફ્ફરશાહ એ નામ ધારણ કરી ગુજરાતમાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. (ઈ૦ સ૦ ૧૪૦૭). એ વંશના તેર જણે ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૨ સૂધી રાજ્ય કર્યું તેમાં તેઓએ હિંદુ રૈયત ઉપર ઘણો જુલમ ગુજાર્યો. તેઓએ, હિંદુરાજાઓ* સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવી મુસલમાન કર્યા, કેટલાએક લોકને† પણ જબરદસ્તીથી વટાળ્યા ને દેહેરાં ભાંગી તેજ ઠેકાણે મસીદો બંધાવી. તેમ પ્રજા પણ રખેને જાણશે તો સત્તાધારી લૂટી લેશે એ ધાસ્તીથી પોતાના જીવનગાળા વિગેરે કરામાંના અથવા ભોંયમાંના સંચામાં સંતાડી રાખતી. તે સારૂં લૂગડું ઘરેણું પહેરી સરિઆમમાં ફરી શકતી નહીં ને બૈરાંઓએ બહાર નીકળવું એતો ન ચાલતાનુંજ ને ઘણી સાવચેતીનું હતું.

હિંદુપ્રજા જે બહાવરી ને પછી નીરાશ બની છેક બેશુદ્ધ જેવી પડી રહેતી હતી તેણે

* મહમદ બેગડાએ ઈ૦ સ૦ ૧૪૭૨માં જૂનાગઢના મંડળીક રાજાને હરાવી મુસલમાન કર્યો ને એથી કાઠિયાવાડમાં મુસલમાન ધર્મ પસર્યો.

† એઓ આજ ખોજા મેમણ શેખડા વગેરેને નામે ઓળખાયછે. વટલેલા રજપૂતો જેઓ હિંદુની ઘણીક રીત રાખી રહ્યાછે તેઓ મોલેસલામ કહેવાયછે.

વચમાં વચમાં રાજધાનીના ફેરફારથી પાછું જરા ઉંચું ડોકું કરી ચૈતન બતાવવા માડ્યું અહમદશાહે પાટણને ટાળી અમદાવાદ રાજધાની કરી (ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૧) અને મુજફ્ફરશાહ બીજાના અને અહમદશાહ બીજાના વખતથી (૧૫૧૫* તથા ૧૫૪૩) સુરતમાં વસ્તી થઈ ને વધી ત્યારેથી લોકો નવાં ઘર માંડવાની ને નવા ઉદ્યોગ ખોળવાની ખટપટમાં પડ્યા.

ઈ૦સ૦ ૧૫૭૨-૭૩થી ગુજરાતમાં મોગલાઈ શરુ થઈ. અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાંના વખતમાં હિંદુપ્રજા સર્વ રીતે સુખી હતી. વટલવાની ને દેહેરાં ભાંગવાની ધાસ્તીથી તેઓ નચિંત હતા તેમ અકબરના દરબારી કારભારી રાજા ટોડરમલની ઉંડી પહોંચને ઉંચી કાબેલિયતથી મુલખની વેહેંચણ થઈ; જમીનના જે દર બંધાયા તેથી દેસાઈ ખેડુતની પણ સ્થિતિ સારી થઈ. અમદાવાદ, ખંભાતમાં ધંધા કારીગીરી વધ્યાં અને સુરતમાં † વેપાર બહોળો ચાલ્યો. એ સ્વસ્થ સ્થિતિ ૯૦ વર્ષ રહી. એ પછી ઔરંગજેબે હિંદુપ્રજા ઉપર જુલમ કરવા માંડ્યો. એના વખતમાં શિવાજીએ બે વખત સુરત લૂટ્યું પણ એ લૂટથી પડેલી ખોટ વેપારને યોગે પૂરી પડી. ઔરંગજેબ પછી દિલ્લીના પાદશાહ કમજોર થયા ને નવાબો તેઓની સત્તા ન માનતાં સ્વતંત્ર જેવા થઈ રહ્યા. એમ થવાથી એઓને પોતાના રાજની આબાદાની રાખવાની હોંસ અને રૈયતને સુખી રહેવાની આશા હતી. પણ નસીબ ચાર ડગલાં આગળનું આગળ.—ઔરંગજેબના મરણ પછી મરેઠાઓની ચડતી થઈ હતી ને શાહુરાજાનો સેનાપતિ ખંડેરાવ ડાભાડે ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં લૂટફાટ કરી રહ્યો હતો. અમદાવાદની નવાબીની ભાંજગડમાં મુસલમાનો માંહોમાંહે લડ્યા—તેમાં મરેઠાઓએ તરફેનોને મદદ કરી ને પછી એઓ પણ માહોમાંહે લડ્યા તેથી ગુજરાતની પાછી પડતી થઈ; રાજમાં ફેરફાર આટલો થયો કે ઈ૦સ૦ ૧૭૩૧ માં પિલાજી ગાયકવાડે પોતાનું નવું રાજ્ય કર્યું ને ઈ૦સ૦ ૧૭૫૫ માં અમદાવાદનાથી મુસલમાનની હાકમી ગઈ ને મરેઠાઓ‡ સત્તાધારી થયા.

મુસલમાની રાજમાં જૂદી જૂદી વખતે થયલા ફેરફારના સંબંધમાં હિંદુઓની સ્થિતિ વર્ણી અને તેમાં ભાસ કર્યો કે શૌર્યની વાતમાં કોઈ ગુજરાતી બહાર પડ્યો નથી—રે ૧૭૨૦ પછી ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં બખેડા મચી રહ્યા હતા તેમાં પણ કોઈ ગુજરાતી જૂના રાજવંશી કુળમાંના કોઈએ અથવા કોઈ બીજા શૂરા ગુજરાતીએ આખું મારી ગુજરાતનો થોડોક ભાગ પણ પોતાનો ન કરી લીધો! ખરેખર ગુજરાતનું શૌર્ય જે કરણઘેલાની સાથે સુતું તે ફરી જાગ્યુંજ નહીં— કેટલાક શખસે અહીં તહીં જોર બતાવ્યાં છે. પણ તે યુક્તિ ને સાહિત્ય વિનાનાં એટલે તે તેઓને પોતાને ને દેશને શો ફાયદો કરે?

---

* સુરતનો કિલ્લો બંધાયાની તારીખ હિજરી ૯૨૯-૯૪૧-૯૮૪ એટલે એમ જૂદીજૂદી મળેછે. ગવરનર ડંકન તો ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૩નું વર્ષ આપેછે.

† એ વખત ફિરંગી—અંગ્રેજ—વલંદા વગેરેની સાથે એ દેશનો ધમધોકાર વેપાર ચાલતો.

‡ પેશવા તથા ગાયકવાડ એ બંનેના સૂબા અમદાવાદમાં રહેતા ને મહાલની ઊપજ અર્ધોઅર્ધ સરખી રીતે વહેંચી લેતા.

ગુજરાતીઓની ધર્મસંબંધી સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણોએ પોતાનો સંસ્કૃત ભણવાનો ઉદ્યોગ છોડી દીધો હતો ને તેઓ યજમાન ઉપર આધાર રાખી આળસુ થઈ રહ્યા હતા તોપણ તેમાંના કોઈ કોઈ ભણીને પોતાના ટોળાંનાં સંપ વડે પોતાના યજમાનો જે પોતાના રોજગારની કાળજીમાં રહેતા તેઓના ઉપર દોર ચલાવતા એવું અને ન્યાતિયોની સંખ્યા વધી એ ઉપર કહ્યું છે. પણ તે શિવાય મોટો ફેરફાર આ થયો કે વલ્લભાચાર્યના* પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજીએ ગુજરાતના ઘણાક વાણિયા કણબી વગેરેમાં પોતાના બાપનો ચલાવેલો ધર્મ માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો (સંવત ૧૬૦૦ ઈ૦સ૦ ૧૫૪૪ પછી). મુસલમાનના આવ્યા પછી બ્રાહ્મણ શિવાય બીજા વર્ગમાં ઈશ્વરભક્તિનું સાધન રહ્યું નહોતું; તેમ આચારવિચાર પણ નિયમિત નહોતો કેમકે કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં પડેલું ને સૌ પોતપોતાની કાળજીમાં હતા. એ વર્ગને ઠરીઠામ થતાંસૂધીતો ધર્મની જરૂરીયાત લાગી નહીં પણ ઠરીઠામ પડ્યો ને કામ કાજે લાગ્યો એટલે તેને ધર્મની જરૂર પડી. છેક રાની માણસને ધર્મની લાગણી હોતી નથી પણ દુનિયાદારીમાં પડેલા એવા ઉદ્યોગી જનને ઈશ્વરસંબંધી કંઈ ઓળખની જરૂર લાગેછે. કોઈ પણ રીતની ઈશ્વરભક્તિ વિના તેઓને પોતાની દુનિયાદારીની આફતમાં કરાર વળતો નથી ને ઉદ્યમમાં ઉમંગ રહેતો નથી. એવી હાલતમાં આવેલાઓ જે કંઈ નવું દેખેછે તે ઝડપીલેછે. બ્રાહ્મણનો ધર્મ સઘળો સંસ્કૃતમાં રહેલો તેથી અને બ્રાહ્મણોમાંથી વિદ્યા ઘટીગયલી તેથી અને જૈન સાધુઓ પણ પોતાના ઉદ્યમમાં નરમ પડી ગયલા તેથી કેટલાએક લોક આચાર સુઘડાઈ ને મંદિરનાં ઠાઠ જોઈ વલ્લભભક્તિના ભાવિક થઈ રહ્યા. કેટલાએક જૈન વાણિયાઓ શૈવ થયા હતા તે પણ વલ્લભમતથી મોહ પામીને કંઠી બાંધતા થયા.

મુસલમાની રાજ્યમાં પ્રાકૃતભાષા ઠામઠામ† એડાવા માંડી. એથી સર્વ લોકમાં ગ્રંથ સાંભળવાનો ને વાંચવાનો શોખ થવા માંડ્યો. જો કે બ્રાહ્મણો સંસ્કૃત ભણતા નહોતા

---

* વલ્લભાચાર્યનો જન્મ સંવત ૧૫૩૫ (ઈ૦સ૦ ૧૪૭૯) માં થયો અને તેનું મરણ સંવત ૧૫૮૭ (ઈ૦ સ૦ ૧૫૩૧) માં થયું. તેણે શિકંદર લોદીના વખતમાં પોતાનું મત પ્રગટ કરી ફેલાવવા માંડ્યું. વિઠ્ઠલનાથજીનો જન્મ સંવત ૧૫૭૨ માં થયો. એ વિઠ્ઠલનાથજી ગુજરાતમાં આવ્યા હતા તેમાં પ્રથમ સંવત ૧૬૦૦ માં પછી ૧૬૧૩ માં પછી ૧૬૨૦ માં પછી ૧૬૨૩ માં. અકબરે ૧૫૭૨ માં ગુજરાત લીધું તેની થોડીએક અગાઉ ગુજરાતમાં વલ્લભમત દાખલ થયો. વલ્લભાચાર્યનો બાપ લક્ષ્મણ ભટ તેલંગ દેશના કાંકરવ ગામમાં રહેતો હતો.

† મુસલમાની રાજ્યમાં ગુજરાતીમાં થયલા ગ્રંથોમાંના કેટલાએક વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પોતાના નિબંધમાં જણાવ્યા છે. તેમાંના જાણવા જોગ કેટલાએક નીચે પ્રમાણે છે. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ સંવત ૧૪૫૦ (ઈ૦સ૦ ૧૩૯૪); ગીત ગોવિંદ અથવા અષ્ટપદીની ટીકા ચરોતરના ભેટાસી ગામમાંના રૂડજી નામના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણે લખેલી; કાદંબરીની વાત ઉપર કાવ્ય ને દશમસ્કંધ એ બે ગ્રંથો પાટણના કવિ ત્રવાડિ ભાલણના; સિદ્ધપુરના ભીમ કવિની હરિલીલા ને હરદેવ કવિનું સ્કંદપુરાણ વગેરે.

નરસિંહ મેતો સંવત ૧૫૦૦ માં; અખોભગત, પ્રેમાનંદ, સામળભટ, વલ્લભભટ એ સંવત ૧૭૦૦ થી તે ૧૮૦૦ લગીમાં હતા.

તોપણ તેઓ સંસ્કૃતના નામ ઉપર વારી જઈ પ્રાકૃતને ધિક્કારતા. પણ જ્યારે એમાંના કેટલાએક એ નિંદાની દરકાર ન રાખતાં પોતાના જોસ્સાનું વલણ પ્રાકૃત તરફ કર્યું ત્યારે તેઓના વર્ગીઓ પણ પછવાડેથી પ્રાકૃત ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા. ગુજરાતમાં હિંદુરાજ્યમાં ગ્રંથભાષા સંસ્કૃત હતી અને બોલવાની દેશભાષા અપભ્રંશ ગુજરાતી હતી એવું ઉપર જણાવ્યું છે. જોકે અપભ્રંશ ભાષામાં જૂજ ગ્રંથો રાજાઓના રાસાઓના છે તોપણ તે ભાષાવિદ્યા રૂડી ખેડાયલી નહીંજ. મુસલમાની રાજમાં સંસ્કૃત વિદ્યાનો અભ્યાસ તૂટી ગએથી કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ પણ ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રંથ લખવા માંડ્યા પણ ગ્રંથના વાંચનાર બ્રાહ્મણ થોડા ને થોડાજ બ્રાહ્મણો પ્રાકૃત લખનારા અને બીજા વર્ગમાં લખવા વાંચવાનો અભ્યાસ નહીં તેથી ગદ્યગ્રંથ ઉપર ઝાઝું ધ્યાન ન આપતાં અભણ યજમાનોને પ્રસન્ન કરવાને બ્રાહ્મણોએ કવિતારૂપ ગ્રંથ કર્યા.

સને ૧૭૫૫ થી ૧૮૧૮ લગી મરેઠાઓએ અમદાવાદમાં અમલદારી કરી તે ૬૩ વર્ષના દરમિયાનમાં પણ પેશવા, ગાયકવાડ, અંગ્રેજ વગેરેનાં ટંટાથી ગુજરાતમાં સ્વસ્થતા નહોતી. પ્રજા નિર્ધન થઈ ગઈ હતી પણ તેની સ્થિતિમાં ધર્મસંબંધી એક મોટો ફેરફાર આ થયો કે ગુજરાતના કેટલાએક કોળી, કણબી, ગરાસિયા અને બીજા કેટલાએક ધંધો કરનારા, સ્વામિનારાયણનાં* મતને માનતા થયા.

સ્વામીનારાયણે પ્રથમ તો મૂર્તિ ન પૂજવી પણ જ્ઞાન વધારવું એવો બોધ ચલાવ્યો. પણ તેમાં તેનું ન ફાવ્યું. તેણે ઘણી ઘણી તજવીજથી બ્રાહ્મણોને પોતાના મતના કરવાનું કર્યું પણ તેઓ તેના ન થયા. એ રીતે ધર્મ ચલાવવાની ધિલાઈના જોસ્સાવાળાએ પોતાનું કંઈ ફાવ્યું નહીં એમ જોઈ કોઈ પણ રીતે પોતાનું ટોળું વધારવાની કોશેશ કીધી ને અંતે મૂર્તિ સ્થાપના કરી પોતાને પરમેશ્વર મનાવી ભાગવતને મુખ્ય કર્યું. એ ઉપરથી જોતાં માલમ પડેછે કે ગુજ[illegible]ઓમાં [illegible] હોવાથી તેમ સુસંગતિથી મળતા સુવિચાર ઘણા ન હોવાથી તેઓનું મન ઠાઠમોહિની ઉપર વધારે દોડતું અને મત ફેલાવનારાઓએ ગુજરાતીઓના ભોળાભાવનો લાભ લેઈ તેઓને ગમતું મત તેઓને આપ્યું.

ઈ૦સ૦ ૧૩૫૩ થી તે ૧૮૦૦-૧૮૧૮ લગીમાં હિંદુઓની સ્થિતિવિષે ઉપસંહારરૂપે આટલું જણાયછે:—ન્યાતની સંખ્યા વધી તેથી ગુજરાતીઓના સંપમાં તૂટ પડી. સંસ્કૃત વિદ્યા ગઈ તેમાં કંઈ નુકસાન નથી—કારણ કે ભણનારને માટે હજીપણ સંસ્કૃતમાં જેવાં જોઈએ તેવાં પુસ્તક છે. એ ન ગઈ હોત તો બ્રાહ્મણોનું જોર કદી ઘટત નહીં. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તો રાજા ને પ્રજા સર્વે સંસ્કૃત ભાષા ભણતા પણ પછવાડેથી પ્રજાના મોટા ભાગની ભાષા પ્રાકૃત થઈ ને સંસ્કૃત માત્ર બ્રાહ્મણોની રહી. સંસ્કૃતમાં સર્વ ગ્રંથની જાણ ને તે પ્રજાને દુર્લભ તેથી પ્રજાનો મોટો

---

* એનો જન્મ સંવત ૧૮૩૭ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૯મે (ઈ૦સ૦ ૧૭૮૦) માં થયો ને તેનું મરણ સંવત ૧૮૮૬ (ઈ૦સ૦ ૧૮૨૯ના ઓક્ટોબર) માં થયું. [illegible]ભાગે તીર્થ કરતાં ગુજરાતમાં આવી રામાનંદસ્વામી પાસે પરમહંસ દીક્ષા લેઈ સહજાનંદ નામ ધારણ કર્યું. એણે પોતાના ગુરુભાઈ મુક્તાનંદની સહાયતાથી નવો માર્ગ ચલાવ્યો.

ભાગ કેવળ પરાધીન થઈ રહેતો. પ્રાકૃતની પ્રવૃત્તિ થએથી અભણ બ્રાહ્મણ ને અભણ વાણિયા વગેરેનું દેશભાષાપ્રત્યે ઐકય થવા માડયું. જો કે પ્રાકૃત ગ્રંથ મુસલમાની રાજમાં ઘણા બ્રાહ્મણો નહોતા વાંચતા તોપણ આજ હવે તેઓ ખુશીથી વાંચતા થયા છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ લખાવા મંડાયા હતા તો સોનીએ પણ ગ્રંથ કર્યા ને સોનીના ગ્રંથે એટલું જોર માર્યું છે કે કેટલાક પાખંડમતમાં આંધળા થયલાઓને તેણે સરળ માર્ગ બતાવ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ લખવાનો ચાલ નહોત તો વ્યવસાયવાળો, ને શ્રીમંત સોની કેમ સંસ્કૃત અભ્યાસ કરત, કયારે ભણી રહત ને ક્યારે ગ્રંથ કરત?

ધર્મસંબંધી વિષયમાં બ્રાહ્મણ જેવા દુરાગ્રહી કોઈજ નહીં. એઓએ રાજના જુલમને લીધે કે રાજના ફેરફારને લીધે કે બીજી પ્રજાની દેખાદેખીથી કે દ્રવ્યના લોભે પણ પોતાનો શૈવમાર્ગ ન છોડયો. તેઓનું મન વલ્લભમત્તથી કે સ્વામીનારાયણનાં મત્તથી ચલિત ન થયું. શું અજબ જેવું છે કે સ્વામીનારાયણને માટે શિક્ષાપત્રી બનાવી આપનારો આમોદનો જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતો તેણે પણ તે મત સ્વીકાર્યું નહોતું. થોડાક બ્રાહ્મણોએ ગોસાંઈજીની ને સ્વામીનારાયણની કંઠી બાંધી છે પણ તે પેટનાં કારણથી, અંતઃકરણથી નહીં; તેઓએ પોતાનો માર્ગ છોડી દીધો નથી. શેંકડો વર્ષ થયાં બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ધર્મ મૂકયો નથી. જોકે તેઓ અભણ થઈ ગયા છે ને પોતાનો ધર્મ સમજતા નથી તોપણ રે માત્ર રૂઢિધર્મ જેવો તેઓનો ધર્મ છે તોપણ તેને તેઓ રાખી રહ્યા છે. બીજા વર્ગમાં મોટો ફેરફાર વલ્લભમતથી થયો. જેઓ ધર્મરહિત થઈ ગયા હતા તેને કોઈ પણ ધર્મ પાળવાની જરૂર હતી. વલ્લભમત અથવા બીજો કોઈ પણ ન નીકળ્યો હોત તો તેઓની દશા ઘણી ભુંડી હોત. એ માર્ગે તેઓના બહાવરાપણાંને ને નિરાશપણાંને કૃષ્ણભકિતની ને ગુરુભકિતની મોહિનીમાં આણ્યાં અને તેઓના આચાર વિચારમાં સુધડતા આણી. તે વખતના ગોસાંઈજીઓ વિદ્વાન ચતુર ને ડાહ્યા હતા. સ્વામીનારાયણનાં મતની અસરમાં મોટી આ છે કે ઘણાક કાઠી, ગરાસીઆ, ધંધાદારીલોક એઓએ લૂટફાટ મારામારી અને ચોરી છિનાળી કેફ વિગેરેની ભુંડી ટેવ મૂકી દીધી છે. અર્થાત્ તેઓમાં નીતિ આવી છે. એ બન્ને પંથથી જોકે લોકને સમય પરત્વે થોડો ઘણો લાભ થયો છે તોપણ વિદ્યાજ્ઞાનનો પ્રસાર કોઈથી થયો નથી; તેમ ખરા ધર્મનું જ્ઞાન પણ થયું નથી. વલ્લભાચાર્ય અને સહજાનંદ એ સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે એ જ્ઞાનથી અને ગુરુઉપર અત્યંત ભાવ રાખવો એ બોધથી ખરાબી થવીજ જોઈએ ને તે થઈછે. મુર્તિપૂજા જે ઈશ્વર ભકિતનો ખરો માર્ગ નથી ને જે પૂજકનું અજાણપણું ને ભોળાપણું બતાવેછે ને જે સંસારી કામકાજમાં ખલેલ પાડેછે તેને તોડવાને સ્વામીનારાયણ ઘણુંએ મથ્યો પણ તેનું ન ચાલ્યું; ને ન ચાલવાનું કારણ આ કે તે ઘણો માનનો ભૂખ્યો હતો ને પોતાની હયાતીમાં પોતાનો માર્ગ ચાલેલો જોવાને અધીર હતો. વલ્લભમતના વિદ્વાનોથી તે મતના લોકમાં પુરાણની વાત અને રાધાકૃષ્ણનાં ગીત ગાવાની હોંસ વધી અને સ્વામીનારાયણના વિદ્વાનોથી તે મતના લોકપર નીતિ વૈરાગ્ય સંબંધી થોડી ઘણી અસર થઈ.

એ બે મોટા પંથની સાથે કેટલાક નાના પંથ પણ નીકળ્યા હતા ને તેમાં કેટલાએક

રામાનંદી, કેટલાએક કબીરપંથી, કેટલાએક દાદુપંથી વગેરે થયા—એઓનો જથો પેલા બેના જથાથી થોડો છે માટે તેઓની હાલત વિષે અહીં બોલવાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી ક્ષત્રીનું રણશૌર્ય ગયું તેમ વિદ્યા રહિત થએથી બ્રાહ્મણોનું ધર્મશૌર્ય પણ ગયું. ગુજરાતમાં તૈલંગ દેશના બ્રાહ્મણનું, અયોધ્યાના બ્રાહ્મણનું અને બીજા દૂર પ્રાંતના સાધુઓનાં એમ મત ચાલ્યા પણ ગુજરાતીમાંથી કોઈ ધર્મ ચલાવનારો ન નીકળ્યો! પણ બ્રાહ્મણ અભણ ને બીજા ધર્મવિષે બેદરકાર ત્યારે તેમ થવુંજ જોઈએ ને તેમ થયું તેમાં તેઓએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો અને બીજા વર્ગે તેઓને મૂકીને બીજાથી બોધ લીધો એ એણે એક મોટો હક મેળવ્યો. પ્રાકૃતભાષા ચાલી તેથી પણ બ્રાહ્મણોએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો અને દેશકાળ જોઈ તેઓ ઉદ્યમમાં ન પડતાં આળસુ ને મમતી રહ્યા તેથી પણ તેઓએ પોતાની સત્તાનો અંશ ખોયો.

૨. બીજું રૂપક.

અંગ્રેજી રાજ્ય ઈ૦સ૦ ૧૮૦૦-૧૮૧૮થી (સંવત્ ૧૮૫૬-૧૮૭૪) માં થયા પછી ગુજરાતીઓની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો. મુસલમાન ને મરેઠાના જુલમથી ત્રાસ પામી ખૂણે ભરાઈ રહેલા અને દુકાળ આગ વગેરે આસ્માની આફતથી ગરીબ ને દુઃખી થઈ ગયલા ગુજરાતીઓએ અંગ્રેજી રાજ્ય[illegible] ખૂણામાંથી બહાર ડોકિયાં કરવા [illegible] રાજ્યમાં અને વેપાર ધંધાની હાલતમાં [illegible]તનો નવો ફેરફાર જોઈ તેઓ પાછા થોડા[illegible] સંકોચાઈ રહ્યા પણ પછી મુંબઈ રાજધાનીમાં થતી ધાંધલના ભણકારા પડવાથી તેઓએ તેમાં સામેલ થવા માંડ્યું—તેમાં સુરતના લોક જે આગની આફતથી કંગાલ થઈ ગયા હતા તેઓએ પહેલ કીધી. સુરતની ઘણીખરી વસ્તી મુંબઈ જઈ રહી, અમદાવાદીઓ તેમની પછવાડે થયા, એમ ગુજરાતની ઘણી વસ્તી અને કચ્છ હલારની વસ્તી મુંબઈમાં એકઠી થઈ વેપાર ધંધા કરવા લાગી ને એ રીતે ઘણોએક લોક ઉદ્યમે વળગ્યા. ઉંચા વર્ગના કેટલાએક બ્રાહ્મણો સરકારમાં નોકર રહ્યા. તેમ ખેડુતોએ સરકારના બંદોબસ્તથી અગાઉની ધાસ્તીથી છૂટા થઈને પોતાનું કામ હોંસભેર ચલાવવા માંડ્યું ને જિલ્લાઓમાં પણ બ્રાહ્મણ શિવાય બીજા વર્ગના લોકને થોડોઘણો ઉદ્યમ મળતો થયો.

સને ૧૮૨૬ માં સરકારે નિશાળો કહાડી ને તેમાં બ્રાહ્મણ વાણીઆનાં છોકરાએ ભણવા માંડ્યું. સને ૧૮૨૮ માં કેટલાંએક શાલોપયોગી પુસ્તકો રચાયાં. અસલના વખતમાં નામાંઠામાં ને સાધારણ હિસાબ એટલુંજ ભણતર હતું તેને બદલે જૂદી જાતનું ભણતર ચાલ્યું. બોર્ડ આફ એજ્યુકેશન સભાની સ્થાપના થયા પછી ઠામ ઠામ નિશાળો નીકળી ને તેમાં શુદ્ધ લેખન વાચન તથા રીતિબંધ ગણિત અને બીજાં કેટલાંક ભણતર વધ્યાં. અર્થાત્ વિદ્યાનો પ્રસાર થવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણો જેઓએ વેદશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો મૂકી દીધો હતો ને જેઓ આળસુ પડી રહેતા તેઓએ પણ પોતાના છોકરાઓને નિશાળે ભણવા મોકલ્યા, આમ

સમજીને કે આકાશવૃત્તિથી યજમાનોની આશા રાખ્યા કરતાં તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના ગુજરાન તો ચલાવશે. એ રીતે બ્રાહ્મણ વાણિયાનું શીખવાની બાબતમાં ઐક્ય થયું. પ્રાંતપ્રાંતના ને જાતજાતના લોકનું ઉદ્યમને અર્થે અને પ્રાંતપ્રાંતના તથા જાત જાતના છોકરાઓનું શીખવાને અર્થે ઐક્ય થતું ચાલ્યું—એ નવો ફેરફાર અંગ્રેજી રાજ્યમાં પહેલો થયો.

સંવત ૧૯૦૦ ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૪ થકી ઘણાએક જણે ગુજરાતી નિશાળ ભણતરમાં સારી માહિતી મેળવી ને કેટલાક જણે અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું. જોકે મોટી ઉમરનાનાં મન ધંધા રોજગારમાં ને જુવાનીઆનાં મન ભણવા તરફ લાગ્યાં એવું ઉપર જણાવ્યું અને શિલાછાપખાનાંથી જૂના કવિયોના ગ્રંથો છપાઈને લોકમાં થોડાઘણા વંચાવા લાગ્યા તોપણ તેઓની મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો નહોતો. જ્યારથી બુદ્ધિવર્ધક સભા ૧૮૫૧* માં સ્થપાઈ ત્યારથી ને પછી ૧૮૫૫ માં સત્યપ્રકાશ નીકળવા માંડ્યું ત્યારથી ગુજરાતી લોકોનાં મનમાં જૂના વિચાર ને નવા વિચારનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પ્રથમ મુંબઈના લોકઉપર અસર થવા લાગી ને ત્યાં જિલ્લાના લોક હોવાથી તેઓની મારફત ને ન્યુસ્પેપરની મારફત મુંબઈમાં થતા સુધારાના ભણકારા જિલ્લામાં પડવા માંડ્યા. બુદ્ધિવર્ધક સભામાં થયલાં ભાષણો ને તેના હોકારા, ને સત્યપ્રકાશના આર્ટિકલ એઓથી કેળવણીના તથા સ્ત્રીકેળવણીના ફાયદા અને કેટલીએક નઠારી રીતભાતથી થતા ગેરફાયદા લોકના સમજ્યામાં આવ્યા; કેટલાક તરુણો નિબંધ આર્ટિકલ લખતાં ને ભાષણો કરતાં શીખ્યા. લોકો

* સને ૧૮૫૧ ની પહેલાં જિલ્લાઓમાં જે કંઈ જાણવા જોગ બિનાઓ બની છે તે આ પ્રમાણે. સંવત ૧૮૯૮ સને ૧૮૪૩-૪૪ માં સુરતમાં મેહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ, માસ્તર દાદુબા પાંડુરંગ, માસ્તર દલપતરામ ભગુભાઈ ને કલેક્ટર આર્ગીસના બાળકૃષ્ણ લક્ષ્મણજી વગેરેએ માનવધર્મસભા સ્થાપી હતી. એ સભાનો ઉદ્દેશ સભાનાં નામ ઉપરથી જણાયછે:—જાતિભેદ તોડવો, પુનર્વિવાહ ચલાવવો, મૂર્તિ ન પૂજવી ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર વિચારો થતા ને ભાષણો અપાતાં. એ સભા નાણાવટમાં નવલસાના કોઠામાં મળતી. એમાં હમેશાની બેઠકોમાં ૨૦—૨૫ માણસો થતાં. થોડા મહીના પછી એ વિષયો પડતા મૂકાયા હતા ને જાદુ વિષે ચરચા ચાલી હતી. એ જાદુના કામમાં મેહેતાજી સારી પેઠે બહાર પડ્યા હતા ને શેહેરમાં હોહો થઈ રહી હતી. એ સભા બે વર્ષ ચાલી હતી. મેહેતાજી કહેછે કે 'એ સભાનું અડધું દફતર ચૌટાંની નિશાળ બળી તેમાં બળી ગયું છે. ને અડધું દફતર મારી પાસે છે.'

સને ૧૮૫૦ ની ૪ થી જુને એ. કે. ફારબસની મૂળ સૂચના ઉપરથી અને એને મીર જાફરઅલ્લીખાન, મીર સુઈનુદીનખાન તથા બીજા કેટલાએક પારસી મુસલમાન હિંદુ શ્રીમંતોએ ઉપાડીલીધાથી 'લીટરરી સોસાઈટી' થઈ ને એણે એંડ્રુસ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના કીધી. સુરતમાં લાઇબ્રેરી થઈ તેની પહેલાં સને ૧૮૪૮ ની ૨૬ મી ડિસેંબરે અમદાવાદમાં પણ એ. કે. ફારબસની મૂળ સૂચનાથી અને બીજા કેટલાએક અંગ્રેજ ને હિંદુ શેઠીઆઓની સહાયતાથી વરનાક્યુલર સોસાઈટીની સ્થાપના થઈ હતી અને એણે ૧૮૪૯ માં લાઇબ્રેરી અને ૧૮૫૦ માં છોકરીઓની નિશાળ કહાડી હતી. પછી એજ વર્ષમાં શેઠ મગનભાઈએ પણ છોકરીઓની નિશાળો કહાડી હતી.

સુધારાની વાતમાં કાન દેતા થયા ને તેવી વાતની ચરચા સાંભળવાને મંડળીઓમાં પણ ખંતથી આવવા લાગ્યા. સને ૧૮૫૯-૬૦માં પુનર્વિવાહ વિષયની ચરચા ધમધોકારે ચાલી ને તેનું ફળ આ થયું કે કેવળ જૂના વિચારના ધર્મોધ આગ્રહી ઘરડાઓનાં મનમાં પણ તે વાત ઊતરી. ગોસાંઈજી મહારાજની અનીતિની ચરચા ચાલી ને તે ચરચાના ગ્રંથો ને ન્યુસ્પેપરના આર્ટિકલો ગોસાંઈજી મહારાજના સેવકોમાં ઊલટથી વંચાયા હતા ને શેવટે કોરટમાં કામ ચાલેથી ગોસાંઈજીના પંથની ફજેતી ફજેતી થઈ ગઈ હતી. ગુજરાતના સઘળા વલ્લભી વૈષ્ણવોની ખાતરી થઈ છે કે તે પંથમાં ભોપાળું છે ને ગોસાંઈજી ગુરૂઓ ઘણા અનીતિમન્ત છે. અટક નદીની પેલી પાસ જવાની શાસ્ત્રમાં બંધી છે તે બંધી જુવાનીઆઓએ વિલાયત ચીન જઈ તોડી છે. ને જોકે હાલ તેઓને દુઃખ ખમવું પડેછે તોપણ સહુનીજ ખાતરી છે કે દેશાટન કરવામાં લાભ છે. શાસ્ત્ર જે આજકાલ લોકોની સ્થિતિને અનુકૂળ પડતાં નથી તે ઉપરથી અને પુરાણોના ગપ્પાંસઉપરથી ઘણાંખરાનો ભાવ ઉઠ્યો છે. જાતિભેદ જે દેશની ચડતી કરવામાં ને લોકને ઉંચું સુખ કરવામાં મોટી હરકત કરેછે તેવિષે પણ લોક જાણીતા થયા છે. ઘણાક જુવાનીઆઓ ખાનગીમાં એ ભેદ રાખતાજ નથી. દેશી રાજ્યના સુધારાવિષે અને દેશાભિમાન વિષે લોકની આંખ ઊઘડવા માંડીછે. નાના પ્રકારના વિષયો ઉપર પુસ્તકો રચાવા લાગ્યાં છે ને ગુજરાતી ભાષા

મુંબઈમાં બુ૦ વ૦ સભા થયા પછી તરતજ સ્ત્રી કેળવણી વિષે ચાર બેઠકમાં ચરચા ચાલી હતી તે પ્રસંગે કેટલાએક જૂના વિચારના ગૃહસ્થોની તકરારઉપર જે રદિયા તે સભાના આગેવાનોએ અને પારસી જ્ઞાનપ્રસારક સભાના આગેવાનોએ બતાવ્યા હતા તેની અસર મુંબઈના ગુજરાતી મંડળ ઉપર જેવી જોઈએ તેવી થઈ હતી. એ સભા સ્થપાયા પહેલાં ૧૧ એક મહીના ઉપર છોકરીઓની નિશાળ પણ નીકળી હતી.

જે વર્ષમાં મુંબઈમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઈ તેજ વર્ષમાં સુરતમાં કવિ દલપતરામે સુધારા સંબંધી કવિતાનો નવો વિષય લોકમાં પ્રગટ કર્યો. જ્યારથી એઓએ એંદ્રુસ લાઈબ્રેરીમાં હુંનરખાન વાંચ્યો અને કરનલ શા, રેવરંડ ડનલોપ તથા ખાનસાહેબ બેજનજી કોટવાલ એઓએ સ્થાપેલી પરહેજગાર મંડળીમાં જાદવાસ્થળી અને બીજી કેફ ન કરવા વિષેની ગરબી લાવણીઓ વાંચી ત્યારથી સુરતમાં ને ગુજરાતમાં નવા કવિતાવિષયની જાણ થઈછે. સને ૧૮૫૨માં છોકરીઓની નિશાળ સ્થપાઈ.

સને ૧૮૫૩ માં મુંબઈમાં કરસનદાસ મૂળજીનો દેશાટનવિષય ચરચાયો. સને ૧૮૫૪ નાં એપ્રિલમાં બુદ્ધિપ્રકાશ ચોપાનિયું અમદાવાદમાં નીકળ્યું ને ૧૮૫૫ નાં જુલાઈથી તે કવિ દલપતરામના હાથમાં આવ્યું. ૧૮૫૬ માં બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનિયું નીકળ્યું. સને ૧૮૫૮ માં મુંબઈમાં ભૂલેશ્વરના છપ્પંન ભોગના વિષયમાં શૈવ ને વૈષ્ણવ લોકમાં ભારી ભાંજઘડ ચાલી હતી—એક તરફ પાંજરાપોળમાં ને બીજી તરફ મહારાજના મંદિરમાં લોકની ઠઠ મળતી—કાશી સૂધી વાત ગઈ હતી—એ ભાંજઘડમાં ગોસાંઈજીઓ હાર્યા હતા. ૧૮૫૯ માં મુંબઈમાં કવિતાવિષયની ઘણીજ સારી ચરચા ચાલી હતી ને અમદાવાદમાં ધર્મસભા સ્થપાઈ ને ધર્મપ્રકાશ નામનું ચોપાનિયું નીકળ્યું હતું. ૧૮૬૦ માં મુંબઈમાં પુનર્વિવાહવિષય સારીપેઠે ચરચાયો ને મહીપતરામ વિલાયત ગયા. ૧૮૬૧—૬૨ માં લાઇબેલ કેસનો હોકારો હતો. ૧૮૬૩ માં કરસનદાસ મૂળજી વિલાયત ગયા ને સુરતમાં ગુજરાતમિત્ર પ્રગટ થયું. ૧૮૬૩—૬૪ માં શેરસટ્ટાની ચડતી ને ૬૫—૬૬ માં પડતી થઈ.

સંસ્કાર પામતી જાયછે. એ સઘળું ખરેખર એક વીશીમાં થયું છે. રેલવેને લીધે ઘણાજણને રોજી મળી છે ને હમેશ જૂદી જૂદી જાતના લોકનો સમાગમ થયાં કરેછે ને મુસાફરી સહેલી થયાથી કામકાજ વહેલાં ને સારાં થાયછે.

અમેરીકાની લડાઈના જોગથી વેપારની ને શેરસટ્ટાની ધામધૂમ મચી રહી હતી ને પ્રેમચંદે તે કામમાં અસાધારણ બુદ્ધિથી અસાધારણ ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો—સારાં ફળ થયાં કે માઠાં તે આ ઠેકાણે જણાવવાનું નથી. એ દાખલાથી આટલુંજ જોવાનું છે કે લોકનાં મન એકાએક કેટલાં ચંચળ થઈ ગયાં હતાં. એવી ચંચળતા સર્વ વિષયમાં રહે તો પછી ગુજરાતીઓનો ઉત્કર્ષ થવાને શી વાર છે? એ સટ્ટાની અંધાધુંધીમાં પહેલા વર્ગના ગૃહસ્થોને ધન માન વિષયમાં મોટો ધોકકો લાગ્યો છે. તોપણ તેઓ હજી પહેલીજ પંક્તિમાં છે. એકુંતો ઘણા કમાયાછે. ને તેઓ ઘણી સારી સ્થિતિમાં છે. વચલા વર્ગમાંના કેટલાએક જે પોતાનો ખરો ઉદ્યોગ છોડી ઘણું કમાવવા દોડ્યા હતા ને કેટલાએક મોટાના આશ્રિતરૂપે રહેતા તેઓ દુર્દશામાં છે ખરા. એઓ પણ પાછા નોકરીઓ શોધી ઠેકાણે પડતા જાયછે.

જિલ્લાઓનાં કસબાગામડાંઓમાં જો કે ભણતર ને સુધારાના વિચાર ઝાઝા ફેલાયા નથી તોપણ ત્યાંના લોક* પૃચ્છક, વિચાર કરતા ને ધર્મના વિષયો ઉપર બેદરકાર થવા માંડ્યા છે.

એ બીજાં રૂપકના ઉપસંહારમાં જણાયછે કે લોકનાં મન શેંકડો વર્ષ જડ રહ્યાં હતાં તે આ વીશીમાં ચંચળ થવા લાગ્યાં છે.—બ્રાહ્મણ ને બીજી ન્યાતના લોક જો કે ધર્મ વિષયમાં મળેલા નથી તોપણ ભણવાંની વાતમાં ને ઉદ્યોગમાં મળ્યા છે. ધર્મસંબંધી વિષયના વિચારમાં પણ બ્રાહ્મણ† ને બીજી ન્યાતના લોક એક વિચારના થશે એવું ખાતરીથી કહી શકાયછે.

---

* ચરોતરનાં સાડાત્રણ ગામ—વસુ, સોજીત્રા, નડિયાદ ને સાવલી (અડધી)ના પાટીદારો કુળવંતા કહેવાયછે. એઓને ત્યાં બીજા પાટીદારો દીકરી દેતા ને એમાંના જેઓ ત્યાંના પાટીદારોને દીકરી દેતા તેઓને ત્યાં બીજા કણબીઓ દીકરી દેતા ને એ રીતે છેલ્લા વર્ગમાંના ઘણાએક કુંવારા રહેતા; એ કુળાભિમાનથી થતી ખરાબી સમારવાને એક વખત સરકાર પણ વચમાં પડી હતી પણ કંઈ ફળ થયું નહોતું. પણ આ દશ પંદર વર્ષમાં છેલ્લા વર્ગવાળાએ બંદોબસ્ત કીધો કે આપણે ઉપલા વર્ગને ન દેવી. ઉપલા વર્ગે બંદોબસ્ત કીધો કે પહેલા વર્ગને ન દેવી ને એથી પહેલો વર્ગ મોટી ભીડમાં આવ્યો છે—હવે થોડા વખતમાં એ કુળાભિમાન બંધન જતું રહેશે.

અમરેલીની પાસે છાપરા ભાઢા ગામ છે ત્યાંના એક ભાડેલા પ્રાણનાનાભાઈએ દેશાઈઓનું કુળાભિમાન તોડ્યું છે—એણે સાટાંનો ચાલ કહાડ્યો છે. એનો છોકરો સારે ઠેકાણે પરણવાનો હતો ને ત્યાંથી તેને ઘણું મળવાનું હતું તોપણ તેણે તેની દરકાર કર્યાવગર પોતાનેજ ઘેરથી સાટાંનો ચાલ કહાડ્યો છે ને એથી નીચલા વર્ગમાં જે ઘણા કુંવારા રહેતા તે સંસારી થયા છે—એ બધું આ દશ પંદર વર્ષમાં.

† જો કે બ્રાહ્મણો હઠીલા હતા ને આજ પણ છે ને સુધારાવાળાઓના સુબોધ નથી માનતા તોપણ તેઓ પછવાડેથી બીજી ન્યાતોની ચઢતી જોઇ પસ્તાઇને પોતાના મમત મૂકશે. રે દેશકાળસ્થિતિ તેઓના મમત મૂકાવશે. લોકમાં વિદ્યા વધશે તો આપણને કોઈ ગાંઠશે નહી

૩. ત્રીજું રૂપક.

વર્તમાન ચિન્હઉપરથી ભાવીસંબંધી કેટલીક હદસૂધી અનુમાન થાયછે. ને જો કોઈ વચમાં રાજ્યસંબંધી મોટા ફેરફાર થતા નથી ને અંગ્રેજી રાજ્યની નજર રૈયતની છૂટ તથા તેનાં સુખ તરફ છે. (ઈશ્વર રખાવે)તો તે અનુમાન ખરાં પડશે (ઈશ્વર પડાવે) અને જે વેગે આ વીસ વર્ષમાં ચાલ્યું છે તે વેગથી ૧૦ ગણે વેગે જો કામ ચાલ્યા કીધાં તો આવતાં ત્રીસ વર્ષમાં ને ધીમે ચાલ્યું તો કાળને બળે પચાસ વર્ષે તે અનુમાન ફળીભૂત થયાં જોવામાં આવશે--(અસ્તુ).કેટલીએક હદ સૂધી અનુમાન થઈ શકેછે. એમ કહેવાનું કારણ આ કે પરદેશી રાજ્યને લીધે મનના જોસ્સાને, તેના વિચારને અને તેની વૃત્તિને મનમાન્યાં ઉત્તેજન ન મળવાથી મનમાન્યાં યશ, ને મનમાન્યાં સુખ કદીએ મળનાર નહીંજ.

૧. વિદ્યાસંબંધી વિષયમાં ગુજરાતીઓ સારીપેઠે જાણીતા થશે—તેઓ વિદ્યાનંદના લહાવા લેશે ને તેઓના જોસ્સાઓ વધેથી તેઓ સંસારસંબંધી, ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી સ્વતંત્ર વિચારો કરશે પણ જેવા હાલ યુરોપિયન વિદ્વાનો છે તેવાતો તેઓ થનારજ નથી કારણ કે ભાષા નબળી છે ને સઘળા લોકોથી અંગ્રેજી ભણવાનું બનવાનું નહીં ને અંગ્રેજીમાં નાનાપ્રકારના વિષયોના ગ્રંથો છે તે તેઓની જાણમાં આવનાર નહીંજ—તેમ તે સઘળાંના ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ થવાનાં નહીં; વળી હિંદુસ્થાની મરેઠી ને બંગાળી એ ભાષાનાં પુસ્તકો પણ સઘળાથી જોવાવાનાં નહીં અને રાજદરબારી કામમાં ને વેપારમાં ઘણુંક અંગ્રેજી કામ રહ્યું તેથી લોકથી તે તે વિષયનો પૂરતો લાભ લેવાવાનો નહીં. ભાષાને પૂરતું ઉત્તેજન મળવાનું નહીં. ગુજરાતી પંડિતો જેઓ અંગ્રેજી ભણ્યા હશે તે તેમાંનું ને જેઓ હિંદી મરેઠી ભણશે તે તેમાંનું થોડુંથોડું ગુજરાતી ભાઈઓને આપશે, ને એ પણ ક્યારે કે જ્યારે વિદ્વાનો સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન ચલાવતા થશે ત્યારે. જો

એમ સમજી પ્રાચીનના વિદ્વાન પણ કુલાભિમાની સ્વારથિયા બ્રાહ્મણોએ ન્યાતો બાંધી આચારવિચારનો ને એકમેકમાં ખાવા પીવાની બંધાનો બોધ કર્યો અને કળિયુગ વધતો જશે ને એકાકાર વધવાનો છે માટે જેમ બને તેમ સાચવી રહેજો એમ તેઓએ કહ્યું. મૂર્ખ લોક બચારા શું સમજે કે જ્યારે કળિયુગમાં એકાકાર થવાનોજ છે ત્યારે આચાર સાચવ્યો કેમ સચવાશે. કળિયુગમાં એકાકાર થવાનોજ છે ત્યારે હવે આપણે વહેલા વહેલા એકાકાર કરી નાખી દેશનો ઉત્કર્ષ વહેલો વહેલો કેમ ન જોઈએ! કેટલાએક જણ કહેછે કે બ્રાહ્મણોએ બગાડ્યું છે તે બ્રાહ્મણોજ સમારશે. એ બોલવું ખરૂં થાય ને બ્રાહ્મણો ...... એ દહાડો આવવો દુર્લભ છે. દક્ષણી બ્રાહ્મણોમાં ખાવાપીવાની બધો નથી—દેશસ્થ, કોકણસ્થ કરાડ વગેરે સૌ એક પંક્તિયે ભોજન કરેછે અને ભિક્ષુક પોતાની ભિક્ષુકી મૂકીને ગૃહસ્થ થઈ શકેછે. ગુજરાતીઓમાં જોકે ઘણીએક ન્યાતના બ્રાહ્મણો એક પંક્તિયે ભોજન કરેછે તોપણ તે કેટલાએક સાથે નથી કરતા; નાગરો બીજી કોઈ ન્યાતસાથે જમતા નથી ને વડનગરાતો વિસલનગરા ને સાઠોદરા સાથે પણ જમતા નથી. વડનગરાની ન્યાતમાં તો ગૃહસ્થ ભિક્ષુક પરંપરાના છે. શાં બંધન! સૌ વાણીયાઓ સાથે જમેછે પણ સાવક જોડે કે કણબી જોડે જમતા નથી! બ્રાહ્મણોની ઘણી ન્યાતમાં રોટી વહેવાર છે તોપણ બેટી વહેવાર નથી ને તેમજ વાણિયાની ન્યાતોમાં પણ છે.

કે યુરોપિયન પંડિતોના જેવા ગુજરાતી નહીં થાય તોપણ તેઓમાં સાધારણ વિદ્યા પસરશે ને તેઓના સ્વતંત્રતા સંબંધી જોસ્સા વિવેકનાં ઘરના ઘણા વધશે.

૨. ઘરસંસારસંબંધી રીતભાત તથા સુઘડતા વધશે. સ્ત્રીઓ ભણેલી થશે. ભૂત જાદુ ને ડોશીશાસ્ત્ર સંબંધી વહેમો જશે. બાળલગ્ન નહીં થાય ને પુનર્વિવાહની રૂઢિ ચાલશે.

૩. દેશાટન સારીપેઠે થશે. વેપાર ધંધા વધશે. દેશમાં દોલત આવશે. મધ્યમ પંક્તિમાંથી ઘણાક જણ સ્વતંત્રપણે પોતાનો નિર્વાહ કરતા થશે.

૪. લોક કુલીનતા ને મૈત્રી સમજશે. ઐક્યતામાં લાભ જોશે. દેશાભિમાનના જોસ્સાઓથી ચકચૂર થશે. વળી વિદ્યા ને ઉદ્યોગમાં ઘણાનું મન રોકાયાથી તેઓની અનીતિમાં ઘણો ઘટાડો થશે.

૫. ધર્મસંબંધી વિષયઉપર સૌની બેદરકારી થશે. શાસ્ત્ર, મૂર્તિ ક્રિયા ગુરુ ઉપરથી લોકનો પૂરો ભાવ ઊઠશે. ઘણાક એક નિરાકાર ઈશ્વરને માનનારા થવાના; કેટલાએક નાસ્તિક પણ થવાના અને પંડિત જ્ઞાનીને ઘટતું ખરૂં માન આપવાના. જોકે કૃષ્ણ શિવને કોઈ ઈશ્વરી અવતાર માનવાનું નહીં ને મૂર્તિયો થોડાજણ પૂજશે. તોપણ ત્રીસ વર્ષમાં મૂર્તિ તદન નીકળી જવાનો સંભવ નથી. તેમ જોકે શુભાશુભ કર્મક્રિયામાં ઘટાડો થવાનો ને તે આસ્થા વિના થયાં કરવાની તોપણ બ્રાહ્મણો જનોઈ કહાડી નાખે એવો સંભવ નથી. તેમ જાતિભેદનું નામ સમૂળું જાય એમ પણ લાગતું નથી, તોપણ એકબીજા સાથે જમવાનો વહેવાર જાહેરમાં પણ હાલના કરતાં ઘણોજ વધારે પસરશે. મૂર્તિ તદન ન નીકળી, બ્રાહ્મણો જનોઈ રાખી રહ્યા, જાતિભેદ નામનો રહ્યો, શુભાશુભ કર્મક્રિયા થોડી ઘણી રહી અને બાકીનો ઉપર પ્રમાણે સુધારો થયો તો તે કંઈ નાની વાત થઈ ન સમજવી. સઘળું સમૂળું જવું એ, લોકના સ્વતંત્ર જોસ્સા ઉપર આધાર રાખેછે. એ જોસ્સો જો વધી ગયો તો કંઈજ વાર નથી. બ્રાહ્મણો કુળાભિમાનનાં ઘરમાં ન જાય ને મિથ્યા, નકામું શું કરવા રાખવું જોઈએ એમ સમજી જનોઈ કાં કહાડી ન નાખે? અગર કદાપિ એઓ કુળાભિમાન રાખી રહે ને ઈતર ન્યાતી તેઓને ન ગાંઠે તો શુભાશુભ કર્મક્રિયા કેમ ઓછી ન થાય? વારૂ આજકાલ બ્રાહ્મણ ને ઈતર ન્યાતી સૌની ધર્મઉપર બેદરકારી છે. ને સઘળાજ વિષયમાં દેશ સુધારામાં સાથેજ કામ કર્યા જાયછે. હવે એ ઐક્ય જો મજબૂત થાય તો જનોઈ, જાતિભેદ, મૂર્તિ ને શુભાશુભ કર્મક્રિયા નામનાં પણ શેનાં રહે — એ સઘળું તેઓના જોસ્સા ઉપર આધાર રાખેછે. પણ પાછું આમ જણાયછે કે તેઓનાં મન ઉદ્યમ ને રાજ્યસંબંધીવિષયઉપર ઘણાંરહેવાનાં ને તેથી ધર્મસંબંધી વિષયઉપર ઘણું મન રહેવાનું નહીં ને એઉપર ઘણું મન ન રહેથી તેઓ તેમાંથી શું કહાડવું ને શું નવું દાખલ કરવું એનો વિચાર કરવાના નહીં, માટે એ ચાર વસ્તુ ત્રીસ વર્ષમાં નામની તો રહેવાનીજ. પછી કોઈ અસાધારણ જોસ્સાવાળો એ વિષય ઉપર ધ્યાન આપે ને તેને બીજાઓ સહાય કરે તો એ ચાર નામની પણ ન રહે. એ ચાર, ત્રીસ વર્ષમાં નામની રહો કે ન રહો તોપણ ઉપર કહ્યું તેટલું જો થશે તોપણ બસ છે.

૬. રાજ્યસંબંધી વિષયમાં લોકોની સમજણ એટલી વધશે કે તેઓ સત્તાધારીના કાયદા ને અમલદારોનાં કામ એઉપર નીઘા

રાખતા થશે. તેઓ જોશે કે સરકાર ખરી જરૂરથી રૈયત ઉપર ઊપડી શકાય તેવો બોજો નાખેછે કે રૈયત ગરીબ થઈ ડબતી રહે એવા સ્વાર્થી વિચારથી હરકોઈ બહાને જુલમનો બોજો નાખેછે. સરકાર અજાણપણે અથવા જાણીજોઈને રૈયતની છૂટ ખૂંચી લેવાનું કરતી હશે તે વેળા રૈયત વિવેકના ઘરમાં રહી સામી થઈ તકરાર લેતી થશે ને તે પોતાની તકરારમાં નહીં ફાવે તો તે વાત મોટી સરકારને જણાવશે. આવો પણ દહાડો આવે કે રાજદરબારી વાતની ચરચાને સારૂ ગુજરાત આસોશિએશન નામની મંડળી થાય જેમાં કેટલાએક સુરતના, કેટલાએક ભરૂચના, કેટલાએક ખેડાના, કેટલાએક અમદાવાદના, સ્વતંત્ર * ગૃહસ્થો પોતપોતાના જિલ્લાઓની વાકફગારીથી એકઠા મળી વિચાર કરે ને તે ગુજરાતી ભાષામાં કે સઘળા લોકના જાણ્યામાં આવે ને તેનું જે શેવટ આવે તેનું અંગ્રેજી થઈ સરકારને જણાવવામાં આવે ને ત્યાંથી દાદ ન મળે તો લંડન સરકારને જણાવવામાં આવે.

ઉપર કહ્યું તેટલું જો ત્રીસ વર્ષમાં થવાનો સંભવ છે તો તેટલું કરવુંજ જોઈએ. એટલું થયા પછી વિદ્યાનો વધારો કેમ કરવો, વળી એક ઈશ્વરવાદીના ધર્મમાં કોઈપણ રીતનો મોહ નથી ને મોહ વિનાનો ધર્મ ઘણોજ પ્રસરે નહીં ને દેશને એક સામાન્ય ધર્મતો જોઈએ—ધર્મ વિના ચાલે નહીં માટે કીયો ધર્મ સ્થાપવો, વળી રાજદરબારી વાતસંબંધી શું વધારો કરવો એ સૌવિષે મારે અહીં કહેવાની જરૂર નથી. લોક તે વખત પોતાની અડચણ દૂર કરવાને કેઈપણ ખોળશેજ ખોળશે.

ધમધોકારે કામ ચાલેથી આટલું થવાનો સંભવ છે માટે એટલાંને આપણો ઉદ્દેશ જાણી (કે ત્રીસ વર્ષમાં આટલું કરવું છે) તે અર્થે ઘટતા ઉપાય કામે લગાડવા જોઈએ.

પ્રથમ તો આ જોવું જોઈએ. આપણો ઉદ્દેશ પાર પડવામાં આપણામાં કંઈ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ છે કે નહીં તે જાણવું. પછી તેની કેળવણી જોવી, પછી. એમાં જે નરસું હોય તે કહાડી નાખવું, પછી સારી રીતે કેળવાઈ, સારી રીતે કવાયતમાં પળોટાઈ રણમાં પડવું અને પછી રણનાં દુઃખો વેઠતાં પરાક્રમ કરી ધારેલો કિલ્લો જીતી લેવો.

વેપાર ધંધાની વાતમાં વાણિયાઓમાં જેવી સ્વાભાવિક બુદ્ધિ છે તેવી હિંદુસ્થાનનાં કોઈ લોકની નથી; બ્રાહ્મણોમાં વિદ્યાભ્યાસની સ્વાભાવિક છે; અને પાટીદાર તથા ભાઠેલા ખેડુતનામાં પોતાનું કામ કરવાની બુદ્ધિ છે. વળી ગુજરાતી માલ બીજા લોક કરતાં વધારે કુમળાં મનનાં છે એટલે તેના ઉપર અસર વહેલી થઈ શકે તેમ છે—અર્થાત્ સ્વાભાવિક બુદ્ધિ ને મનની કોમળતા તો જેવી જોઈએ તેવી છે.

આજકાલ આપણા લોકમાં વિદ્યારહિતત્વ અને ઘંડું લોહી એ સૌથી મોટી ખામી છે અને એથી કાયરપણું, ખુશામત, તાબેદારી, બીકણપણું અને નામર્દાઈ એ ખામીઓ છે. એ રોગ દૂર કરવાના ઓસડમાં વિદ્યા અને સારી સંગતિ એ બે છે; પણ વિદ્યા મળવાનાં સાધનમાં મુખ્ય જે પુસ્તકો તે જેવાં ને જેટલાં જોઈએ તેવાં ને તેટલાં નથી. તેમ પડોશમાં કોઈ રાજ્ય એવું નથી કે જ્યાંના લોકની રૂડી સ્થિતિ જોઈ આપણે તેવી કરી-

* એ મંડળીમાં કોઈ સરકારી અધિકારીઓ ન જોઈએ; એઓથી સરકારની સામાં વિચાર અપાય નહીં—એઓને તો વેળાએ પોતાની બુદ્ધિથી ઉલટું કરવું પડે.

એ. આપણે નસીબે સુધરેલા દેશોસંબંધી ગ્રંથ ને ન્યુસ્પેપર વાંચીને અને આપણા દેશમાં આવેલા સત્તાધારી લોકની સ્થિતિ જોઈને સારી સંગતિ વિષે વિચાર બાંધવાનાં છે. અર્થાત્ એ સાધન પણ નબળું છે. ત્યારે હવે સાધન શું છે કે જેથી તે ખામીઓ જાય?

હરેક વિષય જાણવાની હોંસ અને હરેક વિષય સંબંધી વિચાર કરવાની ટેવ અને વિચાર કરતાં જે કંઈ ફાયદા કરતું જણાય તે મેળવવાને ઉછળતી આતુરતા સાથે ન થાકે તેવો ઠર્યો ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ એ રાખવાં જોઈએ. તેમ બાળલગ્નથી ને ગરીબાઈથી ઉગતા જુવાનોને સંસાર ચલાવવાની કાળજી પડેથી તેઓનામાંથી કૌવત ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે તે પાછું આવવું જોઈએ. બાળલગ્ન બંધ કરવાં અને પૈસાની કાળજી ન રાખતાં ઉદ્યોગ ખોળવામાં મચ્યાં કરવું ને તે મળેથી તેમાં મચ્યાં રહેવું અને લોકલાજનો ડર ન રાખી ન્યાતના ધારાના ખરચ ન કરતાં કરકસરથી સ્વતંત્રપણે રહેવું એથી સુખનો વધારો થશે. વળી અંગ વાળવાને કસરત કરવાની ટેવ રાખવાથી શરીરમાં કૌવત આવશે, લોહીમાં ગરમાવો વધશે અને તેથી મનના જોસ્સાઓ વધી બહાર પડશે. કેફ કરવાની ટેવથી લોહીમાં બગાડો થાયછે ને હરકોઈ કામ કરવામાં ઝાઝીવાર જોસ્સો ટકતો નથી માટે એથી દૂર રહી મલીદા ખાવાની ને તેને મહેનતથી પચાવવાની ટેવ રાખવી કે શરીરમાં લોહી વધે.

ઉપર જે સાધન કહ્યાં તેથી મનના જોસ્સાઓનું જોર વધશે ને વિદ્યાથી ને સંસારનાં અનુભવથી તે કવાયતમાં કેળવાશે. જ્યારે જોર અને કવાયત જોસ્સાઓને મળશે ત્યારે એ પોતાની ધારણા પાર પાડવાને લડાઈનાં મેદાન કેમ નહીં શોધે ને ત્યાં જૂના દુઃખ દેતા વિચારો સાથે કેમ નહીં લડે? અને મથતાં મથતાં કોઈ દહાડો તે વહેમનો કોટ એકદમ કેમ નહીં તોડી પાડે? વહેમને ખસેડવામાં અને પછી ઉંચા વિચારના ઉંચાં સુખ ભોગવાય તેવું કરવામાં ઊંચા જોસ્સા એ રામબાણ સાધન છે.

એ ઊંચા જોસ્સામાં પહેલો સ્વતંત્રતાનો છે. ઉદ્યોગથી પોતાનો નિર્વાહ કરવો પછી જેવી રીતે થાય તેવી રીતે અને એને વિષે આમ સમજવું કે ગરીબ તો ગરીબ પણ પોતાની મહેનતનું રળ્યું ખાઈએ છીએ. કોઈની મહેનતનું રળ્યું ખાતા નથી ને કોઈના ઓશિયાળા નથી. હરેક કામ કરતાં લોકમાં આમ કહેવાશે એનો ખ્યાલ તો બિલકુલ મૂકી દઈને પોતાનો અનુભવ જે કહે તેજ કરવું; પછી તેમાં દુઃખ થાઓ કે સુખ થાઓ અને એને વિષે આમ સમજવું કે જેનું કામ તે તેજ કરે. એકનાં કામસંબંધી બીજો શું પૂરેપૂરૂં જાણવાનો છે? સ્વતંત્ર વિચારથી એક-તો ઠગાવાની ધાસ્તી નહીં, બીજું કે લોકની ઘણી ઘણી તરેહની સલાહથી મનમાં મૂઝાવાનું નહીં ને કોઈએ કંઈ આશા આપવાનું અને સહાય કરવાનું કહ્યું તો તેને માટે તેના પરાધીનપણામાં રૂડી જોગવાઈ ગુમાવાની નહીં; વળી લોકના વિચાર ઉપર આધાર રાખી કરેલાં કામનાં શેવટમાં હાનિ થઈ તે વેળા પસ્તાવાનું નહીં. મૂર્ખ લોક તો આમપણ વગાડે ને આમપણ વગાડે માટે એના બોલવાંને શું માન આપવું? જગતમાં બધેજ કોઈ કામમાં યશ મળેછે ને કોઈ કામમાં અપયશ મળેછે; સુખ મળેછે ને દુઃખ મળેછે; તેમ, અગર આપણાં કામમાં અપયશ મળ્યો ને આપણને દુઃખ

થયું તો તેમાં પણ શું? યશ ને સુખ મળ્યાં હત ત્યારે આપણી છાતી કેવી ફૂલાત કે આપણ કોઈની સહાયતા વિના આપણી પોતાનીજ બુદ્ધિથી કામ પાર પાડ્યું! તેમ આ અવળા પાસા પડ્યા તો તેનાંપણ ફળ ભોગવવાં. આપણાં કામનાં સુખ દુઃખ ભોગવનારાં આપણે છીએ, લોક નથી. પરવશ રહેવાથી બુદ્ધિનો ઘટાડો, કાર્યની હાનિ (સંધિ જતી રહે) અને સદાનું દુઃખ થાયછે. રાજ્યમાંની સુલેહને આંચ ન આવે તેવી રીતે એકેક જણે પોતાના વિચારને તથા કર્મને સ્વતંત્ર રાખવાં કે જેથી પાછી રાજ્યમાંની સુલેહ વધારે દીપી રહે.

બીજો જોસ્સો અભિમાનનો છે. માણસો આકારમાં સરખાં છે, મૂળ લાગણીઓમાં સરખાં છે, વિદ્યા સંગતિ ને યોગ જૂદાં જૂદાં મળેથી તે જૂદી જૂદી રીતે ઘડાયછે, તોપણ કેટલાએક કુદરતી હક સર્વ માણસના સરખાજ છે ને અકેકક માણસના પોતાનાજ છે. આ મારૂં છે, આ મેં કીધું છે એ જોસ્સો સૌ માણસને જન્મથીજ છે ને કદી જાય તેવો નથી. વળી એથી તો સૌ માણસ સુખને માટે ઉદ્યમ રાખેછે ને પોતાનાં કામની ઘટતી વ્યવસ્થા કરેછે. તેઓ પોતાની આસપાસનાં જનની સાથે સરસાઈ રાખેછે ને એઓનાં કામના ઉપર નિઘા રાખી તેમાંથી પોતાનો લાભ જોયછે ને પોતે કેટલે દરજ્જે તેઓથી ચડતા ઉતરતા છે તેના વિચારથી શિક્ષા મેળવેછે.

ત્રીજો જોસ્સો દેશાભિમાનનો--એટલે અકેકક જણનાં દેશપ્રત્યે અભિમાનનું સ્નેહાકર્ષણે એકરૂપ થઈ રહેવું તેસંબંધી છે. એ જોસ્સો સૌથી ઉંચો છે. એથી દેશીજનની સ્વતંત્રતા વધેછે. તેજ દેશ, તેજ હવાપાણી, તેજ બાષા, તેજ ...માં ...કેવાં જે જન તેઓનું સુખ ઘણું કરીને સરખુંજ હોયછે, એક જણનાં સુખથી સૌ દેશીજનનું સામાન્ય... કહેવાયછે ને એ સામાન્યસુખમાં અ... સુખ આવીજાયછે; વળી અકેકનું ... પોતાનાં ભાંડુનાં સુખઊપર આધાર રાખે... માટે, મારાં સૌ ભાંડુઓનું સારૂં થાય (પછી તેમાં મારૂં થશેજ અથવા મારૂં ન થયું ને ઊલટું મારૂં નરસું થયું તોપણ શું) એ જોસ્સો—એ મોટાં મનનો મોટો જોસ્સો દરેકની અંદર થવો દુર્લભ છે. સૌને સારૂં તો આપણે સારૂં, સૌની ખરાબી તો આપણી ખરાબી એ વિચાર કરવાથી ને એ વિચારને અનુસરી ઉદ્યોગ કરવાથી, સર્વ દેશીજનને તનમન ને ધનની તરફના બહુ બહુ લાભ થાયછે. દેશાભિમાનથી દેશીજનનું ઐક્ય થાયછે, ઐક્યથી બળ વધેછે, બળથી પરદેશી શત્રુનો પરાભવ થયેથી યશ મળેછે. અને દેશમાં ઉદ્યમ વધે સુખના સાહિત્યોમાં વધારો થાયછે. ધર્મસંબંધી ને રાજ્યસંબંધી વિષય મોટા ઉત્પાત કરનારા છે માટે તે બેથી સુખમાં ઘટાડો ન થાય તેવું કરનાર દેશાભિમાન છે. દેશાભિમાનથી ઘણાક દેશોએ મોટાં નામ મેળવ્યાં છે તેમ આપણો દેશ પણ તનમનધન બળમાં રૂડો કહેવાશે—શરીરબળ, વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, સુઘડ રીતભાત, ધર્મનીતિ વિચાર અને રાજનીતિ એ સર્વ વિષયમાં તે ઉંચું નામ મેળવશે અને આપણે ઉંચાં સુખ ભોગવીશું. અર્થાત્ આપણા લોક જે ઓતપોતાનાં જૂજ ઉદ્યમથી સંતોષ માની બેસી રહ્યા છે ને ભાંડુઓસંબંધી કંઈજ વિચાર કરતા નથી (પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધેછે કે ઘણીવાર ભાંડુઓનું ભુંડું ઈચ્છી સાધેછે.) તેઓને આ વિચારવું જોઈએ કે પેટ તો કાગડાકૂતરા પણ ભરેછે, માટે સંતોષે ન રહેતાં મોટા ઉદ્યોગથી

મોટું નામ ને પછી મોટું સુખ મેળવવુંજોઈએ કે જેથી આશ્રિતો ઉપર પરોપકાર થાય.—વળી વિચારવું જોઈએ કે સંપ ઘટેથી કામમાં યશ ન મળતાં એની લડાઈમાં ત્રીજાનું ફાવેછે માટે એ રીતે સુખ ખોયાના કરતાં થોડીવાર દુ:ખ સહન કરી સમાધાનીથી ઐક્યતામાં રહેવું એથી ખરાં ને ઉંચાં સુખમાં વધારો થયા કરેછે.

પણ એ સંઘળું હું કોને કહુંછું? થંડાં લોહીના, વિદ્યાવિનાનાં, હઠિલા, ખુશામતિયા, બીકણ, મર્દાઈવિનાના કાયર ગુજરાતીઓને? હા. તેઓમાં બેવકુફ ઠરવાને ને તેઓને ગુસ્સે કરવાને? તેઓનું ભલું કરવાને કે ભુંડું કરવાને તે તેની મેળેજ વહેલું મોડું જણાશે એટલે મારે કહેવાની જરૂર નથી. મને જે સૂઝેછે તે હું લોકને કહુંછું. થોડાજણ પણ સમજશે કે ગમે તેવી ઘેલાઈ કરુંછું પણ મારાંમાં દેશીજનની દાઝ છે ને એ દાઝનાં લખાણ ઉપર જો તેઓ વિચાર કરશે તો મને ખાતરી છે ને તેથી આશા છે કે મારા ગુજરાતી ભાઈઓની ચડતી થોડાં વર્ષમાં થશે. હું નહોતો જાણતો કે શેંકડો વર્ષના સહવાસે જડ થઈ રહેલાં મન ટુંકી મુદતમાં આટલાં ચંચળ થશે! હું નજરે જોઉંછું કે તે ચંચળ થયાં છે—લોકોમાં નવી નવી વાત જાણવાની તથા વિદ્યાના લાભ લેવાની હોંસ વધતી જાયછે. ને વિચાર કરવાની ટેવ પડતી જાયછે. કે કેટલાએક ભણેલ ને કેટલાએક અભણેલ પણ સમજી ચૂકાછે કે આ રીતે દેશનો સુધારો થશે. એ સૌ જોતાં ૩૦ વર્ષનું ભાવી કહેવાની મારી હિંમત ચાલી છે.

કેટલાએક લોક સમજેછે કે આ ખોટુંછે ને તે ખરૂં છે, આ ફાયદો કરે તેવું ને પેલું ગેરફાયદો કરે તેવું છે, તોપણ તેઓથી સાચી ને ફાયદો કરે તેવી વાતનો ભોગવટો થઈશકતો નથી, પોતાને દુ:ખ થાયછે, પોતાનાં ભાંડુને દુ:ખ થાયછે એમ તેઓ સમજેછે ને જો કે તે દુ:ખમાંથી નીકળવાને ઈચ્છેછે તોપણ તેઓ લોકલાજથી અને સાહસ કરવાથી દુ:ખ વેઠવું પડશે એ ખ્યાલથી ડરી જઈ દુ:ખમાં ને દુ:ખમાં રીબાયાં કરેછે તથા સંતાપ માનેછે. તેઓ કહેછે કે વિદ્યા વધશે ને ઘણાજણ એક વિચારના થશે ત્યાંસુધી સુધારો થવાનો નથી—વખતનું કામ વખત કર્યો જશે.

ઘરડાઓને તો હું મારા લેખામાં લેતોજ નથી, તેઓનાં મન કળજુગ આવ્યો છે એ વિચારથી થંડાં પડી ગયાં છે; પણ લાગણી પૂરી સમી નથી તેથી તેઓ હઠીલાઈ કરેછે. પણ તે હઠીલાઈનો ચળકાટ ગુલ થતા દીવાના રહીરહી ચળકતા મોગરાના જેવો છે. ને તેઓના આગ્રહ કેફીના ટાંટિયાની પેઠે લથડતા થઈ ગયા છે. મારે જે કહેવાનું છે તે હાલના જુવાનીઆઓને ને નવી પ્રજાને. ભાઈઓ હિંદુરાજ્યની સમાપ્તિની સાથે ગુજરાતમાંથી શૌર્ય ગયું છે. ને હિંદુરાજ્યમાં પણ ક્ષત્રી રજપૂત શિવાય બીજા વર્ગોમાં શૌર્ય નહોતું—માત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણો ને વિદ્વાન જૈનમાં ધર્મસંબંધી યુદ્ધ ચાલતું. મુસલમાની રાજ્યમાં ગુજરાતના જૂજ શખસોએ ને થોડાં વર્ષ ઉપર કાઠિયાવાડના જૂજ નાગરો તથા જૂજ વાણિયા એઓએ જેવાં તેવાં શૌર્ય બતાવ્યાં છે પણ ગુજરાતી લોકમાં પાંચ દશ માણસ તે શા હિસાબમાં? અંગ્રેજ સરકારનાં લશ્કરમાં અથવા દેશી રાજ્યનાં

સૈન્યમાં ગુજરાતીઓ * છે એવું મારીતો જા-
ણમાં નથી. શૌર્યસદ્ગુણવિના દેશનો ઉત્કર્ષ
થતો નથી, શૌર્યસદ્ગુણથી સ્વતંત્રતાનો ને
દેશાભિમાનનો જોસ્સો પ્રકાશી રહેછે, માટે
શૌર્ય ગુજરાતમાં આવવું જોઈએ પણ જોગ-
વાઈરૂપી તાલીમ નથી હવે તે કેમ આવે?
શૌર્યમાં મોટો ભાગ જોસ્સાનો છે ને થોડો
ભાગ શરીરબળનો છે. માટે જોસ્સાને કેળવ-
વાને તો હાલ જૂના વિચાર ને નવા વિચાર
વચ્ચે જે યુદ્ધ ચાલેછે ને જે કંઈ નાનુંસુનું
નથી, તેમાં મચવું જોઈએ અને શરીરબળને
માટે હોંસીલાઓએ અંગ્રેજ સરકારનાં અ-
થવા દેશી સેનમાં નોકરી કરવી જોઈએ ને
સઘળાઓએજ બદનની કસરત કરવી જો-
ઈએ. હાલમાં બ્રાહ્મણ અને બીજી ન્યાતોનું
સઘળી વાતોમાં ઐક્ય થતું જાયછે ને સૌની
નજર દેશસુધારા તરફ છે માટે એ ઐક્ય-
થી વહેમસુધારાની લડાઈમાં જેમ જેમ
ફતેહ મળતી જશે તેમ તેમ શૌર્યસદ્ગુણની
શી લહેજત છે તે સમજવામાં આવતી જશે.
પછી વળી કોઈ દહાડો એ સદ્ગુણની મસ્તી
ગુજરાતમાં ઘૂમી રહેશે ને ત્યારે મોટા
લાભ થશે—સઘળા ઊંચું સુખ ભોગવશે.
થંડાં લોહીનું સુખ જે આપણે ભોગવ્યું છે
તથા ભોગવીએ છીએ ને ગરમ લોહીનું સુખ
જે ભોગવીશું તે બેનો ફેર ત્યારે સમજાશે
અને પછી આપણે આપણાં ગરમ લોહીનાં
સુખમાં વધારો કરવો જારી રાખ્યાં કરીશું!
શૌર્યવિના માણસપણું રહેતું નથી, શૌર્ય-
વિના આપણે રાજ, ધર્મ, રૂઢિના અધમદાસ
છીએ. પ્રાતરના કેટલાએક તબલચી ઘણા
સુખી છે ને કુલીન ગૃહસ્થો પણ સુખી છે
પરંતુ ગૃહસ્થ તે ગૃહસ્થ ને પેલા તે પેલા.
શૌર્યથી કુલીનતા ને સૌંદર્ય આવેછે. આપણે
ઊંચા છીએ તે આપણામાં ઊંચું શૌર્ય આવશે
ને ઊંચું શૌર્ય આવ્યું એટલે ઊંચા યશ ને
પછી ઊંચું સુખ પ્રાપ્ત થશે—અર્થાત્ દેશાભિ-
માનથકી ઉત્પન્ન થયલાં પ્રેમ (ઐક્ય) અને
શૌર્ય એ બેનો દેશીઓમાં દહાડે દહાડે વધા-
રો થવો જોઈએ.

જેઓ સુધારાનાં સુખથી અને એ સુખનાં
રસ્તામાં જે જે હરકતો આવી પડેછે તેથી
અજાણ્યા છે. તેઓનો દોષ બોલાતો નથી પણ
જેઓ સમજેછે ને હરકતો દૂર કરતા નથી
તેઓને માથે કાયરપણાનો અને દેશ સુધા-
રાનાં કામમાં આળસ રાખ્યાનો મોટો દોષ
છે. ભાઈઓ વિદ્યા ને સંગતિથી ઘણાનામાં
વિવેક આવેછે પણ ઉંચા જોસ્સા તો થોડા-
ઓનામાંજ આવેછે. પાવૈયે પાનો ન ચડે.
જેઓ સમજ્યા છતાં હરકતો દૂર કરવાનો
ખંતથી ઉદ્યોગ નથી કરતા એવાઓને હું
પાવૈ સમજું છઊં. બીજાઓને તૈયાર થતાં
વાર છે એટલાંમાં સમજુઓએ પોતાનાં દે-
શીઓ તરફ ફરજ સમજી અથવા મોટું નામ
થશે એમ સમજી હોંસ રાખી જોસ્સાઓને
સિકલ કરી મેદાનમાં પડવાનો લાગ જોવો
જોઈએ.

મેદાન પડેથી આપણે એકલા પડી જઈશું
પછી આપણને સૌ આંગળી કરશે, આપણને
સંસારસંબંધી મોટી અડચણો પડશે એવો

* એ લખ્યા પછી પછવાડેથી માલમ પડ્યું
છે કે સુરતના કેટલાએક ઢેડાઓએ અંગ્રેજી
લશ્કરમાં ચાકરી કરીછે તથા સુબેદારની પાયરી
લગણ પણ કેટલાએક ચડ્યા છે ને હજી પણ
કેટલાએક જણ લશ્કરમાં છે. રે જેટલા ઢેડાઓ
સેનમાં છે તેટલાજ ઉંચ કુળ પુરુષો લશ્કરમાં હોત-
તો તેઓ કેવા બહાર દીપી નીકળત ને લોકની
ઉપર કેટલી અસર કરત!

એવા ખ્યાલથી જૂના વિચારને માન આપ્યાં કરવું એતો બાયલા ગંડુ લોકના ગુલામ થવા બરાબર છે. કેટલાએક તો પોતાનાં કાયરપણાની પરાકાષ્ઠા બતાવેછે—કે સ્ત્રીઓ ભણેલી થશે ત્યારેજ સુધારો વહેલો થશે. પ્રથમ સ્ત્રીઓ વડેજ જતે મોટા સુધારા થયા એવું કોઈ ઈતિહાસમાં નથી. હા સ્ત્રીઓવડે ઘરસંસાર સંબંધી, રીતભાતસંબંધી ને બાળકને કેળવવા સંબંધી સુધારા થાયછે પણ પ્રથમ કરવાનાં સાહસિક કામમાં તેઓ શું કરી શકે? વારૂ બીજા હિંદુઓની સ્ત્રી કરતાં આપણા ગુજરાતીઓની સ્ત્રી ઘણે દરજ્જે આજ પણ ઉંચેછે—તેઓને પોતાને ઉદ્દેશે પહોંચવામાં કેળવણીનીજ વાર છે. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ઘણો ચચળ છે ને નવી નવી વસ્તુ ઉપર તેઓનું મન દોડેછે—નવો ઘાટ નવું લુગડું જોયું કે તેવું પોતાને કરવાને તે ઘરમાં સારી પેઠે મથેછે એવો આપણી સ્ત્રીઓનો ચંચળ સ્વભાવ છે તેઓને બહાર પડતાં ને નવા વિચાર જેમાં તેઓને વધારે છૂટ મળે તેવું છે તે સ્વીકારતાં શી વાર છે? પણ આજકાલ પુરુષ તે સ્ત્રી છે. પુરુષ શૌર્યનાં કામ કરવાને અને પોતાનાં પુરુષાતન દેખાડવાને જન્મ્યા છે તેઓથી પોતાનું કામ બનતું નથી. ભણીને પુરુષાતન નથી બતાવતા તે પુરુષ અભણ રાની લોક જે પોતાનાં અંગબળથી પુરુષાતન બતાવેછે તેના કરતાં પણ હીણા ઠરેછે; પુરુષપણું તો ક્યારે છે કે રણના જખમો લે ત્યારે-જેમ વધારે ઘાયલ થાય તેમ તેની વધારે કીર્તિ છે!રે ઢોરનેપણ તડકો લાગેછે ત્યારે તે શીળામાં જાયછે—રે જાનવરો પણ પોતાને સુખ મેળવવાને મથેછે તો શું તેનાથી આપણે જવું? જેઓ સમજેછે તેઓએ તો માથાં ફેરવી રણના તડકા ખાવા ને બીજાઓને બતાવવું કે અમે આ ખાઈએ છીએ તેમ તમે ખાજો એટલે થોડા કાળમાં આપણાં છોકરાં રે આપણે પોતે પણ જૂના વિચારના બંધન તોડી ઉંચું સુખ ભોગવીશું. એ લડાઈ જીત્યા પછી રાજ્યસંબંધીકામમાં મન ઘાલવાં છે ને ત્યાં ઊપરીઓ પાસે ઘણા ઘણા હક માગવાના છે! રે ધર્મસંબંધી વાતમાં હાલ સાહસ કરે તેમને એકલાં રહેવાની ધાસ્તી લાગેછે પણ રાજ્યસંબંધી વિષયમાં તો વેળાએ કેદમાં જવાની પણ ધાસ્તી હોયછે માટે શું ઉંચા પુરુષો ડર ખાશે? નહીં નહીં, પોતાને જે સારૂં લાગ્યું તે અમલમાં આણવાને સ્વતંત્રતાના જોસ્સાથી લોકોએ મેદાન પડવું જોઈએ, પછી દુઃખ પામો કે મરી જાઓ. પુરુષનું તો એ લક્ષણ છે. અફસોસ છે કે લાઈબેલ કેસથી મહારાજનું ભોપાળું કહાડવામાં જે શ્રીમંત ને સમજતા ભાટિયાઓ આગેવાન હતા તેઓ પોતાની સ્ત્રીસુદ્ધાં પોતાની જાતિની રીત પ્રમાણે મંદિરને ને ગુરુને પૂજ્યા જાયછે—અફસોસ છે કે સુધારાના ઉપદેશકો બહાર પડી ઉંચું સુખ ભોગવતા ને જેઓ બીજાઓનામાં દેશાભિમાન જગાવતા તેઓએ, કુળને, જાતને, વિદ્યાને અને પોતાના કરેલા ઉપદેશને ડાઘ લગાડ્યો છે. એવું એવું જોવામાં આવે ત્યારે કેમ સુધારો થાય? ભણેલા લોક નોકરીને માટે ખુશામત કરે ને માંહોમાંહે કુસંપ રાખે ત્યારે કેમ બને? ફલાણો કરે તો હું કરૂં, સૌની પાછળ આપણે, એ વિચાર પોતાની કમ અક્કલના અથવા તાબેદારીના અથવા નામરદાઈના છે. "આપસમાન બળ નહીં," "પારકી આશ સદા નિરાશ," "પાંચ વર્ષનો ઘરધણી ને શો વર્ષનો સુથાર" એ કહેવતો ખોટી નથી.

એ કહેવતોમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વાત્મનિષ્ઠાનો ભાસ થાયછે. મારૂં કામ હું વધારે સમજું છું, ભિખારી રહીશ પણ ગુલામગીરી નહીં કરૂં એ વિચાર ગુજરાતીઓનાં મનમાં રમતા રહેશે ત્યારે જોસ્સાઓએ વધવા માડ્યું એમ જણાશે.

છેલ્લું ઉપસંહારરૂપે કેટલુંક નીચે પ્રમાણે બોલી, આ વિષય બંધ કરૂંછું. ભાઈઓ જેમ ઈંગ્લાંડના તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટસના લોકહાલ ઘણાંએક ઉંચાં સુખ ભોગવેછે તેવાં સુખ ભોગવવા તરફ તમારી નજર થવા માંડી છે; પણ પ્રથમ મારે પૂછવું જોઈએ કે તમારે પોતાને કે તમારે ને તમારાં છોકરાંઓએ ? તમારે પોતાને તો એ સુખ દુર્લભ છે. તોપણ તેને અર્થે હોંસ ઉદ્યમનું સુખ તમને છે. ખરૂં. તમારાં છોકરાંઓને તો તે લહાવો પૂરે પૂરો છે. પણ એમજ કહેશો કે જ્યારે આપણને તે સુખ હમણાં મળવાનું નથી ત્યારે છોકરાંઓને માટે આપણે શું કરવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. પણ એ બોલવું નથી પણ લવવું છે. સૌને પોતાનાં સુખકરતાં પોતાનાં છોકરાંનાં સુખની વધારે કાળજી હોયછે--માબાપ છોકરાંનાં સુખને માટે પોતે દુઃખ પામેછે. જે માબાપ પોતાનાં છોકરાંનું હિત નથી ઈચ્છતાં તે માબાપ પશુપક્ષ્યાદિ પ્રાણીથી પણ હલકાં ઠરેછે. એ પ્રાણીઓમાં માબાપની પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર સંભાળ, એઓ પોતાની મેળે તે લેતાં થાયછે ત્યાંસુધી હોયછે. મનુષ્યમાં તેથી વધારે હોવું જોઈએ અને છે કે છોકરાં મોટાં થયાં પછી પણ તેઓને માટે જ્યાંસુધી શક્તિ હોયછે ત્યાંસુધી બાપ રળેછે ને મા તેનાં સુખની કાળજી રાખી તેનું શુભ ઈચ્છયાં કરેછે. જેઓ કોઈ રીતનો વિચાર કર્યા વિના અધ-
[illegible] નસીબમાં હશે તે થશે એમ બોલેછે તેઓથી પણ પોતાને માટે અને પોતાનાં છોકરાંને માટે સહજ ઉદ્યોગ થયા જાયછે. છોકરાંનું હિત ઈચ્છવું અને તે અર્થે ઉદ્યમ કરવા એ સ્વાભાવિક છે. આપણામાંતો વળી એટલી ઘેલી દાઝ છે કે રખેને છોકરો પરણ્યા વિના રહી જાય માટે માબાપ પોતાના જીવતાં છોકરાને પરણેલો ને તેને છોકરાં થયલાં જોવાને ઈચ્છેછે. માબાપનો જીવ જતો હોયછે ને છોકરાનો બચતો હોયછે તો તેવે પ્રસંગે માબાપ મરવું કબૂલ કરેછે. ત્યારે હવે જે કામમાં તમને પણ ઉદ્યમસુખ ને યશસુખ મળે અને છોકરાંઓ પણ સુખી થાય તે કામ શાસારૂ ન કરવું? અકેકક જણ પોતાનાં ને પોતાનાં છોકરાંના સુખને અર્થે ઉદ્યમ કરેછે ને છોકરાંને માટે વારસા મૂકી જાયછે પણ જ્યાં અકેકના ઉદ્યમ પરસ્પરનું અનહિત ઈચ્છી થાયછે ત્યાં કોઈનો ઉદ્યમ પાર પડતો નથી ને જ્યાં અકેકના ઉદ્યમ પરસ્પરે મળતાં રહી થાયછે ત્યાં સૌનો ઉદ્યમ પાર પડેછે. વળી, દુર્લભ કામ તો ઘણાંજણના ઐક્યથી થાયછે માટે સૌ જે સઘળા દેશીજન તેઓના ઉદ્યોગ સૌનું સુખ જે સઘળા દેશીજનનું સુખ તેને અર્થે થાયછે; અર્થાત્ વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં પોતાના દેશીજનનું સુખ ઈચ્છવું ને તેઅર્થે ઉદ્યોગ કરવા અને તેનાં ફળ જે તનમનધનબળ તે આપણે આપણાં છોકરાંઓને માટે વારસામાં મૂકી જવાં જોઈએ. એઓ તેમાં વધારો કરી પોતાનાં છોકરાંને માટે મૂકી જશે ને તેથી દેશનો ઉત્કર્ષ થશે. છોકરાંના છોકરાં ને તેનાં છોકરાં સુખ ભોગવે તેમાં આપણે સુખ શું? એ વિચાર ખોટો છે. આપણને તો હોંસ ભર્યા ઉદ્યમથી જેવું સુખ થવાનું છે તેવું સંતતિને પણ નથી થવા-

નું. આઈતાં મળેલાં સુખ કરતાં હોંસથી ઉદ્યમ કરવાનાં સુખ વધારે ઉંચાં છે. માત્ર પોતાનું સુખ ઈચ્છવું એ એકલપેટાપણું છે પણ પોતાનાં છોકરાંનું, પોતાના ભાંડુનું, પોતાના ભાંડુનાં છોકરાંનું સુખ ઈચ્છી તેઅર્થે ઉદ્યોગ કરવા એ ખરેખર મોટાં મનનાં પરાર્થ—પરમાર્થનાં કામ છે. રણમાં મરેછે સ્વર્ગમાં જાયછે એવું ગ્રંથોમાં લખ્યું છે તે ઉપર લખેલા પરમાર્થને માટે જોદ્ધાઓ પોતાના પ્રાણ આપેછે તેઊપરથી લખ્યું છે.

પોતાના દેશના ઉત્કર્ષને માટે સૌએ પોતપોતાની તરફથી પોતાના શ્રમ જેમ ફાવે તેમ મોટાં મનથી બહાર પાડવા જોઈએ એવું ઉપર કહ્યું. હવે આપણે તેને અર્થે ઊદ્યોગ કરવામાં પ્રથમતો વહેમ શત્રુની સામાંલડીને કેટલાંક બંધન તોડવાનાં છે. એમાં પ્રથમ કાપવાનાં બંધનોમાં કેટલાંક રૂઢિસંબંધી ને કેટલાંએક ધર્મસંબંધી છે. ધર્મસંબંધી બંધનમાં મોટું જાતિભેદનું બંધન અથવા બ્રાહ્મણોનું જોર છે. એ બંધન કપાયું એટલે બીજાં ધર્મસંબંધી બંધન અને રૂઢિ સંબંધી બંધન પોતાની મેળે વહેલાં કપાઈ જાય તેવું છે. માટે આપણી પહેલી ચઢાઈ જાતિભેદ ઉપર થવી જોઈએ. એ ચઢાઈ કરતાં પહેલાં જાતિભેદથી થતાં નુકસાન કેટલાં છે તે જાણવાને આપણું તથા શત્રુનું બળ કેટલું છે તેનો વિચાર કરવો પછી ઘટતાં સાધને તે કોટ તોડી પાડવો.

પ્રથમ જ્યારે આર્યલોક આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે એઓએ પોતાનાં રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરવાને કામની વહેંચણ કરી લીધી તેમાં ધર્મનીતિનો બોધ કરનારા તે બ્રાહ્મણોને નામે, પરદેશી અથવા આ દેશના બીજાઓની સામા લડી રાજ્યનું રક્ષણ ને રાજ્યની વૃદ્ધિ કરનારા તે ક્ષત્રીને નામે, ખેતી કરનાર વેપાર કરનાર ને કારીગર લોક તે વૈશ્યને નામે અને મજૂરી ચાકરી કરનારા તે શૂદ્રને નામે ઓળખાયા. બ્રાહ્મણથી થયલો છોકરો તે બ્રાહ્મણજ ને ક્ષત્રીથી થયલો છોકરો તે ક્ષત્રીજ એમ નહોતું પણ જેવા જેના ગુણ ને જેવાં જેનાં કર્મ તે પ્રમાણે તેનાં નામ પડતાં. એક બાપનાં બે છોકરામાં એક બ્રાહ્મણનું કામ કરે ને બીજો ક્ષત્રીનું કામ કરે એમ ચાલતું. વ્યાસઋષિ માછણના પેટના, વશિષ્ઠ ઋષિ વેશ્યાના પેટના, પરાશર ચંડાળણીના પેટના, નારદમુનિ દાસીનાં પેટના હતા. એ દાખલાઓથી જણાયછે, ઘણા પ્રાચીન કાળમાં ગુણકર્મથી કોઈ પણ જન બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી થઈ શકતો હતો. તેઓમાં પરસ્પર ખાવા ખવડાવાનો અને લગ્ન કરવાનો વહેવાર હતો. એ વહેવારમાં તેઓ એકમેકની સંસારસ્થિતિ ને સૈધડતા જોતા ખરા. સ્વભાવજ છે કે સુઘડનું ફુવડ સાથે, વિદ્વાનનું મૂર્ખ સાથે, શૂરનું કાયર સાથે મન મળેજ નહીં.

આપણે ન્યાતમાં જમવા જઈએ છીએ અથવા કોઈ મંડળીમાં જઈએ છીએ તો ત્યાં પણ આપણે આપણા મિત્રની પાસે બેસીએ છીએ માટે શું આપણે તેઓથી જૂદા છીએ ! બ્રાહ્મણ—ક્ષત્રી—વૈશ્ય—ને શૂદ્ર સાથે ખાવાનો વ્યવહાર નહીં પણ તેઓની દીકરી ખપતી ખરી. ઘણા પ્રાચીન કાળમાં હમણાંના જેવું બંધન નહોતું.

જેમ જેમ રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી ગઈ ને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી વૈશ્ય વેરાતા થતા ગયા તેમ તેમ દેશ દેશનાં જૂદાં જૂદાં હવાપાણીને લીધે, જૂદા જૂદા લોકના સહવાસને લીધે રખેને પોતાની આગલી સુઘડ સ્થિતિમાં ફેરફાર થઈજાય એમાટે તેઓએ પોતપોતાના વર્ગ હમેશને સારૂ બાંધ્યા ને એ રીતે ગુણકર્મ

જાતિ ટળી ને યોનિજાતિ થઈ. સુઘડતાની વધારે કાળજીમાં ખાવા પીવાની ને લગનની બંધી કીધી.— સ્મૃતિકારોએ શાસ્ત્ર કરી અકેકના જૂદા જૂદા ધર્મ બાંધી આપ્યા. જેમ જેમ રાજ્ય ફેરફારથી ને બૌદ્ધમતનાં પ્રબળે ધર્મના ફેરફારથી દેશકાળ સ્થિતિમાં ફેર પડતો ગયો તેમ તેમ તેઓએ નવા નવા ગ્રંથો કર્યા.

એ સઘળું હિંદુરાજ્યમાં ચાલ્યું; પણ મુસલમાનના આવ્યા પછી લોકની સ્થિતિ બદલાઈ ને નવી સ્થિતિને અનુકૂળ પડે તેવી નવી સ્મૃતિ કરનાર કોઈ વિદ્વાન રહ્યું નહીં ને કોઈ કરે તો તે વેરાતા પડેલા જથા કેમ માને? માટે શેવટ આ થયું કે સ્મૃતિઓ *નામનીજ રહી ને રૂઢિ પ્રબળ થઈ. વહેની સામાં કેમ તરાય—તણાઈને ડૂબી જવાય.

શૂદ્ર સાથે ખાવાની બંધી હાલના જેટલી અગાઉ નહોતી. અંગિરા ઋષિ કહેછે કે જે બ્રાહ્મણથી ચાંડાળનું રંધ્યું ખાવામાં આવ્યું હોય તે એક મહિનાના ચાંદ્રાયણવ્રતથી શુદ્ધ થાય; પરાશર કહેછે કે આપત્કાળમાં શૂદ્રને ઘેર બ્રાહ્મણ જમે તો તે પશ્ચાત્તાપથી ને ૧૦૦ જપ કરેથી છૂટેછે. મિતાક્ષરામાં લખ્યું છે કે બકરાંનું માંસ જાણીને ખાય તો તે ત્રણ અપવાસથી ને અજાણે ખાય તો એક અપવાસથી શુદ્ધ થાય; વળી લખ્યું છે કે યવનનું પાણી જાણીને પીનારો એક અપવાસથી ને અજાણે પીનારો સવારથી તે સાંજ સૂધી ભુખ્યો રહેવાથી શુદ્ધ થાયછે. એ સઘળા દાખલાથી સાફ જણાયછે કે ડાહ્યા સ્મૃતિકારોએ જેને આપણે મોટી વાત કહીએ છીએ તેને માટે સ્વલ્પ પ્રાયશ્ચિત્ત લખ્યાં છે ને તે, બ્રાહ્મણો પોતાની સુઘડતા ન મૂકે માટે. ઘણા પ્રાચીનકાળમાં એટલી પણ બંધી નહોતી.

ક્ષત્રીઓ માંસ ખાતા ને ક્ષત્રીઓ સાથે બ્રાહ્મણોને ખાવાનો વહેવાર હતો એઉપરથી જણાયછે કે તેઓપણ માંસ ખાતા. પિતૃને માંસનો પિંડ મૂકાતો, યજ્ઞમાં માંસની પ્રસાદી ખવાતી ઈત્યાદિ પ્રસંગ સંસ્કૃત † ગ્રંથોમાં વાંચવામાં આવેછે. છેક પૂર્વની વાત ઉપર વિચારતાં જણાયછે કે સિંધુનદીની પશ્ચિમના જે પ્રદેશમાંથી આર્ય આ દેશમાં આવ્યા તે પ્રદેશ થંડી હવાનો અને ખેતી વિનાનો હોવાથી તેઓને માંસનો આહાર કરવોજ જોઈએ; ને તેઓ અહીં પણ કરતા. જો માંસ ન ખાવું એમજ હોત તો યજ્ઞમાં શું કરવા ખાત. વળી માંસ ખાવાને અર્થે હિંસા થતી તેથી તો બુદ્ધે હિંસા ન કરવાનો ધર્મ ચલાવ્યો. બુદ્ધધર્મનું પ્રબળ હોવાથી રખેને પ્રજા તે ધર્મમાં જાય માટે અને ગરમ દેશમાં માંસના ભોજનની ઝાઝી જરૂર નથી માટે એને કુન્મત્તાઈ આવેથી વિદ્યાભ્યાસમાં ખલેલ પડે માટે શાસ્ત્રકારોએ માંસ ખાવાની પછવાડેથી બંધી કીધી છે. સ્મૃતિકાર પછીના બ્રાહ્મણોએ પોતાનું ઉંચપણું બીજા વર્ગો પાસે મનાવવાને આમ વટલાય ને તેમ વટલાય એવાં એવાં ટીકા વચન કહાડ્યાં છે. દેશકાળસ્થિતિ પ્રમાણે શાસ્ત્ર રચાયછે ને રચાયાં છે માટે જે શાસ્ત્ર આપણી દેશકાળ સ્થિતિને અનુકૂળ નથી આવતાં તે શાસ્ત્ર રદ જેવાં છે. ગ્રીસ દેશમાં ડ્રેકો નામના વિદ્વાને

* વારસાંની બાબતમાં હજી અંગ્રેજ સરકારે મિતાક્ષરા ને મયુખ એનુંજ માત્ર માન ...ને. ...વર્ષ મસ્કારે શાસ્ત્રિયો રાખ્યા હ-

† મનુસ્મૃતિમાં ઘણા પ્રકારનું માંસ ખાવાને બ્રાહ્મણોને રજા આપી છે અને કેટલાએક મોટા સમારંભોની વખતે ગાયનું માંસ ખાવું એવું ...આ...ઓએ યજ્ઞ શિવાય માંસ

શાસ્ત્ર બાંધ્યું તેમાં પૈસાની ચોરી કરનારને પણ ફાંસીની શિક્ષા ઠેરવી હતી પણ એ શાસ્ત્ર ચાલ્યું નહીં. શાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્રાહ્મણો નથી ચાલતા, બ્રાહ્મણના ધર્મ પ્રમાણે કિયો બ્રાહ્મણ આજ પોતાનો ધર્મ પાળેછે. ? હું તો કહું છઉં કે કોઈજ નથી પાળતું. બ્રાહ્મણ નથી પાળતા ત્યારે બીજાઓ તેઓનું કહ્યું કેમ પાળશે ?

જાતિબંધનથી વિદ્યાનો વધારો ન થતાં ઘટાડો થયો. બ્રાહ્મણો સઘળી વિદ્યાના માલિક થઈ રહ્યા તેમાં વેદ ભણાવવાથી વૈશ્યને દૂર રાખ્યા. તેઓને ભણવાનો અધિકાર આપ્યો પણ ભણાવવાનો નહીં. શૂદ્રને તો ભણવાની વાતમાં બાતલ કીધા. ક્ષત્રીની આગળ તો ચાલે નહીં ને એ સામાં થાય તો પુસ્તક કાખમાં ઘાલી નાસવું પડે માટે બ્રાહ્મણોએ એઓને રાજી રાખ્યાં કીધા. શું વૈશ્ય ભણાવવાની ખટપટમાં પડે તો બ્રાહ્મણની રોજી ઓછી થાય માટે એઓએ તેમને ના નથી કહી? શું શૂદ્રજાત એટલી નીચી કે તેઓને કંઈજ હક નહીં? તેઓને પોતાના ઉપયોગમાં લેતી વેળા તેમનું નીચપણું કયાં જતું રહેતું? શું વૈશ્ય શૂદ્રમાં ઉંચું ભણતર ભણવાની ને ક્ષત્રીનું કામ કરવાની બુદ્ધિ ઈશ્વરે નથી મૂકી ? વિદ્વાનને તથા પરાક્રમીને હક આપવા એ ન્યાય છે પણ બ્રાહ્મણ—ક્ષત્રી— વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થયલો છોકરો અપાત્ર હોય તેને પણ હક આપવા અને શૂદ્રમાંના પાત્રને પણ ન આપવા એ મોટો અન્યાય નથી? રાજ્યના ફેરફારમાં અભણ શૂદ્ર કંઈ કામ લાગ્યા નહીં ને જ્યારે કર્મભ્રષ્ટ ક્ષત્રી, વેપારી ખેડુત ને મજૂરી કરતા થઈ શૂદ્રમાં ખપ્યા ત્યારે તેઓને વિદ્યા ભણવાનો અધિકાર ન હોવાથી તેઓ મૂર્ખ રહ્યા ને દેશલાભમાં ઉપયોગી ન પડ્યા. જો શૂદ્રને ભણવાની છૂટ હોત તો તેઓ શું પોતાના શૌર્યથી પાછો યશ ન મેળવત? આજ હોંસિલા વિદ્યાર્થી ને બીજાઓથી ચીન વિલાયત જઈ પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો નથી થઈ શકતો તે પણ જાતિબંધનને લીધે.

જાતિબંધનથી સંસારી હાલતમાં બગાડો ઘણો થયો છે. સૌ પોતપોતાના કુળનો ધંધો કરેછે. કોઈની બુદ્ધિનું વલણ ને અનુકૂળતા કોઈ કામમાં હોયછે ને કોઈની કોઈ કામમાં હોયછે. પણ તેને પોતાના બાપનોજ ધંધો કરવો પડેછે ને એથી ધંધા રોજગારને કળાકૌશલ્યમાં ઘટાડો થાયછે ને એથી લોક નિર્ધન થાયછે. નાની ન્યાતો થયેથી ખોડવાળા છોકરાઓ સાથે છોકરી પરણાવવી પડેછે અને એથી આખો જન્મારો તેઓનો સંસાર ખરાબ રહેછે. વળી માંહોમાંહે લગ્ન થયેથી છોકરાઓમાં નાકૌતી આવેછે. ન્યાતવરાના લાગાથી ગરીબને (મુશ્કેલીથી

ભક્ષણ કરવું નહીં એવું કહેલું છે ખરૂં પરંતુ એ ગીતના પંચ્ચા નિત્યકર્મમાંના છે." "માંસ ભક્ષણ વિષે સાફ પ્રતિબંધ અથવા તે ભક્ષ અશુદ્ધ એવી સૂચના કહીં જણાતી નથી. પુષ્કળ ઠેકાણે માંસ ભક્ષણ એ શાસ્ત્ર પ્રમાણે છે એવું મુદ્દામ કહ્યું છે."—સર્વ બ્રાહ્મણોની એકજ જાતિ હતી ને તેઓને ક્ષત્રી કે વૈશ્ય સાથે ખાવાનો અથવા એઓનું રાંધેલું ખાવાનો અટકાવ મનુસ્મૃતિમાં નથી—"શૂદ્રની સાથે બેસીને અથવા તેનું રાંધેલું જે બ્રાહ્મણ જમે તે સાત દહાડા જવનું પાણી પીએ એટલે દોષથી છૂટતો." વળી પૂર્વના ગૌડ બ્રાહ્મણોને મચ્છ ખાવાની, દક્ષિણનાને મામાની કન્યા સાથે પરણવાની, પશ્ચિમનાને ચામડાંના ઠામમાંનું પાણી પીવાની અને ઉત્તરનાને બકરાંનું માંસ ખાવાની સ્મૃતિકારોએ આજ્ઞા આપીછે.

ફૂરી અદા થાય તેવાં) કરજ કરવાં પડેછે ને તેમાં ગુંચવાઈ રહ્યાથી તેઓથી ઉંચા ઉદ્યમ થતા નથી. ખાવાપીવાની નડતરથી જનમાં પૂરી મૈત્રી જામતી નથી. અફસોસ છે કે બ્રાહ્મણથી પોતાના વહાલા શૂદ્ર મિત્રસાથે પણ જમાતું નથી ને તેનાં શબની સાથે જવાતું નથી! દેશાટનના લાભ વિના ને પારકાની સુઘડ રીત જોયા વિના પણ સંસારી હાલત કેમ સુધરે ?

રાજ્યસંબંધી સ્થિતિના બિગાડા વિષે તો પૂછવુંજ શું ? એ બંધનથી લોક બીકણ, કાયર ને પૂરા નીચા પડી ગયા છે. એ બંધનથી ને ખાવા પીવાના તથા લગ્નવ્યવહારનાં બંધનથી કોઈ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીનો કે વૈશ્યનો સાચો મિત્રજ નહીં તો પછી સર્વ જનનું પરસ્પર ઐક્ય ક્યાંથી થાય ને ઐક્ય વિના બળ કેમ વધે ? હિંદુરાજ્યનાં રૂપકમાં મેં કહ્યું છે કે જાતિભેદ ન હોત તો બ્રાહ્મણ વૈશ્ય ને શૂદ્ર પણ ક્ષત્રી સાથે મુસલમાનની સામાં લડ્યા હોત. જ્યાં જ્યાં ક્ષત્રી હતા ત્યાં ત્યાં તેઓએ મુસલમાનની સાથે ટક્કર લેઈ પોતાનાં શૌર્યને અમર રાખ્યાં પણ જ્યાં તેઓ નહીં ત્યાંનાં લોક ઝટ તાબે થઈ ગયા અથવા ત્યાંથી નાસી ગયા. એ નીચાપણું કેવું ? અગર કદાપિ મુસલમાનનાં ઘણાં જોરને લીધે તેઓને દાસપણું ભોગવવું પડ્યું તોપણ જાતિબંધન ન હોત તો પ્રજામાં શું ઐક્ય ન હોત ? અને એ ઐક્યથી ગુજરાતી પ્રજા શું મુસલમાનની સામાં ન થાત? ને વેળાએ લાગ જોઈ કોઈ ગુજરાતી નવું રાજ્ય ન કરત ?

સર્વ પ્રાણીઓમાં મનુષ્યપ્રાણીનો સ્વભાવ છે કે તેને જો ઘટતો યોગ મળ્યો તો તે પોતાની સ્થિતિમાં સુધારો વધારો કરી શકેછે. પણ જાતિબંધનથી—બ્રાહ્મણોની ખંધાઈથી આપણે આપણી સ્થિતિમાં સુધારો કરી શક્યા નહીં ને કરી શકતા નથી. જ્યારે બીજા ઘણાખરા દેશ જંગલી હાલતમાં હતા ત્યારે આપણો દેશ સુધરેલી હાલતમાં હતો; પણ પછવાડેથી બ્રાહ્મણોએ જાતિબંધન કર્યું ત્યારથી તે નઠારી હાલતમાં આવવા માંડ્યો ને મુસલમાનનાં રાજ્યમાં છેક પડતી હાલતમાં આવી રહ્યો. બીજા બધા દેશમાં આપણાં જેવું જાતિબંધન ન હોવાથી ત્યાંની પ્રજા સ્વતંત્રતાને માટે મથતાં મથતાં ને વિદ્યાભ્યાસ વધારતાં વધારતાં ઉંચે દરજ્જે ચડી છે કે જેને જોઈને આપણે શરમાઈએ છીએ ને મનમાં બળીએ છીએ ને બળીએ છીએ તોપણ પાછું જાતિબંધનથી કંઈ કરી શકતા નથી. દેશકાળ સ્થિતિ જોઈને વર્તવું એથી દેશનો ઉત્કર્ષ થાયછે. બાળલગ્નને પુનર્વિવાહની બંધી, મૂર્તિપૂજા ને કર્મકાંડના ઠાઠ એ સૌ હમણાંની પ્રજાના સુધારામાં બહુ બહુ હરકત કરનારાં છે તે આપણે જોઈએ છીએ, જાણીએ છીએ તોપણ જાતિબંધનને લીધે તે નડતર આપણાંથી દૂર થઈ શકતાં નથી !

આજકાલ આપણું બળ કેટલું છે તેતો મેં બીજાં રૂપકમાં જણાવ્યું છે માટે તે અહીં કહેવાની જરૂર નથી અને શત્રુબળમાં માત્ર દરેક ન્યાતના ઘરડાઓનું તથા પોતાની રોજી જાય માટે યજમાનિયા બ્રાહ્મણોનું ને પંથ ચલાવનારાઓનું બળ છે ને તેની કુમકે ઘણાં વર્ષની રૂઢિનું જોર છે પણ ઘરડાઓ, બ્રાહ્મણો ને પંથ ચલાવનારાઓનું જોર, મહોડેથીજ બોલવાનું છે; પુનર્વિવાહની વાતમાં તો તેઓ પણ જુવાનીઆઓના ઘોંઘાટથી સમજ્યા છે કે તે થાય તો સારૂં. વળી દરેક ન્યાતમાં જુવાનીઆઓની

ધર્મ ઉપર આસ્થા નથી તે તેઓ સારી પેઠે સમજી ચુકયા છે ને મનમાં જાણેછે કે ઘણું સામાં થઈશું તો છેક કામ બગડી જશે માટે જુવાનીઆઓ ખાનગીમાં જાતિબંધન નથી રાખતા તે જાણ્યાં છતાં પણ તેઓ અખાડા કરેછે. મદ્ય, માંસ, બજારનું રાંધેલું અન્ન એ થોડુંઘણું વપરાવા માંડ્યું છે, રેલવેનીગાડીમાં બ્રાહ્મણ વાણિયા ઢેડા સાથે બેસેછે, દેવ દહેરાંમાં જનારાં ઓછાં થયા છે, ન્યાતની ચરચા છતાં પણ. બે કાયચ ને બે વાણિયા ડાકતર થયા છે ને એઓ મૂડદાં ચીરેછે ને સુવાવડીને અડકેછે. એ પ્રમાણે વહેમનું જોર નબળું છે. ખરેખર ઘરડાં, બ્રાહ્મણ વગેરેનું હવે પોતાનું જોર નથી માત્ર ક્રમેકે આવનાર રૂઢિનું છે. એ રૂઢિનો કોટ અંદરથીતો બ્રાહ્મણોએ પોતાના સ્વાર્થ સાધતાં ખોદી નાખ્યો છે ને બહારની પાસથી તે હજી સાબીત દેખાયછે.; ને એટલીજ આપણે મુશ્કેલી છે. એ બહારના પાસાંઉપર પણ ચાંચવા પાવડા શરૂ થયા છે પરંતુ જે ઉપાયે કોટ એકદમ તૂટી પડવો જોઈએ તે ઉપાયો કામે લાગેલા નથી, માટે હવે એવિષે, આપણે જાણીએછીએ કે જાતિબંધનથી આટલાં નુકસાન છે ને તે છતાં તેને જાહેરમાં માન આપીએ છીએ. એ માન આપવાનાં કારણમાં મોટું આ છે કે રખેને આપણે પહેલ કહાડીશું તો આપણને ન્યાત બહાર રહેવું પડશે ને પછી ઘણી રીતના દુઃખ વેઠવાં પડશે—સારૂં સારૂં ખાવાનું ક્યાંથી મળશે, મેરાં છોકરાંને સંસારના લહાવા કેમ મળશે? છોકરા છોકરીને પરણાવીશું ક્યાં? મરીશું ત્યારે બાળશે કોણ? એવા એવા તર્કથી ભણેલા ને જોસ્સાવાળા પણ બહાર પડતાં પાછા હઠી જાયછે. હો જૂઓ—અગર કદાપિ એ વાત મોટા વિચારની છે ને પહેલ કરનારાઓને ઘણું વેઠવાનું છે તોપણ શું? જે માણસો મોટાં મોટાં કામ કરવાનું માથે લેછે તેણે તેણે બહુબહુ દુઃખ વેઠવાંજ જોઈએ. જેને લોક દુઃખ કહેછે તે તેઓને હોંસ ઉદ્યમ સુખનો લહાવો છે. દુઃખની પછવાડે સુખ. થોડા જણનાં દુઃખ પામવાથી ઘણાને સુખ થાય ત્યારે આગલાએ દુઃખ સહી પોતાનાં નામ કાં ન અમર કરવાં? ખરે જે માણસોએ ઘણું દુઃખ વેઠ્યું છે તેઓજ માણસજાતને સુબોધ આપનારા થયા છે. ગ્રીસ દેશનો તત્ત્વજ્ઞાની સોક્રટીસ રાત દહાડો ઠામઠામ ખરાં જ્ઞાનનો બોધ કરતો હતો ને રાજમંડળીની સામાં પણ સાચી વાતને સારૂ હિમ્મતથી બોલતો હતો તેને અદાવતીયાઓએ તેના ઉપર ખોટાં આળ ચડાવીને સરકાર પાસે મોતની સજા ઠરાવી હતી ને તે બીચારાને ઝેર પીવું પડ્યું હતું! ઈટાલીદેશનો ગાલીલીયો વિદ્વાન જેણે દૂરદર્શક યંત્ર સુધાર્યો, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર બનાવ્યો, બૃહસ્પતિના ઉપગ્રહો શોધીકહાડયા તેણે સૂર્ય નથી ફરતો પણ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરેછે એ મત ચલાવ્યું તેઉપરથી ધર્માચાર્યે તેને સખત કેદખાનામાં નાખ્યો હતો. ફ્રાન્સના પ્રખ્યાત વાલ્ટરે પોતાના દેશમાં નહીં તેવું એક પુસ્તક છપાવ્યું જેમાં રાજ્યને ધોકો પહોંચે તેવું કંઈજ નહોતું તોપણ તેને રાજાએ કેદમાં નાખ્યો હતો. ફ્રાન્સ ને ઈગ્લાંડમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મના બે મત કાથલીક ને પ્રોટેસ્ટંટ વચ્ચે જ્યારે મારામારી ચાલતી હતી ને રાજાઓ પાછલાને દેહાંત દંડ કરતા તે વખત પણ કેટલાએક પુરુષોએ ને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં મત મૂકયાં નથી— સ્ત્રીઓએ બળી મરવું ને પીપમાંના ખીલાથી ભોકાવું કબૂલ કર્યું હતું—બલિહારી! દેશસુધારા તે એમ થાયછે! આપણામાં જે વેળા નિરીશ્વર સાંખ્ય નીકળ્યું હતું તે વેળા તેના ગ્રંથકર્તાની થોડી નિંદા

નહીં થઈ હોય! તુળસીદાસને શાહજહાંને કેદ કર્યો હતો, નરસિંહમેહેતાને તેના ન્યાતીલાએ દમવામાં કંઈ બાકી મૂકી નથી અને કેટલાક ગોસાંઈજીઓને ને સ્વામીનારાયણને પોતાનાં મત પ્રસારતાં થોડું દુઃખ નથી વેઠવું પડ્યું!

સાચાં મતને માટે—જે સાચાં મતથી દેશને લાભ થાયછે તે મતનાં પ્રસારને માટે આપણે કેમ બહાર ન પડવું? રાજાઓ ને સૈન્યના યોદ્ધા પોતાનાં બૈરાં છોકરાં માલમિલકત મૂકી રણમાં જાયછે ને ત્યાં તેઓને મરવાનો ને રાજ્યમાં તેઓનાં વહાલાં પ્રાણીઓનો ને વહાલી વસ્તુઓનો રઝળી જવાનો સંભવ હોયછે; માટે શું તેઓ લડવા નથી જતા? ને આપણે જાતિબંધન સરખા સહજ કામમાં શૌર્ય નહીં બતાવીએ તો પછી આપણે આગળ શું કરીશકવાનાં છીએ? પછવાડેથી આપણને ને આપણાં છોકરાંઓને દુઃખ વેઠવું પડશે એ કાયર વિચારથી શું આપણે આપણી ફરજ ન બજાવવી? સમય અનુકૂળ છે—ઘણાંજણ આપણા વિચારના છે—ઘણાજણ આપણા વિચારના થશે—આપણો દાખલો જોઈ ઘણાજણ આપણા સાથી થશે એમ આશા રાખવાને આપણી પાસ કારણો છે અને તે છતાં આપણને દુઃખ પડશે એમ કહેવું! ને અગર દુઃખ પડ્યું તોપણ શું? પહેલ કરી દુઃખ પામેછે ને દુઃખ પામવા છતાં પણ પોતાના ટેક મૂકતા નથી તેનીજ કીર્તિ જગતમાં છે ને તેજ ખરા જનહિતેચ્છુ છે. વારુ હું પૂછું જેટલા ગૃહસ્થોને આજ પોતાની જ્ઞાતિ સાથે સંબંધ તૂટેલો છે—ને જેમાંના કેટલાએકને છોકરાં પણ છે તેઓની સ્થિતિ શું માઠી છે? તેઓ આનંદ કરેછે; ને જૂના વિચારના લોક તેઓનાં ટેક જોઈ વિ-[illegible] પામેછે તથા મનમાં વિચાર બાંધેછે કે આવા ઘણા નીકળ્યા તો પછી આપણે શું ચાલવાનું છે? અમે ઉંચા છીએ એમ લોક પાસે મનાવનાર બ્રાહ્મણો મૂર્ખ રહી, અસલી રૂઢિને વળગી રહી પોતાનો દોર ખોઈ બેઠાછે તે બ્રાહ્મણો શું યજમાનની પાસથી રળવાની આશા રાખી પરતંત્રપણે દાસ થઈ રહેશે! ને સ્વતંત્ર ઉદ્યોગથી પાછા ઉંચા નહીં થાય? અને શું સમજતા થતા યજમાનો બ્રાહ્મણથકી પોતાનું હિત ન થયા છતાં એઓને આશરો આપ્યાં કરશે? તે વખત ગયો. હવે તો સઘળી પાસથી હિંદુપ્રજાનું ઐક્ય થવા માંડ્યું છે. રાજ્ય અનુકૂળ છે, છાપખાનાં સહાયમાં છે, લોકનું વલણ આપણા વિચાર તરફ છે; એવા અનુકૂળ કાળમાં શૂરવીરો બહાર ન પડે ને વખતનો વાંક કહાડે એતો નવાઈ જેવું છે.

ગ્રીસ દેશનો ઉત્કર્ષ બસેં વર્ષમાં થયો તેનાં કારણોમાં મોટું આ છે કે ત્યાં સ્વતંત્રતા હતી. પોતપોતાના સ્વતંત્ર ઉદ્યોગથી અને દેશાભિમાનનાં ઐક્યથી ગ્રીક લોકોએ જે ટુંકી મુદતમાં નામ મેળવ્યું છે તે જગતનો પ્રલય થશે ત્યારેજ જશે! હાલ ગુજરાતમાં જેટલો વેપાર ચાલેછે તેટલો પૂર્વે ગ્રીસમાં નહોતો ચાલતો; ગુજરાતની જમીન જેટલી રસાળ છે તેટલી ગ્રીસની રસાળ નહોતી, પણ, શૌર્ય, વિદ્યા ને દેશાભિમાનનો જોસ્સો એ જેવાં ગ્રીસમાં હતાં તેમાંનો લેશ ગુજરાતમાં નથી. એજ ત્રણવાનાંથી સર્વ દેશનો ઉત્કર્ષ થયો છે. ને એથીજ આપણો થવાનો છે. એ ત્રણ વાતની કેળવણીને અર્થે—

૧. દેશાટન, થવાં જોઈએ જેથી ઘણું જાણું જોવામાં આવેથી આપણી લાગણીઓ ઉદાર થાય ને સાહસિક કામ કરવાના જોસ્સા વધે.

૨. કેટલાએકે નૌકાશાસ્ત્રમાં સારી માહિતી મેળવવી જોઈએ. [illegible] હિં[illegible]નું

પ્રથમથીજ ધ્યાન નથી. શાસ્ત્ર ભણીને વહાણ ચલાવતાં શીખવું અને સમુદ્રમાં વહાણો ઉપરથી લડાઈ કેમ થાયછે તે જોવું ને તેવું આવડવું એ આપણા દેશને બહુ લાભકારી છે. ગુજરાતમાં કચ્છી, ખંભાતી ને રાંદેરી ખલાસીઓ છે. પણ તેઓ નૌકાશાસ્ત્ર જાણતા નથી. ઉંચી ન્યાતનાપુરુષોએ વહાણ ખેડવાનો ઉદ્યમ શોધવો જરૂરનો છે.—પણ જાતિબંધને વટલાવવાની ધાસ્તી અને દોરડાં ખેંચવાનો ધંધો નીચો છે એ ઘેલી સમજ અને બીકણપણું આપણને નડેછે. પણ ખરેખર જ્યાંસૂધી વિદ્યાના લાભથી સાહસિકપણું ને નૌકાયુદ્ધની રીત જાણ્યામાં આવી નથી ત્યાંસુધી દેશનો ઉત્કર્ષ મનમાન્યો થવાનો નથી. જે ઈંગ્લાંડ જે મોટું બળવાન ગણાયછે. તે આટલાજ માટે કે ત્યાંના ખલાસીઓ નૌકાયુદ્ધમાં બીજા બધા દેશના ખલાસીઓ કરતાં સૌથી વધારે હોશિયાર છે. આપણા દેશીઓ જમીન ઉપર લડવામાં એક તોપખાનાની બાબત શિવાય બીજી બધી બાબતમાં જેવા જોઈએ તેવા છે. પણ વહાણવડે લડવાને તો તેઓને નવા પાઠ શીખવાનો છે.

૩. જાહેર ભાષણો થવાં જોઈએ કે જેથી લોકમાં હોહો થાય ને વિષય સારીપેઠે ચર્ચાય. ચોપડીઓ તો વંચાય ત્યારે વાંચનારાઓનાં ઉપર અસર કરે પણ ભાષણોથી અને ગ્રંથ કરનારાઓ પોતાના ગ્રંથ પોતેજ જાહેરમાં ઠામ ઠામ વાંચી સંભળાવે તેથી લોકનાં મન ઉપર ઘણીજ અસર થાય. આથીનિયન લોકોએ સાલેમીસ ટાપુ ખોયા પછી નિરાશ થઈને આવો કાયદો કર્યો હતો કે શત્રુની પાસથી સાલેમીસ પાછું લેવાની કોઈએ વાત કહાડવી નહીં. પણ એ ટાપુના રહેનાર સોલન શાણાએ ઘેલા માણસની પેઠે ગાં-ડાનો વેશ લેઈ આથેન્સના બજારોમાં પોતાની બનાવેલી કવિતા ગાઈ સંભળાવી હતી જેથી આથીનિયનો ઘણા ઉસ્કેરાયા હતા ને પછી એઓએ કાયદો રદ કરી સાલેમીસ લેવાની તૈયારી કરી હતી. એ સોલનને તેના દેશાભિમાનને માટે બીજા પંડિતોએ મોટાં ભાષણ કરી સાબાશી આપી હતી. ગ્રીસનો ડીમાસથીનીસ ને રોમનો સીસરો એ આદિ જાહેર ભાષણ કરનારાઓએ ગ્રીસ ને રોમમાં લોકનાં મન ઉપર ઘણી ઘણી અસર કરી છે.—આપણામાં શંકર વલ્લભ કબીર નાનકે થોડી નથી કીધી. આપણા ગુજરાતમાં પણ સાધુ ભક્ત કવિયોએ પોતાની કવિતા લોકની આગળ વારેવાર વાંચીને તેઓને બોધ કર્યો છે. હાલમાં પ્રેમભક્તિસંબંધી પુસ્તકોની જરૂર છે. તેમ વીરરસનાં પુસ્તકોની પણ જરૂર છે. રાજ્યની સ્થિતિ સુધારવામાં વીરરસકવિતા રામબાણ ઉપાય છે. ગ્રીસ દેશનો ઉત્કર્ષ જે ઈ૦સ૦પહેલાં ૪૦૦ વર્ષ ઉપર દીપી નીકળ્યો તે ઈ૦સ૦ની પહેલાં ૧૦૦૦ થી તે ઈ૦સ૦ની પહેલાં ૫૯૫ વર્ષ સૂધી એટલે સવાચારસેં વર્ષમાં જે વીરરસકવિતા ઠામો ઠામ ગવાયલી તેથી વૃદ્ધિભુત થયલાં દેશાભિમાન વડે દીપી નીકળ્યો હતો. આપણામાં જ્યારે સંસ્કૃત વાણી સર્વત્ર ચાલતી ત્યારે રામાયણ ને મહાભારતના યુદ્ધ પ્રસંગ ગવાતા. મુસલમાનના આવ્યાપછી ગુજરાતમાં રજપૂતો તે બે પુસ્તકના યુદ્ધપ્રસંગના ભાષાંતર ને ચંદનો રાસો ગાતા. પણ એ ગીતોની અસર બીજા વર્ણો ઉપર નહીંજ. આજ હવે સઘળા વર્ણની ભાષા એક થઈછે માટે,ને સુધારાનો નવો વિષય દેશમાં દાખલ થયો છે માટે, વીરરસકવિતા જાહેરમાં ગવાવાનો ચાલ નીકળવો જોઈએ. કેટલાએક કવિઓએ રા-

માયણ મહાભારતમાંના યુદ્ધ પ્રસંગ ગુજરાતીમાં બનાવવા.

૪. જાહેર કામમાં મન ઘાલવું ને રાજ પ્રકરણમાં માહીતી મેળવવી, એથી બુદ્ધિ વધેછે, લાગણીઓ ઉસ્કેરાયછે ને શૌર્ય વધેછે. માત્ર સ્વાર્થમાં ને સંસારી સુખમાં મગ્ન રહેવું એથી એકલપેટાપણું ને હીચકારપણું આવેછે. પણ જાહેરમાં બહાર પડવાથી વિદ્યાના વિષયમાં અને સરકારસંબંધી વિષયમાં તકરાર કરવાની ટેવ પડેછે ને પુરુષાતન પ્રકાશી રહેછે.

જ્યાંસુધી એકેક જણ વિચાર કરવાની ટેવ નહીં પાડે, સમજ્યા પછી દુઃખ ખમવાની બીકે પોતાના વિચારને હોંસે અમલમાં નહીં આણે, અમલમાં આણી ટેકથી નહીં રહે ત્યાંસુધી—દેશીજનની દાઝે દેશહિતનાં કામમાં રણયોદ્ધાનો ઉંચો જોસ્સો નહીં રાખે ત્યાંસુધી—સ્વતંત્રતા વિના, દેશાભિમાન વિના, વિદ્યા નીતિ ઉદ્યમ ને શૌર્ય વિના કોઈકાળે આપણી દશા ફરવાની નથી. વખત તો પોતાનું કામ કરશેજ પણ આપણો ધર્મ છે કે આપણું કામ વહેલું ને સહેલું થાય તેમ કરવું જોઈએ. ખરેખર યુદ્ધની નીતિ સૌએ શીખવી જોઈએ. જખમ મળે ને હાર થાય તોપણ લીધેલી વાત છોડવી નહીં ને ખંતથી મથતાંજ રહેવું. ઉંચ જોસ્સામાં ઘૂમ્યા કરેથી દેશનો ઉત્કર્ષ વહેલો મોડો થશેજ. જોગ મળવો દુર્લભ છે તોપણ જો આપણે આપણા જોસ્સા સિકલ કરી રાખી જોગને માટે ટાંપી રહીશું તો તે મળ્યા વગર રહેનાર નથી.

હોંસભર્યાં શૌર્યરૂપી વિજળીઓના અખંડ ચળકાટ ને સાહસ તથા બળના ગર્જન એવડે સુવિચારરૂપી પાણીથી જ્યાંત્યાં દેશમાં રેલંરેલા થશે અને જોકે થોડીવાર યુદ્ધની કાપાકાપીથી થતો બગાડારૂપીકાદવ ઘણો વધશે તોપણ પછી ઉંચા યશ ને ઉંચાં સુખ એરૂપી શરદઋતુનાં જે ક્ષેત્રસૌંદર્ય તેના આપણે લહાવા લેઈશું ? અસ્તુ.

જોકે કાઠિઆવાડ (સૌરાષ્ટ્ર) ગુજરાતથી જૂદું ગણાયછે તોપણ તે બન્ને પ્રાન્તના લોક ઘણો નિકટ સંબંધ ધરાવેછે. એક વખત એવો હતો કે સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યની સત્તા તળે ગુજરાત હતું ને એક વખત એવો હતો કે ગુજરાતની સત્તા તળે સૌરાષ્ટ્ર હતું. આજકાલ ....ને લીધે, ધર્મને લીધે, વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસારને લીધે, બન્નેના ઉપર એકજ રાજ્યસત્તા થોડી ને પૂરી હોવાને લીધે પ્રજારૂપે ગુજરાતી ને કાઠિયાવાડી ઐક્ય વધારતા જાયછે. કચ્છ જરા વધારે દૂર છે. ને જો કે ત્યાંની મૂળભાષા જૂદી છે તોપણ આજકાલ ગુજરાતી ભાષા ત્યાં પણ વિશેષે પ્રસરવા માંડી છે. અર્થાત્ કચ્છીઓનું પણ આપણી સાથે ઐક્ય થતું જાયછે. પારસીઓ ગુજરાતી બોલનારા છે પણ તેઓની મૂળ જન્મભૂમિ આ દેશમાં ન હોવાથી ને તેઓનો ધર્મ જૂદો હોવાથી તેઓનો આપણી સાથે ઘણો મેળાપ નથી તોપણ રાજ્યસંબંધી વિચારમાં (અંગ્રેજી સત્તાતળે તો) તેઓ આપણને મળતા છે. ગુજરાતીઓના થવાના ઉત્કર્ષવિષે તો નિબંધમાં કહ્યું છે એટલે અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી તોપણ જેમ ગુજરાતના લોકની ભૂતવર્તમાન સ્થિતિ વર્ણી છે તેમ કાઠિયાવાડના ને કચ્છના લોકની સ્થિતિવિષે પણ બોલવું જોઈએ કે ત્યાંનાં લોકને પણ ઉત્તેજન મળે.

કાઠિયાવાડ વિષે.—(ઈ૦ સ૦ ની પહેલાં ચોથા સૈકાથી તે ઈ૦ સ૦ ની પછીના

૫—૬ શૈકા સૂધીમાં) મગધના (બહાર પ્રાંન્તના) મોરી વંશના રાજાની, પછી શકલોકની ને પછી વલ્લભીપુરના રાજાઓની એમ અનુક્રમે વિશેષે સત્તા હતી; જ્યારે મોરી વંશના રાજાને સૌરાષ્ટ્ર તાબે હતું ત્યારે અહીંના સત્તાધારીઓએ અને કેટલાક લોકોએ અશોકના વખતમાં બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. વલ્લભીપુરનું રાજ્ય જે કનકસેને સ્થાપ્યું હતું ને જે શિલાદિત્યના વખતમાં ૫—૬ શૈકામાં પાર્થિયન લોકથી નાશ પામ્યું તે રાજ આખા કાઠિયાવાડમાં સૌથી મોટું ને આબાદ હતું. ને તે વેળા લોકની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી.

એ રાજ ભાંગ્યા પછી કાઠિયાવાડના લોક વીખરાઈ ગયા. કેટલેક વર્ષે ત્યાં ચાવડા, વાળા, જેઠવા, આહીર, રબારી, મેર અને બાબરીયા લોકની વસ્તી જણાતી હતી. એ સઘળામાં ચાવડા ઘણા જોરાવર હતા. એઓ ઓખામંડળ ને પ્રભાસના ચાંચિયાની સાથે લૂટારાનો ધંધો કરતા ને આખા પ્રાન્તમાં લૂટફાટ ને જુલમથી અવ્યવસ્થા હતી. એઓ પણ આતમાં શૈકામાં છેક કમજોર થઈ જઈ વેરાઈ ગયા હતા.

પછી એ ચાવડા વંશમાંના એકે પંચાસરમાં રાજ સ્થાપ્યું ને એ આબાદ થવા લાગ્યું એટલામાં (દોલતાબાદની પાસેના) કલ્યાણી નગરનાં સોલંકી ભૂવડે પંચાસરના જયશેખર ઉપર સ્વારી કરી એના રાજ્યનો અંત આણ્યો. (ઈ૦સ૦ ૭૦૦).

પછી જયશેખરના દીકરા વનરાજે ઈ૦ સ૦ ૭૪૬ માં અણહિલવાડનું—ગુજરાતનું રાજ સ્થાપ્યું. એ વંશના રાજાઓની સત્તા સઘળાં સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ ઉપર હતી. અહીંના રાજા તેઓને ખંડણી આપતા.

ચાવડા વંશના છેલ્લા એક બે રાજાના વખતમાં જાદવ વંશના કોઈ ચૂડાસમા નામના લોકે સિંધ તરફથી આવીને ગિરનારમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અહીંના વામનસ્થળી—વંથળીના ગ્રહરિપુ રાજાને સોલંકી મૂળરાજના સૈન્યે પરાભવ કરી તેને મારી નાખ્યો હતો. એથી તેર વર્ષ ગિરનાર ગુજરાતની સત્તામાં હતું.

ઈ૦ સ૦ ૯૯૨ માં ગ્રહરિપુના દિકરા નોઘણે * આહિરોની મદદથી ગિરનાર પાછું લીધું. એ પરાક્રમી હતો ને નવ સોરઠનો ધણી કહેવાતો તોપણ તે કંઈ આખા સોરઠનો રાજા નહોતો. ઉત્તરભાગમાં જેઠવા વંશનું ને પૂર્વભાગમાં વાળાઓનું રાજ્ય હતું. પણ એ, વંથળી ને અણહિલવાડનાં રાજ્યોથી ઝાંખાં પડી ગયાં હતાં.

સોલંકી કરણના વખતમાં પાટડીમાં હરપાળ ઝાલાએ રાજ સ્થાપ્યું હતું.

વાઘેલા વંશના પુરુષો પણ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા રાખી રહ્યા હતા. એમાંના વિસલદેવના વખતમાં પરમાર શાખાના સોડા રજપૂત સિંધથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. એઓએ વાઘેલાઓ પાસથી ગરાસ મેળવી પોતાનું એક જૂદું સંસ્થાન સ્થાપ્યું.

જ્યારે અલ્લાઉદીન ગુજરાતનું રાજ પા-

---

* એનો વંશ ચાલ્યો તેમાં તેનો દિકરો મંડળિક, મહમૂદ ગિજનીને ખંડણી આપવી કબૂલ કરી તેને તાબે થયો હતો. એ વંશના છઠ્ઠા ચૂડચંદ્રના ભાઈ ખેંગારે સિદ્ધરાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. એ વંશનાં ૧૦—૧૧ મા ખેંગાર (રાહગારિયો) તથા જયસિંહ એઓ પૃથુરાજનાં યુદ્ધમાં હતા. વંશનો ચૌદમો ખેંગાર મહિપાળ અહમદશાહ સાથે ઈ. સ. ૧૪૧૪ માં લડ્યો હતો અને છેલ્લો— મંડળિક ત્રીજો એને મહમદ બેગડે ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો.

ચમાલ કરી સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓ પાસે ઘણુંક દ્રવ્ય લેઈ પોતાની રાજધાનીમાં ગયા ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્રમાં દેશી રાજ્યોએ સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્ન કરવા માડ્યાં ને કેટલાંક નવાં રાજ્યોની સ્થાપના થઈ. એમાં રાઠોડે ઓખા તથા નાઘેરમાં ને ગોહેલે ચૂડાસમા રાજાના આશ્રયતળે પંચાળમાં એમ નવાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. જાળા રાજાએ પોતાની સત્તા વધારી. કાઠીઓએ પોતાનું નવું રાજ્ય કર્યું. પણ એ સઘળામાં વાઘેલા જોરાવર હતા. એક ભાગમાં મુસલમાનનું પણ મોટું રાજ્ય હતું.

મહમદ બેગડાએ જૂનાગઢના ચૂડાસમા મંડળિકને વટલાવી તેનું રાજ્ય લેઈ લીધું ને ઘણાએક મુસલમાનને વસાવ્યા. તેમ ઓખામંડળમાં પણ તેઓએ પોતાની સત્તા બેસાડી.

ગુજરાતના મહમૂદશાહ બાદશાહના વખતમાં જામ રાવળે જામનગર વસાવ્યું. (ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૩ માં).

જૂનાગઢમાં ૧૪૭૨ થી ગુજરાતથી સુબાઓ આવતા પણ ૧૭૩૮ માં બહાદુરખાં બાબીએ વંશ સ્થાપ્યો ને આજ લગી ચાલેછે.

ભાવનગરનું રાજ્ય ભાવસંગજીએ ૧૭૨૨ માં સ્થાપ્યું તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૯ થી ગાયકવાડનાં લશ્કરે કાઠિયાવાડમાં આવવા માડ્યું ને એઓએ પણ પોતાના મહાલ કર્યા.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૦ પછી અંગ્રેજનાં લશ્કર કાઠિયાવાડમાં આવવા માડયાં ને ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૯ માં તેઓએ રાજકોટમાં પોતાનો કાંપ બાંધ્યો.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૦૦ સુધીમાં નહાનાં રાજ્યો સ્થપાયાં તેમાં આજ મુખ્ય જામનગરનું ને પોરબંદરનું છે ને પછીના ૫૦ વર્ષમાં જે સ્થપાયાં તેમાં ભાવનગરનું ને જૂનાગઢનું છે.

ઉપર પ્રમાણે કાઠિયાવાડની અવ્યવસ્થા જોતાં લોકની સ્થિતિ સારી હતી એમ કેમ વિચાર અપાય ? સૌ રાજ્યો પોતપોતાનાં સ્વતંત્રપણાના ટંડાઈમાં રહીને પરસ્પર અને પરદેશી રાજ્ય સાથે મારામારી કરવામાં અને પોતાનું સંરક્ષણ કરવામાં ગુંચવાઈ રહ્યાં હતાં. તેઓએ લશ્કરી ખરચથી પોતાના ખજાના ખાલી કર્યા અને હંમેશ લડાઈમાં રોકાયાથી પોતાનાં રૂડાં બળ ઘટાડ્યાં. કેટલાંએક તો એવી દશામાં આવી ગયાં કે નાનાં રાજાઓએ પોતાના નિભાવને માટે મુસલમાની ધર્મ કબૂલ કર્યો અને કેટલાએકે પોતાની દીકરી મુસલમાનને દીધી. રાજ્યોના કકડા થવાનું એક કારણ ભાયાતોમાં થતી વહેંચણ પણ છે. જો કે લડાઈયોમાં રાજવર્ગમાંનાઓએ શૂરવીરપણાં દેખાડ્યાંછે, કેટલાએક બહારવટીઆઓએ* દેખાડ્યાં છે અને પ્રજાવર્ગમાંના ચાર પાંચ નાગરોએ† ને એક બે વાણિયાઓએ યુદ્ધમાં ને

* એમાં, જેઠસુર ખાચર, વાજસુર ખાચર, બાવાવાળો જોગીદાસ ખુમાણ, જેસલા મૈયો, ગીગલો મૈયો ને ગતડિયો મેહ એ હતા.

† જામનગરનાં રાજ્યમાં નાગર શંકરદાસ મેહેતો સિપાહગીરીથી નામાંકિત છે. એ જસાજી જામના વખતમાં ઈ૦ સ૦ ૧૬૧૯ માં હતો. જૂ- [illegible] દિવાને નવાબ મહોબતખાનની નોકરીમાં રહી ઘણીકવાર લશ્કર લેઈ જઈને ઘણાએક કિલ્લા ફતેહ કર્યા હતા. તેને દિવાનનો કિતાબ તળાજાનો કિલ્લો ફતેહ કર્યાપછી પછવાડેથી આપવામાં આવ્યો હતો. એ ૧૭૮૪ માં દરબારના ખટપટીયાઓથી કતલ થયો હતો. રૂઘનાથજી, અહમદખાનનો દિવાન હતો. એ દરબારી કામમાં સારીપેઠે માહેર અને લશ્કરી

દરબારમાં પરાક્રમ બતાવ્યાં છે તોપણ આમ નહીં કહેવાય કે રાજવર્ગની સ્થિતિ ને પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ સારી હતી. પ્રજાની ધર્મસંબંધી ને વિદ્યાસંબંધી સ્થિતિ પૂરેપૂરી બગડી. ઉદ્યમ ઘટ્યા—ખેતીવાડી ને કારખાનાં તૂટ્યાં, અજ્ઞાનથી પાખંડમત ફેલાયાં અને સદાની ચિંતાથી લોક બીકણ, કાયર, સ્વાર્થી ને મમતી થતા ગયા. આહા એ સઘળાં રાજ્યોએ સંપ કરીને પરદેશીનું ફાવવા દીધું નહોત ને પછી એક મોટાનાં અધિપપણાં નીચે રહ્યાં હોત તો આજ સૌરાષ્ટ્રની કેવી રૂડી સ્થિતિ હોત!

જ્યાં અનેક નાનાં રાજ્યો, જ્યાં તેઓમાં પરસ્પર અંટસ, જ્યાં બહારવટિયાના ત્રાસ જ્યાં રાજવર્ગ પોતાની બહારની સ્થિતિમાં સુખ સમજતો, જ્યાં પ્રજા દુઃખી, જ્યાં લોકમાં વિદ્યા ને હોંસ નહીં તે પ્રાંતમાં સ્વસ્થતા ક્યાંથી? ને સ્વસ્થતા વિના સુધારો ક્યાંથી? નહીં વિદ્યાભ્યાસરૂપી હળ, નહીં સંગતિરૂપી હોંસવાળી ખંત ને નહીં દયા—છૂટ—કદરરૂપી વરસાદ, હવે લોકની સ્થિતિરૂપી ભોંય કેમ ખેડાય, જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ કેમ થાય, ને સમૃદ્ધિરૂપી ફળ કેમ આવે? એવી જે કાઠિયાવાડની સ્થિતિ તેમાં આ પંદર વર્ષમાં કેટલો ફેરફાર થયો છે તે જોઈએ.

જૂઓ—પ્રથમ તો મુંબઈમાં આપણાં લોકમાં વિદ્યા ઉદ્યમ ને હોંસ પ્રગટ થયાં ને ત્યાંથી પછી સુરત અમદાવાદ ને કાઠિયાવાડમાં એમ ક્રમે છે. ધર્મસંબંધી વિષયમાં માત્ર નગરના વિશ્વનાથનાં પ્રસિદ્ધિપણાંથી લોકમાં જરા હોંસ હતી. જ્યારથી જૂનાગઢમાં નવાબને ત્યાં પ્રાણલાલ મથુરાદાસ રહ્યા ને એઓએ એક નિશાળ કહડાવી તેનું ઉપરીપણું સખ્યું ત્યારથી કંઈ શકુન થવા લાગ્યા. જ્યારથી ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ કાઠિયાવાડમાં નિશાળો કહાડવાને ને તેનું ઉપરીપણું કરવાને નિમાયા ત્યારથી ઘણાએક છોકરાએ ગુજરાતી અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું. ભાવનગરમાં છોકરીઓની નિશાળ થઈ ને તેનું કામ તડાકાબંધ ચાલવા લાગ્યું. જ્યારથી ગોપાળજી સુરજીના ઉપરીપણાં નીચે કેળવણી ખાતું આવ્યું ત્યારથી નિશાળની સંખ્યા એગણી વધી છે—આજ ૨૦૦ નિશાળો છે. ઘણાંક પુસ્તકો લોકમાં વંચાવા માંડ્યાં છે. જૂનાગઢ ભાવનગરના ત્રણ ચાર છોકરાઓ યુનિવરસિટીમાં પણ દાખલ થયા છે. અંગ્રેજી ભણેલા વિદ્વાનોની સંખ્યા કાઠિયાવાડમાં વધતી જાય છે. રાજકોટ ને જૂનાગઢ ને ભાવનગરમાં અફેકું ચોપાનિયું નીકળવા માંડ્યું છે.—ટુંકામાં લોકને કેળવણી પામવાનાં સાધનમાં જે મુખ્ય તેમાં જાહેર ન્યુસ્પેપર શિવાય બીજાં બધાંએ છે.

વેપારસંબંધી ઉદ્યોગ વહાણ આગબોટે ધમધોકારે ચાલેછે. ૧૮૬૬ માં એજંટે ખેતીવાડીસંબંધી વિલાયતી ઓજાર સંચા વગેરેને માટે જે મેળો મેળવ્યો હતો તેપણ લોકની જીજ્ઞાસા વધારવાનું ને પછી લાભલેવાનું સાધન હતું. રસ્તાઓ, નિશાળના—દવાખાનાંનાં—પુસ્તકશાળાનાં—ડાગની આફિસનાં ને બીજાં મકાનો, સંચા, ડક્કા, પૂલ, તળાવ, કુવા, ધર્મશાળા વગેરે ભાવનગર ને પાળીટાણાનાં રાજ્યમાં નવાં બન્યાં છે. રેલવેની સડક બંધાવાની પણ ગોઠવણ થાયછે.

કવાયતમાં કાબેલ હતો; તેમ રાજ્યનું ભલું ઇચ્છનાર ને પ્રમાણિક હતો. એ રીતે તેના ભાઈ રણછોડજી દિવાને લખ્યું છે. એ ૧૮૧૯ માં ગુજર્યો.

રાજ્યસ્થાનનાં લોકમાં ધર્મ-નીતિ-સંસાર-સંબંધી વિષયોમાં ઊદ્યમ હોંસ મોડેથી આવેછે ને તે આવશેજ કારણ કે ઊગતા જુવાનોમાં તેવા વિચાર દાખલ થવા માંડ્યા છે. લોકે બહાર ફરવા માંડ્યું છે ને પુસ્તકો વંચાયછે.

રાજ્યસંબંધી વિષયમાં પણ સુધારો થતો માલમ પડેછે. ખુશીની વાત છેકે રાજ્યના કારભારીઓએ પછી ભાવે કે કભાવે દેશહિતકારી બુદ્ધિથી કે અંગ્રેજ સરકારના માનિતા થવાની બુદ્ધિથી દેખાદેખીથી પણ અંગ્રેજી ઠાઠ પોતાનાં રાજ્યમાં દાખલ કર્યો છે. જામનગરમાં જો કે સુધારાવાળી ટોળીનું ન ફાવ્યું તોપણ તે ટોળીએ પોતાના થોડી વારના પ્રવેશથી આખા કાઠિયાવાડનાં રાજ્યકારભારીઓનાં એકરીતે અભિમાન ઉતાર્યાં છે. કામદાર લોક જે આમજ સમજતા કે ઈસકોલીયા તે રાજકાજમાં શું સમજે? તેઓ આજ જોયછે કે અંગ્રેજી ભણેલાનો કેવો દોર છે. રાજકુંવરોએ કેળવણી લેવી શરૂ કરી છે. જૂના કારભારીઓ જાણી ચૂક્યા છે કે આગળ જતાં આપણે નિભવું કઠણ છે ને એઉપરથી તેઓએ પોતાના છોકરાઓને અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો છે. તેઓએ અંગ્રેજ સરકારથી આન મેળવવાને પોતપોતાનાં રાજ્યમાં સુધારાનાં કામ સરસાઈથી દરસાવવા માંડ્યાં છે ને જો કે અંદરખાને હાલ સુધારો નથી તોપણ તે વહેલો મોડો થશેજ.

જ્યાં કંઈ નહોતું ત્યાં ઉપર પ્રમાણે જોવામાં આવેછે ત્યારે હવે ઘટતા ઉપાયો કામે લગાડ્યાથી પ્રાન્તની ચડતી દશા જલદીથી થશે એમ કેમ ન કહેવાય?

કચ્છનું રાજ્ય ઈ૦ સ૦ ના નવમા શૈકામાં લાખા ફુલાણીએ માંડ્યું તેની પહેલાં ત્યાં ચાવડા, વાઘેલા ને કાઠી લોક વસતા હતા ને એઓનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં લાખાના વંશમાં જાડા નામનો રાજા થયો કે જેના ઉપરથી તેના વંશજો જાડેજા કહેવાયછે. તેને ત્રણ દીકરા હતા, ને એમાં એકનું નામ જામરાવળ હતું. એણે પોતાના ભાઈને મારી નાખી ગાદી લેઈ લીધી હતી તેથી એને પોતાના ભત્રીજા સાથે ચૌદ વર્ષ લડાઈ કરવી પડી. શેવટે ભત્રીજાનું ફાવ્યું ને જામ પોતાના ૭૦૦ સ્વારો સાથે નાઠો. એણે પછી કાઠિયાવાડમાં નગરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ઈ૦ સ૦ ૧૫૪૦—૫૦ માં.

પ્રથમ સને ૧૮૦૯ માં ને પછી ૧૮૧૬ માં કચ્છના રાવને અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર થયા ત્યાંસુધી ૨૭૫ વર્ષના દરમિયાનમાં કચ્છનાં રાજ્યમાં સ્વસ્થતા નહોતી. ગાદીને માટે કુટુંબ ક્લેશ, આસપાસના ભાયાતની સતાવણી ને તેમના હુમલા, ચાંચિયા તથા લૂટારાના ત્રાસ અને દરબારી કામદારોની ખટપટ એ સૌ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવતાં.

અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર થયા તેની પહેલાં ઘણાંએક વર્ષ ને પછી પણ થોડોએક વખત કચ્છમાં મુસલમાનનું પ્રબળ વધારે હતું. ભાઈજીબાવારાવનાં બચપણમાં જમાદાર ફતેહમહમદ * રાજ્યનો કુલ અખત્યારી હતો.

* કચ્છમાં પ્રજાવર્ગમાં ત્રણ મોટા નામાંકિત ગણાયછે. ફતેહમહમદ, સુંદરજી ખતરી ને લખમીદાસ નાગર. સુંદરજી એ ભુજનો ખતરી પ્રથમ ઘણીજ ગરીબી હાલતમાં હતો. એણે ઘોડાની સોદાગીરી કરવા માંડી ને એથી એને કામદાર અંગ્રેજ સાથે ઓળખાણ થયું. સુંદરજી ઉપર અંગ્રેજોનો એટલોતો ભરોસો બેઠો કે તેને કંપનીનો એજંટ ઠેરવ્યો. કાઠિયાવાડ કચ્છનાં રાજ્યો

કચ્છમાં હિંદુ ને મુસલમાન એવા બે ધર્મ છે. રાવ મુસલમાન અથવા હિંદુધર્મ પાળતા. હાલમાં રાવ શિવમાર્ગી છે. મોટી વસ્તી રજપૂત ને મુસલમાનની છે. ને તેઓ લડવૈયા છે. કચ્છમાં વેપાર બહોળો છે,-વેપારી ભાટીયા લુવાણા વગેરે આર્બસ્થાન ને જંગબાર સૂધી જાયછે. સલાટો, ધાતુ ઉપર નકશી કરનારા, ચિતારા, વણકરો વગેરે સારા કારીગરો છે પણ બ્રાહ્મણ વાણિયા શિવાય બીજા કોઈ લોક વાંચી લખી જાણતા નથી.

અંગ્રેજી રાજ્યના સંબંધ યોગે આટલો સુધારો થયો છે:-ગુલામનો ધંધો બંધ થયો છે, બાળક દીકરીઓ કમોતે મરતી બંધ થઈછે, સતી થવાનો ચાલ બંધ થયો છે અને ભાયાતો તથા બીજાઓ, આગળની પેઠે જ્યારે ત્યારે મ્યાનમાંથી તરવાર કહાડતા નથી. ભૂજ માડવી મુંદરામાં નિશાળો ને લાઈબ્રેરીઓ થઈછે; વલ્લભી મહારાજનાં જોર નરમ પડ્યાં છે; વૈષ્ણવોની આસ્થા તેઓપરથી ઊઠી ગઈછે; માડવીના લોકે તો બેલણવાર મહારાજોને કહાડી મૂક્યા હતા. લોકમાં વાંચવાનો શોખ થોડો થોડો પેદા થયો છે. દરબારમાં અંગ્રેજી ભણેલા પણ કામદારો છે.

વિદ્યાસંબંધી ને સંસારસંબંધી સ્થિતિમાં જે કંઈ સુધારો થયો છે તે રાજધાનીના ને બંદરના લોકોમાં; અંદરના ભાગમાં થયો નથી. અંગ્રેજી ભણેલા કામદારો છે પણ જૂના ખટપટીયાઓ આગળ તેમનું ચાલતું નથી. વેપારીઓ છડા પરદેશ વેઠેછે તેથી ઘરસંસારમાં સળો સારીપેઠે છે, ને તેઓ જૂના વેપારનેજ વળગી રહ્યા છે તેથી તેઓની કમાઈ ઓછી થઈ છે. એ ખામીઓ છે તે વિદ્યા પ્રસારવાથી દૂર થશે. લોકમાં શૌર્ય ને ઉદ્યમ છે પણ વિદ્યા ને નીતિ નથી માટે જ્યારે એ પ્રસરશે ત્યારે દેશાભિમાન જેવું જોઈએ તેવું શોભી રહેશે:—

ઉમેરો.

કર્મઉપરથી સ્થિતિ ને સ્થિતિઉપરથી પાછાં કર્મ એમ છે તોપણ કર્મઉપરથી સ્થિતિ એ પ્રથમ ને મુખ્ય છે. સારાં કર્મ ઉપરથી સારી સ્થિતિ વહેલીમોડી પણ થાયજ; પણ સારી સ્થિતિથીજ સારાં કર્મ થાય એમ નથી. લોકપાસે દ્રવ્ય હોય તો વિદ્યા વધારવાનાં ને હક મેળવવાનાં સાધન વહેલાં મળી આવે પણ લોકમાં જો પ્રથમ થોડીઘણી વિદ્યા અને પુષ્કળ ઉમંગ હોય ત્યારે. રાજ્ય અનુકૂળ, પ્રજાહિતેચ્છુ ને ગુણગ્રાહક હોય તો વિદ્યા, સદ્ગુણ ને સમૃદ્ધિ વધારવાનો યોગ વહેલો આવે પણ કયારે કે પ્રજામાં સ્વતંત્રતા હોય ત્યારે. આપણા લોક પાસે પૈસો છે પણ વિદ્યા ને સદ્ગુણ નથી તેથી તેઓ તેની વ્યવસ્થા કરી જાણતા નથી. રાજ્ય અનુકૂળ છે પણ વિદ્યા અને દેશાભિમાન તેમ સ્વતંત્રતાના

સાથે રાજ્યસંબંધી કોલકરાર વગેરેનો વહેવાર સુંદરજી કરતો. ફતેહમહમદ જેવો લશ્કરમાં સારી સરદારી કરતો તેવોજ તે રાજકાજમાં પણ કાબેલ હતો. એણે ઘણી લડાઈઓ ફતેહ કરીને કચ્છના રાજ્યને સારીપેઠે વધાર્યું છે. જેમ એ પોતાનાં રાજ્યને આબાદ કરતો તેમ નવાં જોડેલાં રાજ્યનો પણ બંદોબસ્ત કરી જાણતો. એ કંઈજ ભણેલો નહોતો તોપણ તેનામાં હોંસ ને જોર ઘણાં હતાં તેમ તે પુખ્ત વિચારનો પણ હતો. એની પ્રસિદ્ધિ દૂરના મુસલમાની રાજ્યોમાં પણ ગઈ હતી. એ ટીપુસુલતાન સાથે હમેશ કાગળ પત્રનો ને વખતે વખતે નજરાણાંનો વહેવાર રાખતો. સુલતાને તેને એક તોપ બક્ષીસ કરી હતી. એ ૬૧ વર્ષની ઉમ્મરે ૧૮૧૩ માં મુઓ.

અથવા પ્રેમનીતિ પાળતો રહે તે નીતિમાન્ ખરો. જો કે દાન કરવાથી ઈશ્વર પ્રાપ્તિ છે એવું ધર્મબોધે લોક જાણેછે તોપણ મહાત્મતા વર્ગની બીજી નીતિયો પૂર્વે ક્ષત્રી શિવાય બીજા લોકમાં ઘણીજ થોડી હતી. એ પ્રતાપી નીતિયોનો પાછો ઉદય અંગ્રેજી વિદ્યાવડે *'આપણામાં થવા માંડ્યો છે'. હાલ યુદ્ધનો પ્રસંગ છે માટે એ નીતિ લોકમાં પ્રસરશે અને એની સાથે અથવાં પછવાડેથી આપણી સામાન્યનીતિસંબંધી આપણી વણસેલી સ્થિતિ પણ સુધરશે.

વિદ્યા ને સ્વતંત્રતા જ્યારે લોકમાં વધશે ત્યારેજ આપણી બન્ને વર્ગની નીતિ યશસ્વી શોભી રહેશે.

હવે સ્વતંત્રતા એટલે શું ? નાના પ્રકારના સ્વભાવ, સ્થિતિ, સંગતિ, વિદ્યા, યોગ એવડે માણસની નાના પ્રકારની નવી સ્થિતિયો ઘડાયછે. ને એથી જનમંડળની વ્યવસ્થા રાખવા સારુ સૌને એકાદિ રાજ્યસત્તા—રાજ્યનીતિને આધીનતો રહેવું પડેજ. તોપણ સુખને અર્થે માણસના કુદરતી હક સૌના સરખા છે ને તે, લેવાને મથેછે. બંધનથી છૂટાં થવાનો—દુઃખથી દૂર રહેવાનો જુસ્સો તે સ્વતંત્રતા કહેવાયછે ને એ માણસે રાખવો એ ઉંચી નીતિ છે. રાજાનો ધર્મ છે કે તેણે પ્રજાનું હિત કરવું. જ્યાંસુધી રાજા પ્રજાનું હિત કરેછે ત્યાંસૂધી પ્રજાની રાજભકિત રહે પણ જ્યારે તે જૂલમ કરે, પોતાના વર્ગની તરફદારી કરે, પ્રજામાનાં લાએકને પણ ઉંચી પદવી ન આપે, ખોટા ઈનસાફ કરે વગેરે ત્યારે પ્રજા દુઃખી થાયજ. દુઃખમાંથી નીકળી પોતાની સ્થિતિ સારી કરવી એતો કુદરતી લાગણી છે. એ લાગણીને બીકે, દૈવબળથી સંતોષ માનીને, કાયરપણે દાબી નાખવી એ નીતિ નથી પણ તેને બહાર કહાડવી એ નીતિ છે; હા, વિવેકથી કહાડવી કે રાજ્યવ્યવસ્થામાં ખલેલ ન પહોંચે. મુસલમાની રાજ્યમાં આપણે કાયર હતા અથવા આપણને સાધન નહોતાં અથવા આપણામાં એ નીતિનું જ્ઞાન નહોતું. હાલમાં એનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું છે ને આપણે આપણા હક અંગ્રેજ સરકાર પાસે માંગવા માંડ્યા છે. ઈનકમટાકસ, સરવેબિલ ને ઘરના ઉપર કર એઉપર આટલી ચરચા ચાલી તે સ્વતંત્રતાના વિચારથીજ.

જાતિબંધનને લીધે આપણાથી દેશાટન થતાં નથી, ઐકય થતું નથી ને યશ મેળવાતા નથી માટે એમાંથી મુકત થવું એ, તેમ ગૃહવ્યવહાર અને રાજ્યસંબંધી વિષયમાં જે બંધનો વડે આપણે નઠારી સ્થિતિમાં છીએ તે બંધનોથી છૂટી સુખી થવું એ, સ્વતંત્રતા નીતિ છે. રાજ્યસત્તાને માન આપતાં રહી દુઃખ હોય તેનો પોકાર કરવો, હક માંગવા, કાયદામાં ખામી હોય તે બતાવવી એ સૌ સ્વતંત્રતા છે.

---

*લોકો, નીતિ નીતિ કહેછે પણ તે પ્રમાણે આપણામાં નીતિની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવતી નથી. વેપાર ધંધામાં માત્ર ધારધારને ધોકો લાગે એ બોથીજ જેટલું સાચું બોલવું જોઈએ તેટલુંજ સાચું લોક બોલેછે; ને એખાતામાં પણ શેરસટ્ટાથી જે જૂઠાણાં તર્કટ દગા વિશ્વાસઘાત થયલા ને થતા જોવામાં આવેછે. એથી સહુજ જાણીતા છે. દેશીરાજ્યોમાં જે અંદાધુંદી—અનીતિ છે તે પણ લોકના જાણ્યામાં છે. બાળલગ્નથી સંસાર વંઠવોજ જોઈએ ને છિનાળાં થવાંજ જોઈએ તે થાયછે. પુનર્વિવાહ ન થવાથી છિનાળાં ને બાળહત્યા થવાંજ જોઈએ તે થાયછે. ગરીબાઈને લીધે જે અનીતિ થવીજ જોઈએ તે થાયછે.—પદવી માન મેળવવાનાં લોભમાં ખુશામત, તાબેદારી, દગા, જૂઠાણું વગેરે રોજ જોવામાં આવેછે.

એક અંગ્રેજ વિદ્વાન કહેછે કે "જે પ્રજાની સ્થિતિ વિદ્યા સદ્ગુણ ને સમૃદ્ધિ એ વડે મંડાઈને સુશોભિત થઈ હોયછે, જેના જાનમાલનું સદા રક્ષણ થાયછે અને જે રાજ્યસત્તાને આધીન રહી સ્વતંત્રતાના લહાવા લેછે તે પ્રજા ઉંચી સુધરેલી કહેવાયછે.

ગુજરાતીઓની સ્થિતિ.— ભાગ ૨ જો.

ગુર્જર દેશ—ગુર્જરત્રા (ગુર્જરે રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી)— ગુજરાત એ શબ્દો પંચાસરનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી વ્યવહારપ્રસિદ્ધ થયા છે. ડાકતર ભાઊદાજી કહેછે કે ઈસવીસનની સાતમી સદીની પહેલાંનાં પુસ્તકોમાં એ શબ્દો જોવામાં આવતા નથી. પણ હવે રાજસત્તાધારી ચૌરા તે ગુર્જર કે ચૌરાએ જે ઠેકાણે આવી રાજ્ય સ્થાપ્યાં તે ઠેકાણે જે લોક પ્રથમ વસેલા હતા તે ગુર્જર એવિષે નકકી થઈ શકતું નથી. સૌરાષ્ટ્રદેશના ઈતિહાસમાં લખ્યુ છે કે ઈ૦ સ૦ ની સાતમી સદીની આખરે સૌરાષ્ટ્રમાં વાળા, ચૌરા, ને જેઠવા (શકની ઓલાદના) અને આહેર, રબારી, મેર, બાબરિયા, ભીલ, કોળી (સિંધ-તથા ગુજરાતથી જૂના આવેલા તેની ઓલાદના) હતા. એજ ગ્રંથમાં ડાક્ટર ભાઊનાં અનુમાન જણાવ્યાં છે કે "વલ્લભીપુરનો નાશ કરનાર અને ગુજરાતનું રાજ્ય સ્થાપનાર ગુર્જર અથવા ચૌરા લોક હશે. એઓ રશિઅન રાજ્યના સીમાડાપર જ્યાર્જિઆ પ્રાન્ત જેને કોઈ કોઈ વાર ગુર્જરસ્થાન પણ કહેછે ત્યાંથી આવેલા;—પ્રથમ પંજાબમાં, પછી મારવાડમાં ને પછી ગુજરાતમાં ઊતર્યા જણાયછે. આજ પણ ગુર્જર લોક પંજાબ, હરદ્વાર, દિલ્લી ને મથુરાં અહીં છે. એઓનો ધંધો ચોરના જેવો તેથી તેઓ ચૌરા—ચાવડા કહેવાયા." એ અનુમાનો છે તેમ પાછાં આ પણ થઈ શકેછે: ગુજરાતમાં મૂળ વસ્તી ભીલ કોળીની હતી એવી લોકમાં દંતકથા ચાલી આવી છે ને કેટલાક ગ્રંથકાર પણ કહેછે, સૌરાષ્ટ્રદેશનો ઈતિહાસ રચનાર પણ સૌરાષ્ટ્રના આહેર, ભીલ કોળી વગેરેને ગુજરાતથી આવેલા એમ કહેછે, હિંદુસ્થાની કોશમાં ગુર્જર શબ્દનો અર્થ જાટ; આહીર એવો લખ્યો છે. હારમાળામાં "પરાધીન થઈ પેટ ભરતો લેતો ગુર્જરના ધાનરે, નરસૈંયા સાથે હારને કાજે આવડું શું અભિમાનરે" એમ લખ્યું છે વળી દયારામે લખ્યું છે કે 'બનમેં ગુજરીયાં લૂટી, અહીરીયાં લૂટી.' એ ઉપરથી નકકીજેવું થાયછે કે આહીર અથવા એમાંનો એક સમૂહ ગુર્જર નામથી કાં ન ઓળખાયો હોય? એક ગરાસીયો કહેછે કે ભીલોમાં ગુહ, ગુજ એ નામ હોયછે તો ગુહરાજ, ગુજરાજ ને પછી ગુજરા ગુજર ને ગુજરાત કેમ ન થયાં હોય? એ પ્રમાણે અટકળો છે. જ્યારે ગુજ્જર ગોડા બ્રાહ્મણ, ગુજ્જર વાણિયા ને ગુજ્જર સુતાર જે ગુજરાતમાં છે તેઓની વહી, વંશાવલી અને દંતકથા જાણીશું ત્યારે વળી આપણે વેળાએ નવી અટકળ કરી શકીશું.

ગુર્જર શબ્દનો મૂળ અર્થ ગમે તે હોય પણ વ્યવહારમાં તો એ શબ્દ ગુજરાત દેશના કોઈ પણ વતની હિંદુને વિષે પ્રવર્ત્યો છે.

ગુજ્જર લોક પ્રથમ વસેલા તેઉપરથી ગુર્જર દેશ અને પછી એ દેશમાંનો કોઈ પણ ગુર્જરઃ એ પ્રમાણે છે. "महाराष्ट्रान्ध्रद्रविडाः कर्णाटा श्चैव गुर्ज्जराः" એટલે મેહારાષ્ટ્ર દેશના,આન્ધ્રદેશના,દ્રાવિડદેશના,કર્ણાટ દેશના ,અને ગુર્જરાત દેશના(બ્રાહ્મણો માંસખાતા નથી.) જયદેવ કવિયે અષ્ટપદીને મથાળે "गुर्ज्जरी रागेन गीयते"એટલે ગુજરાત દેશનાં લોકને વિશેષે પ્રિય એવો જે અમુક રાગ* તેણે ગાયું એમ લખ્યું છે. વળી ગુર્જરી એટલે ગુર્જર —ગુજરાતદેશની સ્ત્રી એમ સાધારણ અર્થ છે. એક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ગુજરાતી સ્ત્રીને અનેક વસ્તુનો ઉપભોગ કરવાની કોડીલી, સુંદર આંખની,વસ્ત્ર ઘરેણાંથી શુભવેશવાળી અને વીચક્ષણ કહીછે. સીતાજીના સોહેલામાં બ્રહ્માનંદે લખ્યું છે કે "ગુજરી સહુ ગોરી ગાયે" એટલે ગુજરાત દેશની સૌ સ્ત્રીઓ ગાય.

જૂદે જૂદે કાળે ગુજરાત દેશનો વિસ્તાર જૂદો જૂદો થયો છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં લખેછે કે "જૂના પુસ્તકોમાં ગુજરાતની અવધિ ખોળીએ તો ઉત્તરમાં અર્બુદાચળ, પશ્ચિમે કચ્છનું રણ, દક્ષિણે મહીનદી અને પૂર્વે ડુંગરપુર વાસવાડાની નીકળેછે." રાસમાળામાં લખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધરાજ જેસિંગનાં રાજ્યની ઉત્તરસીમા આબૂની પેલીગમ ઝાલોરની લગભગ પંહોંચી હતી; પશ્ચિમે મોદેરા તથા ઝીંઝુવાડાના કિલ્લા સોરઠ ને કચ્છ એ તેને સ્વાધીન હતાં; ચાંપાનેર ને ડભોઈ ને બીજા કિલ્લાઓ પૂર્વમાં હતા અને નર્મદા એ તેનાં રાજ્યની દક્ષિણસીમા હતી. હાલના ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લો, ભરૂચ જિલ્લો, અમદાવાદ જિલ્લો, કાઠિયાવાડ ઈલાકો, પાલણપુર ઈલાકો, મહીકાંઠા ઈલાકો, ખંભાતનું સંસ્થાન, ગાયકવાડનું સંસ્થાન, રેવાકાંઠા ઈલાકો, પંચમહાલ એ સર્વે ગણાયછે. એ મોટા પ્રદેશની ભાષા ઘણું કરીને એકજ છે ને એની વસ્તીનો મોટો ભાગ હિંદુધર્મ માનેછે. અર્થાત્ એ પ્રદેશનો કોઈપણ હિંદુ વતની તે ગુજરાતી ને એ તથા બીજા ધર્મ માનનારા વતની તે સૌ ગુજરાતના કહેવાયછે.

ગુજરાતની ઉત્તરે બનાસ નદી તથા થોડાએક તેની ઉપરનો ભાગ જે મારવાડને લગતો છે તે છે; પૂર્વે ડુંગરાઓની હાર છે જેથી ગુજરાત, મારવાડ મેવાડ માળવા ને ખાનદેશથી જૂદું પડેછે; દક્ષિણે થાણા જિલ્લાનો ભાગ ને ખંભાતનો અખાત એ છે અને પશ્ચિમે આરબી સમુદ્ર, કચ્છનો અખાત અને કચ્છનું રણ છે. રણ ને આબૂની તળેટી એ બેની વચમાં મોટું મેદાન છે. અહીં કશોએ પાક થતો નથી તોપણ બનાસ નદીના ઉત્તરતટની સમીપના પ્રદેશમાં ઢોરને માટે ચારો સારો થાયછે; અહીં ઉંટ, ઘોડા ઘણા સારા નીપજેછે. પૂર્વ તરફના ડુંગરાઓ તથા તેને લગતાં જંગલો એ પ્રદેશમાં ભીલ, કોળી, ગરાસિયા, રાજ રાણાઓનો વાસ છે. બનાસ નદી તથા રણ એ બેની દક્ષિણનો અને ખંભાતના અખાતની ઉત્તરનો તથા પૂર્વનો

* ગુર્જરી—ગુજરી એને કેટલાક દીપકની ને કેટલાક મેઘની ભાર્યા કહેછે. મેઘની ભાર્યારૂપે આ દોહરો છે. "બિરહ જ્વરા તન ગૂજરી,રોવત છૂટે કેશ; કામદેવ કાનન લગે તિનકી દિયા ઉપદેશ." ગુજરી શબ્દ બજારને માટે પણ વપરાયો છે (નથી મળતો પ્રેમ તપાસતાં,ગુજરી ગામો ગામની) (નરભેરામ). વળી ગુજરાતી સ્ત્રીઓને હાથે પહેરવાનું એક ઘરેણું છે તેને પણ ગુજરી કહેછે.

એ મોટા પ્રદેશ જેમાં સરસ્વતી, સાબરમતી, મહી, નર્મદા, તાપી વગેરે નદીઓ છે. તે ઘણોજ રસાળ છે. એ પ્રદેશ વિસ્તારના પ્રમાણમાં બંગાળાના કરતાં વિશેષ રસાળ છે; ને તેમાં સર્વ પ્રકારના ધાન્ય, કપાસ, અફીણ, તંબાકુ, ગળી, કસુંબાનાં ફૂલ, શેરડી, અનેક ફળ ઈત્યાદિ ઘણાંજ સારાં પાકેછે. એ પ્રદેશમાં પણ અને કાઠીયાવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં કહીં કહીં ટેકરીઓ ને ડુંગરીઓ છે ખરી. સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં ઘણાં ને કેટલાંક સારાં બંદરો છે ને અહીં મીઠું પાકેછે. હવા પાણી પ્રકાશના વિષયમાં ગુજરાત પોતાની વસ્તીને અનુકૂળ છે. રૂત રૂત પ્રમાણે ટહાડ તડકો વર્ષાદ જોઈએ તે પ્રમાણે પડેછે.

અંબિકા નદીનાં કાંઠાની જગો (ગણદેવી પરગણું), સુપા, પારચોળ અને ચરોતર અહીંના જેવી જગો આખા ગુજરાતમાં બીજે કેથે નથી. પંચમહાલ ઉજડ છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં બહુ સારૂં ઉત્પન્ન થતું નથી. રેવાકાંઠામાં નાંદોદ ને કેટલાક બેટ ઘણા ફળદ્રૂપ છે. ભરૂચમાં કપાસની ઘણી સારી પેદાશ થાયછે.

ચરોતરમાં વસ્તી ઘણી છે તેથી તે જમીનનું ખેડાણ બહુ થાયછે—ઘાસ થતું નથી. સુરત જિલ્લાનાં હવાપાણી બીજા જિલ્લાને મુકાબલે સારાં નથી. એમાં વસ્તી મોડી થયેથી ને જંગલનાં કોહાણથી પાલિયાં પાણીની ને નઠારી હવાની અસર લોકનાપર છે; તેમ કંઈ જમીનનો દોષ પણ ખરો. ચરોતરની જમીન રેતાળ છે તેથી ત્યાંના હવાપાણી સારાં છે. ને લોક મજબૂત છે. તોપણ વિચક્ષણતા સુરત ભરૂચ જિલ્લાના લોકમાં વિશેષ છે. અહીંની ખેતીવાડીના ઓજાર ને યુકિત એ ઘણાં સારાં છે. અમદાવાદના લોક વિશેષે મહેનતુ છે પણ યુક્તિવાળા નથી. ધોળકામાં આમલીનાં ઝાડો બહુ છે તેથી અને નીચાંણને લીધે તળાવ ભરેલાં રહેછે તેથી હવાપાણી નઠારાં છે.—ચોમાસામાં તાવ આવ્યા વગર રહેજ નહીં.

ઉપર પ્રમાણે ભૂમિનું સ્વરૂપ છે ને એ ઉપરથી લોકનું પ્રકૃત સ્વરૂપ કલ્પી શકાયછે. પર્વત પ્રદેશવાસી શરીરે વિશેષે બળીઆ ને સદ્ગુણે વિશેષે શૌર્યવાન્ હોવા જોઈએ અને રસાળ પ્રદેશના અને બંદરના લોક વિશેષે વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન્, વિવેકી ને સમૃદ્ધિમન્ત હોવા જોઈએ. વળી એક માના ભાઈઓ છીએ એવું તેઓનામાં જ્ઞાનહોય ને એ બન્ને વર્ગના સર્વ લોકને જો પોતાની જન્મભૂમિનું અભિમાન હોય અને એ પરસ્પર સ્નેહમાં સ્વતંત્ર રહી પોતાની સ્થિતિ રૂડી કરવાને નિરંતર ઉદ્યમ કરતા હોય તો ગુજરાત—ગુજરાતીનું સ્થિતિસ્વરૂપ જગતમાં વખણાયા વિના રહેજ નહીં. એમ છતાં આજકાલ લોકની સ્થિતિ ઘણાં ઘણાં કારણોથી કેવળ દયામણી થઈ રહીછે.

ગુજરાતની વસ્તી આસરે પોણો * કરોડ છે. રાજારાણા ને ગરાસિયા પરાધીન ને

* મિ॰ હોપના ભૂગોળ ઉપરથી અને બ્રિગ્સનાં પુસ્તકમાં ગાયકવાડનાં રાજ્યની વસ્તી આપેલી છે જેઉપરથી અડસટ્ટો કહાડ્યો છે. આખા ગુજરાતનો વિસ્તાર કેટલો, દરેક ચોરસ મૈલે કેટલી વસ્તી, દરેક જાતના લોકની સંખ્યા કેટલી, દરેક ધર્મપંથના લોક કેટલા, ગુજરાતમાં માલની આવક જાવક શી શી ને કેટલી કેટલી છે, અનેક પ્રકારનું વસૂલ કેટલું ને ખરચ કેટલો છે. વગેરે વગેર બાબત ઉપર યથાસ્થિત લખાણ થવાની બહુ જરૂર છે.

નિસ્તેજ છે. ભીલ કોળીવગેરે ખેતી મજૂરી ને ચોરી લૂટ કરેછે. બ્રાહ્મણ ભિક્ષાવૃત્તિ, નોકરી, ખેતી, બ્યાજવટંતર ને રસોઈ કરેછે. વાણિયા (વૈષ્ણવ તથા જૈન), વેપારવણજ ને નોકરી કરેછે. કણબી ખેતીવાડી, વેપારવણજ ને કારીગિરીના ધંધા કરેછે. સોની લુહાર વગેરે કારીગરો છે; મુસલમાન ઘણાખરા સિપાઈગિરી તથા બીજી નોકરી કરેછે ને કેટલાક વેપાર કરેછે. હોરાઓ વેપારવણજ, દુકાનદારી ખેતી મજૂરીના ધંધા કરેછે અને પારસીઓ ખેતીવાડી વેપાર ને નોકરી કરેછે. બંદરોના રહેવાસી કેટલાક હિંદુ—મુસલમાન વહાણ ખેડવાનો ધંધો કરેછે. ગુજરાતનાં દેશીરાજ્યોમાં રાજાઓના ભાયાત, કેટલાએક બ્રાહ્મણ, કેટલાએક વાણિયા ને કેટલાએક દક્ષણીઓ આગળ પડતા છે. ગુજરાતના દેશીરાજ્યોનાં સૈન્યમાં ગુજરાતના ઘણાક હિંદુ મુસલમાન છે પણ અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરમાં ગુજરાતના હિંદુઓમાં જૂજ ઢેડ ને જૂજ મુસલમાન છે.. ગુજરાત—ગુજરાતીનું સ્થિતિસ્વરૂપ જગમાન્ય સુંદર હોવું જોઈએ એમ મેં ઉપર કહ્યુંછે પણ શું, તેવું કંઈ હતું ને હતું તો આજ અસુંદર શાથી થઈ ગયું ? એ જાણવું પ્રથમ જરૂર છે કે જે જે કારણોથી નરસી દશા થઈછે તે કારણો દૂર કરવાના શ્રમ લેવાય, રોગ કહડાય, નિરોગી થવાય ને ધાતુપુષ્ટિથી શૌર્યવાન ને કાંતિમાન થવાય.

હાલના ગુજરાત પ્રદેશમાંનું જે સ્થળ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સૌથી પહેલુંપ્રસિદ્ધિમાં આવેલું તે દ્વારિકા છે. જ્યારે કાબલના કાળયવને જરાસંધની કુમકમાં મથુરાપર ચડાઈ કરી ત્યારે કૃષ્ણે એ નગર વસાવ્યું એવી કથા છે. રાજા ઉગ્રસેન ને સર્વ યાદવો ને બીજી પ્રજા એ સૌ દ્વારિકામાં આવી રહ્યાં હતાં ને અહીંથીજ પછી કૃષ્ણ તથા યાદવો મહાભારતનાં યુદ્ધમાં ઘુમવાને ગયા હતા. કુરુક્ષેત્રથી પાછા આવ્યા પછી યાદવો યાત્રાને અર્થે પ્રભાસપાટણ ગયા હતા ને ત્યાં મદ્યપાનથી છકી જઈને પરસ્પર કલહ કરી કપાઈ મૂઆ હતા અને કૃષ્ણ સ્વધામ ગયા પછી રાજ્ય કુટુંબ હસ્તનાપુર જઈ રહ્યું હતું એવી કથા છે અર્થાત્ દ્વારિકાનું રાજ્ય કૃષ્ણે સ્થાપ્યું તે કૃષ્ણના ગયા પછી લય પામ્યું. એ રાજ્યના લોક વિષે વિશેષ લખવા જેવું હોયજ શેનું ? ઉગ્રસેન રાજા ધાર્મિક હતો, ક્ષત્રી યાદવો શૂરવીર હતા ને બીજી પ્રજા સુખી હતી. તોપણ, કંસ શિશુપાલાદિકનો હણનાર, મહાભારતનું યુદ્ધ કરાવનાર, અર્જુનને જ્ઞાનબોધ આપનાર, સગાં સંબંધી ભક્ત જનનાં સંકટ હરી તેઓનાં કોડ પૂરાં કરનાર, વિલાસી, વિવેકી, શૂરવીર, રાજનીતિકુશળ, મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી, તત્ત્વજ્ઞાની, મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણને માટે બીજા સર્વ પ્રાંતના હિંદુઓની સાથે ગુજરાતીઓએ જે મોટું અભિમાન રાખવાનું છેજ તેમાં તેણે દ્વારિકાની કીર્તિ અમર સ્થાપી છે તેથી વિશેષ રાખવાનું છે.. કૃષ્ણના કાળ પછી તેની દ્વારિકામાં રણછોડજી એ નામે મૂર્તિ સ્થપાઈ ને દ્વારિકા, યાત્રાનું મોટું ધામ* થયું છે.

* સંવત ૧૦૦૦ પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય નીકળ્યા તે કાળમાં પણ દ્વારિકાનું મહાતમ ચાલતું મેવાડનોકુંભો રાણો(સંવત ૧૪૭૫–૧૫૨૫) એની રાણી મીરાંબાઈએ સંસાર ત્યાગ કરી કૃષ્ણરણછોડજીની ભક્ત થઈ દ્વારિકામાં વાસ કર્યો હતો. સંવત ૧૯૨૫ માં દ્વારિકાનાં વાઘેરો તથા અંગ્રેજી લશ્કર એ બેની લડાઈ થઈ હતી ને એ લશ્કરે બેટનાં દેહેરાં લૂટયાં હતાં.

દ્વારિકા પછી વડનગર ને વલ્લભીપુર એ બે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ છે. કરનલ ટાડે રાજ્યસ્થાનમાં લખ્યું છે કે કનકસેને સોરઠમાં આવી સંવત ૨૦૦ માં વડનગર વસાવ્યું અને તેનાથી ચોથા વંશજ વિજયસેને સંવત ૩૭૫ માં વલ્લભીપુર વસાવી એને રાજનગર કર્યું. વલ્લભીપુર આજ છેજ નહીં-ભાવનગરની વાયવ્ય દિશાએ દશ મૈલ ઉપર હાલ વળા ગામ છે તેનું ખંડિયેર પ્રાચીન નગરની નિશાની બતાવેછે ને વડનગર હજી ગાયકવાડના તાબામાં છે. વલ્લભીપુરનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી વડનગર, વિજયાપુર (ધોળકાની પાસે), વિદર્ભ (સિહોર), એ સૌ તેમાં ગણાયલાં એમાં શક નથીજ. નરસિંહ મેહેતાના છોકરાનો વિવાહ એવો ગ્રંથ કોઈ વલ્લભદાસે કરેલો છે તેનો એક ભાગ મારી પાસે છે તેમાં લખ્યું છે કે સંવત ૪૨૪ માં જવન મ્લેચ્છ વડનગર ઉપર તૂટીપડ્યા હતા તે વેળા નાગરોએ તેઓને હાંકી કહાડ્યા હતા. વળી લખ્યું છે કે પછી વડનગર ત્રણવાર ભાંગ્યું તેમાં પ્રથમ સંવત ૬૪૫ ના માઘમાસમાં યવનના ભયથી, બીજીવાર સંવત ૧૨૭૨ નાં કારતકમાં ગોરીશાહને ત્રાસે અને ત્રીજીવાર સંવત ૧૭૮૨ માં દક્ષણને ત્રાસે. વલ્લભી નગરના નાશનો કાળ ટાડના લખ્યાપ્રમાણે સંવત ૫૮૨ અને જૈન લોકના કહેવા પ્રમાણે ૪૭૬ છે; ડાકટર ભાઉ દાજી કહેછે કે સંવત ૫૬૦ સૂધી તે નગર આબાદ હતું. સંવત ૫૮૨ ને વડનગર ભાંગ્યાનો સંવત ૬૪૫ એ બેનો અંતર માત્ર ૬૩ વર્ષનો છે ને વલ્લભીપુરની સાથે વડનગરને પણ ધોકો લાગવોજ જોઈએ માટે આતો નક્કી જેવું છે કે શક-હુન-પારથિયન (યવન મ્લેચ્છ) એ લોકે સંવત ૬ ના શૈકાની છેલ્લા અથવા સાતમાંના પહેલા પાયામાં ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત શહેરોનો ઘાણ વાળી નાખ્યો. એ વેળા વલ્લભીનો રાજા શિલાદિત્ય (વિજયસેન થકી છઠો) હતો. એ શિલાદિત્યવિષે રાસમાળામાં ને સૌરાષ્ટ્ર દેશના ઈતિહાસમાં ઘણુંક લખ્યું છે પણ તેમાંથી આ ગ્રંથમાં લખી જણાવવા જેવું માત્ર આ છે કે વલ્લભીપુરનું રાજ્ય ઘણું મોટું તથા ઘણું આબાદ હતું અને બૌદ્ધસાધુ તથા જૈનસાધુ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતાં ને એ મતયુદ્ધના આગ્રહ વધેથી શિલાદિત્યની વેળામાં લોકમાં ઘણો કુસંપ ને બખેડો હતો. બુદ્ધધર્મ માનનાર એક મુસાફરે વલ્લભીરાજ્યનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. "પેદાશ, હવાપાણી, લોકના શરીરના ઘાટ બાંધા અને તેઓની રીતભાત માળવાના લોક જેવીજ છે; વસ્તીની સંખ્યા ઘણી મોટી છે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે, કરોડપતિ એવાં સો ઉપર ઘર છે; દૂર દેશાવરોથી અતિશય સંપત્તિ આવી આ રાજ્યમાં એકઠી થાયછે; સૌ કરતાં વધારે બૌદ્ધ મતના મઠ છે ને ૬ હજાર કરતાં વધારે સાધુઓ છે; દેવ દેહેરાં સેંકડો છે ને બીજા ધર્મ માનનારા પણ ઘણા છે. બુદ્ધ જ્યારે આ લોકમાં હતો ત્યારે તે આ દેશમાં આવ્યો હતો અને તેણે જે જે ઝાડ તળે વિશ્રામ લીધેલો તે તે ઠેકાણે અશોક રાજાએ સ્થંભો ઊભા કર્યા છે; રાજ્ય કરેછે તે ક્ષત્રી વંશનો છે ને કનોજના શિલાદિત્યનો ભાઈ છે ને એનું નામ ધ્રુવભટ છે, એની પહેલાંનો રાજા તે માળવાના શિલાદિત્યનો ભત્રીજો હતો."

સંવત શૈકા ૮ માં પંચાસરમાં ચારા ચાવડા રજપૂતનું ગુજરાતનું રાજ્ય મંડાયું. એ રાજ્યના છેલ્લા રાજા જયશિખરીના સમયમાં ગુજરાતની સ્થિતિ કેવી હતી તે ગુજરાતના

શંકર કવિયે કલ્યાણીના ભુવડ રાજાની સભામાં આ પ્રમાણે વર્ણી હતી:-"ગુર્જર દેશ જે, પૃથ્વિનો સૌથી સુંદર ભાગ છે, જે ભૂમિ પૂર્ણ રસાળ છે ને પાણીઘાસ ઝાડથી સુશોભિત છે, જ્યાં ધન પુષ્કળ છે, જ્યાં મનુષ્યો ઉદાર છે ત્યાંથી હું આવુંછું. ત્યાં પંચાસર જે લક્ષ્મીનો વાસછે તે ઈંદ્રપુરીસમાન છે. ત્યાં ચાવડા રાજા છે તે સંધી શૂરવીર જાતિમાં શિરોમણિ છે. તેણે પોતાના પરાક્રમના કૃત્યોથી જયનો પર્વત ઊભો કર્યો છે ને એઉપરથી કવિયો તેને જયશેખર કહેછે. એની પટરાણી રૂપસુંદરીનો રૂપે જોડો નથી. એ રાણીનો ભાઈ સૂરપાળ તે ડાહ્યો અને શૂરવીર છે. જયશેખર ને સૂરપાળ બન્ને મળે તો ઈંદ્રને સિંહાસન ઉપરથી ઊઠાડી મહેલે પણ એમ કરવાની તેઓને ગરજ નથી કેમકે પોતાનું ગુજરાત બ્રહ્માંડનું સત્ત્વ છે. ત્યાં સરસ્વતી માનુષી દેહે નિત્ય રહેછે. મે મારી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે તે ત્યાંજ અને ત્યાંથીજ હું દિગ્વિજય કરવાને નીકળ્યો છઉં." એ વખાણ ઉપરથી ભુવડનો લોભ ગુજરાત લેવાનો થયો નેપછી સૈન્ય મોકલ્યું. યુદ્ધ થયું તેમાં જયશિખરી પડ્યો ને ગુજરાતનું રાજ્ય કલ્યાણીનાં રાજ્ય સાથેજોડાયું.

કૃષ્ણનો કાળ યુરોપિયન વિદ્વાનોનેમતે સંવત શકની પૂર્વે ૧૨૦૦ માં હતો ત્યારથી તે સંવત ૮૦૨માં અણહિલવાડનું રાજ્ય સ્થપાયું તે દરમિયાનમાં (બે હજાર વર્ષમાં) સૌરાષ્ટ્ર—ગુર્જર દેશમાં દ્વારિકાનું, વલ્લભીનું નેપંચાસરનું એ ત્રણ રાજ્ય સ્થપાયાં; લોકમાં બ્રાહ્મણધર્મ, બૌદ્ધધર્મ ને જૈનધર્મ એ હતા તેમાં બૌદ્ધ તો વલ્લભીનાં રાજ્યની સાથેજ નિકંદન થયો હતો; જેઠવા, વાળા, ચૌરા, આહેર, બાબરિયા મેર. રબારી, વગેરે કડાએક જાતિના લોક હતા. ઘણે ઠેકાણે મોરીવંશના રાજાની સત્તા હતી અને કોઈ ઠેકાણે ગ્રીકલોકોએ થાણાં ઘાલ્યાં હતાં. સંવત શકની પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં શકસ્કૂથી લોકો બહુ ઠેકાણે ફરી વળ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રનાં બંદરો સાથે અને ભરૂચનાં બંદર સાથે યુરોપખંડના ગ્રીક ને રોમન લોકો ધમધોકારે વેપાર ચલાવતા હતા; પરદેશી મુસાફરો આવતા; અને સોમનાથ તથા શત્રુંજય એ આદિ સ્થળોની બ્રાહ્મણ તથા જૈન જાતરાઓ કરતા.

સંવત ૮૦૨માં જયશિખરીના પુત્ર વનરાજે અણહિલવાડ પાટણમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું તે તેના વંશજોએ થોડુંક વધાર્યું; પણ જ્યારે તે સોલંકીને હસ્તગત થયું ત્યારે મૂળરાજ, ભીમદેવ (૧લો)અને સિદ્ધરાજ એઓએ ઘણુંજ વધાર્યું. મૂળરાજે(સંવત ૯૯૮—૧૦૫૩) પ્રથમ અજમેર તથા તૈલંગણના રાજાઓનાં સૈન્ય જે ગુજરાત ઉપર ઝૂમ્યાં કરતાં હતાં તેઓને દૂર કર્યાં અને વંથળીના સમર્થ ગ્રહરિપુ અને લાટદેશના રાજા એ બેની સાથે યુદ્ધ કરી એઓને માર્યા. ભીમદેવે (૧૦૭૮—૧૧૨૮) સિંધના રાજા સાથે લડી એને તાબે કર્યો, અને ચેદીરાજ તથા બીજાઓ પાસે ખંડણી લીધી. એને ને માળવાના રાજા ભોજને ઘણીજ સામસામી હતી ને ઘણીવાર લડાઈઓ થઈ હતી. સોરઠી સોમનાથ ઉપર મહમૂદે સ્વારી કરી તે વેળા ભીમ ને અજમેરનો વિસલદેવ એ બે જણ મુસલમાનની સામાં થયા હતા. સિદ્ધરાજે (૧૧૫૦—૧૧૯૯) બાર વર્ષ યશોવર્મન સાથે લડાઈ કરી ધારાનગર લીધું તથા માળવામાંપોતાની આણ વર્તાવી અને ગીરનારના ચૂડાસમાં રાજા રાહખેંગારને મોટી લડાઈમાં માર્યો ને તે રાજ પોતાના તાબામાં આણી ત્યાંનો કારભાર ચલાવવાને એક યો-

તાના લશ્કરી અમલદારને ત્યાં રાખ્યો. એના વખતમાં ગુજરાતની સીમા કેટલી હતી તેતો પૂર્વે જણાવી છે.

ચાવડા રાજમાંનાં કેટલાએક બંધાવેલાં બ્રાહ્મણનાં તથા જૈનનાં દહેરાં, મૂળરાજ જે શંકરમતનો હતો ને જેણે હજારો બ્રાહ્મણોને જમીનના દાન કરી પોતાના દેશમાં આણ્યા હતા તેનાં બંધાવેલાં દેવસ્થાનો (જેમાં સરસ્વતિને ઓવારે રુદ્રમાળનું દહેરું બહુ પ્રખ્યાત છે), ભીમદેવની વખતમાં વિમળશાહે બંધાવેલાં આબૂ ઉપરનાં જૈનદહેરાં, કરણ રાજનાં બંધાવેલાં દહેરાં ને વસાવેલાં નગર, મીનલદેવીના બંધાવેલાં મીનલસર, માનસર(વીરમગામ આગળ), મલાવ—મીનલ તળાવ (ધોળકા આગળ) સિદ્ધરાજનાં બંધાવેલાં ગુજરાત સોરઠમાંનાં દહેરાં—સહસ્રલિંગ તળાવ તથા તેઉપરના દહેરાં (રુદ્રમાળ જે જીર્ણ થયલું ને અધુરું હતું તે પૂરું બંધાઈ રહેલું), ઘણાક કિલ્લાઓ ને બાગબગીચા એ સંધાંથી ગુજરાત જે નદીઓના રસાળ પ્રદેશથી અને પહાડ જંગલથી શોભી રહ્યું હતું તે વિશેષ સોહ્યું. રાજ્યાશ્રય મળવાથી બ્રાહ્મણ ને જૈનસાધુ હોંસીલા ને ઉદ્યમી, સૈન્યવર્ગ તો પોતાનાં શૌર્યસમૃદ્ધિના મદ—તેજથી રંગીલોજ, વાણિયાઓ રાજકારભારની ખટપટમાં તથા વેપાર વણજના ઉદ્યોગમાં, ખેતીવાળા પણ સુખી એ રીતે સિદ્ધરાજના વખતમાં ગુજરાતી લોક ઉદ્યમ સુખની તેજીથી શોભતા હતા.

ગુર્જ્જર રાજમંડપમાં એક બાજૂએ પંડિત જૈનસાધુઓ કુમુદચંદ્ર આદિદિગંબર તથા દેવસુરી હેમાચાર્યાદિ શ્વેતાંબર સામસામાં સમર્થ વાદ કરતા; બીજી બાજૂએ રાજકુટુંબ અને સૈન્યના જગદેવ સરખા રજપૂત તથા સજ્જન સરખા વણિક સરદારો ઠાઠથી બેસી યુદ્ધવિષય ચરચતા; સિંહાસનની હેઠળ આજુબાજૂએ સામતુ, મુંજાલ ને ઉદો એ જૈન વાણિયા પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરતા તથા ન્યાય ચૂકવતા; એઓની સન્મૂખ આતુર આંખથી જોતો, લક્ષ દઈ કાને સાંભળતો અને મલકાતે મહોડે એક બીજા સાથે ધીમે ધીમે વાતો કરતો એવો પ્રજાવર્ગ બેસતો ને એઓની આગલી હારમાં લાલાભાટ, ભંગડભાટ, ચંચભાટ, ડબલભાટ વગેરે જયવાણીથી મંડપ ગજાવી રહેતા;—ત્યાં બારવર્ષ યુદ્ધ કરી રાજ ભોજનું માળવા જીત્યાથી અને રાહખેંગાર સરખાનું સોરઠ જીત્યાથી ગુપ્ત પણ મોટાં અભિમાનનો ભાસ બહાર પાડતો એવો ને રણજયશ્રીથી, સમૃદ્ધિશ્રીથી ને ઔદાર્યશ્રીથી પ્રસન્ન એવો ને રકતગૌર કાન્તિવાળો ને કીર્તિનો કોડીલો ને પૂરો વિલાસી ને સાવધ ને વિચક્ષણ ને નિજપદનું ગૌરવ રાખનારો એવો જયસિંહ સિદ્ધરાજ-ગુર્જ્જર દેશનો રાજા સર્વ રાજ્યભૂષણો સહિત સિંહાસને વિરાજતો ને મંદિરની ચોમેર વાદ્યો વાજતાં.

રાજ્ય સ્થપાયા પછી ચારસેં વર્ષે ગુજરાતનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ દેખાડી સિદ્ધરાજ અમર કીર્તિ મૂકી ગયો. ને પછી સંવત ૧૨૦૦ થી ગુજરાતનો સૂર્ય ઉતરવા માંડ્યો.

મંત્રી તથા હેમાચાર્યની ખટપટથી તથા મદદથી કુમારપાળ પચાસ વર્ષની ઉમ્મરે કેટલાક રાજ્યવર્ગજનને અપ્રસન્ન કરી ગાદીએ બેઠો. એણે પોતાની રજપૂતકીર્તિને બે ત્રણ યુદ્ધકરીને થાપી પણ રાજકુટુંબની ને સૈન્યની ભકિત તે પોતાભણી તાણી શક્યો નહીં. હેમચંદ્રે પોતાના પ્રસિદ્ધિના મદમાં રાજાને જૈન કરવાને અને પોતાની તથા પોતાના ધર્મની સત્તા વધારવાને ઉઘાડે છોગે

ખટપટ કરવા માંડી. બ્રાહ્મણો બડબડવા લાગ્યા ને રાજા પોતે પણ સંકોચાયો તોપણ આચાર્ય ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ ને વિશ્વાસ તેથી ને પાછો પોતે તેનો ઉપકૃત થયલો તેથી કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યો. કુમારપાળની એક રાણી જે મેવાડની રાજપુત્રી ને શિવભક્ત હતી તેને વટલાવવાની ખટપટ ચાલી પણ એણે છટકી જઈ આપઘાત કર્યો. જ્યાં ત્યાં લોકને જૈન કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલૂ હતો— કહેછે કે તે વખતે એક લાખતો જૈન સાધુ હતા. એ ઉત્પાત સાંભળી શંકરાચાર્ય પોતાના સંન્યાસીઓ સાથે ગુજરાતમાં આવ્યો. તેમ દક્ષિણમાં રામાનુજ જેણે (સંવત ૧૧૩૧—૧૨૦૯) વૈષ્ણવધર્મ ચલાવ્યો હતો ને જેણે એક બલ્લાલ ઉપનામના જૈન રાજાને વૈષ્ણવ કર્યો હતો તેના સંન્યાસીઓ પણ ગુજરાતમાં આવી પહોંચ્યા. સંન્યાસીઓ અને જતીઓ સામસામાં એક બીજાનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. એ બખેડો જોઈ રાજા ગભરાયો. હેમચંદ્ર ઘણો વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો તેનાથી ખટપટ થઈ શકી નહીં. એ અરસામાં વળી કોઈ ડંડી યોગીના કારસ્તાનથી ઝેરભર્યું દૂધ હેમચંદ્રના પીવામાં આવ્યું તેથી તે ૮૪ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ને એની પછી ૬ મહીને કુમારપાળ પણ (સંવત ૧૨૩૦ માં) મૂઓ. એ બેનાં મરણથી અને સંન્યાસીઓના શ્રમથી જૈન ધર્મને મોટો ધોકો લાગ્યો.

આ પ્રસંગે થોડુંક હેમચંદ્ર વિષે બોલવું ઘટિત છે. એ સંવત ૧૧૪૫ માં ધંધુકામાં જન્મ્યો હતો. એનો બાપ મોઢ ન્યાતનો વાણિયો બ્રાહ્મણ મતનો ને મા જૈનમતની હતી. એને આઠમે નવમે વર્ષે દેવસુરીએ દીક્ષા આપી ... [illegible] સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષા-

ઓ પ્રમાણે છે. પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ (સંવત ૧૧૯૮), જૈનના દેવસ્તવન, શુદ્ધયોગ શાસ્ત્ર, અભિધાન ચિંતામણિ અને દ્વયાશ્રય (અધૂરો)—તેમાં અભિધાન ચિંતામણિ એ સંસ્કૃત કોશ હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની મોટી પ્રસિદ્ધિ સિદ્ધરાજની સભામાં કુમુદચંદ્ર દિગંબરની સાથે થયલા વાદથી થઈ. એ પ્રસંગથી એનો લોભ વધ્યો. એણે રાજાને જૈન કરી જૈન ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરી પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. પહોંચેલા સિદ્ધરાજે ગાંઠ્યો નહીં પણ કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એણે કુમારપાળને જૈન કર્યો. પોતે વિદ્વાન, વાચાળ, તાર્કિક, ને સાધુ હતો અને મંત્રી તથા બીજા કારભારીઓ જૈન હતા એ કારણોથી હેમચંદ્ર ખટપટ કરી શક્યો હતો.

કુમારપાળ પછી અજયદેવે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેમાં એણે પાછલાં રાજ્યમાં બંધાયલાં જૈન દેવસ્થાનોનો નાશ કરાવ્યો અને જૈનમત આગ્રહી કપરદી મંત્રી, રામચંદ્ર જતી, આમરાભટ સરદાર વગેરે ઘણાક જણને ઠાર કરાવ્યા. ભોળોભીમ (૧૨૩૫–૧૨૭૧) કાનનો કાચો, માથાંનો ફરેલ ને રણનો શૂરો હતો. એણેજ ગુજરાતનું રજપૂતી શૌર્ય છેલ્લું દેખાડ્યું પણ તેમાં કંઈ ફળ ન થયું. એ જૈન ધર્મનો આગ્રહી નહોતો પણ જૈન ધર્મનો કહેવડાવતો હતો ખરો. એ ઉપરથી તે બીજા રજપૂત રાજાઓનાં મનમાંથી ઉતરી ગયો હતો. એણે પરમાર ને ચોહાણ સાથે યુદ્ધો કરી કરીને ગુજરાતનાં સૈન્યનું બળ ઘટાડી નાખ્યું.

સંવત ૧૨૫૦ માં કુતુબુદિન અણહિલવાડ પર ઊતર્યો ને ભીમને હરાવી ઘણોક મુલક ... [illegible] ૧૨૭૦ ગાળી

દિલ્હી ગયો તેવામાં ભીમદેવ જે આઘોપાછો થઈ ગયો હતો તે પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવી રહ્યો. ભીમનાં મરણ પછી ગુજરાતનો સુર્ય દિગંતમાં હોઈને ઝળઝળું આપતો થયો.

ભીમના મરણ પછી ગુજરાતના સરદારોમાં મોટી સત્તા ધરાવનારો સરદાર વીરધવલ વાઘેલો એ હતો. એને હસ્તક વાઘેલ ને ધોળકા એ પ્રાન્ત હતા. એનાં બે પ્રધાનો વસ્તુપાળ તથાં તેજપાળ એ વાણિયા, રસાલાની સરદારી કરી બંદોબસ્ત રાખે તેવા ને મોટા ધર્મિષ્ઠ ઉદાર હતા. એઓનાં બંધાવેલાં દેવલવાડાનાં ને આબૂપરનાં દેહેરાં હજી ગુજરાતની શોભા ગણાયછે. એ બે પ્રધાને વિસલદેવને અણહિલવાડને આસને બેસાડ્યો. એણે વીસલનગરને શોભીતું કર્યું ને ડભોઈનો કિલ્લો બાંધ્યો. સંવત ૧૩૫૨ માં કરણઘેલો ગાદીએ બેઠો. બીજેજ વર્ષે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ પોતાના ભાઈ અલફખાનને તથા વજીર નુસરતખાનને લશ્કર સાથે મોકલ્યા ને એઓએ કરણને ભગાડી અણહિલવાડમાં થાણું ઘાલ્યું. પછવાડેથી કેટલીક હકીકત બની તેનું શેવટ આ થયું કે કરણ બે ત્રણ રાજાઓની સહાયતાથી લડવા ઉભો થયો પણ હાર્યો ને નાસતાં કહીં અવટાઈ મૂઓ (સંવત ૧૩૫૩). કોલારાણી તો અલ્લાઉદ્દીનની પાસે હતીજ ને તેની છોકરી દેવળદેવી જેને માટે કરણ લડ્યો હતો તેની સાથે શાહજાદાએ શાદી કીધી.

સંવત ૧૩૫૩ થી તે સંવત ૧૪૬૩ લગીમાં ગુજરાતમાં દિલ્હીથી અમલદાર નેમાઈ આવતા. એઓએ પણ ઠરીઠામ બેસી કારભાર કર્યો નહીં. એકને કારભાર મળતો તો બીજો ઉમેદવાર તેનું કાટલું કહાડવાને તૈયારજ રહેતો, મુસલમાનમાં માંહોમાંહે દંગા થતા, હિંદુસરદારો લાગ જોઈ બંડ ઊઠાવતા, મુસલમાન તથા હિંદુલોક વચ્ચે ધર્મને માટે મારામારી થતી, કેટલાક સત્તાધારી જબરદસ્તીથી હિંદુઓને વટલાવતા ને તેઓનાં દહેરાં તોડી તેજ ઠેકાણે મસીદો બંધાવતા. હિંદુલોક નાસાનાસ કરી કહીંકહીં નાનાંનાનાં રાજ્ય માંડી રહેલા એવા રાજાઓના મુલકમાં જઈ વસતા. એ ૧૧૦ વર્ષની મુદતમાં ગુજરાતની ને ગુજરાતના લોકની દશા ઘણીજ ભૂંડી હતી. પશ્ચિમમાં ચૂડાસમાનું રાજ્ય ને પૂર્વમાં ચાંપાનેરનું રાજ્ય એ બે ક્ષેમ રહ્યાં હતાં.

સંવત૧૪૬૩થી મુજફ્ફરશાહે દિલ્હીની સત્તાથી જૂદાં પડી નવીજ ગાદી સ્થાપી ત્યારથી તે ૧૬૨૮—૨૯ માં અકબરે ગુજરાત લીધું ત્યાં લગીમાં ગુજરાત—ગુજરાતીની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી. એ ૧૬૫ વર્ષના દરમિયાનમાં ઘણાક જૂના શહેર તૂટી અહમદાબાદ (સંવત ૧૪૬૭માં), અહમદનગર, સુલતાનપુર, વગેરે શહેરો નવાં વસ્યાં. ચાંપાનેર ભાંગ્યાથી સુરત (એ કિલ્લો બીજા મુજફ્ફરે ૧૫૭૧માં બંધાવ્યો હતો)વસ્યું અને કેટલાક કિલ્લા નવા બંધાયા. હિંદુઓનાં દેહેરાં ને ઘણીક મસીદો ને કબરો ઠામ ઠામ બંધાઈ. મહમદ બેગડાના વખતમાં સોરઠ ગિરનારનું, ચૂડાસમાનું રાજ્ય (૧૫૩૨માં)ને ચાંપાનેરનું રાજ્ય (૧૫૪૧માં) ગુજરાતી મુસલમાની બાદશાહીમાં જોડાયાં. ગાદીનું જામદારખાનું પણ ભરપૂર થયું હતું. બાદશાહ ને લશ્કરી સરદારો ગુજરાતને પોતાનું જાણતા ને એના બચાવને માટે મેવાડ, મારવાડ, માળવા વગેરે રાજ્યોનાં હુમલામાંથી બચાવવાને નિરંતર ખંતીલા રહેતા; પરદેશી ફીરંગી જે બંદરોને લૂટતા તેઓને શિક્ષા કરવાને ને બંદરોના બચાવને માટે

ગોઠવણ પણ જેવી જોઈએ તેવી કરતા. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં ને દેશની સમૃદ્ધિ વધારવામાં એ બાદશાહો સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા—પણ લોહીથી ઉસકેરાયલા ને સત્તાથી વધેલા તેઓના તુંદ, મિજાજ અને પોતાના ધર્મ વધારવાની તેઓની ખંત એ બેથી તેઓ પોતાની બહોળી હિંદુપ્રજા ઉપર બહુ જુલમ ગુજારતા. તેઓએ કણબી, કોળી, વાણિયા, રજપૂતોને વટાળ્યા જેમાંના ઘણાએકે પોતાનું જૂદું તડું પાડી હોર! મેમણ કહેવડાવવા માંડ્યું. બેગડાએ મંડળીકને મુસલમાન કર્યો ને બેટના દેહેરાં લૂટી મૂર્તિયો ભાંગી. પછ.વાડેના બાદશાહો કમજોર યતા ગયા તેમ તેમ તેઓએ ઘણો જૂલમ ગુજારવો બંધ રાખ્યો. હિંદુપ્રજાની સ્થિતિ દયામણી હતી. એઓ પોતાનો ઉદ્યોગ શોધતાં કોઈ ક્યાં ને કોઈ ક્યાં એમ વેરાતા થઈ આચાર સાચવવાને ન્યાતો વધારતા થયા અને એનેજ પોતાનાં રાજ્ય માનીલીધાં ને એમાંજ વહેવાર કરી સુખ માનતા થયા. સંસ્કૃત વિદ્યાનો નાશ થયો તેથી બ્રાહ્મણ વાણિયા ને બીજા એકસરખી સપાટી ઉપર આવી રહ્યા પણ વૈશ્ય શૂદ્ર બહુ અજ્ઞાન તેથી તેઓએ બ્રાહ્મણોને અને જતિયોને દેવસરખા માન્યા ને એઓ યજમાનોને પોતાનો નિર્વાહ જારી રહેવા માટે ઘણા ઘણા વહેમમાં નાખતા ગયા. રજપૂત ગરાસિયાનો વર્ગ જે ધર્મનિયમમાં સંકર જેવો થઈ રહ્યો હતો તે પોતાનો ઉદ્યમ ખોળતો હતો અથવા પોતાનાં વતનને જાળવી રાખતો હતો.

સંવત ૧૬૨૮ થી તે ૧૮૧૫ સૂધીમાં મોગલાઈ રહી તેમાં ૧૭૬૩ સૂધી (ઔરંગજેબના મોત સૂધી) ગુજરાતની પૂરી આબાદી હતી. ખેડુતોનાં કામ, કારીગરોનાં કામ, વેપાર ધં- [illegible]ાં—સર્વે જાતિની પ્રજા સુખી હતી. અમદાવાદ, મેમદાવાદ, ખંભાત વગેરે શહેરો, મસીદ, રોજા બાગબગીચા એ-ઓથી શોભતાં. ગુજરાતનો સઘળો માલ સુરતમાં એકઠો થતો ને અહીંથી વહાણમાં ચઢતો. ઈરાની, આરબ, યાહુદી, ફીરંગી, વલંદા, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ વગેરે પરદેશીઓ વેપાર ધંધાને માટે ઘૂમતા. સત્તાધારીવર્ગ શૂરવીર ને મોજ શોખને ચાહાનારો હતો તેમ પ્રજાવર્ગ ઉદ્યોગ કરી ધન જોડતો થયો હતો.

ઔરંગજેબના વખતમાં શિવાજીએ સંવત ૧૭૨૦ /૨૬ માં સુરતને લૂટ્યું હતું ને એનાં મરણ પછી મરેઠા સરદારોએ ગુજરાતને ઘણીક વાર લૂટ્યું. સંવત. ૧૭૮૭ માં પિલાજીએ વડોદરામાં ગાદી સ્થાપી ત્યાંસૂધી આખા ગુજરાતમાં લડાઈ લડાઈ ને લૂટ લૂટ એજ વાત હતી. પરિણામ આ થયું કે, ગુજરાતમાંથી મુસલમાનની રાજસત્તા ગઈ. અમદાવાદમાં ગાયકવાડ ને પેશવા એ બન્નેનો અમલ ચાલવા લાગ્યો તે અંગ્રેજ સરકારે લીધું ત્યાંસૂધી — એ વખતમાં હિંદુપ્રજા લૂટાવાના ભયથી અસ્વસ્થ હતી પણ પાછલી વખતના રળતરને લીધે ખાવે પીવે હેરાન નહોતી.

ઉપર ઈતિહાસરૂપ જે લખી જણાવ્યું તે-ઉપરથી જણાયછે કે જેમ એકજ પાત્રમાં પાણી તથા તેલ હોય તથાપિ તેલ જૂદું પડી ઉપરજ તરતું રહેછે તેમ ગુજરાતમાં સત્તાધારીવર્ગ પ્રજાવર્ગથી ઉપરજ તરતો રહ્યો છે. હિંદુરાજ્યમાં બ્રાહ્મણો તથા જૈન સાધુઓને આશ્રય મળતા, જૈન પ્રજામાંના કેટલાક દરબારમાં ને સૈન્યમાં કારભાર કરતા. રાજા તથા પ્રજા બન્ને હિંદુ, બન્ને એકદેશી પ્રકૃતિનાં અને પરસ્પર સ્વભાવથી જાણીતા હતા તો પણ બ્રાહ્મણ વાણિયા રજપૂત વગેરેને પરસ્પર

ખાવાપીવાનો ને કંન્યા આપવા લેવાનો પ્રતિબંધ હતો; બ્રાહ્મણ જૈન પોતપોતાના મતના આગ્રહી હતા; પ્રજાવર્ગમાં જૈન સાધુ શિવાયે બીજા કોઈ ઝાઝો વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહીં; એ કારણોથી પ્રજાવર્ગ પરસ્પર સ્નેહથી સમગ્રરૂપે થયો નહોતો ને પોતાની ગુજરાત ભૂમિનું અભિમાન રાખતો નહીં પણ રાજાઓના ઠાઠથી મોહ પામી પોતાને મળતાં સુખમાં સંતોષ માનતો; અર્થાત્ રાજવર્ગના ઉપર પ્રજાવર્ગની સ્થિતિ આધાર રાખતી. મુસલમાનો તો પરદેશી, જૂદા લોહીના, જૂદા ધર્મના, જૂદા મિજાજના એટલે એઓ હિંદુ પ્રજાવર્ગની દિલથી શેની દરકાર રાખે ? અર્થાત્ ગુજરાતમાં કોઈ પણ કાળે ગુજરાતીઓનું એકદેશી રાજાપ્રજારૂપે ઐકય નહોતું; તેમ પ્રજા સમસ્તનું પણ પરસ્પર ઐકય નહોતું. પરદેશી રાજાના સંબંધમાં સર્વ પ્રજાનું ઐકય જેવું સીકે ને મરેઠાઓએ દેખાડ્યું તેવું જસવંતું તો નહીં પણ નામનુંએ ગુજરાતી લોકે કોઈકાળે દેખડાવ્યું નથી અને આજકાલ તો ગુજરાતના રજપૂત, ભીલ, કોળી, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, કણબી સૌ એકસરખા મોળા થઈ રહ્યા છે.

મુસલમાની રાજ્ય થયા પછી પ્રાકૃત ભાષા ખેડાવા લાગી ને વૈષ્ણવમત-કૃષ્ણભકિત દાખલ થયેથી લોક પુરાણકથામાં અને કવિયોએ દરસાવેલાં રૂપકોમા આનંદ પામવા લાગ્યા. સંવત શૈકા ૧૮ માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ કેવી હતી તે તે કાળની કવિતારૂપી આરસીમાંથી જણાયછે. પ્રજાને રાજ્યસંબંધી દુઃખ નહોતું ને તે અનેક ઉદ્યમથી ખાવે ખવાડરે તથા સંચય કરરે સુખ માનતી પણ અખો જણારેછે કે તે વેળા અનેક ધર્મમત, ભોળી ઘેલી ભક્તિ, અન્યાચાર ને દુરાચાર એ બહુ હતાં; સામળ કહેછે કે સ્ત્રીવર્ગ સ્વચ્છંદી ને પુરુષવર્ગ મૂર્ખ હતો; પ્રેમાનંદ દેખાડેછે કે સૌ પોતાના ઉદ્યમસંબંધી એકમાર્ગીપણાંમાં સંતોષી ને કુટુંબ પરિવારનાં હેતમાં આનંદ માનતા. મુસલમાન સરકાર તથા દેશી દરબારનાં સંબંધથી કેટલાક બ્રાહ્મણ અને વેપાર ધંધાથી કેટલાક વૈષ્ણવ વાણિયા તથા જૈન શ્રાવકો સર્વ ગુજરાતીઓમાં બહાર પડતા હતા. આટલું મોટું ગુજરાત ને તેમાં આટલા બધા લોક તે છતાં લોક પોતાનું કેળવાયલું ખરૂં સ્વરૂપ દેખડાવી શક્યા નથી. સંવત ૮૦૦ થી તે ૧૯૦૦ લગીમાં પોતાના વિશેષ ગુણલક્ષણથી પ્રસિદ્ધ થયલા ગુજરાતીઓની સંખ્યા અરે કેટલી જૂજ છે ! જૈનમત પ્રસારવાનો તથા તેને માટે રાજાને જૈન કરવાનો આગ્રહ ને પછી ખંતી ઉદ્યોગ તથા ખટપટ એ હેમચંદ્રે દેખાડ્યાં છે; નરસિંહે કૃષ્ણભકિતનો આગ્રહ દેખાડ્યો છે; અખાએ ગ્રંથો લખી કુળકર્મનો પ્રતિબંધ તોડ્યો છે; બીજું કોણ છે ? જૂજ ગ્રંથકારોએ પોતાની કૃતિથી પોતાની કીર્તિ કરી છે એ શિવાય સર્વ ગુજરાતીઓ કેવળ સાધારણ નિસ્તેજ સ્થિતિમાં હતા. ગુજરાતીઓ મોળા, ભોળા, અજાણ, બીકણ ને બાયલા-"વાણિયા મૂછ નીચી તો નીચી" કહેવાયછે તે ખરૂં છે. મુસલમાનોએ "ગાંડી ગુજરાત આગુસેં લાત ઓર પીછેસેં બાત" કહ્યું છે તે ખોટું નથી. પણ શું આપણે આપણી સ્થિતિ સારી કરવાને સ્વભાવથકીજ હીણા છીયે ? ના. દેશહવાપાણી જોતાં તો પૂર્વભાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે પ્રકૃતિથી હીણા ન હોવા જોઈએ ને નથીજ અને કદાપિ પ્રકૃતિથકી હીણા હોઈએ તોપણ શું! શું કેળવણીથી સારા નહીં થઈ શકીએ? થઈશુંજ, ને જુઓ

ભાઈઓ અંગ્રેજી રાજ્યથી નવા વિચાર દાખલ થયેથી, રેલવેથી સંગતિલાભ વધેથી ને છાપખાનાંથી વાર્તાપ્રસાર થયેથી આપણી સ્થિતિ કેટલી બધી થોડાં વર્ષમાં ફરી છે! પોતાને ફાવતો ઉદ્યમ સૌ કરેછે, નામ મેળવવાની ઈચ્છા સૌને થવા માંડી છે, વિદ્યા ભણવા ઉપર સૌની પ્રીતિ વધતી જાયછે; નસીબ, સંતોષ, બીકણપણું, વહેમીપણું, ભોળી ભક્તિ, અજ્ઞાન, ખુશામત, પરાધીનપણું એ સંબંધી વિચાર ઓછા થતા જાયછે ને તેને બદલે અસંતોષ, આશા, શૌર્ય, ઉદ્યમ, કામ કરવાઉપર લક્ષ, ગુણભક્તિ જ્ઞાન, સ્વતંત્રતા, ટેક ઈત્યાદિ સદ્ગુણો આવતા જાયછે; આગળ જૂદા જૂદા વર્ગના લોક પોતપોતાના ધર્મમતને વળગી રહેતા તેમ આજ નથી પણ સઘળાનો ધર્મ સંબંધી એકસરખો મત થવા લાગ્યો છે; સર્વ ભાગની ભાષા એકસરખી થવા આવી છે; અને સૌ પોતપોતાની ને પછી પોતાના દેશની સ્થિતિ સારી કરવાની એક સરખી વૃત્તિ રાખતા થયા છે. એ પ્રમાણે આજકાલ સૌની અંતરવૃત્તિ ને બાહ્યવૃત્તિ જોતાં પણ આપણી સ્થિતિ આગળ જતાં ઘણી સારી થવાનો સંભવ છે એમ ખાતરીથી કહેવાયછે.

તો હવે આપણે શું કરવું? આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપર કહેલા ઉદ્દેશે કે પોતાની ને દેશીઓની સ્થિતિ સારી કરવી પણ કીયે પ્રકારે કરવી તે વિષે કંઈ મુકકરર કર્યું નથી. માટે હવે એવિષે થોડુંકઃ-

મોટું કામ કરવાને ઘણાં માણસ જોઈએ ને મોટાં માણસ જોઈએ. ઘણાં એટલે સંપીલાં ને મોટાં એટલે શક્તિમંત. અર્થાત્ સદ્ગુણ ને શક્તિ એ વધવાં જોઈએ. સદ્ગુણ વડે શક્તિ વધેછે ને શક્તિવડે સદ્ગુણ એટલે શક્તિમાં મનશક્તિ વિશેષ સમજવી; તનશક્તિ આણવી સુલભ છે. સદ્ગુણ ને શક્તિ કર્મ કરવાના અભ્યાસથી વધેછે ત્યારે પ્રથમ શું કરવું? પ્રથમ તો આપણામાં ચાલતી બે કહેવતને નિરંતર મનમાં અનેક રીતે સમજવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું કે 'આપ સમાન બળ નહીં' ને 'પારકી આશ સદા નિરાશ.' નસીબને માનવાથી આળસ, અવ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ નજર એને અધીન થવાયછે — નસીબના જેવી તરંગી વૃત્તિ થાયછે. પારકાની આશા રાખેથી ખુશામત તથા તાબેદારી કરવી પડેછે, કામમાં ખલેલ થાયછે ને વેળાએ કામ થાયછે અથવા નથી થતું — નથી થતું તો પાછું દુઃખ વધારે થાયછે ને એમ થયેથી કેવળ મોળાં થઈ જવાયછે. આપબળના વિચારથી માણસને કામ કરવાની ટેવ પડેછે ને તે નિરંતર ઉદ્યમમાં રહેછે તેથી તેનાં કામ ધાર્યાં પાર પડેછે ને વેળાએ ધાર્યાં નથી પડતાં તો બીજે કોઈ પણ તેને લાભ થાયછે ને ક્વચિત કંઈજ ફળ ન મળ્યું તોપણ કામ કરવાના અભ્યાસથી ને પ્રાપ્ત થયલાં ધૈર્યના ગુણથી તે જન ફરીથી ઉદ્યમ કરેછે ને હમેશ કર્મમાંજ સુખ માનેછે. બીજું વળી આ કે ઉદ્યમ ન હોયતો તે ખોળવા દેશપરદેશ ગમે ત્યાં જઈ કામ કરવું. જે કામ કરવાની ઈચ્છા થઈ ને જેમાં થોડીપણ બુદ્ધિ ચાલે તેવું હોય તે કામ કરવું પછી અનુકૂળતા ને સાધન ન હોય તોપણ તે કામ આરંભવું અને તેજ કામના ઉપર નિરંતર લક્ષ રાખવો ને કંઈ પણ કરી દેખાડવું કે જેથી કામ કરવું સહેલ થઈપડે ને નવી જુક્તિ જડે ને સાધન પણ મળી આવે. જેટલું ઉપલકિયું કામ થાય તેમાં નિરાશીજ છે પણ જે ખંતથી ને કરવુંજ છે એવા નિશ્ચયથી થાય "દેહંપાતયામિ અર્થં સાધયામિ." તો તે કામમાં પ્રવીણ થવાય

ને યશ મળેજ. બૈરાંઓની ઘરસંસારની કહેવત છે કે "જેણે કામ કીધું તેણે તો કામણ કીધું" એટલે કામમાં તો વશીકરણ રહ્યું છે. જે કામ કરેછે તે સૌને પ્રિય લાગેછે ને પ્રિય લાગેછે કે તેનો અર્થ સરેછે. બહુ આશા રાખ્યાં કરવી ને વિચાર કર્યા કરવા તેનાં કરતાં કામ કરવા મંડીપડવું એ લાભકારી છે. બોધવચનમાં શિક્ષા છે કે "શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ લૂલું છે" માટે શ્રમ કરતાં કંટાળવું નહીં. ત્રીજી વાત આ કે સંધિ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવો. કામ ગમે તેટલું કીધું હોય ને સમો ન સચવાયો કે તે મિથ્યા થાય; માટે સંધિસમય ઉપર નજર રાખ્યા કરવી ને કામ કરતાં સંધિને આણવી. ચોથી વાત આ કે મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવી ને બને તેટલું કરવું, પછી જો તેમાં નહીં ફવાય તો બીજામાં ફવાશેજ; અગર બીજામાં ન ફવાયું તોપણ તેવાં કામ કરવામાં શકિત કેળવાયાથી ને જ્ઞાન વધેથી ત્રીજાં મોટાં કામમાં તો યશ મળેજ—એથી હિમત સાહસ ધૈર્ય એ સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય ને શકિત વધે. પાંચમી વાત આ કે સત્ય તથા પ્રમાણિકપણું એના ઉપર પૂર્ણભાવથી ભકિત રાખવી કે અનેક વિઘ્ન દૂર થાય ને કાર્યની સિદ્ધિ થાય. અપ્રમાણિક મંડળમાં પ્રમાણિકપણે કામ કરતાં હાનિ થાય માટે તેવાં મંડળના સંબંધનું કામ જો લેવું તો પોતાની શકિતથી અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક કરી શકાય તેવું હોય તો લેવું બાકી ન લેવું. સત્યે વર્તતાં હાનિ થઈ તોપણ સત્યની તો પ્રશંસાજ છે. થોડીવાર સત્ય ન ફાવે પણ અંતે તો સત્યજ તરેછે. છઠી વાત આ કે કહેણી તેવી રહેણી રાખવી કે જેથી લોકને આપણો વિશ્વાસ પડે ને લોક દાખલો લેઈ તેવા થાય. સાતમી વાત આ કે જે જે બંધનોથી પોતાના ને પોતાના દેશીઓનાં સુખમાં હાનિ થતી હોય તે તે બંધનો તોડી નાખવાં. એમ કરેથી કુટુંબ સંસારસંબંધી કેટલીએક વાતે મુશ્કેલીમાં આવી પડાશે પણ એ મુશ્કેલી ખમવી ને બીજાઓને રૂડો દાખલો આપવોજ. સ્વતંત્રતાનાં સુખને અર્થે સત્યથી વર્તતાં સ્વારથીયા શત્રુની સામાં થવું પડશે પણ તે થોડો કાળજ. કુળનોજ ઉદ્યમ કરવો ને બીજો ન કરવો એ આગ્રહ મૂકી ઈચ્છામાં આવે ને ફાવે તે ઉદ્યમ કરવો. આઠમી વાત આ કે પોતાનાથી જે વધારે સારા હોય તેઓની સંગતિમાં રહેવું અને નવમી વાત આ કે નવું નવું જ્ઞાન મેળવવાની ખંત રાખવી તથા અભ્યાસથી મનશકિત કેળવવી. એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતપોતાના સ્વભાવગુણને કેળવવા.

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શકિત વધેથી મનુષ્યપણાનું સ્વરૂપ સુંદર પ્રકાશેછે. જ્યારે આપણા ગુજરાતીઓમાંથી ઘણાએકજણ પોતપોતાનાં જૂદાં જૂદાં કામમાં પોતપોતાનાં કેળવાયલાં ને શકિતવાળાં સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે ભુંડું નામ કરશે તેને માઠાં પરિણામ ભોગવવાં પડશે ને માઠાં પરિણામ જોઈ બીજા સાવધ રહેશે. વળી ભુંડું નામ મેળવવાની કોઈની ઈચ્છા હોતી નથી—ન કેળવાયલા સ્વભાવગુણથી ભુંડાં કર્મ થઈ જાયછે. નામ કરવાની ઈચ્છા રાખનારાઓમાંથી જૂજ ભુંડાં નામ કરવાના પણ ઘણાકજણતો રૂડાંજ નામ કરવાનાં. વળી કહેવત છે કે "નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને" વળી "નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાણાં નવ રહંત; કીર્તિતણાં જે કોટડાં તે પાડ્યાં નવ પડંત."

વળી કહેવાયછે કે "રૂડે નામ કે ભૂંડે નામ" (ને હું વધારૂં છઉં કે 'પણ નામ.' માટે નામ મેળવવાની ઈચ્છા એ તો પુરુષ સ્ત્રીને પોતાના ઉદ્યમમાં મોટું ઉત્તેજન આપેછે. જ્યારે આગ્રહ ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામાં આવશે, જ્યારે આપણે મોટાં સાહસિક કામ કરીશું, જ્યારે આપણે દુઃખમાંધીટ ને સુખમાં નમ્ર રહીશું, જ્યારે આપણે નાણાં કરતાં યશના લોભી વધારે થઈશું, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઈશ્વરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાનાં એક સંકલ્પને સેવીશું ત્યારેજ આપણે જગતમાં ગુજરાતભૂમિના પુત્ર ગુર્જર એ પ્રતાપી નામે પ્રકાશીશું.

આ શૈકામાં રાજનીતિશાસ્ત્ર, દેશસમૃદ્ધિશાસ્ત્ર ને માનવધર્મશાસ્ત્ર એ ત્રણનો વિશેષે ઉત્કર્ષ જગતમાં જોવામાં આવેછે. નવાં રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ છેજ પણ ઘણાં જૂના રાજ્યના લોક જે ઘણો કાળ પરાધીનપણાંમાં હતા તેઓનોપણ નવો ઉત્કર્ષ થવા લાગ્યો છે. આપણો પ્રાચીનપ્રસિદ્ધ હિંદુસ્થાન દેશનો ને તેનો સુંદર અંગપ્રદેશ જે ગુજરાત તેનો ઉત્કર્ષ થશેજ. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલા બોધનો મર્મ લોકના સમજવામાં ન આવેથી સંસાર મિથ્યા છે, સંધું નાશવંત છે, કર્તાહર્તા તો કોઈ જૂદોજ છે, અહંકાર તથા કર્મ નિમિત્ત માત્ર છે એ વિચાર તેઓએ ગ્રહણ કીધા ને એને અનુસરી સંસારમાં ન ચાલતાંનાં કર્તવ્ય કરી નિવૃત્તિસુખને મોટું માન્યું અને એનાં દુઃખદાયક ફળ આપણે ભોગવ્યાં. પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે સદુદ્દેશે, સદ્ગુણે, સન્માર્ગે, સત્કાર્યે કરેથી બીજા દેશના લોક આ સંસારનાં મોટાં બાહ્ય સુખને પામેછે ને મરણ પછીનાં સુખને સજ્ઞાનભાવે સત્ય માની અંતર સુખની વૃદ્ધિ કરેછે તો આપણે તેઓની પેઠે વર્તી તેવાંજ સુખ કાં ન ભોગવવાં ?

હાલમાં આપણે કામ કરીએ છીએ તે ઉપલકિયા પણ દેશનું કલ્યાણ કે જેથી આપણું પણ કલ્યાણ થાય તે મહાભારત કામને સારૂ જે પ્રકારે ઉદ્યમો થવા જોઈએ તે પ્રમાણે થતા નથી. મોટું કામ કરવાને ઘણાં માણસ જોઈએ ને શક્તિમંત જોઈએ. શક્તિમંત કેવીરીતે? બુદ્ધિએ ને સદ્ગુણે. આપણા લોકમાં સાધારણ પક્ષનું શરીરબળ, સાધારણ પક્ષનું બુદ્ધિબળ ને સાધારણ સદ્ગુણ છે ને તેથી ગુજરાતીઓ કાંતિમંત નથી પણ નિસ્તેજ છે. ત્યારે શું કરવું ! ગુજરાત ભૂમિના જૂદા જૂદા વર્ગના લોકે--પહાડી પ્રદેશના રજપૂત ભીલ કોળી એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના રજપૂત ભીલ કોળી એઓએ તથા રસાળ પ્રદેશના બ્રાહ્મણ વાણિયા કણબી એઓએ અને પારસી મુસલમાન એઓએ-સૌએ પ્રત્યેકે ને સમૂહમાં ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી ખંત સાથે ઉદ્યમ કરવા કે જેથી આપણે ઊંચાં યશસુખ વહેલાં પ્રાપ્ત કરીએ અને આપણી ગુજરાત, જયશિખર, સિદ્ધરાજ ને મહમદ બેગડાના વખતમાં તેજ મારતી હતી તેમ માત્ર નહીં પણ જૂદીજ રીતે હિંદુસ્થાનનાં એક મોટાં કૌવતવાળાં સુંદર અંગરૂપે જગતમાં દિવ્ય કાંતિમાન્ ને કીર્તિમાન્ થઈ રહે.—પ્રભુ, આશા પૂરી પાડે!

૧૩. નિરાશ્રિતપ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ.

આપણે આપણું પાણી ખોયુંછે ! આપણ પરરાજની બીકણ પ્રજા છીએ! આપણા ઉપરથી પરદેશીઓના અસલના મોહ ઉતરી ગયા છે! આપણી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી મનની સ્થિરતાએ પોતાનો ઠામ છોડી દીધો છે અને તેને ઠેકાણે ઘણી તરેહની અડચણોરૂપી ચિંતા તથા હાલ શત્રુ જેવા લાગતા એવા ઘણા દિવસના પાળેલા વહેમો એઓએ ઘર ઘાલ્યાં છે અને આંપણા કોઠા ચિતા સરખા થયા છે ! આપણા ઘરડાઓએ સુધારા નામના પહાડની ઊંચી ટોચ ઉપર કીર્તિનો મોટો કિલ્લો બાંધ્યો હતો! પણ મુસલમાનોના હુમલામાંથી તેની સંભાળ કરવાને પહેલાંથીજ આપણા વડીલોએ આળસ કીધું તથા તેઓ સારા માર્ગને છોડતા ગયા તેથી બળીઆ મ્લેચ્છોના ધસારાએ પહાડ ઉપરથી તેઓ નીચે ઢળી પડ્યા! વચમાં વચમાં તેઓ ઉપર ચડતા, પરંતુ ઉપરના વારંવારના અને જોરાવર મારને લીધે અકળાતા કુટાતા છેક પહાડની તળેટી ઉપર બેશુદ્ધ અને મરવા જેવી દશામાં આવી રહી, તેઓએ આપણને જન્મ આપ્યા છે ! ઉપલી ટોંચ ઉપર મુસલમાન તથા દેશી રાજાઓને મારી આજને સમે અંગ્રેજ લોક રાજ કરેછે ! એઓને આપણી દયા આવેછે કે કુળવંત, રાજ્યના ધણીઆતા, બિચારા હિંદુઓ પોતાના દેશને પારકાના હાથમાં ઓશીઆળે મહોડે જોતા પોતાના દુઃખમાં ગરક થઈ ગયલા પડેલા છે તેઓને વિદ્યાજ્ઞાનનાં અન્નવસ્ત્ર તથા ધૈર્ય આપી જાગતા–સાવધ કરવા જોઈએ. રાજાનો ધર્મ છે કે પ્રજાને પાળવી. અંગ્રેજ પરદેશીઓ પરોપકારબુદ્ધિથી જેટલું આપણું સારૂં કરે તે સંધું આપણી બહારની દશા સંબંધી. નિશાળો કહાડવી, દેશીઓને મોટા અધિકારો આપવા, જગાત દાણ ઓછાં કરવાં, દેશમાં સલાહસંપનો વધારો કરવો, આપણને સઘળી વાતની પણ ઘટતી સ્વતંત્રતા આપવી વગેરે બાબતોમાં તેઓ આપણું કલ્યાણ ઈચ્છેછે. તેઓ આપણી અંદરની દશા શું જાણે ? એક માણસના સ્વભાવથી બીજો પૂરો વાકેફ હોયજ નહીં. સંબંધ પ્રમાણે માંહોમાંહે જાણ વધારેઓછી હોયછે. આપણે કુટુંબથી, પોતાની ન્યાતથી અને દેશીઓથી ઉતરતા અનુક્રમે જાણીતા છીએ. અંગ્રેજ લોક આપણી દુખીઆરી અંદરની હાલતથી થોડાજ વાકેફ છે. એવી કેટલીએક વાતમાં તેઓનાથી આપણું સારૂં થતું નથી વાસ્તે વેળાએ તેઓનું આપણે ભુંડું બોલીએ છીએ એ મોટી ચૂક છે. આપણી હાલની માંહેની દશા સુધારવી ફકત તેઓના હાથમાં નથી. વહાલા દેશીઓ ! આપણાજ હાથમાં છે. આપણામાંજ જ્યારે જુરીયત નહીં, આપણેજ તેઓને કહીએ નહીં, આપણેજ મહેનત કરીએ નહીં, આપણેજ ખૂણે ભરાઈ રહીએ તો પછી તેઓ શું વેલણ ઘાલીને ઓસડ પાય ? "માગ્યા વિના તો મા પણ ન પીરસે" તેમ આપણે જે બેશુદ્ધ થઈ ગયા છીએ ને પૂરૂં જાણતા નથી કે આપણી હાલત શી હતી ને શી છે તો પછી આગળ પાછો કીર્તિનો કિલ્લો ક્યારે બાંધીશું!

મંડળીસિંહ નામના વિદ્વાન ગોરા વૈદ્યની પરીક્ષામાં આવેછે કે આપણામાંથી સ્વદેશપ્રીતિરૂપી આંભોઈ ખસી ગઈછે. અસલના સ્વદેશાભિમાનનો કંઈ પણ ભાગ નાડીપરીક્ષાથી જણાતો નથી;–સ્વદેશાભિમાનને શીત આવ્યાં છે! જલદીથી ગરમી પહોંચાડવાની તજવીજ નહીં કરીએ તો તે જવા બેઠું છે તે મરી જશે એટલે આપણે રોઈ રહીશું અને છે તેના કરતાં વધારે આપણા ભુંડા હાલ થશે. વૈદ્યરાજ ! સ્વદેશાભિમાન તે શું ? ઘરેડાઓની વિદ્યા, રાજનીતિ, રીતભાત વહેવાર વગેરે કેવાં હતાં તેતો પેટને સાંસાં ફાંફાં ને વાંધા એટલે નિરાંતે અસલ[illegible]એક રહેલાં પુસ્તકો વાંચી જોયા વગર કેમ જણ્યામાં આવે ? ત્યારે શું સ્વદેશાભિમાનનું ભાન કરાવવાને કશુંએ નથી ? હાહા, છેછે; જુઓને આ આબુગિરનાર ઉપરનાં ને અનેરીકનેરી ધારીપૂરીની ગુફા માંહેનાં પુરાતન પણ ચમત્કારિક કામો ! સોમનાથ, પાલીટાણાં, ચિતોડ, ઉજ્જન, ગોકુળ, મથુરા, પ્રયાગ, કાશી, જગન્નાથ, રામેશ્વર, સતારા, પુના, નાશક વગેરે જગાઓ આપણને પાછલા દહાડા સંભારી આપેછે ! એ ઠેકાણાંની શોભા બધી કોની કીધેલી છે ? આપણા વડીલોની. એ ઉત્તર સ્વદેશાભિમાનનું ચોખ્ખું ભાન આણેછે. દેશના સઘળા જનો ઉપર હેત રહે, તેઓ સઘળા સુખી થાય, તેઓની વિખ્યાતી જગતમાં ચાલે એવાં કામો કરવાનું જે અભિમાન તે દેશાભિમાન. એ સ્વાભાવિક છે પણ આવી આપણી દશા તેથી તે ઠરી ગયું છે. વૈદ્યરાજ ! કીયાં ઓસડથી, કીયે અનુપાને દેશાભિમાનને ગરમી પહોંચશે! માણસ સર્વ જાતે એક દરજ્જે નથી. આપણે સઘળા જણા જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના જૂદી જૂદી હાલતમાં છીએ માટે સૌએ પોતપોતાને રૂચિ પડતા અને ફાવતા પણ ભારે ઉદ્યોગ કરવા—ઉદ્યોગ કરી ધન મેળવવું—ધન મેળવી સારી સ્થિતિમાં રહી પોતાથી નીચેના દરજ્જાવાળાઓની ખબર લેવી—એ ખબર લેવાની જોડે પોતાનાં શરીરનાં અને મનનાં સુખ વધારવાની કોશેશ કરવી એ અનુપાન સાથે, કુટુંબન્યાતનાં કજીઆ કલેશનાં મૂળ બાળવાં— અદેખાઈને દૂર કરવી ને તેને બદલે માંહોમાંહે ચાનક રાખવી—કુસંપ છોડી સંપે કામ કરવું—આળસ તથા વહેમો વર્જવા વગેરેની કરી પાળી, વિદ્યા, જ્ઞાન, બુદ્ધિ ક્ષમા, સત્ય, ચોખ્ખો વહેવાર, કળાકૌશલ્ય ને હાલના સુધરેલા વિચાર વગેરેની માત્રા ઘોળી, એ ઓસડ, ગળામાં ગટગટ ઠાંસીગયાથી દેશાભિમાનને ઘણીજ ગરમી પહોંચશે–એ ઉંચકાયલું ને તોળાયલુંજ પોતાને યોગ્ય ઠેકાણે રહેશે. આમ કરીને વખત આવ્યો કે પોતાનું જોર બતાવવાને મેદાન પડ્યુંજ છેની ! ચાલો આપણે વૈદ્યરાજની એ શિખામણ પ્રમાણે ચાલીએ. ફલાણાએ ફલાણું કામ કરી પરદેશીઓમાં પોતાના દેશનું નામ વધાર્યું તેમ એક કહે હું વધારૂં બીજો કહે ના હું વધારીશ એ રીતે આપણે હમણાં કાયર છીએ તે ટળી શૂરપણે પોકારીશું કે હાંહાં અમે સ્વદેશને તારીઆણવાને હદથી જ્યાદે મહેનત લઈશું ત્યારે અને જ્યારે એ અહંકારને રૂડા અંગ્રેજ લડાવશે ત્યારેજ રે ત્યારેજ કીર્તિનો કિલ્લો પાછો બાંધવાને આપણે શામાટે લાયક નહીં થઈએ ? એ અભિમાન માણસનું નૂર છે–એ વડે તે ઓળખાયછે—એ વડે તે અમર છે—એ વડે તે સુખી છે—એ વડે તેને માન છે—અને એ વડે તેની મુક્તિ છે. અહો

ફીરતાર! એ સારી બુદ્ધિની બિચારા લાચાર હિંદુઓમાં જલદીથી પ્રેરણા કર!

જગતનો વહેવાર કામની વહેંચણ ઉપર ચાલ્યો જાયછે. કોઈ બુદ્ધિબળથી, કોઈ અંગબળથી, કોઈ વિદ્યાબળથી, એ પ્રમાણે લોક કામ કરતા દેખાયછે. સઘળા સરખીજ હાલતમાં નથી—કોઈ ગરીબ છે કોઈ પૈસાદાર છે. એવું છે માટે અભાગીયા ભાએગવાનની આશા રાખેછે. મૂર્ખને વિદ્વાન, નબળાને સબળા, દરિદ્રીને ધનવાન, કુબુદ્ધિને સુબુદ્ધિ, રોગીને નિરોગી, દુઃખીને સુખી, કામ લાગેછે. એ ઉપરથી જોતાં ખુલ્લું છે કે દેશની હાલત સુધારવામાં દરએક માણસને બે પ્રકારનાં દેણ ચૂકવવાનાં છે: એકતો પોતેજ મહેનત કરવી અને બીજું આ કે બીજાઓને પોતાથી બની શકે તેટલી મદદ કરવી. એ બે દેણ અદાથએથી. સ્વદેશાભિમાન દૃઢ થાશે.

આપણા ગુજરાત દેશમાં નહીં નહીં તોપણ કેટલેક ઠેકાણે પુષ્કળ દ્રવ્ય છે. અલબતાં, મોટા ભાગના લોક ઘણાજ હેરાન છે તોપણ દક્ષણીઓની જોડે મુકાબલો કરતાં ગુજરાતીઓ સારી હાલતમાં માલમ પડેછે. ગુજરાત મધ્યેના મોટાં શહેરોના શ્રીમંતોને ઓરડે અજવાળાં છે, પણ તેઓ પોતાના પૈસાનો ખરેખરો ઉપયોગ કરીજાણતા નથી. હરેક ઉદ્યોગ કરવામાં, બુદ્ધિને ચાલાક કરવામાં, મોટાં ભારે કામ માથે લેવામાં, સંપત વધારવામાં પૈસો મુખ્ય છે. પૈસો પૈસાને વધારેછે એનો દેખઈતો અનુભવ છતાં નઠારી હાલતમાં રહેવું, ધનને દાટી મૂકવું, મૂઆ પછવાડે આટલી દોલત નીકળી એમ કહેવડાવવું અને કુસંપથી શેવટે સરકાર તીજોરીમાં ભરણું ભરવું એ ખોટો વહીવટ પૈસાદાર લોકમાં જોવામાં આવેછે. આપણા પ્રાન્તનું કેટલુંએક ધન, ભોંયરાંમાં, ઘરના મોભના તથા બીજા સંચોમાં નકામું પડી રહેલું છે. જુવાન ધનવંતો પોતાના મદમાં પડેછે તેથી કેટલુંક ધન કુપાત્રને ત્યાં અને ગબ્બર કુપાત્રનાં હાથમાં જાયછે. જીવતર, મોજશોખને માટેજ છે એમ કેટલાક શ્રીમંતો સમજી ખાવા પીવામાં, ન્યાતના કર આપવામાં, વરઘોડા નાચ વગેરેથી બહારથી સારૂં દેખાડવામાં, વગર યોગ્યતાએ ફૂલાસમાં ખોટું મોટું માન મેળવવાને પોતાની પુંજી વાવરી નાખેછે. જે ગરીબ પોતાને પીડતી ભૂખથી ખાવાની વાત કરે તેતો ધાનમૂઆ ને ભૌડા કહેવાય પણ ખાવાપીવાના ઈંદ્રિયસુખમાં દિવસ ગુજારવા એ જે આપણે સઘળાને સારૂં લાગેછે તે કંઈ ઉપલા ઠપકાથી દૂર નથી. પરદેશીઓ આપણને ઉપલાં નામો કરતાં હલકાં નામોએ બોલેછે. સમો ન પીછાનનારા એવા આપણે સઘળાજ, બાપદાદા કરતા આવ્યા માટે ખોટા માર્ગને ખરાજ માનતા આવેલા તેથી, આજના નાલાયકને ભોજન દક્ષણાદિક દાન આપી અશકય રીતિ પૂણ્ય સમજી પૈસો ખરાબ કરી નાખીએ છીએ. ગુજરાતીઓનો હાલનો જમેખરચ તપાસતાં ખુલ્લું દેખાયછે કે પેદાશ કરતાં ખરચ અતિઘણો છે. બાપ દાદાનાં રળતરોવડે એથી ખરચ નીભ્યા જાયછે. બાપનું પરસેવાથી રળેલું નઠારે રસ્તે ઠલવાયછે. ન્યાતને લીધે તથા કેટલાક ધનવંત છે તેથી છેક ઉઘાડું પડતું નથી. બાકી ખરેખર જોતાં તો, સઘળું પોલેપાને ચાલ્યું જાયછે. એવે અવસરે કેટલીએક ચાલ વિચારીને બંધ ન કરી, કમાણીવાળા ગૃહસ્થો ઉલટા નવી ચાલ કહાડતા જાયછે. લગનનાં કામમાં રીતભાત વધતી જાયછે, મરણ

કારજમાં પણ જમાડવાની ચાલ વધતી જાયછે, ને લોક ભુખડુ છતાં એકમેકનું કરજ કહાડી પગરણે યશ લેવાને ગરીબથી તે શ્રીમંત સુધી ઉમેદ રાખેછે. પણ કેવી થશે અવસ્થા આપણી તે જોતા નથી ! ઘરડપણે ગરીબોતો બહુજ માઠી દશાને પામેછે. 'લાંબા-સાથે ટુંકો જાય મરે નહીં પણ માંદો થાય' એ કહેવત આ ઠેકાણે સારી લાગૂ પડેછે. સુરત શહેરનાં ગરીબ લોકની ગરીબાઈનો પૂરણ અને અસર કરતો દેખાવ સંવત ૧૮૯૩ની મોટી આગમાં અને પછી, જોવામાં આવેલો હતો. તે સમયે અને રેલથી નુકસાન થયાં તે વેળા અત્રેના પ્રતાપી પારસીએ કેવી કેવી મદદ કરી હતી તે સૌના જાણ્યામાં હશેજ.

પૈસો પેદા કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે અને ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ કરવી પછી ગુજરાન જેટલી પણ એ માણસને કરમે ચોંટેલુંજ છે. તોપણ શ્રીમંતો અઘટિત રીતે પાણીદાર હથિયારને છાણમાં મારેછે. ગરીબની દશા ભણી લગાર પણ જોતા નથી. હું એમ નથી કહેતો કે શ્રીમંતે પોતાની પાસે જેટલું હોય તેટલું ગરીબને આપી દેઈ પોતાને વેલા પાડવી. હરગીસ મારા સપનામાંપણ એવું કદી આવ્યું નથી ને આવનાર નથી. તેઓએ પ્રથમ પોતાને સુખ કરી પછી વધતા પૈસાનો નઠારો આડોતેડો ખરચ ન કરી, તેને પરમાર્થમાં નાખવો જેથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કલ્યાણ થાય.

દયા એ ઈશ્વરી અંશ છે; એ ગુણ માણસને સ્વાભાવિક છે. કોઈ બૈરીને રસતામાં માર ખાતી જોવાથી આપણામાં કણકણો છૂટી જોસ્સો પેદા થઈ પ્રથમ સ્ત્રીઉપર દયા અને પછી પણ તરતજ, મારનાર ઉપર ક્રોધ આવેછે. કારણની તપાસતો પછવાડેથી કરીને આપણો આગલો વિચાર ફેરવવો ઘટતો હોયછે તો ફેરવીએ છીએ પરંતુ પહેલવહેલાં આપણને સ્ત્રીવિષે દયા ઉપજેછે. હવે એકજણ સારૂ એટલું થાયછે તો લાખો આદમીને ઉઘાડે પગે, ઘસતે ટાંટીએ, નાગે શરીરે, ચહોંટી ગયલે પેટે, બોડે માથે, ફેફી આંખે, ચિંતાની લાહે, રોગની ધાસ્તીએ અને છોકરાંરૂપી રાંડયાડને લીધે, ભીખ માગતા જોઈ કેમ દયા ન ઉપજે ? થોડાકજ શ્રીમંતોને ઉપજેછે. ટાંટીયામાં કસ છતાં, ફાંડામાં જોર છતાં, શરીરમાં ઝૂમ છતાં વગર મહેનતે અપાલ હોઈને પારકાનું ધૂતેછે અને એ ધૂતવું હકરૂપે ગણેછે એવા ઉપર લેશ ધ્યાન ન આપવું જોઈએ તેતો પૂજાયા જાયછે પણ બિચારા ખરેખરા ગરીબ—આંધળાં લૂલાં, મૂગાં, બેહેરાં, માબાપ વગરનાં રઝળતાં, અને રોગીઓ આપણી પાસેથી પોકાર કરતા જતાં હોયછે તોપણ આપણે તેઓ તરફ નજર કરતા નથી. રે ગૃહસ્થો ! રીત આવી છે કે પાસેનાં સગાંવહાલાંની નઠારી દશા તરફ જોયાથી દીલને ઘણુંજ લાગેછે. પડોસી, ન્યાતીલા અને દેશીઓવિષેતો અનુક્રમમાં હેતભાવ પ્રમાણે લાગે તોપણ કોઈનાં પણ દુઃખો અને તે વળી ઉપર કહ્યાં તેવાં જોયાથી (આપણે માણસનો જીવ છે માટે) હૈયામાં અસર થાય ખરી. દેશ એક કુટુંબ છે. દેશીઓ તે આપણાં ભાંડુ છે. શ્રીમંતનો જીવ તેવો અનાથનો જીવ. જીવ કંઈ ઉંચ નીચ નથી. ઈશ્વરને ઘેર તે સમ ગણાયછે. નાચાર ભૂખે મરતા શૂદ્રને પાળવો એમાં, ભ્રષ્ટ બ્રાહ્મણને જમાડ્યાનાં પુણ્ય કરતાં વધારે પુણ્ય છે. નીચ ઉંચતો માત્ર ધંધાને લીધે થયા

છે. માટે દાન આપવાવિષે નીચઉંચ જાત જોવાની નથી પણ લેનાર સુપાત્ર કે કુપાત્ર છે એ વધારે જોવાનું હોયછે. આપ્યાથી જેઓનું પેટ ટહાડું થાયછે અને આંતરડી કળકળતી બંધ પડેછે તેઓ અંતઃકરણથી પોતાને સારૂ કરનારને કેટલી દુવા દેછે ! એથી આપનારને કેવો ને કેટલો સંતોષ ! અને તેની સંસારપ્રીતિ અને દાઝમાં કેટલો વધારો ! દશાનું ચક્કર ફરતું ફરતું સૌના ઉપર આવેછે. ત્યારે દશાથી દુઃખ પામતા અભાગીઆને પોતાના ભાંડુ પ્રમાણે જાણી તેની બને તેટલી બરદાસ્ત લીધાથી મનનું સમાધાનં રહે કે નહીં ? દુઃખી પ્રાણીને સંકટમાંથી ઓધારવો એ આપણો ધર્મ છે. સરકારે એં વાતની સારી જાણ કીધી હતી, કરેછે ને કરશે. રૂશિયનની લડાઈમાં ગરીબ રૈયત પુરુષોની વિધવાઓનાં ને. છોકરાંઓનાં ગુજરાનને માટે "પેટ્રિઆટિક ફંડ—દેશહિતકારી ભંડોળ" ઈંગ્લાંડમાં ઉભો થયો. એ બાબતની ટીપમાં આપણા દેશીઓએ પણ સારી સારી રકમો ભરેલી છે. આપણી રાણીની તરફના લડાઈમાં મરણ પામેલા યોદ્ધાઓનાં બૈરાં છોકરાંને તથા જખમી થયલાઓને દુઃખના દરીઆમાંથી કહાડી તેઓ પોતાનો સંસાર ચલાવી શકે, એ વિષેનો બંદોબસ્ત કરવો એ જેમ મોટાં પુણ્યનું કામ ગણાયછે તેમ આપણા દેશી ગરીબોની હાલત ઉપર નીઘા પહોંચાડી તેઓનાં દુઃખ ટાળવા સારૂ બંદોબસ્ત કરવા એ પણ તેવુંજ, રે વધારે પુણ્યનું કામ ખરેખરૂં છે. જ્યારે દેશીઓની બરદાસ્ત ન લેવાઈ અને પરદેશીઓની લેવાઈ ત્યારે પછી સ્વદેશનું અભિમાન શેનું ? શરમ અને ફુલાસમાં પારકાને મદદ કરવી એમાં નિંદવા જેવી સ્વાર્થબુદ્ધિ છે. ઘરનો મરે તો ઝાનમસે એમ સમજી બહાર સારૂં ફરી આબરૂ મેળવવી એ કેવળ મૂર્ખનું કામ છે. ભાઈઓરે, દેશી અનાથનું પાલણ પ્રથમ કરવું જરૂરનું જાણો. વિકારસહિત દેવપૂજા કરવી, બહારથી ઓતરી દેખાડવું અને દાન કરવાની મતલબ આબરૂજ છે. એમ સમજવું, તે વળી અપાલને, એ કંઈ સ્વર્ગે પહોંચવાની નિસરણી નથી.

સ્મિથ નામનો અંગ્રેજ વિદ્વાન સદ્ગુણને મોટા ત્રણ વર્ગોમાં બતાવેછે. હરકોઈ વિષયની તેની યોગ્યતા પ્રમાણે વર્તવું એ એક; સારાસાર સમજી ડાહીરીતે વર્તવું એ બીજો; અને પારકાનું કલ્યાણ ઈચ્છવું એ ત્રીજો વર્ગ. એ ત્રણમાં પરોપકારરૂપી જે સદ્ગુણ તેની તે ભારે તારીફ કરેછે. મોટા મોટા નીતિશાસ્ત્રીઓએ પણ એમજ સમજ આપી છે કે પરોપકારબુદ્ધિ એ મોટો સદ્ગુણ અને મનુષ્યનું દૈવત છે. ઈશ્વરને કોઈ વસ્તુની ગરજ અને કમી નથી, તે સર્વવાતે પૂર્ણ છે, તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે છે. એવા જગત્કર્તાને, આપણાં ભરણપોષણતોષણને માટે, તરેહ તરેહવારની સગવડ પૂરીપાડી આપવામાં, પરોપકારબુદ્ધિ વિના બીજી કંઈ સ્વાર્થી બુદ્ધિયે પ્રેરણા કીધી હશે? ઉઘાડું છતાં આવી કલ્પના કરવી એજ ગાંડાઈ છે. પરોપકારબુદ્ધિ ઈશ્વરીગુણ છે. એ ગુણના અંશ આપણામાં હોય તેથી પ્રભુ રાચે કેની? તે ઘણોજ પ્રસન્ન થાય. મનખા અવતાર ધરી એ બુદ્ધિ જે ન લાવ્યો તેણે "મિથ્યા જનુની ભારરે મારી એવો જન્મ ધરચો ન ધરચો." એ બુદ્ધિ સૌનેજ થાય પણ તે કામમાં લાવવાના પૂરાં સાધનો થોડાજણ પાસે હોયછે. એ થોડાજણ જે શ્રીમંત તેઓએ એ બુદ્ધિનો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સારો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; ન કરે તો તેઓ ઈશ્વરના ગુનેહગાર છેજ. બખીલ પોતાના એકઠા કીધેલા

પૈસાને વાવરતો નથી પણ વારે વારે તેને જોઈ સુખ માનીલેછે. પરંતુ સુખ તે શું એ તે ભોળો જાણતો નથી; રાત દહાડો તેને ઉંઘ હોતી નથી. માટે કહેવાનું. આ કે પૈસો રૂડી રીતે મેળવીને તથા તેનો સારો ઉપભોગ કરીને બાકી રહેલાનો, માબાપ વિનાના બાળકોને, ડોસાં ડગરાંને, માંદાંને, ખોડવાળાંને, એઓને ધરમ કરવો. ભરતામાં ભરવું મિથ્યા છે. જેમ वृथावृष्टिःसमुद्रेषुं રત્નાગરના પાણીમાં વરસાદના પાણીનો ઉમેરો ફળવિનાનો છે, અને (वृथातृप्तेषु भोजनं) સારીપ્રેઠે ધરાઈને જમેલો એવાને પાછું ભોજન કરાવવું નકામું છે તેમ (वृथादानं धनाढ्येषु પૈસાથી પૂરા ભરેલાને દાન કરવું એ પણ ફોકટ છે. અર્જુનને ભગવાને આ પ્રમાણે કહેલું છે:—)

दरिद्रान्भर कौंतेय मा प्रयच्छेश्वरे धनं॥
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधं॥

હે કુંતીના પુત્ર અર્જુન તું દરિદ્રીઓને આપ, ધનવંતને ન દેતો; રોગીને ઓસડથી ગુણ થાયછે પણ નિરોગીને ઓસડ શુંકરવા જોઈએ ! શંકરાચાર્યે પણ લખેછે કે देयं दीनजनाय च वित्तं દીન માણસને ધન આપ. એવા દાખલા ઉપરથી ઉઘાડું થાયછે કે નિરાશ્રિતોનેજ દાન કરવું;–પૈસાદારે તેઓની દશા સુધારવાની ઘણી કાળજી રાખવી.

અહો મહાજનો વિચારો કે વટેમાર્ગુ તથા મુસાફરોની અડચણો દૂર કરવા સારૂ જેઓ ધર્મશાળા, કુવા વગેરે બંધાવેછે તેઓને કેટલું પુણ્ય લાગેછે ! તળાવ, કુવા, વાવ, ધર્મશાળા શ્રીમંતો બંધાવતા ને આજ પણ બંધાવેછે એ વાત ખરી પણ ઘણા થોડા. લોકનાં કલ્યાણમાં બે વાત મોટી;–એકતો વિદ્યાનું દાન

[illegible] વાળિયા

વગેરે કેટલીએક ન્યાતોમાં (ब्रह्म भोजन) બ્રાહ્મણને જમાડવા એ મુખ્ય છે. ભક્તિ, અનુષ્ઠાન, પૂજા વગેરે હરકોઈ ક્રિયાને અંતે अमुक संख्या ब्राह्मणभोजनेन अमुक देव प्रसन्नोस्तु. એટલે આટલા બ્રાહ્મણ જમવાથી ફલાણો દેવ પ્રસન્ન થાઓ એવો સંકલ્પ એટલે નીમ કરીને પાણી મૂકાયછે. એ વાતથી સાફ જણાયછે કે ચોરાસી, નવન્યાત વગેરે કરી બ્રાહ્મણ જમાડવા એ મોટો ધર્મ કહેવાયછે. પણ તેની સાથે એમ નથી કે દયારૂપી ધર્મ કરવો એ દોષ છે. જે કારણથી જે રૂપે જે માણસને જોવાં જોઈએ તે કારણથી તે રૂપે તેને જોઈએ નહીં ત્યારે તેઓને આપણી તરફથી પૂર્વની ભક્તિ અને ભાવ એ દેખાડવાં એ મોટું પાપ છે. માટે અઘટિત ખરચને ધર્મ ન જાણો ને કદાપિ આ મારૂં કહેલું માનવાને વિચાર ઉપર રાખવાને ઈચ્છતા હો તો તેમ કરજો પણ સૌ આતો કબૂલ કરશોજ કે ઉપલો ધર્મ દયાધર્મ કરતાં ઉતરતે દરજ્જે છે. દયાધર્મ પ્રત્યક્ષ ખાતરજમાનું સુખ અહીં આપેછે ને તહીં આપશે. ગુજરાતીઓમાંના કેટલાએક ઊનાળે પરબ મંડાવેછે. એ બહુ રૂડું કામ તેઓ આચરેછે. આપણા લોકોએ જમાડવામાં આપણા લોકમાંજ યશ લીધા છે. પણ આંધળાં વગેરે અપંગોની હાલત સુધારવાથી આપણા તથા પારકા દેશના લોકોમાં કોણે યશ લીધા છે ? હજીસૂધી કોઈએ નહીં.

અસલના વખતમાં આપણા રાજાઓ ગરીબની કંગાલ હાલત અને લાંઠીઆઓની દાંડગાઈથી સારીપેઠે વાકફ થવાસારૂ નગરચર્યા કરતા અને દુઃખીઓને સુખી કરતા. યવનોનાં અસ્થિર રાજ્યની ધાસ્તીને લીધે આપણા તે વેળાના શ્રીમંતો ગરીબનાં દુખડાં કાપવાને માટે ધર્મશાળાઓ, વિદ્યાશા-

ળાઓ, વૈદકશાળાઓ પુષ્કળ સ્થાપવાને આચકો ખાતાં પણ હાલનું રાજ્ય થોડા કાળમાં જશે એવું કોઈની કલ્પનામાં આવે તેવું નથી. માટે બેહેતર છે કે લોકોની—દેશીઓની હાલત સુધારવાને શક્તિવાળા પુરુષોએ સારી મદદ કરવી. લાડ વાણિયાની મોટી ન્યાતમાં અધરણીની ચાર, વરશીની ચાર, અને લગનની છ મોટી જમણવારો થતી, અને પગરણે છોકરીથી માંડીને તે સૌ બૈરાંને ત્રણ ત્રણ આના પ્રમાણે પૈસા વહેંચવામાં આવતા. એ ચાલથી બહુજ નાણું જતું ને ગરીબો માર્યા જતા. એ દુઃખનો ટાળનાર શેઠ પહેલવહેલા કેવો નઠારો કહેવાતો? પણ હવે તે કેવો સારો કહેવાયછે ? ખોટા ખરચો કમી કરી, સર જમસેદજીની પરોપકારબુદ્ધિ સામું જોઈ ગરીબ માણસોના તેમાં ઘણુંકરીને પોતાની ન્યાતના લાચાર, ખાવા નથી મળતું એવા રાંડ્યા માંડ્યાઓનાં તથા રડતી રાંડેલીઓનાં પોષણને માટે ફંડ ઉભાં કરો. એ આચરણ મોટો ધર્મ છે એમ નક્કી જાણો. બીજા પ્રકારના ધર્મથી તો સ્વર્ગ મળે પણ જીવપાળધર્મથી તો વૈકુંઠપુરી અને કૈલાસપુરી મળે. આહા! સુદામાની કેવી ગરીબી ! તે પોતાની બૈરીનાં મહેણાં ખાઈ પોતાના મિત્રની પાસે ગયો તે વેળા તેના મિત્ર કૃષ્ણે કેવી ઉલટભેર અને પડતાં પડતાં તેની ભેટ લીધી? ગરીબ થયો માટે શું નાખીદેવાનો? આપણા શ્રીમંતો તો જેમ ગળત કહોડને અને ઢડતા તથા ચેપી આજારની સોડે જતાં બીએછે. તેમ ગરીબને પાસે તેડવામાં નીચું માનેછે. મહાપુરૂષોએતો કંગાલનાં દુઃખ હર્યાં છે. આપણાથી બનેછે. તો શું પણ થોડા ઘણા અનુકૂળ છતાં આપણે શામાટે વિપત્તિમાં પડેલાને સહાય ન થવું ? જેમ પૈસાદારે ધને કરીને દુખીઆને દિલાસો દેવો તેમ વિદ્યારૂપી ધનવાળાઓએ મૂર્ખના નઠારા વિચારો અને અજ્ઞાન ખસેડવાને મહેનત લેવી. એકલપેટા થવું એ નીચી રીત છે, એથી આપણામાં અને જનાવરમાં કંઈ ફેર રહેતો નથી— પોતાનાં પેટતો કાગડા કુતરા પણ ભરેછે, ને સૃષ્ટિમાં માણસનોજ જીવ છે કે જેને પોતાના વરગીનાં દુઃખનું ભાન હોયછે, અને એકમેકનાં દુઃખસુખનો તે ભાગીઓ થાયછે. પણ પૈસાદારની રીત તો ન્યારીજ છે. તેઓને પડ્યા ઉપર પાટુ ઉગામતા હું જોઉંછું. ગરીબ એટલે ફેંકી દેવાનો, પછી ગુણી હોય તોપણ. અસતરીના કોકાવાળો ગમે તેવો નઠારા છંદનો હોય તોપણ તે તેઓને પસંદ પડેછે. ગરીબ શબ્દના અર્થમાં જે મારા મનમાં વિચાર છે અને જેમાંનાં કેટલાએક, ઓ તવંગરો ! તમારા કરવાને આ જે હું મથુંછું તે પૂરા તમારા ધ્યાનમાં નથી આવવાના! પોતાના અનુભવવિના તે સારૂં ભાન નજ હોય. વિચારો, વિચારો લગાર લાંબી નજરે કે તેઓ પોતાનાં ગુજરાન કેવી ભૂંડી રીતે ચલાવેછે! તેઓ રાજ્યને અને તમારે માથે ભાર છે એમ તમે ન જાણો. તેઓ નઠારી હાલતમાં સરજ્યા માટે તેઓને ત્યાંજ રહેવા દેવા ? શું આપણા ખોડવાળાં માદાં છોકરાંને વૈદ્ય પાસે લેઈ જઈ સારાં નથી કરાવતા ? પરદેશીઓમાં હંમેશ વાત ચરચાયછે કે કીયા દેશમાં ગરીબ ભૂખે મરતા વધારે છે? ને બનાવ કદાપિ એવો આવ્યો કે આપણનેજ તેઓ પૂછે ત્યારે શું વીહીલે મહોડે જવાબ દેવો કે અમારા ! દેશના લાચાર તે પણ આપણા દેશના, એટલે, આપણાં મોટાં કુટુંબમાંના તેઓને સુખીઆં કરવાને આપણે સારી સ્થિતિના લોકોએ સારો શ્રમ લેવો જોઈએ.

વિક્રમ અને ભોજ પોતાનાં રાજ્યનું અ-

ભિમાન ધરાવતા એટલે તેઓનાં રાજમાં કોઈ દુઃખી નહોતા. રાજા પોતેજ પરદુઃખ-ભંજનને માટે ઘણુંજ દુઃખ સોસતા તો સમર્થ શ્રીમંત લોકોએ પણ બુદ્ધિ, વિદ્યાથી તો જાણે’નહીં પણ માત્ર સરળ રસ્તો જે ધનથી બરદાસ લેવાનો તેથકીજ હાલમાં હજારો ભૂખે તરસે ને ઓઢવે હેરાન છે. તેઓની સંભાળ લેવામાં શાસારૂ પાછાં પગલાં કરવાં ?

હું એમ નથી કહેતો કે ગરીબને ભીખ આપી તેઓને આળસુ કરો. તેતો તમે ઘણાને આળસુ કરોછોજ. શક્તિમાન પાસે કામ લેઈ તેઓની બરદાસ લો અને અશક્તને સારાં કરવા સારૂ મફત ઓસડો પહોંચાડો. આપણા દેશનાં છિદ્રપારકાને શા વાસ્તે જોવા દેવાં ? કેડે છોકરાં, પીઠે છોકરાં, ઝોળામાં છોકરાં એવી અને ઝોળાઓ તથા તંબુરીઓ સાથે ફાટાં ચીથરાં પહેરેલાં એવી ભીખારેણોને મોલ્લે મોલ્લે ફરતી દેખીએ તેમાં શું આપણી શોભા છે ? એઓના બંદોબસ્ત કરવાને કંઈ ઈલાજ નથી? જોઈએ તેટલા છે. તમે ઈચ્છા દેખાડો એટલે રસ્તા પોતાની મેળેજ સૂજ પડશે. એ ફરેલ અને પરેસાન બૈરીઓ આપણાં બૈરાંની નજરે શા માટે પડવી જોઈએ !

વિદ્યાની બાબતમાં હજીસુધી ગરીબતરફ પરોપકારી પુરુષોનું મન થોડુંજ ગયું છે. આ દેશમાં ગરીબ રંકજાતને ઉત્તમ કેળવણી આપવાનાં ઠેકાણાં ઘણાંજ થોડાં છે. ગુજરાત તરફના હજારો ગરીબોને ધંધા શીખવવાને નિશાળો નથી. એવી નિશાળો ઉદાર પુરુષોની પરોપકારબુદ્ધિથી નીકળશે ને ગરીબો શીખશે ...ણી ...નું અભિમાન ધરાશે.

પૈસો કારમી માયા છે. પૈસાથી નઠારાં કામ કરવાની લાલચ ઘણી વધેછે. એ લાલચ-રૂપી મહાજાળમાં પડ્યાથી માનવી અને દયાવૈગુણ ભૂલીજવાયછે. નઠારાં આચરણ કરવાની ખાએશ રાખી તેમાં ઝંપલાવવાને વાસ્તે ટંકોટંક આવી રહીએ છીયે. શૂર અને ગંભીર પુરુષો, એ દુષ્ટ લાલચને સુસંગત અને નીતિના જોરથી પગતળે ચાંપી, કટાઈ ગયલી પરોપકારબુદ્ધિને ઉસ્કેરણી આપેછે ને ઈશ્વરનો પાડ માનેછે કે રે દીનદયાળ ! જેવી મને દયા કીધી છે. તેવીજ દયા મારાથી ગરીબડાં ઉપર થાય એવી મારામાં પ્રેરણા કરજે.

ફિલિપ સિડની મોટો લશ્કરી સરદાર એક લડાઈમાં બહાદૂરીથી લડતાં અચાનક ગોળી વાગેથી મૂરછા ખાઈને પડ્યો. તે તરસથી ઘણોજ પીડિત થયાથી તેને માટે એવી વખતે નજ મળે એવું જે પાણી તે તેનાં માણસોએ મુસીબતથી આણ્યું. સિડની પ્યાલું મહોડે માંડેછે. એટલામાં કોઈ ઘાયેલ સિપાઈએ તેઉપર નજર નાખી. તેજ ક્ષણે સિડનીએ પ્યાલું ખસેડી દેઈ પેલા સીપાઈને આપ્યું ને બોલ્યો તને તેની જરૂરીયાત આ વખતે મારા કરતાં વિશેષ છે. પ્રાચીન રોમશહેરનો બાદશાહ ટૈટસ પોતાની રૈયતનું રૂડું કરવું એથકી સંસારમાં બીજું કંઈ ભલું કર્મ છેજ નહીં એમ માનતો. એક દિવસે તેને યાદ આવ્યું કે, આજ મેં રૈયતના હકમાં કંઈ સારૂં કીધું નથી. તેઉપરથી તેણે પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે વહાલાઓ ! “ મારો આજનો દહાડો ફોગટ ગયો છે.” યુદ્ધપ્રસંગે અર્જુનનાં બાણથી કર્ણ મૂરછાંગત થયો તે સમે કર્ણની પાસે એક ઘરડો બ્રાહ્મણ ભીખને અર્થે આવ્યો. પાસે બીજું કંઈજ નહોતું તેથી તે સવારના પહોરનાં

નામે, પથરાથી દાંતમાંની સુનાની રેખ કહાડી બ્રાહ્મણને આપી. બળી રાજાએ મોટું દાન કીધુંછે. હરિશ્ચંદ્રાદિકોએ કીધાં છે. એવા એવા દાખલા પરોપકારથી પુણ્ય થાયછે તે બતાવવાને ઘણા છે—તેમ દાનધર્મ કેવાં ને કીયે પ્રકારે ને કોને કરવાં એ સર્વ, દાનમયુખ અને દાનચંદ્રિકા એ ગ્રંથોમાં લખેલું છે.

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेनुपकारिणे ॥
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं विदुः ॥

જેનાથી આપણો કીધેલો ઉપકાર પાછો વળાવાનો નહીં એવા ગરીબને દાન કરવું; દાન લેનારો ધૂર્ત ન જોઈએ, પાત્ર જોઈએ; દેશ અને સમય જોઈને દાન કરવું; એવા દાનને પંડિતો સાત્વિકદાન કહેછે. દેશ જોઈને એટલે ગામ, શહેર વગેરે ઠેકાણાનાં લોકની હાલત સામું જોઈને અને કાળ એટલે શીયાળો ઊનાળો ચોમાસું, અવસ્થાકાળ દશાકાળ અને દેશમાં પડેલો દુકાળ એ સઘળાંથી હેરાન થતાં માણસને જોઈને. જાત્રાના ઠેકાણાં અને વાર પર્વણી એ દેશ અને કાળના હાલ ચાલતા અર્થ છે પણ અસલ અર્થ નહીં હોય. લોકો ક્યાં ક્યાં ને ક્યારે ક્યારે અને શાં શાં નિમિત્તે અનાથોની હાલત જોવા જાય ! માટે જૂદા જૂદા ઋતુએ જૂદે જૂદે ઠેકાણે દેવોના મહિમા વધાર્યા છે. કે તે તે ઠેકાણે સઘળી અવસ્થાનાં ગામગામનાં ગરીબો દાન લેવાને આવે. આપનાર અને લેનાર બન્નેને સૂતરૂં પડે.

રાજા સિંહાસનેથી વિચારે કે ગરીબને શું દુઃખ પડેછે તે તેને વિક્રમની પેઠે રખડ્યા વિના ક્યાંથી માલમ પડે! મહારાણી વિક્ટોરિયાને પણ ગરીબની અવસ્થા જાણવાને, સમાચારપત્રો, ચોપાનીઆં, પુસ્તકો, પાર્લમેંટ સભા વગેરે સાધન ન હોય તો, મુશ્કેલજ પડે. આપણા શ્રીમંતોને આપણા ગરીબોનાં દુઃખોની તસવીર દેખાડવાને ઘણાંજ થોડાં સાધનો છે.

આપણા ન્યાયાધીશોને ઘણી ખરી જાણ આથી પડેછે, કે "પેટ બળ્યો ગામ બાળે" એ કહેવત પ્રમાણે ચાલી ગરીબના જુવાન છોકરાઓ ચોરી, ખૂન, લબાડી, ઉન્મત્તાઈ, જુગાર વગેરેના ગુનાહ કરેછે. પેટતો મૂકે નહીં ને અનાજ તો ઘરમાં હોય નહીં, કંઈ ભણતર પણ આવડતુ હોય નહીં, કોઈના બધામાં પણ ન હોય એવા લોક, ઉપર કહ્યા તે ગુનાહ કરેજ તેમાં શી નવાઈ ! તેઓ સાફ કોરટની હજૂર કબૂલ કરેછે કે અમારાં પેટને કાજે અમે ગુનાહ કરીએ છીએ. ગુનાહ થતા બંધ કરવાને જુવાન ગરીબને કામે લગાડવામાટે કારખાનાં કહાડવાં જોઈએ. ગરીબની અવસ્થા વિષે કવિયે અસર કરતી રીતે વર્ણન કરવું જોઈએ. જુવાન પૈસાદાર પોતાના નઠારા છંદમાંથી ફુરસદ લાવી ઊનાળે દાઝતા, વરસાદે ભીંજતા અને શીયાળે ઠુઠવાતા એવા અને ભોંય જેનું બીછાનું, આકાશ જેનું ઓઢણ, આપણું એઠું અને એપણ એવુંજ જેનું ખાનપાન છે એવા નિરાશ્રિત સંબંધી વિચાર દોડાવે તો કેટલા પરોપકારનું કામ થાય !

અંગ્રેજ ગરીબ કારીગરોને ટેક હોયછે કે દાન દાખલ કંઈ લેતા નથી; પણ આપણા એવી પંક્તિના લોકમાં એ સમજ છેજ નહીં. ઉંચકુળના કંગાલદશાને પહોંચ્યા હોયછે તે પણ રાતરે ભીખ માગવાને નીકળેછે. જાચના સરખું હલકું કામ બીજું એકે નથી. ઉંચથી નીચનો ધંધો થાય નહીં વગેરે એવા એવા ન્યાતના દોરને લીધે ગરીબો પેટ જેટલું પણ પેદા કરીશકતા નથી. એવાની અને ઉઠાતું બેસાતું નથી તથા કામકરવાને અશક્ત

છે તેઓની વિશેષે કરીને શ્રીમંતોએ સંભાળ લેવીજ.

તેઓએ ગરીબને સારૂ ફંડ એકઠું કરી ઘરો બંધાવી આપવાં અને કારખાનાઓમાં ગરીબ કારીગરોને નીચ જાતને બહાને ન દાખલ કરવા. અફસોસ છે કે આપણા પરચૂરણીઆ શઠ સોદાવેચનારાઓ જુઠાણું ચલાવવામાં કંઈજ બાકી રાખતા નથી. પ્રથમતો પાંચગણી કિંમત બતાવેછે અને ગરીબ બાપડાને ધમકીમાંજ આંજીનાખી બેપરવાઈ બતાવી સાચાના શિરોમણી થઈ વેચનારા અસલ કરતાં ત્રણગણી કિંમતે વેચેછે. ગરીબ શું પેદા કરે ને સુખે રોટલા ખાય? એવા દગાછળ થાય તે અભણેલ અને રાંક લોક શું જાણે? માટે એવી વાતોના પૈસાદારે બંદોબસ્ત કરવા જરૂર છે. આંધળાં લંગડાં વગેરે આશરા વિનાનાંને કાજે ધર્મશાળા બાંધવી કે જ્યાં તેઓ રોટલા ખાઈ પડી રહે. અજબ જેવું છે કે મુંબઈમાં આવા આવા નામાંકિત શેઠીઆઓ છતાં ધર્મશાળા નથી કરતા. વાલકેશ્વર, મહાલક્ષ્મી આદિ લેઈ કેઠલેક ઠેકાણે રહેઠાણ પોતાને મોજ કરવા, હવા ફેરબદલ કરવા બંધાવેલાં, તેઓને સારા ગૃહસ્થો ધર્મશાળા નામઆપેછે. એ ઘરો બીજાઓને માગેથી મળેછે. પણ ઉંચ વર્ણનેજ. જાતરાના દહાડામાં જ્યાં ઉજાણીઓ ને નાચરંગ થાયછે તે ઠેકાણાં, ઘણો દલગીર છઉં કે ધર્મશાળા કહેવાયછે.

મુંબઈમાં દેશદેશનાં લોકનો પગરવ છે. બચારા પરદેશીઓ મુકામને માટે ઘણાજ હેરાન થાયછે. ખરેખર કોટ અથવા બહારકોટ ધર્મશાળા ન મળે. પાંજરાપોળ નામ આપાગા લોકનાં સમજવામાં ઘણુંજ નીચું છે. સાધુસંત, બાવાવેરાગીઓ, મામાદેવી, ભૂલેશ્વર, મહાલક્ષ્મીને રસ્તે શેઠ જગન્નાથ શંકરશેઠની વાડીમાં અને ભાંયખળે શેઠ કરમશી રણમલે બાંધેલાં સ્થાનકમાં આશ્રમ પામેછે. આંધળાં અપંગોને માટે આશ્રમ નથી. ચઢતી પંક્તિના ગૃહસ્થો બહારથી આવેલા અહીં તહીં પડવાને મુકામ શોધેછે. એ દુઃખ કંઈ નાનુંસૂનું નથીજ. ગુજરાત તરફના કેટલાએક અજાણ્યા ગરીબ રોંચાઓ અતરે આવેછે, તેઓને બે ત્રણ દિવસ લગી મુકામ ન મળ્યાથી ચણા ફાકી કોઈને ઘેરથી પાણી પી કોઈ ઠેકાણે પડી રહેવું પડેછે. મુંબઈ શહેરમાં ગરીબ લોકોને ઘર નીભાવવું બહુ અઘરૂં પડેછે. તેથી કરીને જિલ્લાઓના દુબળા અને બાપડા અત્રે આવવાને બીએછે. થોડએક ઠેકાણે સદાવરતો જોવામાં આવેછે એ ઠીક છે પણ એઓની સંખ્યામાં વધારો કરવો અને એના બંદોબસ્તમાં સુધરાવટ કરવી એ જરૂરનું છે. મુંબઈના લોકના ઉપયોગમાં આવે એવી કોઈ ધર્મશાળા નથી કે જ્યાં મુસાફરો હક રાખી આરામ લે! થાક્યા પીધા પરદેશથી આવેલા ક્યાં વિસામો લે! એઓનાં દુઃખનો આરોજ નથી. વાસ્તે સરવે શ્રીમંતોએ આ બાબત ઉપર વિચાર દોડાવી ધર્મશાળા કરવી. આગગાડી થતાં પહેલાં ગુજરાતના લોક સુરત થઈને મુંબઈ આવતા. તે લોકને સુરતમાં ધર્મશાળા નહોતી તેથી જેમ અહીં લોક ઈજા પામેછે તેમ ત્યાં પામતા; પણ નામીચા અને ધરમાત્મા શાહુકાર હિંમતરામ મયારામે વરીઆવી ભાગળે મોટી ધર્મશાળા બંધાવી ત્યારે સર્વ જતના પ્રવાસી લોકને સુખ થયું.

મારા જાણ્યામાં આવ્યું છે કે આંધળાં, પાંગળાં વગેરે નિરાશ્રિતની ખોરાકી પોશાકી

વગેરેથી બરદાસ લેવાનું શુભ કામ સજ્જન વાણિયા ગૃહસ્થોએ શિરૂ કીધું હતું. પણ ત્રણ ચાર મોટાં ઘરોએ રકમ ભરવાની આનાકાની કીધી. તેઓના વિલંબથી મોટું ધર્મનું કામ અટકી પડ્યું. 'તરત દાન ને મહા પુન' એ કહેણી પ્રમાણે વરતવું યોગ્ય છે. જેમ જેમ કારખાનાંઓ દેશમાં વધતાં જાયછે તેમ તેમ દેશી ગરીબોને રોજી મળેછે. જીલ્લાઓમાં રેલવે ખાતામાં લાખો ગરીબ કારીગર, મજુરોને રોજી મળેછે. એ ખુશીની વાત છે. ચોખ્ખાઈ સુઘડતા અને નીતિના ફેલાવ ગરીબોમાં થવા જરૂરના છે કેમકે તેઓ નઠારાં વ્યસનને તાબે હોયછે અને ઘણુંખરૂં વ્યસનોથી કેટલાકના પ્રાણ જાયછે. માટે, એવી નઠારી ટેવોની બેડીથી તેઓને છૂટા કરવા સારૂ શ્રીમંતોએ મંડળીઓના તથા છાપખાંનાઓનાં આગેવાનને અને સમાચારપત્રોના અધિપતિને મદદ આપી. તેઓનીપાસે જૂજ કિંમતનાં નાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી, છપાવી, ગરીબ ગરબામાં વહેંચાવવાં.

☛ ઉપર કહ્યા તે બધા કરતાં ઘણોજ રૂડો અને ધોરી રસ્તો પરોપકારના રસાળાને પધરાવવાને સારૂ હાલમાં દવાખાનાં કહાંડવાનો છે. દેશી વૈદ્યો વિષે ઘણું ઘણું બોલવાનું છે તે આ ઠેકાણે ન બોલતાં ટુંકામાં જણાવુંછું કે તેઓ વૈદકમાં છેકજ અધુરા છે. બલકે થોડી નાડીપરીક્ષા અને થોડાંક ઓસડીયાંથી તેઓ પતરાજથી પોતાનો ધંધો ચલાવેછે. તેઓ ગરીબ એટલે પૈસાના ભૂખ્યા તેથી જેમ તેમ થોડુંએક વૈદક જોઈ રાંક જંત ઉપર પોતાની વિદ્યા અજમાવવા માંડેછે. પ્રથમ તો ઘણાઓને ધૃતી, તેઓને પુશ્કળ હેરાન કરી પોતે વિદ્યા શીખેછે. રોગીના દરદ સામું નજોઈ આદીતવાર, મંગળવાર અમાસ વગેરે દિવસોએ આપણા પોપટપંડિત વૈદ્યો નાડી હાથમાં ઝાલતા નથી, તેથી ઘણાખરા અભાગીઆઓ પરવશ પડ્યાથી પોતાના પ્રાણ ખોયછે. એવા વહેમી અને મૂર્ખ વૈદ્યોના હાથતળે ગરીબજનનો શું સારા થાય? પૈસાદારો તો પોતાની કોથળીના જોરથી વૈદ્યોને ઘેર બોલાવી નાડ દેખાડેછે. આહાહા! કેટલા બધા ગરીબો રોગે કષ્ટિત થાયછે! વિસ્ફોટક, જલંદર, ગોળાના રોગ, પથરી, ટાંકી, પરમીઆ, કમળા, નરજળા, તાવ, લોહીવિકાર, પિત્તવિકાર વગેરે તરેહ તરેહના રોગથી, લોહી પરૂથી પાકાં ફૂટની પેઠે પચપચતા થઈ રહ્યા હોયછે — એવાને જોયાથી સૂગ ચડે માટે તેઓને વહેતાં મૂકવાં કે જેટલી બને તેટલી બરદાસ લેવી ? ઘણાએક સુથાર કડીઆ મજુર વગેરે મેહેનતુ આદમીઓ ઉંચે ઠેકાણેથી હેઠળ પડી ગયાથી, તેઓનું લોહી એકદમ મગજે ચડી જાયછે તેણે કરીને તેઓને મૂર્છા આવેછે. એજ વેળા તેઓને દવાખાનામાં લેઈજઈને ઉપાય કીધા હોય તો ઈશ્વર કૃપાથી તેઓ છોકરાંની સંભાળ લેવાને સારા થઈ ઊઠે. એવા અનાથોની દાઝ તેઓના સમર્થ બેલી વિના બીજા કોને આવે? હું આશ્ચર્ય પામુંછું કે મુંબઈની આસરે સાત લાખની વસ્તીમાં સર જમસેદજી ઈસપીતાલ, નેટીવ ડિસ્પેન્સરી કોટનું ધરમનું દવાખાનું, નાગદેવી આગળનું એક અને બે ત્રણ નાનાં બીજાં, તમામ રૈયતને બસ છે? નથીજ. એવાં ઠેકાણાં—જીવ ઉગારવાનાં, ઘણાજ થવાં જોઈએ. મેં ઉપર કહ્યાં તેમાં ગુજરાતી અને દક્ષણી લોકો થોડાજ સંચાર કરેછે. કેટલાક આંધળા લૂલા વગેરે જાયછે તેઓને ગરીબ એટલે સારી દવાનો પણ લાભ થતો નથી. ઘણા અપંગો તરફડી

તરફડી જીવ કહાડેછે. કેટલાએક ન ખમે એવા આત્મઘાત કરેછે. ઓ ભગવાન! ગરીબની શી દશા આ! દેશી સોયાણી, એક કળ હાથ લાગ્યાથી અને રોજના સહવાસથી જણાવવામાં લગાર વાકેફ હોયછે. પણ વિદ્યાવિના, છોકરૂં ક્યાં છે એની બરાબર પરીક્ષા ન થયેથી પ્રસવ સમે પોતે ગભરાઈને જણનારીને ગભરાવેછે અને તેનો કોઠો બગાડેછે. પાછી શકિત આણવાને શાં ખાનપાનાદિક કરવાં તેની સમજણ ન હોવાથી પેલી પરવશ અબળાને સુવારોગ રહેછે ને એથી શરીર ઘસાતાં ઘસાતાં થોડે વર્ષે પેલી સુવારોગી મરણ પામેછે. ગરીબ સ્ત્રી તો હરતાં ફરતાં જણે, તેઓને ખાવાકરવાની કરી પાળવાની ચિંતા નહીં એમ કીયો નિર્દય જીવ બોલશે? ગરીબ છોકરાંઓને સૈયડ વગેરે ઘણી ઘણી તરેહના આજારો થાયછે. તેથી અને પાછાં છોકરાં (કેમકે છોકરાંમાં જુવાનોના કરતાં મરણ વધતાં હોયછે.) એટલે તેઓ બાપની ખાંધે જાયછે. એવાં એવાં દુઃખો નિવારણ કરવાને શ્રીમંતોએ દેશમાં પોતાની દયા અને દેણ ન દેવાં જોઈએ? હાલમાં વૈદ્યતો મેડિકલ કાલેજને લીધે સારા સારા થવા માંડ્યા છે. પણ શેઠીઆઓની આંખ ક્યાં ઉઘડેછે? મફત અને રામબાણ ઓસડથી ગરીબને રોગથી છૂટા કરવાને શેઠીઆઓ દવાખાંના કહાડવાની ઈચ્છા કરે તો પછી કેટલા બધા આત્માના આશીર્વાદથી તેઓ પેલે જન્મ ખાતરજમાનાં સુખની આશા રાખે!

પેલા જગતનામાંકિત ઈંગ્લીશ હાવર્ડનાં નામનું સ્મરણ આવેળા મોટાં માનપૂર્વક કરૂંછું. એ હાવર્ડે યુરોપખંડનાં તમામ કેદખાનાંની શોકકારક દશા ફેરવી નાખી. એ હાવર્ડ તમારાં જેવો ધનવંત ગૃહસ્થ હતો; તેણે પોતે સઘળી પાસનું નુકસાન ખમી ગરીબ અને દુઃખી અને દરદીની હાલત સુધારવામાં અને તેઓનાં સુખ વધારવાની તજવીજે કરવામાંજ પોતાની ઉંમર ખોઈ. તેણે મફત કેળવણી આપવાને નિશાળો બંધાવી. પોતે થોડાંક ઉપર ગુજરાન ચલાવી પોતાની આવકનો ઘણો ભાગ તે ધર્મકામમાં નાખતો. તેણે, દેશ દેશના કેદીઓ અને રોગીઓની ઘણીજ સારી બરદાસ લીધી; ટૂંકામાં એટલુંજ કહુંછું-ઉં કે દુખીઆરાંના પોકારને સારીપેઠે કાન માંડવાને તે હમેશ તત્પર રહેતો. તેનું નામ ઈંગ્લાંડ દેશના પરોપકારી પુરુષોમાં પહેલે નંબરે જોવામાં આવેછે. આપણાજ દેશમાં પારસીમાં સર જમસેદજીની સખાવત તે વીરલીજ. શ્રાવકમાં પણ ઉદારજનો દેખાયછે. હવે વાણિયા શેઠમાંથી બહાર કીયો પડેછે તે જોવાની ઉત્કંઠા રાખીએ છીયે. રે રે! શેઠીઆઓ! તમારા પ્રૌઢ પરાક્રમનું અમે અભિમાન નહીં ધરાવીએ? !દેશીઓ નહીં ધરાવે?!

આ ક્ષણભંગુર જગતમાં કામ ક્રોધ લોભ મોહ મદ અને મત્સર નામના છ શત્રુ આપણી સારી બુદ્ધિને ચળાવે છે. એઓથી ઈન્દ્રિયો સ્વાધીન રાખી, ન ચળી, મનને સ્થિર રાખી પરદુઃખભંજનતરફ નીધા કરીશું તો, તેમાંથી જગતનો કર્તા તે શું? આપણને શામાટે તેણે જન્મ આપ્યો છે, આપણે શું કરવું જોઈએ વગેરે સારા વિચારો આપણામાં આવશે, હૈયાં કુમળાં થશે અને નઠારાં દુઃખદેતાં સાંણાં કદી પણ નહીં આવે. પારસી, મુસલમાન, ક્રિસ્તી વગેરે સઘળાનાં ધર્મપુસ્તકમાં પરોપકારની સ્તુતિ કરેલી છે. તુળસીદાસ કહેછે કે "તુલસી દયા ન છાંડીએ, જબલગ

ઘટમેં પ્રાન" દુનિયાનાં સઘળાં માણસો ઈશ્વરને મોટો દાતા જાણી તેના ઉપર આધાર રાખેછે. કુટુંબનાં માણસો રળતા પુરુષોના ઉપર આધાર રાખેછે. દેશરૂપી કુટુંબમાં રળતા શ્રીમંત લોક હોયછે માટે, નિરાશ્રિત ભાંડુઓ વિશેષે કરીને શ્રીમંતોની આશા રાખેછે.

જાણ જાણ જાણ ઝાઝ,
દીન લોકનીજ દાઝ;
આપ આપ આપ હામ,
મામ કામ ઠામ ચામ. ૧

(લલિત વૃત્ત.)

વિનતિ હું કરૂં દેશિયો રૂડા,
ગરિબ જંનને લક્ષ દો વડા;
જરણ આંધળાં પાંગળાં બહૂ,
ખબર લેવિ રોગીતણી સહૂ. ૧
નિકટ સ્નેહિનાં કારજે સરો,
પરજનો તણાં દુઃખડાં હરો;
દરદ દોહ્યલાં તંન મંનના,
શ્રમ લઈ તમે રૂઝવો ઘણાં. ૨
હુ વરસે ઘણી ચૈત્ર માસમાં,
નથિ અનાથને સૂખ ધૂપમાં;
તરફડી બહૂ આંગ તો ત્રુટે,
મન શરીરની લાહ્ય ના ખુટે. ૩
દિવસ મોટ વૈશાખ માસના,
પવન વાદળાં વીજ નાદના;
ગરિબ પાડતા ચીસ આકરી,
કયમ થશે હવે રક્ષણો હરી. ૪
રજનિ જેઠની બાફતી ઘણી,
સ્ત્રિ પતિને વઢે લાજને હણી;
વરસતો ઋતૂ આવશે હવે,
ઘર રૂએ બધું ભૂખને દવે. ૫
દુખ ઘણૂંજ આષાડ આવવે,
ઘર ચુએથકી છોકરાં રૂવે;
શરદિ વ્યાપિને રોગીઆં બને,
કણ જુવારના બાજને કને. ૬
પવન શ્રાવણે દુઃખને બહૂ,
થરથરે ઘણા ટહાડથી સહૂ;
અવનિ ખેડવા ભીંજવે તનો,
પછિ ખમેછ તે જોશ તાવનો. ૭
ભદરવે દિસે હાલતો બુરા,
ઘર કલેશ ને કેફથી પુરા;
રઝળિ આવિને માતને દમે,
બળતિ બાપડી તે સહૂ ખમે. ૮
પરવ આશ્વિને દીપવાળિનૂં,
નિરધની લહે પેટબાળિનૂં;
ઘરનિ સ્ત્રી કહે લાવની સુવા,
વગર અન્નથી પેટમાં કુવા. ૯
ભરણ પેટનૂં હોરિ કાર્તકે,
મજુરિ ખેતમાં શોધતા ટકે;
ગરિબ એ રિતે દીસતા હિણા,
વગર વસ્ત્રથી રોય ઠીંગણા. ૧૦
સુઋતુ માર્ગશીર્ષે પિડા સહે,
દિવસ નેવું રે ટહાડતો રહે,
નથિ રજાઈ ને ગોદડાં વળી,
હરઘડી ધ્રુજે અન્નને દળી. ૧૧
ઉલટ પોષમાં આણિને હસે,
મકર રાશિનો સૂર્ય તો થશે;
વિવિધ દાન શ્રીમંત આપશે,
ભવતણાં દુખો આપણાં જશે. ૧૨
લગન ઘેર શ્રીમંત માઘમાં,
મરણ કાણ દીસે અપંગમાં;
અધમ ચોરિથી જાચકો ખુશી,
ન પ્રિછશે રૂડું ભુંડું એ ખુસી. ૧૩
ગરમિ રોગતો માસ ફાગણે,
શરૂ થઈ કરી છોકરાં હણે;

સઘળિ પાસની આફતો સહી,
રડવડે બહૂ દીનતા લહી. ૧૪
રુદન માસ બારે અપંગનાં,
સુણિ થશો દુખી આપ મંનમાં;
ઘણિજ દુર્દશા તેમની દિસે,
વલણ બુદ્ધિનું આપજો બિસે. ૧૫
મુંજત હાડ ને નાડિભંદના,
કયમ સહે મુગા રોગ વેદના;
સ્ત્રિ જણતી ઘણાં છોકરાં ઢળ્યાં,
ટળવળે બહૂ ટહાડથી કળ્યાં. ૧૬
વગર મા અને બાપ ભાંડુઓ,
જણતરો કયમે ઊછરે જુઓ;
અસર લાગશે વજ્ર છાતિમાં,
રુડી દયા ધરો ધર્મ કાજમાં. ૧૭
પિડિત લોકને રેહવા કરો,
ધંન જમે બહુ બાંધવા ધરો;
પિડિત લોકની મીટવો ભુખો.
ઈસપિતાલથી ટાળિને દુખો. ૧૮
હુનર કામના શીખવો વળી,
દિન અનાથને ભીખ દ્યો ભલી,
કુપતળાવ ને વાવ ચોતરા,
તજવિજો કરી બાંધજો ખરા. ૧૯
સમજણો દિસે આટલીજ કે,
દુખિ નિરાશ્રિતો પાળવા હકે;
સુઅભિમાન દેશીતણૂંજ એ,
કમર બાંધિને કષ્ટ કાપિએ. ૨૦
ઉકરડો વધી ગંધ મારશે,
અતિસ કુવ્યયી નર્કમાં જશે;
સમજ હોરવાનીજ છે ઘણી,
જમતણી સજા ખાય તે ધણી. ૨૧
ધન ન આવશે સાથ આપણી,
ધિરવું ધર્મને પાપને હણી;
જગત આ વિષે માન સંચિએ,
જીવ ગયા પછી મુક્તિપામિએ. ૨૨
જમણવારના છાંડજો કરો,
વરવધૂતણા ઠાઠને હરો;
ગરવ હોય જો કીર્તિ આણવા,
ન દઈ ધૂર્તને દીન પાળવા. ૨૩
જડથડેથકી વેમ બાળજો,
સુધરવે ઘણી ચોંપ રાખજો;
દળદરીતણાં દુ:ખડાં હરો,
ધરમબુદ્ધિને મોખરે કરો. ૨૪
ગરિબ પાત્રને દેવું દાનરે
નથિ બિજી મતી તુલ્ય તેનિરે;
નરમદા કહે વીનવી તમો,
મદદ દીનને દેઈને રમો. ૨૫

---

૧૪. સ્ત્રીના ધર્મ.

નિર્મળપણું અથવા પતિવ્રતાપણું પાળવું એ સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ છે. જેની સાથે લગ્નસંબંધ થયો, જેની જોડે પાનું પડ્યું એવા વરના ઉપર તેની સ્ત્રીએ પ્રીતિ રાખી તેની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્ત્તવું જોઈએ. કોઈ પારકા પુરુષનાં રૂપગુણ જોઈને અને તેનો પૈસો જોઈને કામના આવેશમાં તેણીએ પોતાની બુદ્ધિ બગાડવી નહીં. લગ્નથતાંસુધી જેટલી તજવીજ ને ચોકસાઈ કરવી હોય તેટલી કરવી પણ લગ્ન થયું કે પછી જેવો નીકળી આવે તેવો ધણી સ્ત્રીએ માન્ય રાખવો. તેના ઉપરથી પ્રીતિ ખસેડવી નહીં. અને પારકાઉપર કુનજરે જોવું નહીં. પરપુરુષને ધણી પ્રમાણે ગણ્યાથી બહુ રીતનાં નુકસાન થાયછે તેમાંનું મોટું

આ છે કે ઘર વંઠેછે. સત્યવડે પ્રીતિ રહેછે અને જ્યાંસૂધી પ્રીતિની ગાંઠ હોયછે ત્યાંસૂધી સંસાર ચાલેછે ને તે તુટી એટલે કલેશ, કંકાસ, વેરભાવ, ચીડિયાપણું, ક્રોધ,સાહસ, જૂઠાણું વગેરે ભીલોની ધાડ પડેછે. કુસંપ જે ભીલનો સરદાર તે ઘરમાં થાનક કરેછે અને નવો ઉગતો સંસાર બાળપણાંમાંજ ઘરડો થઈને મરી જાયછે. ઘરનો ધણી તો રોજનો છે,બહાર મોજ કીધી તે ખરી એમ વિચારી તેના ઉપરથી હરગીસ હેત ઉતારવું નહીં કદાપિ ધણી દોષવાળો નજરે આવે તો તેના દોષ ઉપર તેણીએ કંટાળો ન આણવો. તેણીએ સમજવું કે માણસમાત્ર સંપૂર્ણ ગુણ રૂપવાળું નથી. ચાર દિવસનાં જીવતરસારૂ મિથ્યા કંકાસ કરી શરીરમનને બગાડી ઈશ્વરની આજ્ઞા તથા નીતિના ધારા તેણીએ ઓળંગવા નહીં. તેણીએ નીતિના તથા વિદ્યાના દિલાસા વડે અને બને તેટલા ઉપાયો વડે નગમતી વાત વિષે મનનું સમાધાન રાખવું અને તેને સુધારવાની કોશેશ કરવી. તેણીએ ખાતરનીશાંથી સમજી મૂકવું કે પતિ ઉપરથી પ્રીત ઉઠાવી નાખ્યાથી જે લાભ હાનિ થાયછે તે બેનું તોલ કરતાં હાનિનું ત્રાજવું ધમ દેઈને હેઠળ અફળાયછે. પાપનું સુખ માત્ર એક ઘડીનું છે. પ્રભુની આજ્ઞા તોડવાથી, ઘરમાં કુસંપ વધાર્યાથી, લોકમાં ફીટફીટ થયાથી અને બીજી ઘણીએક વાતોની હરકતોથી ઘણાં ઘણાં નુકસાન થાયછે. સ્ત્રીએ ધણીનાં માત્ર સુખનાજ ભાગીઆં ન થવું પણ તેનાં દુ:ખમાં પણ ભાગીઆ થવું જોઈએ. જે સ્ત્રી પોતાના ધણીની આપતવેળા નથી સંભાળતી તેને વેશ્યા સમજવી. આપણામાં ચાલ છે કે બૈરાંઓ બહાર જાયછે ત્યારે સુઘડતા તથા ગુણોએ ડાહી છે એમ બતાવેછે અને ઘરમાં ફૂઅડ તથા કુભારજા હોયછે. જે સ્ત્રીઓ ધણીને નામનોજ છે એમ ગણેછે ને બીજાને ધણી પ્રમાણે ગણેછે તેઓને ધિક્કાર છે. પીહેરનાં સગાંની સંગત કરતાં, મૂર્ખ બાયડીઓનાં સહીપણાં કરતાં, સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના ધણીઓની સંગતને તનમનથી વધારે ઈચ્છવી. ધણીની ગેરહાજરી જે સ્ત્રીથી (દેખડાવવાને નહીં પણ દિલથી) સ્વાભાવિક રીતે લગાર પણ સંખાતી નથી તેને ખરી સ્ત્રી કહેવી. સ્ત્રીને પુરુષજાતિમાં ધણી જેવો બીજો મિત્ર કોણ છે? ભાઈબાપ આગળ કેટલીક વાત કહેવા જેવી નથી હોતી, પણ ધણી આગળ સઘળીજ કહેવાય તેવી છે. માટે રૂડી સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને હૈયાનો હાર અને આંખની કીકી એ પ્રમાણે જાણવો જોઈએ. લગ્ન સમયે આપેલાં વચન પાળવા ઉપર તેણે સદા દૃષ્ટિ અને અંત:કરણથી ધણીના ઉપર પ્રીતિ રાખવી.

સ્ત્રી ધણીની ગુલામ નથી, તે પણ માણસ જાત છે. જેવો પુરુષ તેવી સ્ત્રી, એકને બીજા વિના ચાલતું નથી. તેઓ એકબીજાને સુખ કરવાને તથા સૃષ્ટિ વધારવાને લગ્નસંબંધ કરેછે. એટલાં કારણથી સ્ત્રી પુરુષ મિત્ર છે. એવું છે ત્યારે કોઈ કહેશે કે ધણીઆણીએ ધણીની આજ્ઞા શામાટે માનવી? એ સવાલ મૂર્ખાઈ ભરેલો છે. હું પૂછુંછું જે એક મિત્રનું કહ્યું બીજાએ ન કરવું? એકમેકની સારી શિખામણ એકમેકે માનવી ઘટારત છે. વિશેષે કરીને ધણીને પોતાનો વડીલ મિત્ર જાણી,કુટુંબઘરનો ઉપરી જાણી, તેના ઉદ્યમઉપર, તેની બુદ્ધિઉપર, તેની વર્તણુકઉપર સંસાર આધાર રાખેછે એમ જાણી અને ધણીવડે સૌ છે એમ સમજી સ્ત્રીએ વિવેકથી તેની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ. અગર ધણી નઠારી

વાત કહે તોપણ તે વખત તેણીએ કબૂલ કરવી અને પછી તેનો મિજાજ જોઈને તેને સુધારવો, પણ તેની આજ્ઞા માન્ય રાખવી. પ્રજા રાજાને ઘટતું માન ન આપે તો તે અનીતિ કહેવાય, તેમ કુટુંબના ઉપરીનું તેના છોકરાંઓએ માન ન રાખવું એ ખોટું છે. સઘળાઓનો અમલ હોય તો રાજ ચાલે નહીં; તેમ કુટુંબનાં સઘળાં જણ હુકમ ફરમાવે તો સંસાર નીભવો કઠણ પડે માટે હુકમતો ધણીનો સ્ત્રીએ અમલમાં આણવોજ, પણ તેને મુખ્ય વજીરનીપેઠે ઘટતી સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

બેસો બેસો કંઈ સમજતા નથી, મારે કરમે આ તે કયાં સરજ્યો, ના હુંતો નથી કરવાની, એવાં વેણ સ્ત્રીએ ધણીપ્રતિ કહેવાં એ નીતિથી ઉલટું છે. સ્ત્રીએ ધણી સાથે કપટ ન રાખવું, નિખાલસ મનથી કામકાજ કરવું, દુષ્ટ માણસોના પ્રપંચથી સાવધ રહેવું અને વિવેક તથા મળતાવડો સ્વભાવ રાખવો. સારાંશ કે સ્ત્રીએ ધણીને હેતમાં રાખી પોતે તેનાં હેતમાં રહી તેની સાથે હળી મળી સંપથી ચાલી પોતાનું ઘર શોભાવવું.

શાસ્ત્ર તથા પુરાણનાં વચન.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ:

स्त्रीभिर्भर्तृवचःकार्यमेष धर्मः परः स्त्रियः॥
आशुद्धेः संप्रतीक्ष्योहि महापातकदूषितः ॥१॥

टीका ॥ स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनं कार्यं। यस्मादयमेव पर उत्कृष्टो धर्मःस्त्रीणां स्वर्गादिहेतुत्वात्॥ यदा तु महापातकदूषितस्तदा आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो न तत्पारतंत्र्यं ॥१॥

અર્થ—સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના સ્વામીનું વચન માનવું એ તેઓનો મોટો ધર્મ છે. કેમકે એ ધર્મ પાળવાથી, સ્વર્ગનિવાસફળની પ્રાપ્તિ થાયછે. કદાપિ સ્વામીને કોઈ મહાપાતક લાગ્યું હોય તો જ્યાંસુધી તે સ્વામી શુદ્ધ થાય ત્યાંસુધી તેની પ્રતીક્ષા કરવી એટલે તે શુદ્ધ કયારે થાય કે હું તેની સેવા કરૂં એવી સ્ત્રીએ ઈચ્છા રાખવી.

विवादभंगार्णवे बृहस्पतिवाक्यं

पूर्वोत्थानं गुरुष्वर्चा भोजनव्यंजनक्रिया ॥
जघन्यासनशायित्वं कर्म स्त्रीणामुदाहृतं ॥ १ ॥

देवलः ॥ अस्वातंत्र्यं स्वपतिशुश्रूषा सहधर्मचर्या तत्पूज्यपूजनं तद्द्वेष्यमाणद्वेषणं अदुष्टभावना नित्यानुकूल्यं तत्कार्यपरत्व मिति स्त्रीधर्मः ॥

અર્થ:—સ્ત્રીનો ધર્મ છે કે ધણીના પહેલાં ઉઠવું, પોતાના સ્વામીની પૂજા કરવી, તેને ભોજન કરાવવું, વીંજણેવતી વા નાખવો ખોળામાં સુવાડવો વગેરે કરવું—વળી તેણે ફકત પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલવું નહીં, પોતાના સ્વામીની સેવા કરવી, તેની સાથે ધર્મયુકત ચાલવું, સ્વામીના જે પૂજ્ય માતાપિતાદિ તેઓની પૂજા કરવી, ધણીના જે શત્રુ તેને પોતાના શત્રુ સમજવા, ધણીને અનુકૂળ રહેવું અને તેનાં કાર્યમાં તત્પર રહેવું એ પ્રમાણે વર્ત્યાથી સ્ત્રીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાયછે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના કૃષ્ણજન્મખંડમાં કહ્યું છે કે:—હે નંદજી તમે પતિવ્રતા સ્ત્રીના ધર્મ સાંભળો:—નિત્ય ઉત્સાહથી તેનું ચરણામૃત લેવું; ભકિતભાવે કરીને સ્વામીએ ભોજન કર્યા પછી તેની આજ્ઞાએ સ્ત્રીએ જમવું; વ્રત, તપ, દેવપૂજા એ કરતાં સ્વામીની સેવામાં અંતરાય પડે તો વ્રતાદિક ન કરવાં; સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્ત્તવું; જેણે કરીને સ્વામી પ્રસન્ન થાય તે કરવું; નારાયણના ધ્યાન સરખું પોતાના સ્વામીનું ધ્યાન કરવું;

ઘણાં રૂપવાળા અથવા ઘણા સારા વેષવાળા એવા પુરુષ સામું પ્રીતિથી જોવું નહીં; યાત્રા મહોત્સવ, નૃત્ય, ગાયન, ક્રીડા એટલાની તરફ પ્રેમયુક્ત દૃષ્ટિયે જોવું નહીં; સ્વામી જે ભોજન કરે તેજ પોતે કરવું; સ્વામીનો સંગ ક્ષણમાત્રપણ મૂકવો નહીં; ક્રોધથી સ્વામી ખીજાઈને કદાપિ તાડન કરે તોપણ સ્ત્રીએ પોતે ક્રોધ કરવો નહીં; સ્વામીને ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરાવવું ને તે જળ માગે ત્યારે જળ આપવું; નિદ્રામાંથી ઉઠાડવો નહીં ને સ્વામીને કોઈ કામમાં આજ્ઞા કરવી નહીં; પુત્રનાથકી સોગણો સ્નેહ સ્વામી ઉપર રાખવો; પોતાનો બંધુ, સ્વર્ગની ગતિ આપનાર અને દૈવત તે પોતાનો સ્વામી જાણવો. એ રીતે ધર્મ પાળનારી સ્ત્રી પોતાના ઉભયકુળના હજાર પુરુષોના ઉદ્ધાર કરેછે ને એ રીતે ધર્મ પાળનારી સ્ત્રીનો સ્વામી, પાતકી હોય તો તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાયછે.

કુટુંબ ન્યાતમાં માણસો સાથે તેઓનાં રૂપ ઓળખીને તેઓની જોડે પ્રસંગ પાડવો; ઘરની ગુહ્ય વાત બહાર કહાડવી નહીં; છેક એકલપેટી અથવા કોઈને મ્હોડું ન ગમે એવી તબીયત પકડવી નહીં. કુટુંબનાં સ્ત્રી-પુરુષ સાથે નિષ્કલંકી મીલનસારી રાખવી. કામકાજ કરવામાં કોઈ ચાર વાત કહે તે સાંભળવી અને સાંખી રહેવી. કોઈએ વખાણ કીધાં તો તેથી ફૂલાઈ ન જવું અને નઠારૂં કહ્યું તો તેથી રીસ ન ચડાવવી. અજાણ્યાં માણસ જોડે કાર્ય જેટલુંજ કામ પાડવું.- તમ ભલે અમ ભલા એવી રીત રાખવી. ચાકરો જોડે માયાળુપણે પણ મર્યાદાસર કામ લેવું. એ રીતે વર, સગાં, આડોસી-પાડોસી વગેરે સંબંધી જોડે ચાલવાનો સ્ત્રીનો ધર્મ છે. નઠારા છંદોના હુમલામાંથી પોતે બચવું તથા પોતે જખમો ખાઈને પોતાની પાસેનાઓને બચાવવાં. માના ઉપર છોકરાંનું થવાનું સ્વરૂપ આધાર રાખેછે માટે તેણીએ હસેકે તસેકે ધવડાવતાં, નવડાવતાં, જમાડતાં, રમાડતાં અને હરેક વખતે આંખમાં પ્રેમ આણીને તેઓને સારી શિખામણનો બોધ કરવો. માત્ર છોકરાંઓનેજ નહીં પણ પોતાની બહેનપણી સખી વગેરેને પણ રૂડી શિખામણ ને સલાહ આપવી.

"ઘર ઉઠાવી લીધું" એમ નવી સ્ત્રીએ જલદીથી કહેવડાવવું જોઈએ. સ્ત્રીને ઘરધંધો તથા ઘરખરચ એ બે વિષે ઘણું ધ્યાન આપવું લાજમ છે. જેમ પુરુષ બહારનાં કામ કરેછે તેમ સ્ત્રીએ ઘરનાં કામકાજમાં ચપળતા, હોશીયારી તથા યશ બતાવવા અને ધણીની આવક તપાસીને તે પ્રમાણે ઘરનો ખરચ રાખવો. ઘરની વસ્તુઓની ગોઠવણ તથા રીતભાત સ્વચ્છ અને વખાણવા લાયક થવી જોઈએ.

તેણીએ પોતાની ફુરસદનો વખત નકામાં ટાહેલાં કરવામાં, નિંદા કરવામાં, મશ્કરીઠઠા કરવામાં અથવા લોકોને ઘેર ભટકીઆં મારવામાં ન કહાડવો; પણ નાના પ્રકારનાં અનેક વિદ્યા તથા નીતિનાં પુસ્તકો વાંચવામાં, ચાર સખીઓમાં વિવેકથી ડહાપણની વાત કરવામાં અને પોતાના ધંધામાંથી કેટલીએક નવી યુક્તિ શોધવામાં, સીવવા ભરવામાં અને ભજન ગીત ગાવામાં પોતાનો વખત કહાડવો. ફલાણો બહુ કુટડો છે, તે બહુ પૈસાદાર છે એવી વાત કરનાર બૈરીઓ જોડે રૂડી સ્ત્રીએ ઝાઝો પ્રસંગ ન રાખવો.

પોતાનાં કામથી ફારક થયા પછી ધણીનાં કોઈ કામમાં મદદ થઈ શકાય તેવું હોયતો મદદ કરવી. સ્ત્રીએ લાડવું તે પોતાના વર

સાથેજ તેનીજ સાથે પોતાના સંસારની, પોતાનાં છોકરાંની, પોતાનાં સુખ વધારવાની વાતો કરવી. સ્ત્રીજાત પુરૂષ કરતાં વધારે ચંચળ છે, તેની લાગણી પુરૂષ કરતાં વધારે જાગતી છે તેથી તે સાહસ કરવાને વધારે મન દોડાવેછે પણ સદ્ગુણી સ્ત્રીઓએ જૂઠાપણું, મૂર્ખપણું, લોભીપણું, હઠીલાઈ, ક્રોધ, ગર્વ અને વગર સમજના ઉતાવળા વિચાર એઓથકી દૂર રહેવું ઘટારત છે.

कार्येषु मंत्री, करणेषु दासी
स्नेहेषु माता, शयनेषु रंभा ॥
धर्मेषु साह्या, क्षमया धरित्री
षाड्गुण्ययुक्ताविह धर्मपत्नी. ॥१॥

અર્થઃ—વિચાર કરવામાં પ્રધાનનું કામ કરેછે એટલે પ્રધાનની પેઠે સલાહ આપેછે; કામ કરતી વેળા દાસીની પેઠે મેહેનત લેઈને કામ કરેછે; માના જેવો સ્નેહ રાખેછે શયનનેવિષે તો રંભા છેજ; ધર્મનીતિનાં કામ કરવા વિષે ધણીને સમ્મત રહેછે અને સહનશીલતા રાખેછે; એવી છ ગુણ ધરનારી સ્ત્રીને વિદ્વાનોએ ધર્મપત્ની કહીછે.

જેમ અઘોર વનમા કોઈ ખુશનુમા સરોવરનું પાણી શરીરમનને સુખ કરેછે તેમ તરેહ તરેહવાર પાપનાં જંગલમાં રત્નનાં જેવાં શોભતાં વિવેકનાં સરોવરને વિષે ગુણકારી જે નીતિનાં નીર તે સઘળી વાતની બીડને મટાડેછે અને જેમ કુમુદનું ફૂલ ચંદ્રથી ખીલીને તેનાજ ઉપર આસકત રહેછે તે પ્રમાણે સારા સ્વભાવની અને પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ કરનાર જે તેનો ધણી અને પરમેશ્વર તે બેને હૈયાનાં હેતથી ભજેછે.

હાલમાં વાણિયા, ભાટીઆ, કાએચ વગેરે વૈષ્ણવોની સ્ત્રીઓની હાલત શોકકારક છે. પ્રથમ મરજાદેણ વિષે બોલુંછું. વલ્લભી વૈષ્ણવમાં આચાર વિચાર સારો છે—નહાવું, ધોવું, સ્વચ્છ રહેવું, સુઘડતા રાખવી એ વાત ઘણી સારી છે, તોપણ જે મરજાદ પાળેછે તે સ્ત્રીઓ તે વાતને અતિ ઉપર લાવી મૂકેછે તેથી તેઓ નિંદાનાં ઘરમાં પેસેછે અને તેણે કરીને પાપી થઈ વૈકુંઠ જવાને બદલે નરકે જાયછે.

તે મરજાદેણોને પોતાના ઠાકોરજી ઉપર, ગુરૂ ઉપર અને પોતાના હાથપગ ધોવાઉપર પ્રીતિ હોયછે. તેઓને ધણી ઉપર, છોકરાં ઉપર, ભાઈભાંડુ પડોસી વગેરે કોઈપણ બીજી માણસજાત ઉપર, હેત હોતું નથી. દેવ ઉપર નહીં પણ દેવની સામગ્રી કરવામાંજ તેઓનું મન હોયછે. એ વાતને કદાપિ પુણ્ય છે એમ માનીએ તોપણ તે સ્ત્રીઓ હડ હડ કરીને સૌને નિંદેછે તેથી તે સમૂળગું ધોવાઈ જાયછે. અર્થ સમજવાનો આ કે જે પ્રમાણે તેઓની કાયા ધોવાઈ જાયછે તેમ પુણ્ય પણ ધોવાઈ જાયછે. તેઓ સમજેછે કે અમેજ પૂર્ણપુરૂષોત્તમને ધામ જઈશું. એકનેએક વાત જોયાં કરેથી તેઓના વહેમ વધી પડેછે. ઓ છાંટો આવ્યો, ઓ ધેડાને અડકાયું, ઓ અડકાયલીનો ઓળો પડયો, ઓ પેલાનું થુંક ઊડયું, હાયરે મડદું દીઠામાં આવ્યું એ રીતનાં વહેમ ખાઈ ખાઈને તેઓ ઠહાડે પાણીએ રાતદહાડો નહાયાં કરેછે. તેઓને મન, સંસાર છેજ નહીં. તેઓનાં ઘરની દશા કંગાળ હોયછે. જ્યારે સેવાની સામગ્રી પૂરી મળતી નથી ત્યારે ઠાકોરને મંદિરમાં સોંપેછે, ત્યાં તે બીચારા દહોડપગા લાલજી અને ચીતરેલા ઠાકોર કોઈ ખૂણામાં રોજ અપૂજ રહેછે.

મનુષ્યદેહ ધરીને સંસારલહાવો ન લેવો ને એકજ વાતની અને તેપણ નઠારી વાતની નઠારી રીતે પ્રીતિ કરવી ને બીજું કંઈજ

જોવું નહીં એ જંગલી ઢોરનાં જેવું આચરણ સમજવું.

વાણીએણો અને ભાટીએણો પોતાનો કાળ ઘણો ગેરવાજબી રીતે નકામો કહાડેછે. તેઓને મોટા ઉદ્યોગમાં બે—એક ઘરધંધો કરવાનો ને બીજો મંદિરે દેવદર્શન કરવાનો. એ બેથી વધતો કાળ તેઓ લોકનાં ઘર ગણવામાં અને લોકની નિંદા કરવામાં કહાડેછે. તેઓ ચાર મળીને બેઠી કે ઘણુંકરીને તેઓની વાતના વિષયો નીચે પ્રમાણે હોયછે. કોઈનું છીનાળું, કોઈનું ધણી પાસે નવું સૂવું, કોઈનું નવું અળગું આવવું, કોઈનું અધરણી આવવું, અને નાની છોડીઓની મશ્કરી કરવી. એ વાત સ્ત્રીઓને સાધારણ છતાં એઓને તે કરવાની ઉલટ કેમ રહેછે! ઉલટ રહેવી તો ન જોઈએ પણ તેઓ અભણેલ છે અને પાછી સઘળી સરખીજ હોયછે એટલે પછી ત્યાં બીજી નવી વાત તે શી કરે? કોઈને ઘેર કૂટવા જવાં, કોઈને ત્યાં ફટાણાં ગાવાં, ધણીઓ સાથે હઠ અને કજીઆ કર્યાં કરવાં, છોકરાંને રઝળતાં રાખવાં, એવી વાતે તેઓ ઉદ્યોગી છીએ એમ માનેછે. કોઈ ઘરનું માણસ મરીગયું હોય તો ઓછામાં ઓછું એક આખું વર્ષ રોવા કૂટવા અને શોક કરવામાંજ કહાડેછે. તેઓને દેરાણી જેઠાંણી સાસુ નણંદ જોડે બનાવ હોતો નથી. ઘરડાં બૈરાં જુવાન થવાના કોડ રાખેછે ને જુવાન બૈરાં ઘરડાં થવાનાં કોડ માગે છે.—આવી રીતનાં ઘરડાં કે ધણીની પાસ રહેતાં થયાં એટલે ક્યારે છોકરાંની મા કહેવાઈએ ને ક્યારે સાસુ મરીજાય કે ઘરમાં કારભાર કરીએ. એક બીજા સાથે લડવામાં અને તેમાં એક બીજાનું છાનું ઉઘાડવામાં અને નક્કટ બોલવામાં બાએડીઓ ઓછ મૂકતી નથી; ઘરડી પણ સરખી ને બાળક પણ સરખી.

વૈષ્ણવ સ્ત્રીઓ ઉઠેછે તેવીજ નહાયા વિના દોડતી દોડતી જઈને મંદિરે મંગળાનાં દર્શન કરેછે. દેવનાં દર્શન થાય ને વળી મહારાજનાં સ્વરૂપો સ્નાનસંધ્યા કરવાને બેઠાં હોય તેનાં પણ થાય. કેટલીએક નહાઈધોઈ સણગાર સજી સણગારનું ટાંકણું સાધેછે કે તે વેળા દેવને સણગાર સજાવ્યા હોયછે ને પેલા ગુરુઓ નિત્યકર્મથી પરવારીને તમાશો જોવા બેઠા હોયછે. સ્ત્રીઓ, દર્શનથી પરવાર્યા બાદ રાંધવાખાવા વગેરેનો ઘરધંધો કરેછે. બપોરે સૂવેછે. પછી પાછલે પહોરે કેટલીએક ઉથાપન વેળા દર્શનને કાજે જાયછે. કેટલીએક પનઘટ ઉપર પાણી ભરવા જાયછે. કેટલીએક ન્યાતમાં જમવા જાયછે અને કેટલીએક બહેનપણીઓમાં બેસીને ટાહેલાં કરેછે. રાતે પણ તેઓ ઓટલે બેસી ચાર પાંચ ભેગીઓ થઈને ન કરવાની વાતો કરેછે–પછી વાળુ કરવું હાયે તો તે કરી સુઈ જાયછે. મુંબઈ સરખા ઉદ્યોગી શહેરમાં જીલ્લાઓનાં કરતાં બૈરાંઓ લગાર વધારે સારો કાળ ગુજારેછે; કેમકે ઘણાખરા લોક પરદેશી પડ્યા તેથી તેઓને કુટુંબ તરફનો ઘણો ખટલો હોતો નથી. શ્રીમંતોનાં બૈરાં રસોડાંના ઉપરીપણાં કરવામાં અને ચોળી ચોળીને નહાવામાં તથા આરસીમાં જોઈજોઈ સણગાર કરવામાં પોતાનો વખત કહાડેછે. એ રીતે ગુજરાતી સ્ત્રીઓ પોતાનો અમૂલિક વખત છેકજ સસ્તો કરી નાખેછે. તેઓએ શી રીતે વખત ગુજારવો એ પછવાડેના ભાગમાં જણાવેલું છે.

આપણે વિદ્યા, નીતિએ, પૈસે અને સુખે ઘણાં ગરીબ . .ન તેનું કારણ આજ કે

આપણી સ્ત્રીઓની હાલત નઠારી છે. તેઓ ભણેલી નથી કે તેઓની પ્રજા તેઓના હાથ તળે વિદ્યાનીતિનાં ખાજાં ખાય. સ્ત્રીઓ ઘણીએક અનીતિથકી એટલે વિષયાદિક કામોથકી, અતીસે શોક કરવાથકી, ઘરમાં કુસંપ વધાર્યાથકી અને ખાનપાનાદિકથી શરીર અને મનને ઘણાં ઘણાં નુકસાન પહોંચાડેછે. તવાઈગયલાંને છોકરાં થાય તે માંઈકાંકલાંજ રહે તેમાં શું અજબ જેવું છે ?

આપણાં દેશમાં જ્યારે પાર્વતી, સીતા, રૂક્મિણી, બીજા દેવ ઋષીઓની સઘળી અને બીજી ન્યાતોની કેટલીએક સ્ત્રીઓ ભણેલી અને નીતિમાન હતી ત્યારે દેશમાં પરાક્રમ અજાએબ જેવાં થયાં છે. હમણાંની બાયડીઓના વિચાર ઘણા મૂર્ખ છે. તેઓ ઘરેણાં લુગડાંનીજ ભૂખી હોયછે પણ ધણીની પ્રીતિની ભૂખ નથી રાખતી. તેઓ કોઈપણ રીતના સારા ઉદ્યોગમાં વખત ગુજારતી નથી. વીલાયતમાં સ્ત્રીઓ રોજના ઘરધંધાથી પરવારીને પોતાને કાજે, ધણીને કાજે અને છોકરાં કાજે કપડાં સીવેછે અને તેઓનાં કામમાં મદદ લાગેછે. આપણી સ્ત્રીઓ તો કહેછે કે લાવે તો ખાઉં ને ખવડાવું. દુઃખ પડ્યા વિના માણસ ઘડાતું નથી એ વાત ખરી છે. ને ન્યાતોમાં મોટા પલ્લાં ભરવાનો ચાલ છે ત્યાં બૈરાંઓ નઠારાં કામ કરવાનો ઘણો ફાયદો મેળવેછે. ધણી છે ત્યાંસુધી તે ખવડાવશે ને મરીજશે ત્યારે પીહેર તથા પલ્લું છે એમ કહીને પેટની ફીકર રાખતાં નથી અને તેથી તે કંઈ પણ ઉદ્યોગ કરતાં નથી. ને ન્યાતોમાં બીલકુલ પલ્લાંની ચાલ નથી તેમાંપણ ઘણાં નુકસાન થાયછે; તેમ જ્યાં ઘણાં પલ્લાંનો ચાલ છે ત્યાં પણ ઘણાં નુકસાન થાયછે. ઘણાં પલ્લાંથી બૈરાંઓ આળસુ થઈ જાયછે ને ખાવું પીવું ને ચેહેન મારવી એજ વાત સારી પેઠે જાણેછે. એ કારણ અને બીજાં ઘણાંઓને માટે પલ્લાં ઓછાં કરવાં જરૂરનાં છે. એમ થશે ત્યારેજ ખાનદાનનાં બૈરાંઓ પૈસો જતો રહેવાની બીકે કોઈ પણ ઉદ્યોગમાં વખત કહાડશે અને દુરાચરણ નહીં કરે. ઘણો દલગીર છઉં કે કેટલીએક આપણી રંડાએલી સ્ત્રીઓ પોતાનો ગુજારો છાનું છીનાળું અથવા કુટણીપણું કરીને કરેછે. ઉદ્યમ વિના વિદ્યાનીતિ નહીં ને એ વિના ખરૂં સુખ નહીં માટે સ્ત્રીજાતે પોતાનો વખત ઉદ્યોગમાં કહાડવો.

સ્ત્રીઓની હાલત સુધારવા સંબંધી કેટલાએક ઉપાયો.

૧. માબાપે પોતાની છોકરીઓને પાંચ વર્ષથકી માંડીને તે બાર વર્ષસૂધી સારીપેઠે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, ને બારથી તે તેર વર્ષસૂધી ઘરધંધો તથા સંસાર ચલાવવાની રીતિઓ સમજાવવી.

૨. એ રીતે તૈયાર થયલી છોકરીને તેનાં માબાપે ઘટતી રીતે સલાહ આપીને તેને પસંદ પડતો ગુણી વર જોઈ પરણાવવી કે આગળ તેઓનો સંસાર કુસંપથી વઠે નહીં.

૩. સ્ત્રીઓમાં લાજ કહાડવાની રીત છે તે કહાડી નખાવવી. તેઓને સદ્ગુણી વિદ્વાન પુરૂષ જોડે ભાષણ કરવાની વધારે છૂટ આપવી.

૪. તેઓને સંગ્રહસ્થાન, આગગાડી, વિજળીના યંત્ર, ગોદી, ટંકસાળ, વાડી બંગલા વગેરે કારખાંનાઓમાંનાં ચમત્કાર દેખાડવા કે તેઓની જીજ્ઞાસા વધીને નઠારી હાલત છોડી દેઈ સારી હાલતમાં આવવાનું તેઓ મન કરે.

૫. તેઓની પાસે દેશાટન કરાવવું કે નવા દેશોની વાતો જણ્યામાં આવે. આપણામાં યાત્રા કરવાની ચાલ છે તે ઠીક છે પણ તેનો ઉપયોગ થોડાજ઼જણ કરેછે. તેઓ દેવસ્થાન જોયછે ને તેપણ ઉપર ઉપરથીજ; બીજી વસ્તુઓ, લોકોના રીવાજો એઉપર થોડુંજ ધ્યાન આપેછે. એક ઠેકાણે રહ્યાથી નઠારા વિચારો વધારે નઠારા થાયછે. હું જોઉંછું કે કેટલાંએક બૈરાં પોતાનાં કુટુંબ છોડી બીજે દેશ જાયછે ત્યાં તેઓ ઘણી વાતે પોતાના વહેમને છોડી દેઈ સુખી અને સુધરેલાં થાયછે. તેઓ જૂદાં જૂદાં માણસોની સંગતિથી વિચાર સુધારેછે કેળવેછે અને ઘણી વાતના જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરેછે.

૬. પરણ્યા પછી દીકરાઓએ માબાપથી જૂદાં રહેવું. હેત ઉતારવું એમ નહીં.—હેતતો વધારવુંજ. ઘરમાં જેમ વધારે માણસ તેમ વિચાર પણ જૂદા હોયછે. તેથી આજકાલ સવાર પડીકે સાસુવહુ, નણંદભોજાઈને લડાઈ ચાલેછે તેવું જૂદાં રહેથી નહીં થાય. બીજું, સ્ત્રીથી સાસુ સસરા જેઠ દેખતાં વર જોડે બોલાતું નથી; તે અડચણ પણ જૂદા રહેવાથી જતી રહેશે.

૭. ધણીએ બૈરીને ચોપડી વાંચતી બેઠેલી જોઈને આંખમાં ખૂન ન આણવું. તેણે તેને કહેવું કે બેલાશક તારી ફુરસુદની વખત નીતિજ્ઞાનવિદ્યાહુન્નરને લગતી બાબતોની ચોપડીઓ વાંચજે અને છોકરાંઓને નઠારી સોબતમાં ફરવા ન દેઈ તેમને ભણાવજે અને વિવેક સમજાવજે.

૮. સ્ત્રીઓએ પોતપોતાનાં મંડળમાં વિદ્યાનીતિની તથા છોકરાં ભણાવવાં વિષેની અને તરેહતરેહવાર ઘરકામો સહેલથી તથા સારાં કરવા વિષેની વાતો કરવી જોઈએ.

૯. રડવા કૂટવાની અને ફટાણાં બોલવાની નક્કટ ચાલ કહાડી નાખવી જોઈએ.

૧૦. ન્યાતવરા ઓછા કરીને સ્ત્રીઓને તથા છોકરીઓને ભણાવવી જોઈએ.

૧૧. છોકરીઓને ફક્ત લખતાં વાંચતાં શીખવીને ઉઠાડી ન લેવી. હાલમાં છોકરીઓની નિશાળમાં નીતિ સમજાવવાનું થોડુંજ કામ ચાલેછે માટે તેઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. નીતિની વાતો જૂદી જૂદી રીતે છોકરીઓનાં મનમાં ઠસે તેમ તે ભાષણથી અથવા લખાણથી સમજાવવી. માબાપ અડોસીપડોસીઓએ પણ છોકરાંઓને નઠારી રીતે લડાવવાં નહીં પણ તેઓને વિવેકનો બોધ કરતાં રેહેવું.

૧૨. સ્ત્રીઓ વહીતરી છે. એમ નહીં પણ સહાયપ્રધાન છે એમ તેઓના ધણીઓએ જાણવું. પુરુષોને પારકાં બૈરાં પાસે બેસવાનું ભારી મન હોયછે પણ તેઓ પોતાનાં બૈરાં પાસે બેસતા નથી એ ખોટું છે. પોતાની સ્ત્રીસાથે બેસવું, વાતચીત કરવી, નીતિનો બોધ કરવો, અને માહોમાંહે પ્રીતિ વધે એમ કરવું એતો પોતાની ફરજ છે એમ પુરુષે જાણવું. પોપટ મેના વગેરે જનાવરને પણ શીખવીએ છીએ ત્યારે સારાં થાયછે તો નવી વહુઓને પણ ધીમે રહીને તજવીજથી કેળવવી જોઈએ કે પછી તેઓ સુખ આપવાને લાયક થાય.

૧૩. સ્ત્રીઓને બહાર ફરવા હરવાની છૂટ આપવી કેમકે રાત્ર દિવસ ઘરમાંને ઘરમાં રહ્યાથી તેઓની પ્રકૃતિમાં બગાડ થાયછે.

૧૪. વિદ્વાન લોકોએ સ્ત્રીસુધારા સંબંધી ઘણાંએક પુસ્તકો રચવાં જોઈએ.

૧૫. સ્ત્રીઓએ ઘણ ઘરકામમાં કુશળ થઈને તેમાં નવી યુક્તિઓ શોધી કહાડવા-

નો અભ્યાસ પાડવો. તેઓએ પોતાના સંદેહનાં વિદ્વાન પાસેથી સમાધાન કરી લેવાં. તેઓએ પૃચ્છક થવું એટલે હરેક વાતની પૃછપાછ કરવાની (કારણ સમજવાની) ટેવ રાખવી. '

૧૬. દુરાચારી સ્ત્રીઓની સંગતિથી દૂર રહે તેનેસારૂ પુરુષોએ પોતાની સ્ત્રીઓ ઉપર તાકીદ રાખવી.

૧૭. બાળરાંડ સ્ત્રીઓને ફરીથી પરણાવવી.

૧૮. ન્યાતની સ્ત્રીઓ દળદરે હેરાન હોય તેમની સંભાળ લેવાને તથા તેઓને કામે વળગાડવાને ન્યાતમાં ફંડ કરવાં.

૧૯. સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ ચંચળ છે એ વાત મેં ઉપર કહેલી છે. તેઓને પુરુષનાં જેવાં કર્મો કરવાનાં કોડ હોયછે માટે કેટલાંએક તેવાં કામ તેઓની શક્તિ ઈચ્છા જોઈ તેઓની પાસે કરાવવાં. તેઓને ખુશી રાખી તેઓની પાસે તેઓને ગમતા પણ નીતિવાળા ઉદ્યમો કરાવવા. એમ કીધાથી પણ કેટલીએક રીતે તેઓ દેશના લાભમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨૦. અસલથી જે ધર્મસંબંધી ને રીતભાતસંબંધી દુઃખ દેતા કલેઠ વિચારોએ સજડ મૂળ ઘાલ્યાં છે તેઓને સ્ત્રીઓએ વિદ્યા ભણીને કહાડી નાખવા.

એ શિક્ષા અમલમાં આવેથી થોડાં વર્ષમાં આપણી સ્ત્રીઓની દશા સુધરેલી માલમ પડી આવશે. 'જેમ શીઆળાનાં સૂર્યના કીરણો ફૂટવાથી પ્રાતઃકાળની શોભા ખીલી રહેછે તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓના ઉપર સુધારાનો ગંભીર પ્રકાશ પડશે.

૧૫. લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન.

સંસ્કૃત લગ ધાતુનો અર્થ સાથે થવું અથવા જોડાયલું હોવું એવો થાયછે. ને એ ઉપરથી લગ્ન અને આપણાં લગન, લગોલગ, લાગટ વગેરે શબ્દો છે. લગ્ન શબ્દના અર્થ ઘણા થાયછે પણ બે અર્થમાં તે શબ્દ વિશેષે વપરાયછે.-"નંદલાલ સાથે લાગ્યું છે લગન-જો, ઘેલી કીધી મને ગોવાળીએજો" અને "વાસુદેવને કહેજો ઘેર ગણેશ બેસાડે કરે લગ્ન સગાઈ એક માસમાંજી" એ બે વાક્યોમાં જે જે જૂદા અર્થમાં લગ્ન શબ્દ વપરાયો છે તે તે અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તોપણ બન્નેમાં જોડાઈને એકરૂપ થવાનો અર્થ છે— વિ એટલે પરસ્પર ને વહ એટલે લેવું, એપરથી વિવાહ શબ્દ થયો છે; અને પરિ એટલે એક પછી એક અથવા એકેકજણે, ને ણી એટલે [illegible] નો પર્યાય થયો છે. વળી પાણીગ્રહણ એટલે હાથ લેવો—કન્યા જે માબાપની હતી તેનો હાથ પકડી પોતાની કરવી. હસ્તમેળાપક એટલે વરકન્યાયે એકમેકના હાથ મેળવવા—એક છીએ એમ નક્કી કરવું.

લગ્ન કરવું, વિવાહ કરવો, પરણવું, પાણીગ્રહણ કરવું, હસ્તમેળાપક કરવો એ સઘળા શબ્દ બેના એક થઈ અથવા બંને સાથે રહી સંસાર માંડવાને માટે છે. માટે હવે સંસાર માંડી તેને ચલાવવો એ તે શું અને એ કામ અઘરૂં કહેવાયછે તે શું? પરણ્યો જાણે કુંવારાને સુખ છે ને કુંવારો જાણે પરણ્યાને સુખ છે, એમાં ખરૂં શું ને કેમ હોવું જોઈએ? એ વિષયનું રૂપક બતાવતાં પહેલાં એ વિષય ઘણો ગુંચવણવાળો છે એમ જણાવવાને સાસુ પોંખતી વેળા જમાઈ પ્રત્યે જે ચાળા

કરેછે ને બૈરાં "ધૂંસળ મૂસળ ને રવૈરે, પોંખવાની કરોને સજાઈરે, સરિયા સાંપડ ને ત્રાકરે, હરખીને ઝાલ્યાં છે. નાકરે" એવું જે ગાયછે તે આહા કેટલી સૂચના કરેછે! રે છેલ્લીવારે તે નાક પકડીને સૂચવેછે કે મારી શિખામણ ભૂલશો નહીં, હોશિયાર રહેજો નહીં તો નાક—ટેક આબરૂ જશે.

સંસાર માંડવો ને ચલાવવો તે શું? કુંવારી અવસ્થામાં પુરુષને પોતાનીજ કાળજી થાયછે પણ પરણવાથી તેને પોતાની સ્ત્રી પોતાનાં છોકરાં વગેરે ઘણાંજણની કાળજી હોયછે. તેઓનાં ભરણપોષણ કરવાં ને પોતાની ફરજરજએ તેઓને તે વાતમાં હરકત ન પડે માટે આગળથી તજવીજ કરી મૂકવી અર્થાત્ તેઓને સુખી કરવાને પુરુષે કમાવવું જોઈએ. કમાવવાને માટે ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. ઉદ્યમને માટે ભણવું જોઈએ. ઉદ્યમ ખોળવાની ખટપટ ને કમાવવાની ખટપટ એ કંઈ જેવીતેવી નથી. ભણેલા પુરુષોને પણ પોતાનો મનમાનતો ઉદ્યમ પકડતાં ફાંફાં મારવાં પડેછે. તો અભણને કેટલાં વધારે મારવાં પડે ને તે વળી ખુશામત ને તાબેદારીની સાથે. વારૂ, ઘરના નીભાવને સારૂ ધંધેરોજગારે વળગ્યા એટલે પુરુષને નિરાંત થઈ તેમ નથી. તેને પોતાનાં કમાઈ આણેલાં નાણાંવડે ઘરમાં જે જે વસ્તુઓ જોઈએ તે તે સઘળી તજવીજથી પૂરી પાડવી પડેછે ને એ કામ સહેલું નથી—પોતાની આવક પ્રમાણે ખરચ કરવો, ચોકસાઈથી ખરીદી કરવી કે કોઈ છેતરી વધારે નાણું ન લેઈલે, એ કામ પોતાનું [illegible] તો તે પોતાની પતીજવાળાને સોંપવું વગેરે. વસ્તુઓ ઘરમાં આવ્યા પછી તેની ગોઠવણ ને તેનો ઉપયોગ ઘરમાં સુઘડ ને નિયમીત રીતે થાયછે કે ફૂવડ ને ગમેતે રીતે થાયછે તેની તેને તપાસ રાખવી પડેછે. ઘરનાં જૂદાં જૂદાં સ્વભાવના માણસોને એક સંપમાં રાખવાં, સૌ એક બીજાની અદબમાં રહી પોતપોતાની ફરજ બજાવતાં રહે તેમ કરવું, ને એમ સૌ સ્નેહને સંપમાં રહે તેને માટે પુરુષને પોતાની તરફથી વહાલ ને ધાક બતાવવાની જરૂર છે. ઘરમાં કોઈના મંદવાડ ને કોઈનાં મરણ, કોઈના દુરાચાર ને કોઈનાં રીસામણાં, કોઈના કંઈ મિજાજ ને કોઈના કંઈ મિજાજ હોય તે તે પ્રસંગ સંભાળી લેવા, છોકરાંઓને રૂડી રીતે ઉછેરવાં ને તેઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા. સગાંસંબંધીના ને મિત્રવર્ગના પરસ્પરના વહેવારો ઉપર ધ્યાન રાખવાં, સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિ તે શું, માબાપની ને છોકરાંની પ્રીતિ તે શું તે જાણવું. વળી એકમેકની ફરજ શી છે તે જાણવી ને તે દેશકાળસ્થિતિ જોઈ કેમ અદા કરવી તે જાણવું. ટુંકામાં ઘરરૂપી રાજ્ય ચલાવવું એનું નામ સંસાર ચલાવવો છે. કેટલીક વાતમાં રાજકારભાર કરતાં ઘરનો કારભાર વધારે ગુંચવણનો થઈ પડેછે. એ ઘરરૂપી રાજમાં પુરુષ રાજા છે ને સ્ત્રી પ્રધાન છે. પુરુષે પોતાનાં સુખ ભૂલી જઈ બીજાને સુખ કરવું અને એમ કરવામાં તેણે પોતાને સુખ માની લેવું એવો સંસારી ખટપટી વિષય છે.

અનેક સંબંધમાં ગુંચાયા રહેવું, આધિવ્યાધિઉપાધિનાં રણમાં ભટકવું, કામ ક્રોધ લોભ મોહ મદ મત્સર એ ષડરિપુની સામાં ઘૂમવું એ સઘળી જે ખટપટ તે સંસાર ચિત્ર છે. એ ખટપટમાં—એ સંસારસાગરમાં પડનારા જે વયે, સ્વભાવે, વિદ્યાએ, ગુણે યુક્ત હોયછે તો તેઓને તેનાં તોફાનમાં ધાસ્તી જેવું નથી હોતું ને તેઓ કળેવળે સુખે તરી પાર પડે-

છે. ને જેઓ ઉપલા વિષયમાં બાળક છે તેઓ તરતજ ડુબી જાયછે ને બીજાં પ્રાણિયોથી સારીપેઠે પિંખાયછે.

હવે એવા દુસ્તર સંસારમાં ઝંપલાવવાની તૈયારી કરવી એ પુખ્ત વિચારનું કામ છે અને જો કે પુંખ્ત વિચાર અનુભવ વિના–ઘર માંડ્યા વિના થતો નથી તોપણ આતો કોઈ-થીજ ના નહીં કહેવાય કે પાકી ઉમ્મરનું માણસ કોઈપણ વિષયમાં થોડેઘણે દહાડે માહીત થઈ રહેછે. તથા પુખ્ત વિચારથી કામ કર્યો જાયછે ને કાચી ઉમ્મરનાંને બહુજ મુશ્કેલી પડેછે. અગર કાચી ઉમ્મરના ભણેલા હોય તો તેઓને ધાસ્તી જેવું નથી પણ કાચી ઉમ્મરના અભણ એવા જે હોય તેઓ-થી યશ મેળવાયજ નહીં.

ઈશ્વરે એવું સરજાવ્યું છે કે તેણે સ્ત્રીને પ્રધાન રાખી ઘરરૂપી રાજ ચલાવવું. પણ પ્રધાન શોધવાનું કામ તેને સોંપ્યું છે કારણ કે તે તેની મરજી પ્રમાણે તજવીજથી પ્રધાન ખોળી લે ને પછી પરસ્પરના ને ઘરરૂપી રાજ્યનાં સુખને અર્થે કોલકરાર કરી સાથે રહી કામ કરે. જેવું પુરુષને વિષે સરજાવ્યું છે. તેમ સ્ત્રીને વિષે પણ સરજાવ્યું છે કે તેણે પોતાને અનુકુળપડે તેવો રાજા ખોળવો; મતલબ કે રાજા ને પ્રધાન એક બીજાનો પૂર્ણ સ્નેહ રહે ને તેથી થતા ઐક્યથી રાજ્ય ચાલે.

જ્યાં અમુક પુરુષ અમુક સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તે પુરુષને ઉમળકાથી જોઈ સ્નેહાતુર થઈ જોડાય ત્યાં પછી તેઓના કારભારમાં વિક્ષેપ પડવાનો નહીં ને તે કરતાં કદી કોઈ કારણથી વિક્ષેપ પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો રાજની ખરાબી થશે એમ જાણી બન્ને પાછાં સંપથી ચાલશે અથવા તેવોજ પ્રસંગ આવ્યો તો પરસ્પરના કોલકરાર સાથે જોશે ને લોકલાજથી ડરશે ને તેમ કરતાં છેકજ વાત બગડી હશે તો ઠાવકી રીતે જૂદાં પડશે. તેઓ પ્રથમ બહારના રંગથી એકમેકને મળવાની ઈચ્છા કરશે. પછી થોડા દહાડા ઉપલક પ્રસંગ રાખી એકમેકના સ્વભાવ મળતા આવેછે કે નહીં તે જોશે ને પછી દીલ કહેશે તો એકમેક સાથે પરણશે. એ રીત જેને સ્વયંવરની રીત કહેછે. તે છે. ને ઉત્તમ છે. એવું પૂર્વે આપણામાં હતું ને આજ કેટલાક સુધરેલા દેશોમાં છે ને જે દેશોમાં નથી ત્યાં ઘરસંસારની ખરાબી જોવામાં આવેછે.

બીજી રીત જોકે કુદરતી રીતે જોતાં વાજબી નથી ને સ્વયંવરની રીત જેવી સુખદાઈ નથી તોપણ હાલ જે આપણામાં રીત-છે. તેના કરતાં તે વધારે સુખદાઈ છે. ખરી–કે માબાપે પોતાનાં છોકરાંઓને નાનપણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવી તેઓને મોટપણે પરણાવવાં.

હાલમાં જે રીત ચાલેછે તે કેવળ દુઃખદાયક છે. બળાત્કાર ને બંધન હોય ત્યાં સુખ હોયજ નહીં. સુખનો વિચાર તો પુખ્ત ઈચ્છામાં તથા છુટાપણાંમાંજ છે. જેનું જે કામ તે તેજ સારૂં કરે તેને બદલે બીજાઓ વચમાં પડે અને જે કામમાં પછવાડેથી તેઓથી હાથ ઘલાવાનો નથી તે કામમાં ફક્ત એક ચાર દહાડાની ઘેલી વાહવા કહેવડાવવાને વચમાં પડે તેમાં પછવાડેથી ખરાબી થયા વગર રહેજ કેમ? જ્યાં વરવહુ બન્ને અભણ ત્યાં ખચીત ઘરસંસાર બગડવોજ જોઈએ.

હવે જોઈએ કે બાળપણમાં પરણાવવાથી કેટલા ગેરફાયદા છે તે–રોગ મરણનો ભો જેટલો નાની વયે છે તેટલો મોટી વયે નથી ને નાનપણમાં લગ્ન થયેથી અગર વર મરીજાયછે

તો પુનર્વિવાહનો ચાલ ન હોવાથી તેની વહુ કોઈ સાથે જોડાતી નથી ને તેને રંડાપાનાં અસહ્ય દુઃખમાં જીવતાં સૂધી રીબાવું પડેછે. વાસ્તે એ હાલતમાં સ્વાભાવિક ને સંગતિથી ઉંચકાયલા જોસ્સાઓ તેઓને સાહસ કામ કરવા તરફ દોરેછે ને વળી અભણ હોયછે. તેથી તેઓ વિવેકનાં ઘરમાં ન રહેતાં અનીતિનાં કર્મ કરી મહાપાતકી થાયછે. અગર વર સૈયડ વગેરે રોગનાં કારણથી આંધળો લૂલો નપુંસક થાયછે. તોએ પેલીનો જન્મારો વ્યર્થ જાયછે. ને તેનાથી નઠારાં કર્મ થાયછે. સ્વભાવપ્રકૃતિનું પરિપક્વ થવું પણ પુખ્ત ઉમ્મરે છે માટે નાનપણમાં તેને વિષે વિચાર ન બાંધતાં પરણાવામાં આવેથી અગર વર જૂગારી ચોદો વ્યસની ક્રોધી વગેરે થાયછે તો અબળા વહુને તેનીસાથે કંટાળાથી દહાડા પૂરા કરવા પડેછે ને બેદીલીથી સંસાર ખરાબેહાલ થાયછે. નાનપણે પરણાવ્યાથી છોકરાથી પૂરતો વિદ્યાભ્યાસ થતો નથી ને તેને અધવચથી ધંધે વળગવું પડેછે. વળી ધંધો પણ અભણને ક્યાંથી મળે માટે તે બિનરોજગાર રહી અથવા જેવો તેવો રોજગાર હોરી પોતાના સંસારને ભૂખે મારેછે અથવા નઠારી હાલતમાં રાખેછે ને બીજાઓનો તાબેદાર થઈ રહેછે. એ રીતે એકની સાથે ઘણાજણનો આત્મા કકલેછે. કેટલાક પોતાના સંસારની ખરાબી જોઈ વેરાગી થઈ જાયછે. વળી નાનપણમાં પરણવાથી પરણવાનો ને પ્રીતિસુખનો કુદરતી ને કેળવાયલો લહાવો સ્ત્રીપુરુષથી લેવાતો નથી. એ સ્ત્રી[illegible] પ્રેમ ને સ્નેહ ને ધર્મથી કેવળ અજાણ રહ[illegible] [illegible]ી હાલમાં જ્યાં ત્યાં સમજતા છોકરાઓ કહેછે કે અમને માબાપે ખાડામાં નાખ્યાછે, અમારૂં દીલ અમારી સ્ત્રી ઉપર નથી બેસતું ને અમે ખરાબ કામ કેમ ન કરીએ ? કેટલાક ભણેલા તો એટલે લગી કહેછે કે જ્યારે અમારી ઈચ્છા પ્રમાણે અમે પરણ્યા નથી ને માબાપના જુલમથી પરણ્યા છીયે, જ્યારે પરણવાનું કામ પુખ્ત ઉમ્મરે કુદરતી છતાં બળાત્કારે પરણ્યા છીયે તો અમે વ્યભિચાર કરીએ અથવા રંડીબાજી કરીએ તેમાં અમે અનીતિમાન થતા નથી. કેટલાક, માબાપોને ગાળો દેછે. નાનપણમાં પરણવાથી થતા અણબનાવને લીધે જ્યારે વહુ પીહેર રહેછે. ત્યારે તે ઘણો ગભરાયછે ને છોડવાની તજવીજ કરેછે. એ વેળા તેનાં માબાપો હરકત કરેછે. ને તેથી પેલો ઉન્મત્ત થઈ પેલીને રસ્તે જતી પકડી ચોટલો સાહી ઘેર આણેછે ને એમ લોકમાં ફજેતી થાયછે ને સરકાર દરબારે ચઢવાં પડેછે. બાળલગ્નથી કેટલીક નીકળી જાયછે અથવા પીહેર મોસાળમાં રહેછે. ત્યારે તેનો વર બચારો જીવતોમૂઓ થઈ પડેછે ને લોકમાં ઢોઓ કહેવાયછે. સ્વભાવ ન મળવાથી ને ન બનવાથી પેલો જો એક ઉપર બીજી કરેછે તો પછી બે સોએકથી થતા ગેરફાયદા તે પોતાને કરીલેછે. નાનપણમાં પરણ્યાથી હીણવરૂં પડેછે તો પેલો પ્રથમનો તાલીમ કસરત કરીને અથવા ચાકુદી ખાઈને જોર આણેછે પણ કુદરતી બાંધા વિના કસરત ને ઓસડ તે કેટલો ફરક પાડે ને કેટલું સુખ કરે ?

અગર વહુ રોગ વગેરે કારણથી ખોડવાળી થાયછે તો પેલાં બેને બેદીલીથી સંસાર નીભાવવો પડેછે. જેમ છોકરાંનો સ્વભાવ જાણ્યામાં આવતો નથી તેમ સ્ત્રીની પ્રકૃતિ મિજાજ ને ટેવ નઠારાં નીકળેથી વરનું દીલ ઉઠી જાયછે. પ્રીતિરૂપી ફુલ્પીનું ખીલવું ને

પ્રફુલ્લિત થવું એ પુખ્ત ઉમ્મરનું કામ છે તે નાનપણમાં પરણવાથી પ્રીતિરૂપી કળી હીમાઈ જાયછે એટલે પેલીથી તેનો ભોગવટો થતો નથી ને તેથી પાછાં તેનાથી નઠારાં કર્મ થાયછે. નઠારા સ્વભાવવાળાને પરણ્યાથી પેલી દુઃખી થાયછે ને લોકલાજ વેઠેછે ને અભણ હોયછે તેથી પોતાના માબાપને ને ગોરને ગાળો દેછે. તે ઘરમાં કંકાસ કરેછે, ધણીને ન કહેવાનાં વચન કહેછે ને જગતમાં જોણું ને વગોણું કરાવેછે. કેટલીક નીકળી જાયછે, કેટલીક પીહેરમાંજ રહેછે ને એરીતે જ્યાં ત્યાં તરકડિયાં મારી પરાધીનતામાં હલકું સુખ માની લે છે. જ્યાં વહુ ડોસા સાથે પરણી હોયછે ત્યાં અનાચારની વાત પૂછવીજ શી? નાનપણમાં પરણ્યાથી વરનું કાહું ન માલમ પડેથી કજોડું પડેછે ને તેથી પણ નઠારાં પરિણામ કેમ ન હોવાં જોઈયે? નાનપણમાં પરણવાથી છોકરાથી વિદ્યાભ્યાસ થતો નથી.

જ્યારે ઉપર પ્રમાણે બાળલગ્નથી ગેરફાયદા ને જ્યારે મોટપણનાં લગ્નથી ફાયદા છે ત્યારે હવે બાળલગ્નની નઠારી રીત આપણામાંથી કાં ન કહાડી નાખવી? શું ઘરડાને પરણાવવી? શું મૂર્ખને, ખોડવાળાને, શું રંડાપો ભોગવાવવાને, શું અનીતિનાં ઘોરકર્મ કરાવવાને, ટુંકામાં પોતાની છોકરીઓને દુઃખી કરવાને નાનપણમાં પરણાવવી? શું ખાવા લેઈ દીકરી પરણાવવી, શું ગર્ભમાંથી, છ મહિનાનીને, ત્રણ વર્ષનીને, પાંચ વર્ષનીને પરણાવવી? આટલા આટલા ગેરફાયદા જોઈને? અફસોસ!

ચાલતું આવ્યું છે માટે ચલાવવું તો જ્યારે ઘણીક વાત મૂકતા આવ્યાછો ત્યારે આ દુઃખદેતી ચાલ કેમ ન કહાડી નાખવી? માબાપથી લહાવા ન લેવાય તો જ્યારે તેઓનાં લહાવા ભૂલભરેલા દુઃખ દેતા છે ત્યારે ખરા ને સુખદેતા ને ઘણીવાર ટકે તેવા કેમ ન લેવા? પુરાણશાસ્ત્રમાં ૧૬ વર્ષની મુદત આપીછે. સ્ત્રીઓ જ્યારે રજસ્વળા થઈ જુવાનીમાં આવી સ્વયંવરથી પરણતી તે શું ૧૬ વર્ષ પહેલાં ને કાચી ઉમ્મરે? મનુસ્મૃતિ કહેછે કે આષોડશાદ્બાલા શોળ વર્ષ સૂધીતો બાળા કહેવાય; પુરુષને માટે કહ્યું છે કે ૧૨ વર્ષ તો વિદ્યાભ્યાસ કરવો ત્યારે શું તેણે ૨૦ વર્ષની પહેલાં પરણવું એમ કોણ કહેશે? અને કદાપિ કોઈ સ્મૃતિકારે ૧૧ વર્ષની હદ બાંધી તોએ શું દેશકાળસ્થિતિ જોઈને મુદ્દત કેમ ન વધારવી? લોકને અનુકૂળ પડે તેનું નામજ શાસ્ત્ર. જૂદા જૂદા ઋષિયોના જૂદાં જૂદાં મત છે ને કોઈ કાળમાં કોઈ સ્મૃતિનું માન છે. રૂઢિ છેક નથી એમ પણ નથી કહેવાતું. કાઠિયાવાડમાં વાણિયામાં ને રજપૂતોમાં ૨૦–૨૫ વર્ષ સૂધીની છોકરીઓ કુંવારી રહેછે. પણ એ છોકરીઓ દુરાચાર રમતી હશે એમ કહેશો તોપણ એવું થોડુંક જણાયું છે ને આપણાંમાં નાનપણમાં પરણાવ્યાથી કેટલા અનાચાર થાયછે તેતો આપણે જાણિયે છીયે. દુરાચાર થવાનાં કારણો બે છે—અભણપણું ને નઠારી સંગત.

જ્યારે નાનપણમાં પરણાવ્યાથી છોકરાંથી પૂરતો વિદ્યાભ્યાસ થઈશકતો નથી, જ્યારે પુરુષ ભણતાં અધવચ્ચ નિશાળેથી ઉઠી જાયછે, જ્યારે હીણવરાંનો ઠપકો માથે આવેછે, જ્યારે રોજગારને માટે ફાંફાં મારવાં પડેછે, જ્યારે છોકરીનો અવતાર ખરાબ થાયછે ત્યારે, બાળકને નાનપણમાં કેમ પરણાવવાં? જ્યારે ખાવા લેઈને દીકરી દોછો અને અણબનાવથી જૂદી રહેતી અથવા

રેડાયલી છોકરીઓનાં પલ્લાં પોતાના ઉપભોગમાં લોછો અને વળી બેન દીકરી પાસે તો દળણું દળાવવામાં નામોશી સમજોછો ત્યારે તે નામોશી કેમ નથી ખસેડતા! અરે તમે તમારી છોકરીઓને નીકળી જતી ને સાસરે રીબાતી કેમ જોઈ શકોછો ? અરે સમજો કે જેમ છોકરાંઓનાં સુખ માબાપના ઉપર આધાર રાખેછે તેમ સ્ત્રીપુરુષનું સુખ પરસ્પરથી છે. કુંદનમાં નંગ જડવાથી વીટી શોભેછે ને જમીન હવા માફક આવેથી ઝાડ ફળ આપેછે. સરખા સ્વભાવથી ને સરખી ગુણજ્ઞ ભકિતથી ને સરખી પ્રીતિથી સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં સર્વ રીતનું સુખ છે ત્યારે સ્ત્રીઓને મોટપણે પોતાની મેળે કેમ ન પરણવા દેવી? નાનપણમાં પરણાવી છોકરાંઓનાં બાંધા તોડી નાખી તેથી નાકૌવત છોકરાંથી વંશ વધારવાના લોભમાં નસંતાન વહેલું શું કરવા આણવું !

લગ્નનો અર્થ જોડાવું છે ને તે કુદરતી રીતિથી, સહવાસથી, સ્વભાવથી, રીતભાત વગેરેથી ને જ્યાં ત્યાં પ્રેમમાં ને સઘળાં કામમાં એકદીલી રાખવી છે ત્યારે અને જે જેનું કામ તે તેજ કરે તો સારૂં થાય એમ છે માટે છોકરાં છોકરીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કેમ ન પરણવા દેવાં ?

હમણાનો વખત જૂદો છે. સૌનાં મન ઉદ્યમ તરફ છે ને ભણવાની જરૂર છે માટે ભણવામાં ખલેલ ન પડે તેને સારૂ છોકરી છોકરાઓને નાનપણમાં ન પરણાવવાં, તેઓનો સંસાર પછવાડેથી ન બગડે માટે તેઓને નાનપણમાં ન પરણાવવાં, હમણાં માણસનાં તંન ન[illegible] છે માટે નાનપણમાં ન પરણાવવાં, એવું કો[illegible] સમજુક નહીં કહે ? આતો નક્કી છે કે આ પાંચ દશ વર્ષની ચરચાથી લોકો સમજતા તો થયા છે પણ હવે પોતપોતાને ઘેરથી નઠારી રીત બંધ પાડવાને લોકલાજને લીધે તેઓની હિમ્મત ચાલતી નથી; પણ ભાઈયો અસલથી રીત બદલાતી આવી છે તેમ તમે પણ બદલશો. તમે તમારાં છોકરાંઓનાં હિત ઈચ્છોછો માટે તમારે સમજીને વર્ત્તવું જોઈએ. લોકતો નવાંની વાત કરે પણ નવું તેજ જૂનું થાયછે માટે હિંમ્મત ભીડવી જોઈએ. એરીત બદલાવાથી બીજી પણ રીતો બદલાશે ને થોડાં વર્ષમાં આપણાં સંસારસુખ સુધરેલા દેશના લોકનાં સંસારસુખ જેવાં ઉંચીપ્રતિનાં થશે.

હવે પુનર્લગ્ન વિષેઃ—

(ચામરવૃત્ત.)

શકિતમાન ને કૃપાનિ—
ધાન પાપના અરી,
જ્ઞાનવાન વિશ્વમાન્ય
નાન્ય દેવ હે હરી;
માગિ લેઉંછું હું રંક
રૂડિ બુદ્ધિ આલજે,
વાણિમાં મચાવિ રંગ
કામ પાર પાડજે—૧.
આજ આ સમે સમાજ—
ને મને વસે બહુ,
રાંડિરાંડનાં અસહ્ય
પાપ ને પિડા સહુ;
તેમનાં વિવાહમાં
પ્રસન્ન તો તું છે હરી,
પ્રેરણા રૂડી કરીજ
સાહ્ય થા કૃપા કરી—૨.

આજનો વિષય એટલો તો મોટો છે કે તે ઉપર યથાસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવાને ઘણો કાળ જોઈએ ને આપણને અવકાશ તો માત્ર

બે કલાકનોજ છે માટે થોડામાં જે સાર કહું-છઉં તે ઉપર લોકોએ ઘેર જઈને સારીપેઠે વિચાર કરવો.

પૂર્વે પુનર્વિવાહનો ચાલ હતો; પુનર્વિવાહ કરવો એ શાસ્ત્રોક્ત છે; આજકાલ વિધવાઓને ઘણું દુઃખ છે તથા તેઓથી ઘણાં પાપ થાયછે.—એ ત્રણ વાત બતાવી ઉપસંહારમાં પુનર્વિવાહની રૂઢિ પાછી ચલાવવા વિષે બે બોલ બોલીશ.

૧. પુનર્વિવાહની રૂઢિ પૂર્વે હતી તે નીચે લખેલા દાખલાથી જણ્યામાં આવશેઃ—

રામચંદ્રે રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીને રાવણના મૂઆ પછી વિભીષણ સાથે લગ્ન કરવાનું કહ્યું તે પ્રમાણે તેણે લગ્ન કીધું હતું.

નવા નવા ઈંદ્રસાથે ઈંદ્રાણી લગ્ન કરેછે.

રાજા નળ દ્યૂત રમી પોતાનું રાજ્ય હારી દમયંતીને લેઈને વનવાસ ગયો. રસ્તે એક અરણ્યમાં બન્ને સૂતાં છતાં નળ જાગીને દમયંતીને જગાડ્યાવિનાં એમનોએમ ચાલતો થયો ને પછી કોઈ ઋતુપર્ણ નામના રાજાને ત્યાંહાં સારથી થઈને રહ્યો. પછી દમયંતી રખડતી રખડતી ઘણે દહાડે પોતાના ભીમક બાપને ત્યાં જઈ પહોંચી. ત્યાં તેણે કેટલોએક કાળ વિયોગનાં દુઃખમાં ગાળ્યા પછી એવી યુક્તિ શોધી કહાડી કે હું ફરી પરણવાને બહાને સ્વયંવર રચું કે નળ તેમાં બીજા રાજાઓની સાથે જીવતો હશે તો આવશે. દમયંતીએ સ્વયંવર રચ્યો અને તેમાં મોટમોટા ધર્માત્મા રાજાઓ આવ્યા હતા.

હવે જો પુનર્વિવાહની રૂઢિ નહોત તો દમયંતીથી સ્વયંવર રચાત કેમ અને ધર્માત્મા રાજા આવત શું કરવાને? જો કે દમયંતીએ તો કૃત્રિમ સ્વયંવર કીધો હતો તોપણ એવી રૂઢિ નહોત તો તે બે છોકરાંની મા શા આધારે સ્વયંવરમાં મોટમોટાઓને બોલાવત અને મોટા ધર્માત્મા રાજાઓ પુનર્વિવાહની રૂઢિ નહોત તો શું કરવાને સ્વયંવરમાં આવત?

મહાભારતમાં ભીષ્મપર્વમાં ઈરાવાન નામનો અર્જુનનો પુત્ર હતો તેનું મોટું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે ને તે પ્રસંગે તેની ઉત્પત્તિ કહી છે. ઐરાવત એ નામનો નાગ હતો. તેની કન્યાનું લગ્ન થયું હતું ને તેના ધણીને ગરુડ લેઈને ખાઈ ગયો હતો. પછી ઐરાવત નાગે પોતાની વિધવા થયલી છોકરાં વગરની "ઊલુપી" એ નામની કન્યા પુનર્વિવાહ વિધિયે અર્જુનને આપી હતી ને એને અર્જુનથકી ઈરાવાન એ નામનો પુત્ર થયો હતો.—એ વાત કલિયુગના આરંભમાં બનેલી છે.

૨. શાસ્ત્રવાદ—વિધિ નિષેધ આદિ લેઈ વાતો આ ઠેકાણે વિસ્તારથી બોલવાને સમય નથી માટે તે સર્વેનો સાર વિધિરૂપે થોડા બોલોમાં બોલું છઉં. બીજા યુગોના પ્રમાણ તે આ યુગમાં શા કામના એમ ઘણા જણ કહેછે પણ હું તો કલિયુગનેજ માટે જે શાસ્ત્રાધાર તેનેજ અનુસરતું પ્રમાણ આપુંછું. પરાશરસંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આ શ્લોક છે કે—

कृते तु मानवाधर्मा स्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ॥
द्वापरे शंखलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥१॥

અર્થ.—સત્યયુગમાં વિશેષે કરીને મનુસ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મ પ્રમાણે વર્ત્તવું, ત્રેતાયુગમાં ગૌતમનાં કહ્યા પ્રમાણે, દ્વાપરમાં શંખના કહ્યા પ્રમાણે અને કલિયુગમાં પરાશરના કહ્યા પ્રમાણે વર્ત્તવું. કલિયુગમાં પરાશર સ્મૃતિ વિશેષ માન્ય છે. એ સ્મૃતિનાં ચોથા અધ્યાયમાં લખેછે કેઃ—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ॥
पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥१॥

અર્થ.—પતિનો શોધ લાગે નહીં એવું થયું હોય, પતિ મરણ પામ્યો હોય, સંન્યાસી થઈ ગયો હોય, નપુંસક જણાયો હોય અથવા પતિત થયો હોય તો એ પાંચ પ્રસંગે તે સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો. એ વિધિવાક્ય અમલમાં લાવવૂંજ જોઈયે. એ ઓળંગવાથી બહુ પાપ થાયછે.

એ શ્લોકમાં "મૃતે" એ શબ્દ નહોત તોપણ ચાર કારણો ઉપરથી પુનર્વિવાહ કરવાનો આધાર મળેછે. પણ જ્યારે "મૃતે" એ શબ્દ લખીને સફાઈ કીધી છે. ત્યારે હવે પુનર્વિવાહ કરવા વિષે શાસ્ત્રની તરફથી શી હરકત રહી ? પરાશરનાં મતને મળતાં બીજાં મતો આ છેઃ—

કાત્યાયન કહેછે.

वरोयदन्यजातीयः पतितः क्लीबएव वा ॥
विकर्मस्थः सगोत्रोवा दासो दीर्घामयोपि वा ॥
ऊढापि देया सान्यस्मै सहावरणभूषणा ॥१॥

અર્થ.—કન્યા પરણાવ્યા પછી માલમપડે કે વર બીજી જાતનો, પતિત, નપુંસક, કર્મ રહિત, પોતાના ગોત્રનો, ચાકર અથવા મોટા રોગવાળો છે. તો તે પરણેલીને લૂગડાં ઘરેણાં સહિત બીજા વરને આપવી.

એ વચનનો હેતુ આટલોજ કે તે બચારીનો જન્મારો બગડે નહીં. વર જીવતો છતે તેને મૂકી બીજાને પરણાવવી તો વર મરીગયે કાં મ પરણાવવી ? વળી એજ ઋષિનું બીજું વચન આ છેઃ—

वराच्चेत्कन्या तु यःकश्चित्प्रणश्येत्पुरुषोयदा ॥
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्वरं ॥१॥

અર્થ.—વર ગુજરી જાય ત્યાર પછી ત્રણ વાર અટકાવ આવે ત્યાંસૂધી રહીને પછી તે કન્યાએ બીજા વરને પરણવું.

વશિષ્ઠ કહેછે.

कुलशीलविहीनस्य षण्ढादिपतितस्य च ॥
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ॥
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च. ॥१॥

અર્થ.—પરણાવ્યા પછી જણાય કે વર અધમ કુળનો, નઠારા સ્વભાવનો, પતિત, અપસ્માર થયલો રોગી, અધર્મી, રોગી, વેષધારી, ગોત્રી હોય તો પરણાવેલી કન્યા પણ પાછી લેવી અને બીજાને પરણાવવી.

ઉપર પ્રમાણે પુનર્વિવાહ કરવા વિષે ઋષિઓનાં મત છે. તેમાં "અવિક્ષતયોનિ" એટલે સાસરે રહેતી થઈ ન હોય તેવી બાળવિધવાને ફરીથી પરણાવવાની આજ્ઞા સઘળા ઋષિઓએ આપેલી જણાયછે.

નારદ કહેછે કે—

उद्वाहितापि सा कन्या न या संप्राप्तमैथुना ॥
पुनःसंस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैव सा॥१॥

અર્થ.—પરણાવેલી કન્યા હોય ને તેનો વરની સાથે સંગ ન થયો હોય તો તે ફરીથી પરણવા યોગ્ય છે ને તે કન્યા જેવીજ જાણવી.

માર્તંડમાં લખેછે.

देयान्यत्र विवाहितापि च बलाद्या विद्धयोनिर्नचेत्

અર્થ.—પરણ્યા પછી જ્યાંસૂધી સ્વામીનો સંગ થયો ન હોય ને તેવામાં સ્વામી મરી ગયો હોય તો તેને ફરીથી જોરજુલમથી પરણાવવી.

મયૂખવીરમિત્રોદયમાં કહેછે કે,

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः॥
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥१॥

અર્થ.—કેવળ શાસ્ત્રનો આશ્રય લેઈને કોઈ નિર્ણય કરવો નહીં—વિવેકબુદ્ધિની સાથે કરવો, એમ ન કરેથી ધર્મની હાનિ થાયછે. અર્થાત્, દેશકાળસ્થિતિ જોતાં જે

શાસ્ત્ર અનુકૂળ આવે ને પાપ થતાં અટકે તે પ્રમાણે વર્ત્તવું જોઈયે; એમ ન વર્ત્તીએ તો ધર્મહાનિ થાય.

देशकालानुसारेण कर्त्तव्यं नान्यथा क्वचित्

અર્થ.—દેશકાળને અનુસરીનેજ, વર્ત્તવું બીજે પ્રકારે નહીં.

શાસ્ત્રકારોએ આજ્ઞા આપી છતાં, આપણી વિવેકબુદ્ધિ રૂડો રસ્તો બતલાવેછે તે છતાં, તેને પોતાની જીદમાં પત ન કરી દુઃખ સેહન કરી પાપી થવું એ કંઈ આપણને ઘટતું નથી. શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય ન હતા; તેઓએ પ્રજાને સુખ થાય માટે તેને અનુકૂળ આવે તેવાં શાસ્ત્રો બનાવેલાં છે. વાસ્તે જેથી ધર્મ સચવાતો હોય તે આચરણ કરવું.

મનુસ્મૃતિના ૪ થા અધ્યાયનો
૧૭૬ મો શ્લોક આમ બોલેછે.

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ॥
धर्मंचाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च ॥१॥

અર્થ.—શાસ્ત્રથી ઊલટે રસ્તે દોલત ને સુખ મળતાં હોય તો તે દોલત અને સુખનો ત્યાગ કરવો અને જે શાસ્ત્રોથી ભવિષ્યમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અથવા તે માણસજાતને દુઃખદાયક થઈ પડતાં હોય તો તે શાસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરવો. મનુએ એમ કહ્યું છે તોપણ આપણને તેમ કરવાની જરૂર નથી. આપણે તો શાસ્ત્રને માનજ આપીએ કેમકે દયાળુ શાસ્ત્રકારોએ પુનર્વિવાહ કરવાની રજા આપીછે.

વળી, વહાણમાં સફર કરનારને ન્યાતમાં રાખવો, સંન્યાસી થઈને કમંડળ રાખવું, પરણેલી કન્યાનું બીજીવાર દાન કરવું, સ્ત્રી અથવા પુરુષે ઘણાં વર્ષ કુંવારાં રહેવું, નરમેધ, અશ્વમેધ, ગોમેધ કરવા, ઘણે દૂર દેશાવર જવું, બ્રાહ્મણે નીચ યવનની સેવા કરવી, કાંદા ખાવા, વહાણમાં બેસવું, યવનની ભાષા બોલવી એ આદિ વાતો કલિયુગમાં ન કરવી એમ કેટલાએક (ઘણાજ થોડા) જણે કહ્યું છે. વારૂ, એમાંનું હાલ લોકો કેટલું પાળેછે ! ઘણુંજ થોડું. જ્યારે લોકો દેશકાળ જોઈને શાસ્ત્રમાં કહેલી કેટલીએક શિક્ષાને છોડતા ગયા તેમ દેશકાળ સ્થિતિ જોઈને વિધવાઓનાં પુનર્વિવાહ કેમ ન થવા જોઈએ ?

વળી, રૂઢિ તરફ જોતાં માલમ પડેછે કે શાસ્ત્ર કરતાં રૂઢિ બળવત્તર છે. ઘણી જુવો કે વિધવાનું મુંડન તરત કરવું અને રજોદર્શન પહેલાં તો જરૂર કરવું એમ શાસ્ત્રમાં છતાં હજારો બાળરાંડો વેષ રાખી રહેલી જોવામાં આવેછે. પેટલાદ, નડિયાદ, તરફ નાગરની ન્યાતોમાં પણ મોટાં બૈરાંઓ વિધવા છતે એકવાર મુંડાવીને પછી ચોટલા રાખેછે તે કયું શાસ્ત્ર ! શાસ્ત્રબાસ્ત્ર કંઈ નહીં; રૂઢિ એજ શાસ્ત્ર છે. શાસ્ત્રનાં બહાનાં નકામાં છે. નવી ચાલ ઘણીવારે રૂઢિ થાયછે ને ઘણી રૂઢિયો બદલાઈ છે ત્યારે સમજ્યા છતાં નવી ચાલ કાં ન દાખલ કરવી ? વારૂ, પુનર્વિવાહ કરવાથી જો દોષ થતા હોય તો તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો પણ શાસ્ત્રોમાં હોવાં જોઈએ પણ તે સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તો કોઈ પણ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતાં નથી.

આપણા પરાશરે વિધવાને માટે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે. તેઓએ વિવાહ કરવો અથવા બ્રહ્મચર્ય પાળવું અથવા ધણીની સાથે સહગમન કરવું. હવે સહગમન—સતી થવાની સરકારે બંધી કરી છે અને બ્રહ્મચર્ય વિષે તો આમ છે કેઃ—

કલિયુગમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ ન બને તેવું છે. ને વિધવાઓથી બ્રહ્મચર્ય નથીજ પળાતું એવો આપણો અનુભવ છે ત્યારે વિધવા પાસે બ્રહ્મચર્ય શું કરવા પળાવવું ?

ગીતામાં લખ્યું છે કે,

कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।।
इंद्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते।।१।।

જે કોઈ માણસ, કર્મેન્દ્રિય જીતી છે. એમ કહીને કર્મેન્દ્રિયોનો જે વિષય તેનું નિરંતર સ્મરણ કરેછે તેનું બ્રહ્મચર્યાદિવ્રત ફોગટ છે. વિધવાઓના ધર્મ તેઓની પાસે તેઓની મરજી ઉપરાંત જબરદસ્તીથી પળાવીએ અને તેઓનાં ચિત્ત તો સંસાર લહાવો લેવાને ઘણાં આતુર થઈ રહ્યાં હોયજ ત્યારે વિધવાઓથી ખરૂં બ્રહ્મચર્ય કેમ પળાય ? માટે છેલ્લીવારે કહેવાનું આજ કે વિધવાઓનાં ફરીથી લગ્ન થવાં જોઈએ.

ગૃહસ્થો ? અબળા વિધવાઓને જે જે દુઃખ સહન કરવાં પડેછે, ને "ભૂખ્યો શું પાપ ન કરે" તેમ તેઓથી જે જે પાપો થઈ જાયછે તે સર્વેનું ઝાંખું ચિત્ર તમને બતાવ્યું. એ કંઈ કોઈના એકના ઘરની વાત નથી. શહેરે શહેર, ગામેગામ ને ઘેરેઘેર વિધવાના દુઃખથી ને વિધવાથી થતાં પાપથી લોક જાણીતા છે. અરે કોઈ બાળક વિધવાને તેના એકાંતમાં નિસાસા મૂકતી જોવી અથવા દલગિરીનાં વિચારમાં ડૂબી ગયલી જોવી, તેને પ્રસંગે પ્રસંગે (લગ્ન કાર્યમાં વિશેષે કરીને) હડહડ થતી જોવી, તે બચારીપર (અજ્ઞાની અવસ્થામાં) આવી પડેલી ગરીબાઈ અને દાનાઈની તસવીર જોવી, તેહને આરમાં બેઠી છતે પોતાનીજ દલગિરીમાં કણકણો ખાતી જોવી, તેને નિરંતર શોકથી સુકાઈ જતી જોવી, તેને વેશ ઊતારતી વખત ટટળતી તથા આરડતી જોવી ને આખરે માથું અફાળતી હજામની પાસે શરમાતી જતી જોવી, અને પાછી રૂઢિ વહેમના જુલુમને સહન કરતી જોવી એ સઘળું શું માણસ જાતની કુમળી છાતીને વિંધી નાખીને એકદમ દયાનો જોબો આણવાને બસ નથી? પત્થર લોઢું અને વજ્ર એ જડ છતે પણ વિધવાઓના સ્પર્શથકી પાણીપાણી થઈ જાય;– નથી થઈ જતાં તેનું કારણ આકે વિધવાઓ સમજતી અવસ્થામાં કુકર્મ કરેછે. એથી તે જડ પદાર્થોમાંથી દયા ખસીને તેમનામાં ધિક્કાર પેસે છે. રે પત્થરપલળે તો કુમળી છાતી કેમ ન પલળે.

રે ગૃહસ્થો વિધવા કુકર્મ કરેછે તે જોવાં, તેઓને ગર્ભ રહેછે તે જોવા, તેઓ ગર્ભપાત કરેછે તે જોવા,—આવી આવી રીતે કે ધગધગતા અંગારા બચ્ચાંઓના મહોડામાં મૂકેછે, કુમળું ડોકું મરડી નાખેછે, રઝળતું રસ્તામાં ફેંકીદેછે, તેનાપર છરી મૂકેછે, તેનાપર તરતની ઓર ઢાંકીને ગુંગળાવેછે, એ જોવાં, તેઓની અને તેઓનાં સગાંઓની લોકમાં લાજ જાયછે એ જોવાં એ સૌ શું માણસજાતની કુમળી છાતીને ફાડી નાખનાર તોપના ધણધણતા ગોળા અને તરવારના તીખા ઝટકા નથી ? તેમાં વેળાએ પોતાનાં ઘરમાં ગોદા લાગ્યા હોય ત્યારેતો માબાપનાં દુઃખની, તેઓના ગભરાટની અને તેઓના આત્મઘાત કરવાની હાલત જોવી એ શું કમકમાટો ઊપજાવે તેવું નથી ? એઓએ વિધવાને ફરીથી ન પરણાવવાથી જે પાપો થાયછે તેટલાંજ પાપો (બીજાં પાપો તો હાલ ગણવાં મૂકી દેઈએ) પૃથ્વી ઉપર પ્રલય વહેલો આણવાને અને બ્રહ્માંડમાં નિરંતર અંધારૂં કરવાને બસ છે. પણ હિંદુઓમાંજ એ પાપો છે અ-

ને બીજા લોકોમાં નથી માટેજ વાર લાગેછે. એવાં પાપ પૃથ્વીપર સઘળે ઠેકાણે થાય તો દુનિયાની અવધ આવવાને કંઈજ વાર નથી. જે જે દુઃખ અને જે જે પાપ વિધવાપર ગુજરેછે તે તેઓજ સારીપેઠે જાણેછે.

"વીતે તેતો જાણે,
વિધવાપણું તે ખરેખરૂં કસાઈ."

રે ગૃહસ્થો, વિધવાની એ દશા જોઈને તેઓની લહાય હોલવવાને અને બંધ છોડવવાને આપણને ઘટેછે કે નહીં? જો દયાળુ ધર્મી બ્રાહ્મણ વાણિયા છીએ તો તેમ કરવુંજ; ને કસઈ હોઈએ તો ન કરવું. કસઈ સારા કે એકદમ જીવ લેછે. પણ આપણે તો વિધવાઓને રીબાવી રીબાવીને મારી નાખીએ છીએ.

હશે, જ્યાંસૂધી દુઃખ જાણ્યું નહીં ત્યાંસૂધી તો સહન કીધું. પણ હવે જાણ્યા છતાં તે સાંખ્યા કરવું અને મચ્છર કરડે તો કરડવા દેવો અને રોગ આવતો ઓસડ ન કરવું, કરમમાં લખ્યું હશે તે થશે એમ જો વિચારમાં હોયતો મારે કંઈ બોલવાનું છેજ નહીં. માણસમાત્રનો ધર્મ છે કે પોતાને સુખ થાય તેમ કરવું, ન કરે તો તે પાપી થાય. માણસ થઈને પોતાનું હિત ન વિચારીએ અને કાર્યાકાર્ય ન સમજીએ ત્યારે પછી ઢોરમાં ને આપણામાં ફેર શો?

વિધવાને ન પરણાવવાથી કેટલાંએક કુળનિકંદન થઈ જાયછે. ને કેટલાએક પુરુષો વાંઢા મરીજાયછે. ટુંકામાં, સ્ત્રીની દશા પડતી આવેછે ને જ્યાંસૂધી સ્ત્રીની દશા સુધરી નથી ત્યાંલગી દેશની હાલત પણ સુધરનાર નથી. માટે, સંસારી રીતે જોતાં પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

પાપ થાયછે તેથી નીતિને અનુસરીને તે પાપથી મુક્ત થવાને સારૂ પુનર્વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

શાસ્ત્રકારો કંઈ નિર્દય નહોતા, તે મોટા દયાળુ હતા. તેઓએ લોકનાં કલ્યાણને સારૂ શાસ્ત્રો કર્યાં છે. એ શાસ્ત્રમાં મના હોય નહીં, ને નથીજ; રે ઊલટી કરવાની ભલામણ કરીછે.

માટે હવે ઓ સજ્જન ગૃહસ્થો લોકોમાં એ ચાલ વહેલી શરૂ થાય એવી તજવીજ કરો. જ્યારે તમે નહીં કરો ત્યારે કોઈ દહાડો સરકાર એ કામ માથે લેશે. જેમ સતી થવાનો ધારો બંધ કીધો તેમ વિધવાને ગર્ભ રહ્યા માલમ પડ્યા કે તરત તેઓને એજ કામને સારૂ રાખેલા સકત હુકુમવાળાં માણસો પાસે પકડાવી મંગાવીને કેદ રાખશે, ને ત્યાર પછી તમારી આબરૂમાં શી મણા? માટે સરકાર તેમ ન કરે ને તમારી આબરૂ ન જાય તેવી રીતે ચાલો.

અરે તમે એ ચાલ નહીં ચલાવો માટે તમારાં છોકરાં પણ શું નહીં ચલાવે? તમારાં છોકરાં બેશક રાંડેલીઓને માંડેલી જોશેજ. સમયજ તેવો આવેછે. તમારાં છોકરાં કરવાનાં છેજ ત્યારે તમેજ કેમ બહાર નથી પડતા!

હવે એ કામ કરવું યોગ્ય છે એ વાત તો તમારાં મનમાં નક્કી થઈ ચૂકીછે. પણ પહેલ કરવાને બીહોછો. પણ હવે થોડાજણ હિમ્મત ધરીને બહાર પડશો તો બીજાઓ મદત કરશેજ કરશે. બંગાળાના પંડિતો શું મૂર્ખ છે અને શાસ્ત્રથી ઊલટા ચાલેછે? તેઓમાં દશપંદર પુનર્વિવાહ થોડી મુદતમાં થઈ ચૂક્યા છે. માટે હવે ઊતાવળ કરીને એ

બીડાંઓ ઝડપી લો. જેઓ પહેલ કરશે તેઓનેજ માન છે. અને તેઓજ વિધવાઓના તારનાર કહેવાશે. અને એ કામ વહેલું થાય તેને સારૂ જે લોકો પુનર્વિવાહ કીધા પછી નુકસાન થશે તેવી બીકમાં હોય ને તે પ્રમાણે વિઘ્નો આવી પડે તો તેઓને તેમાંથી કહાડવા સારૂ પરોપકારી પુરુષોની તરફથી એક ફંડ ઊભું થવું જોઈએ.

છેલીવારે એજ કહુંછું કે નિરાશ્રિત વિધવાઓ જેઓ શ્રેહને દવ બળતાં વનમાંથી બળતી અને વહેમના કાંટાની ઝાડીવાળા રસ્તાઓમાંથી નહાસતી ફરેછે. તેઓને ઓ દેશી સજ્જનો દયારૂપી થંડાં વાદળાંના પરોપકારરૂપી વરસાદનાં ઝાપટાંઓ વડે થંડક કરી નીતિના ધોરી રસ્તાપરથી સુખનાં રમ્ય અને ઉકાળાં ઘરમાં પહોંચતી કરો.

૧૬. સ્ત્રીકેળવણી.

ગ્રંથબીજ.

ચેતનસૃષ્ટિ ને જડસૃષ્ટિ એવી બે સૃષ્ટિ છે. આપણે માણસ ચેતનસૃષ્ટિમાં છીએ એટલુંજ નહીં પણ એમાં બીજાં સૌ પ્રાણીઓ કરતાં ઊંચી પદવી ધરાવીએ છીએ. કારણ કે આપણામાં બીજા સૌ કરતાં વધારે બળ છે. એ બળ એટલું છે કે જડ પદાર્થોને આમતેમ મેળવી આપણે પ્રથમ નહીં તેવી જૂદીજ રીતની બીજી જડસૃષ્ટિ કરી છે. ને એમાં વધારો કર્યાજ જઈએ છીએ. જેમ આપણે બીજાં સૌથી ઉંચા છીએ તેમ આપણામાં પણ ઊંચાંનીચાંનો ભેદ છે. જેમ જેનામાં વધારે બળ તેમ તે ઊંચી પદવી ધરાવે છે. હવે એ બળ તે કીયું? એ બળ, જ્ઞાન એટલે જાણ છે. કેટલાંક પ્રાણીઓને પણ તેઓના ઉપર બહારથી જે છાપ પડેછે તેની જાણ હોયછે. પણ તેઓથી બોલાતું નથી માટે તેઓ એકમેકને પોતપોતાની અંદરની સઘળી જાણ ખુલ્લી રીતે બહાર બતાવી શકતાં નથી. માણસ બોલીશકેછે ને તેને પોતપોતાનાં કામથી જે જે દુખસુખ થાયછે તે તે એકમેકને જણાવેછે. ને જેથી સુખ થાય તે રસ્તા તરફ સૌજણ મહેનત કરેછે. વળી આપણી જાણ, સ્મરણશક્તિવડે હમેશ રહેછે ને વળી વંશપરંપરા વધતી જાયછે. રાની માણસને માત્ર પોતાની ઝુપડી, પોતાનાં હથિયાર ને પોતાનાં બૈરાં બાળક સંબંધીજ જાણ હોયછે. શહેરીને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોયછે. રાની ગમેતેવો શરીરે જોરાવર હોય ને પોતાના તીર તાકવામાં સાચો હોય તોપણ તેને શરીરે નબળો એવો શહેરી, પોતાની જાણનાં બળવડે પોતાને તાબે કરેછે. સારાંશ કે જેમ જેનું વધારે જ્ઞાન અને તેથી વધારે બળ તેમ તે પોતાનાથી ઓછાં જ્ઞાનવાળાથી ઉંચી પદવીએ રહી ઊંચું સુખ ભોગવેછે.

બાળક ને પશુ બરાબર કહેવાયછે. જેમ જેમ તે મોટું થતું જાયછે તેમતેમ તેની જાણ વધતી જાયછે. માણસને ઘણી ઘણી વાતની જાણ હોયછે, પણ તેની તે સઘળી જાણ ખેડ્યા વગરનાં ખેતર જેવી ને ગોઠવ્યા વિનાના ગાંધીના હાટ જેવી હોયછે. ખેતર ચસાઈ ખેડાઈ પોચું થાયછે ને પાણી પીએ-

છે. ત્યારે તે પાક આપેછે અને ગાંધી જ્યારે સઘળા સામાનને જુગતીથી ગોઠવે છે. ત્યારે તે પોતાનો ધંધો ચાલાકીથી ચલાવેછે. તેમ જ્ઞાનનું ખેતર પણ ખેડવુંપડેછે ને જ્ઞાનનું હાટ પણ ગોઠવવું પડેછે.—એ જે ખેડવું ને ગોઠવવું તે કેળવણી કહેવાય છે. કણેક કેળવાયછે તો રોટલી થાયછે, પશુ કેળવાય છે. તો આપણા ઉપયોગમાં આવેછે., માણસ કેળવાય છે તો તે પોતાની જાણમાં સહેલથી વધારો કરેછે., અને સદ્ગુણી, ડાહ્યું તથા સુઘડ બનેછે. જેમ કસરત કરવાથી શરીરમાં શકિત વધેછે, શરીર નિરોગી થઈ બાંધો પકડી સુંદર દેખાયછે ને પછી શરીરશકિત કામકાજમાં ઉપયોગી પડી લાભ કરેછે તેમ મનને કેળવવાથી મનશકિતની પહોંચ લાંબી થાયછે એટલે જાણવા સંબંધી આપણી શકિત વધેછે., મન પ્રફુલ્લિત થઈ સુંદર ઉજળું દીપેછે અને આપણા જાણમાં વધારો થએથી આપણને વધારે સુખ પ્રાપ્ત થાયછે. મનની કેળવણીથી હરેક વાત સહેલથી સમજાય છે., તે યાદ રહેછે., તે સારી કે નરસી, વાજબી કે ગેરવાજબી, ફાયદો કરે તેવી કે ગેરફાયદો કરે તેવી એ સૌ માલમ પડેછે.; ફલાણું કામ કરવાની આપણી શકિત છે કે નહીં, તે કરવામાં આપણને વચમાં હરકતો આવી પડશે તો તે દૂર કરી શકીશું કે નહીં અને ઈચ્છેલું કામ પાર પાડવામાં શી શી ચતુરાઈ ને યુકિત કામે લગાડવી પડશે તે સૌ જણાયછે.; તેમ આપણી ઉદ્ધત લાગણીઓ કપાઈ ઘસાઈ હીરાની પેઠે ચળકતી ને કિમતી બનેછે.; કેળવણીથી સંસારના અનુભવસંબંધી, ભાષાપ્રકરણસંબંધી પદાર્થગુણસંબંધી, ઘણી ઘણી વાતોની જાણ તે આપણને સહેલથી પ્રાપ્ત થઈ ને આપણા સંસારવ્યવહારના કામમાં આપણને લાભ કરેછે. તેમ પ્રીતિ—આશા—ધીરજ—દયા, સત્ય—શૌર્ય—સ્વતંત્રતા—માન, ઘણા ઘણા સંબંધને લીધે ઘણી ઘણી રીતે વર્તવાવિષે જે નીતિયો તે ને ઈશ્વરભકિત એ સૌ કેળવણીથી સુઘડ બની દીપી રહેછે.. જેવી જેની ઊંચી કેળવણી તેવું તેનું ઊંચું જ્ઞાન ને જેવું જેનું ઊંચું જ્ઞાન તેવું તેને ઊંચું સુખ હોય છે. આ નિબંધ કેળવણીવિષે નથી પણ સ્ત્રીકેળવણીવિષે છે માટે હવે સ્ત્રીવિષે—

માણસ શબ્દમાં પુરુષ ને સ્ત્રી બંને છે.. બંને આકાર સ્વભાવ લાગણી ને સમજણમાં ઘણાંખરાં સરખાં છે. પરણ્યા પછી એકમેકના સહવાસથી, એકમેકની પ્રીતિથી, એકમેકની પતાજથી પુરુષ કેળવાઈને સુઘડ થાયછે-તે કેવળ જૂદોજ માણસ બની રહેછે. એ જોતાં પુરુષ પરણ્યા પહેલાં અડધો માણસ છે. એમ કહીએ તો ચાલે. પુરુષના સ્વભાવગુણ ને સ્ત્રીના સ્વભાવગુણ મળીને માણસ જાતના સ્વભાવગુણ થાયછે. સ્ત્રીમાણસ ને પુરુષ માણસ એ બેના એકઠાં મળવાથી બીજાં માણસ પેદા થાયછે એતો ઉઘાડુંજ છે. વળી તેઓ સંસારમાં એકમેકને સહાય કરવા ઉત્પન્ન થયાં છે. એ સઘળું જોતાં સ્ત્રી, પુરુષના કરતાં માણસ શબ્દમાં ખપવાને કંઈ ઓછો હક ધરાવતી નથી. સ્ત્રીને પુરુષનું અર્દ્ધાંગ કહ્યું છે તે કંઈ ખોટું નથી. ખાવે પીવે, પહેરવે ઓઢવે દુઃખ દૂર કરવે ને સુખ ભોગવવે બંનેના કુદરતી હક સરખા છે. કેટલીએક બાબતમાં તો પુરુષે પોતે સ્ત્રીની નાજુકાઈ ને મોહિની ઉપર આસકત થઈ રહી એને વધારે હક આપ્યા છે. ટહાડ તડકામાં ફરવાનું ને ઘણી મહેનતનું કામ પોતે રાખ્યું છે ને ઘરનું કામ તેઓને સોંપ્યું છે. સ્ત્રીઓને સંકટમાંથી બચાવવાને પુરુષોએ દુઃખ વેઠયાં

છે. ને પ્રાણ પણ ખોયા છે. એવું છતાં તેને કેટલાએક વિદ્વાનોએ અધમ ગણીછે. તેઓ કહેછે કે સ્ત્રી દાસીનીપેઠે ઘરનું વહીતરૂં કરવાને અને પુરુષની સંભોગઈચ્છા પૂરી પાડવાને ઉત્પન્ન થઈ છે. એરીતે અધમ ગણવાનાં કારણો આ છે કે પુરુષો પોતાનાં સંસારકામના યશના અભિમાની છે. તેઓએ સ્ત્રીથી મળતાં સુખની લહેજત લીધી નથી ને તેઓએ કેટલીએક ઠોઠ ને નઠોર સ્ત્રીઓની વર્ત્તણુક જોઈ સાંભળીને સઘળી સ્ત્રીજાત વિષે નરસો વિચાર જણાવ્યો છે.

શું સ્ત્રીજાતમાં ભણવાની બુદ્ધિ નથી ? શું સ્ત્રીજાત પુરુષની પેઠે સંસારી કામ કરવાને અશક્તિમાન છે ? જે સ્વતંત્રતાથી પુરુષ યશ મેળવે છે તે સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને હોય તો શું એ, તેવા યશ ના મેળવી શકે ! એ બાબતમાં યુરોપ અમેરિકાની સ્ત્રીઓના દાખલા જેટલા જોઈએ તેટલા છે; ને શું આપણામાં નથી? શું બ્રાહ્મણની કન્યા ગાર્ગીએ જનકરાજની સભામાં મોટમોટા ઋષીઓની સાથે વાદ કરી તેઓનો પરાભવ નથી કર્યો ! શું ભામગીએ ન્યાયશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથ નથી કીધો ! શું ડગ જોષીની પુત્રી ભઢળી જ્યોતિષમાં પ્રવીણ નહોતી ! શું સરસ્વતીએ શંકરાચાર્ય સાથે રસશાસ્ત્રના વાદ કરી પોતાના સ્વામી મંડનમિશ્રનો બચાવ નહોતો કર્યો ! શું નોમીએ વિધવાવસ્થાના દુઃખવિષે અસર કરે તેવું નાટક નથી રચ્યું ! કુંતીએ પોતાના ધર્મરાજને સિંહાસને બેસતી વેળા ને યુદ્ધમાં જતીવેળા રાજનીતિ ને યુદ્ધનીતિ વિષયની ઉંડી ને સુઘડ શિખામણ નથી દીધી ! શું રજપુતની સ્ત્રીઓ તરવાર લેઈ રણસંગ્રામમાં નથી ઉતરી ને નથી શું તેઓએ યશ મેળવ્યો! શું પાર્વતી, સીતા, દ્રૌપદી, વિજળી, રુક્મિણી આદિલેઈ સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના સદ્‌ગુણથી પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી ! પ્રથમ સ્ત્રીઓના ઉપર લક્ષ શ્રમ આપી તેઓને કેળવવી તથા સ્વતંત્રતા આપવી અને પછી જોવું કે તેઓ પુરુષના જેવા યશ મેળવી શકેછે કે નહીં. જે માતા પોતાના છોકરાંને પ્રેમને લીધે દુઃખ વેઠતાં પેટમાં રાખેછે, પ્રેમને લીધે તેનું પાલણપોષણ કરેછે ને પ્રેમને લીધે રૂડો બોધ આપેછે, જે વહુ પોતાના વરને ઘરની કાળજીથી દૂર રાખેછે, સંસાર કામકાજમાં સલાહ આપેછે, દુઃખમાં દિલાસો ને સુખમાં ગમત આપેછે તે માતા—તે સ્ત્રીને સ્ત્રીજાત છે માટે દાસી ગણવી એ શું ન્યાય ને કુલીનતા છે ! વારાહી સંહિતાના ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે બ્રહ્માને સાવિત્રીએ ઉપવીત આપ્યું હતું ને હાલ રૂઢિ પણ છે કે વિવાહ થયો હોય તેવા છોકરાને સાસરેથી જનોઈ આવેછે. અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ સ્ત્રીને સાથે રાખ્યા વિના થતાં નથી. હવે સ્ત્રી જેની મારફતે બ્રહ્મા ને તેના વંશજો સંસ્કાર પામ્યા છે તે અધમ કેમ ગણાય? ખરો વિચાર કરતાં તો આમ જણાય છે કે સ્ત્રીજાતને ધિક્કારનારા પુરુષો પોતેજ ધિક્કારમાત્ર થાયછે. થોડાંજણ નઠારાં માટે સઘળાંજ નઠારાં એવો વિદ્વાને વિચાર બાંધવો એમાં તે પોતાનો બળાપો, પક્ષપાત ને પોતાની વિદ્વત્તાની ખામી બતાવે છે. પ્રથમ પુરુષે સ્ત્રીની મોહિની ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને વધારે મહેનત ન પડે માટે તેને ઘરનું કામ સોંપ્યું ને સ્ત્રી પોતાના પ્યારના ઉમળકામાં તેના વિશ્વાસ ઉપર તાબેદાર થઈ રહી એમ છતાં સ્ત્રી હાલ દાસીરૂપે ગણાયછે એ કેવું અચરતી ભરેલું છે.

કેટલાએક બ્રહ્મચારી સાધુ વિદ્વાનો અને નિરાશ થયલા શૃંગારી કવિયોએ પણ સ્ત્રીનો

ધિક્કાર કર્યો છે. તેઓએ તેને નરકકૂપ, નાગણી, વાઘણી, વીખની વેલ, દુઃખદરીઓ, પાપપુતળી, જડ, નિર્દય, લોભી, ગંદી, છળ રચનારી, સહાસિક, નીચ, હઠિલી, બેવચની ઈત્યાદિ એવાં એવાં વિશેષણો આપ્યાંછે. જ્યાં સ્ત્રીઓ ભણેલી નથી, જ્યાં તેઓને સારી સંગતિ નથી, જ્યાં તેઓ બાળપણાંથી પરણી છે, જ્યાં તેઓ વિધવાપણાનાં કેદખાનામાં છે ને જ્યાં તેઓને સ્વતંત્રતા નથી ત્યાં તેઓ પોતાના અભણ દુરાચારી પુરુષોના સહવાસમાં દુરાચારી કેમ ન હોય? પણ અફસોસ છે કે તેઓનો સ્વભાવિક દોષ ન છતાં તેઓ ઉપર સાધુઓએ પોતાને સંસારી સુખ ન મળવાના બળાપા કહાડ્યા છે! શું મુક્તાનંદ સરખા વિદ્વાનોને સ્ત્રીઓનો ધિક્કાર લખતાં વિચાર નહીં આવ્યો હોય કે આપણે પણ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયા છીએ! સાધુઓનું બોલવું બળાપાનું અથવા પોતાના મત ચલાવવા વિષે પક્ષપાતનું છે, માટે તે ખોટું છે. સુજ્ઞ અને અનુભવી પુરુષોએ સ્ત્રીને જીવન, પ્રધાન, અંતલગીનો સાથી, પરમમિત્ર, પ્રાણપ્યારી, અર્દ્ધાંગ, પ્રેમદા, રમણા, રત્ન, શક્તિસ્વરૂપ ઈત્યાદિ શબ્દે જે વર્ણી છે. તેજ ખરું છે.

જ્ઞાનબળથી આપણે બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં ઉંચાં છીએ. કેળવણીથી જ્ઞાનબળ પ્રાપ્ત થાયછે. માણસમાં સ્ત્રીપુરુષ બંને છે. સ્ત્રીના હક ઘણાખરા પુરુષ જેટલાજ છે. પુરુષની પેઠે સ્ત્રીપણ કેળવણી લેઈશકેછે. માટે, જેમ આપણે પુરૂષ, હક સમજી કેળવણીથી જ્ઞાનબળ વધારીએ છીએ તેમ આપણી સ્ત્રીઓએ પણ પોતાનો હક સમજી કેળવણીથી પોતાનાં જ્ઞાનબળ વધારવાં જોઈએ ને એઓ તેમ કરે તેમાં આપણી તરફથી ઈચ્છા, સહાય ને ઉત્તેજન હોવાં જોઈએ. એમાં લાભ પાછો આપણે પુરુષનેજ છે. ભણેલી સ્ત્રી સહાયરૂપે આપણાં બળમાં વધારો કરેછે; ભણેલી સ્ત્રી પરમમિત્રરૂપે સુખદુઃખની વાતો કરવાની લહેજત વધારે છે ને દુઃખ દૂર કરેછે; ભણેલી સ્ત્રી પ્રિયારૂપે રસભર્યું સુખ વધારે વધારે આપ્યાં કરેછે. જ્યાં રાજા ને પ્રધાન બંને ભણેલા ને સુઘડ હોય ત્યાં રાજ્યના ઉત્કર્ષ વિષે પૂછવુંજ શું? ભણેલા પુરુષને અભણ બૈરી સાથે, રસિક ચતુર પુરુષને શઠ બોથડ સાથે, ઉદ્યોગીને આળસુ સાથે, વિવેકીને ઉદ્ધત સાથે, સદાચારીને દુરાચારી સાથે, સુઘડને ફુવડ સાથે કદી નજ બને. જ્યાં કેળવણીથી સરખાપણું શોભતું હોય છે ત્યાંજ સ્ત્રીપુરુષનાં મન એક બીજા સાથે મળેછે.

ભણેલી સ્ત્રીથી તેને પોતાને ને તેના સંસારને લાભ થાયછે.

આરસી વિના ખોડ કે ખૂબી કંઈ જણાય નહીં માટે આ નિબંધરૂપી આરસીમાં પ્રથમ જ્યારે અભણ સ્ત્રીની સ્થિતિ તથા તેથી થતા અલાભ અને ભણેલી સ્ત્રીની સ્થિતિ તથા તેથી થતા લાભ જણાશે ત્યારે પછી ઘણા કાળના રોગથી રીબાયાં કરતી સ્ત્રીઓ જે પોતાની સ્થિતિને નિરોગીજ સમજે છે તેઓને ઓસડ કરવાનું મન થશે અને પુરુષો જેઓ તેમને નીચી ગણતા આવ્યા છે તેઓને પણ માલમ પડશે કે સ્ત્રીઓ દાસી નથી પણ પ્રધાન છે અને ભણેલા પ્રધાનથી ઘણા ઘણા લાભ છે. રોગ જાણ્યા પછી ઓસડ, અનુપાન ને કરી વિષે પણ સમજાયછે.-એ સંધું પ્રકરણ, હું, સ્ત્રીની પુત્રીરૂપ, સ્ત્રીરૂપ, માતારૂપ એ ત્રણ અવસ્થા પરત્વે ત્રણ ભાગમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવું છઉં.

પુત્રીરૂપ અવસ્થા પુત્રી સાસરે રહેતી થાય ત્યાંસૂધીની જાણવી. * ત્રણ વર્ષથી તે પાંચ વર્ષસૂધી છોકરીઓ ઠીકરાંની કુલડીઓ, ઘંટી, રેંટિયા, દાબડી, ચલાણી વગેરે લાકડાંનાં અને ચૂલ તથા તેને લગતી ચીજ સંબંધી ધાતુના રમકડાં આમતેમ મૂકવા ગોઠવવામાં વખત કહાડેછે. તેઓ ઢીંગલીઓને ચીથરાં વીટાળેછે, તેઓની સાથે વાતો કરેછે ને તેઓને કેડમાં ઘાલી બબડતાં બબડતાં અહીં તહીં ફર્યાં કરેછે. તેઓ ઘરમાં બીજાં બાળક હોયછે તો તેની સાથે ને નહીં તો ઓટલે અથવા રસ્તામાં ધૂળમાં પોતાના જેટલી ઉંમરની છોકરીઓ સાથે રમેછે. તેઓ નાગી અથવા ફક્ત ચણીઓ પહેરી રમવા નીસરેછે. માને કે બાપને કોઈને તેઓની કાળજી હોતી નથી—ફક્ત જમતી વેળા તેઓ તેને બોલાવે છે, જમવા જવું હોયછે ત્યારે લૂગડાં ઘરેણાં† પહેરાવેછે ને સૂતી વેળા પેલી બચારી ગમે ત્યાં સૂઈ ગઈ હોયછે તેને ઉંચકીને પથારીમાં નાખેછે.

પાંચ વર્ષથી તે સાતમાં વર્ષસૂધીમાં તેઓ બેચારેક સાથે મળીને ઢીંગલા ઢીંગલીને પરણાવવાની ને તેઓના સંસાર સંબંધી રાંધીપીછી વગેરેની રમત રમેછે. તેઓ પોતાની પાસે જે ખજુર ધાણીચણા વગેરે ખાવાનું હોયછે તેથી ન્યાત જમાડેછે, સામાસામી વેવાણો થઈ ગીત ગાયછે વગેરે. સાતથી તે દશ સૂધીમાં તેઓ પોતાની સખીઓ સાથે ખાંગડાં કોડાં, ડાહીનો ઘોડો, કૂદડી વગેરે રમેછે ને ગીત ગાયછે. એ દરમીયાન તેઓ વર્ષે વર્ષે આસાડ સુદ ૧૨ થી તે વદ પડવા લગી ગોર પૂજેછે. ને એ વ્રતમાં તેઓ ઘઉં મીઠું વગેરે ખાતાં નથી પણ ચોખા તથા તેના બનાવેલા પદાર્થો અને દૂધ ખાંડ તથા મીઠાઈ ખાયછે. તેઓ ટોળું મળીને નદીએ અથવા તળાવે ગાતાંગાતાં જાયછે ને ત્યાં જઈ કૂટણાં ગાઈ છાતી કૂટેછે—ગોરમાને પૂજનારી છોકરીઓ પણ ગોર કહેવાયછે ને એઓ જે ગીત ગાયછે તેમાં આવી ભલીવાર હોયછે:—

'ઊંચો પીપળો ખખડેરે, રામગોવાળીયો જાય
'મેતો રામગોવાળિયાને પુછયુંરે, તારે કેટલી ગાય.'
'સો દુજણી સો ગાભણીરે, ચારો ચરવા જાય'
'એટલા દહીં દૂધને શું કરશોરે, ગોરમાં બેઠાં નહાય.'

જૂદાં જૂદાં ટોળાં રસ્તામાં સામાં મળે તો બંને તરફનાં બોલી ઉઠે છે:—

'સામી સામી છોકરીઓને, ડામડારે દઈએ'
'અમારીરે ગોરમાને, બોલડારે દઈએ.'

પછી એક ટોળું બોલેછે—'ઓ લાછાકુંવર,
ઓ લાછાકુંવર, તમે પરણ્યા કે કુંવારાલાલ,
અચકો મચકો કારેલી.'
બીજું ટોળું—'અમે લગન લગન કુંવારાં લાલ—
અચકો મચકો કારેલી.'
૧ લું ટોળું—'તમને કઈ બહેન ગોરાં ગમશે લાલ- અચકોટ'

* જન્મથી તે ત્રણ વર્ષ લગીનો વિષય ત્રીજા ભાગને લગતો છે.

† એ છોકરીઓને પણ માની સાથે બહાર જતી વખત ઓઢણી અણિયાનાં ને ઘરેણાંનાં કોડ હોયછે ને તેને માટે તે કંકાસ કરેછે. એ વાત ન વધે ને વર સારો મળે માટે ગોર (ગૌરી) નામની દેવીનું તેઓ પાંચવર્ષ સૂધીનું વ્રત પાળેછે. એ વ્રત પરણ્યા પહેલાં શરૂ થવું જોઇએ ને સાસરે રહેતાં પહેલાં પૂરૂં થવું જોઇએ.

૨ જું ટોળું—'અમને આ * બહેન ગોરાં ગમશે લાલ અચકો૦'

૧ લું ટોળું—'એ ઊંચીને શું કરશો લાલ-અચકો૦'

૨ જું ટોળું—એ ઊંચી કેડે કુંચી લાલ—અચકો૦'

૧ લું ટોળું-'એ નીત કુંચીઓ ખોશે લાલ—અચકો૦'

૨ જું ટોળું—'અમે નીત નવી વસાવીશું લાલ—અચકો૦'

૧ લું ટોળું—'તમે પૈસા કયાંથી લાવશો લાલ—અચકો૦'

૨ જું ટોળું—'અમે નાણાવટી બોલાવીશું લાલ—અચકો૦'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ લું૦—'નાગરડી ગાગરડી એકવાર આવજે'
૨ જું—'હું નહીં આવું જે'
૧ લું—'સસરાજી બોલાવે જે'
૨ જું.—'બોલતાં ના આવડે જે'
૧ લું.—'બોલીને બતલાવું જે'
૨ જું.—'બોલેલાં કોણ બોલે જે'
૧ લું.—'મેં બોલાવી તારે શે ના આવી,
૨ જું.—'એટલો તારો વાંક જે'
૧ લું.—'નાગરડીગાગરડી એકવારઆવજે'
૨ જું.—'હું નહીં આવું જે'
૧ લું.—'ગંઠોડા ઘડાવું જે'
૨ જું.—'પહેરતાં ના આવડે જે'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ લું.—'સાસુ રાજરે રાજ, અમને બાળકુંવારાં રાખ્યાં રાજ, બાળકુંવારાં રાખ્યાં રાજ, તડાકબંધી તાંદળીઓ, મગવેલણીઓ, પગઠેલણીઓ, કોઈ લોરે તનમનિયો'.

૨ જું.—'વહુજી રાજરેરાજ, તમને કાલેને પરણાવું રાજ, કાલેને પરણાવું રાજ—તડાકબંધી તાંદલીઓ૦'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટોળું.—'સુનાની સાંકળ ઘમઘમે, રૂપાંની સાંકળ ઘમઘમે, તું બેસરે બીબી બેસ'.

૨ ટોળું.—'સુનાનો હીંચકો રૂપાંનો હીંચકો તું ઊઠરે બીબી ઊઠ'.

૧ ટોળું.—'હરસાંકળ ને લંગર બે નંગ દુલ્યાં મારા ઠાકોરિયા, ભાંગનાં ભોગી તમે ભાંગ ના પીશો'.

૨ ટોળું.—'કાલેનેછોડાવશું મારાં ગોરદે ભાંગના ભોગી હમે ભાંગજ પીશું'.

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટોળું.—'અમારા સસરાજીની ચાલચલાવો મોરી સહીએરો- પાનસુડી લો, પાનસુડી લો'.

૨ ટોળું.—'તમારા સસરાજી તે આમ આમ ચાલે મોરી સહીએરો—પાનસુડી લો પાન૦'

વગેરે વગેરે વગેરે.

૧ ટોળું.—'વહાણ ડોલ્યું રે સંકર શેઠિઆનું'
૨ ટોળું.—'નથી ડોલ્યું રે સંકર શેઠિઆનું'
૧ ટોળું.—'માંહીં બેઠો રે પેલો દેદલો હજામ'
૨ ટોળું.—'નથી બેઠો રે પેલો દેદલો હજામ'

વગેરે વગેરે વગેરે.

એ સામસામી બોલીમાં એકાદાં ટોળાંથી જો જવાબ દેતાં વાર લાગે તો બીજું નીચે પ્રમાણે બોલીને પછી હારીહારી કરીને બૂમાશોર કરેછે ને નીચવરણમાં તો બંને ટોળાંમાં વળગાવળગી પણ થાયછે.

'મારૂં ગાયું ગાયરે ભાઈ ગોરાંદે'
'ઘેડવાડે જાયરે ભાઈ ગોરદે'
'મા ઘેડ બાપ ઘેડ, પાડા ને પડોશી ઘેડ,
જે બોલાવે તે ઘેડ, ઘેડ ઘેડ ને ઘેડ.'

* [illegible] ની [illegible] ને [illegible] નામ દેઈને.

પાંચથી તે દશ વર્ષ લગીમાં છોકરીઓ પરણેછે*ને દશથી તે ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪ વર્ષ લગી—સાસરે જતાંસૂધી તેઓ થોડુંક રાંધવાનું કામ શીખેછે. અને પોતાની બેનપણીઓમાં વરને મળવાના પહેલા પ્રસંગ સંબંધી વાતો કરેછે.

ઉપરનાં ચિત્રથી જણાયછે કે છોકરીઓનો વખત રસળાટમાંજ જાયછે. બીજે ઘેર (-સાસરે) જઈ ત્યાંનાં જૂદા જૂદા સ્વભાવના માણસો સાથે ઠરીને વસવાનું તથા ઘણીઘણી રીતે વર્તવાનું છે અને પછી તે ઘર પોતાનેજ ચલાવવાનું છે, એ અઘરા વિષયસંબંધી તેને કંઈજ સૂચના થતી નથી. સાસરે જવુંછે ને ત્યાં ઘરધંધો કરવો પડશે માટે પુંજો કહાડવાનું, એઠવાડ ઉડકવાનું, અબોટ દેવાનું, વિણવા ઝાટકવાનું એટલુંજ માત્ર તેઓ રસળતાં શીખે છે. શ્રીમંતની કેટલીક છોકરીઓને તો તેટલાં કામની પણ પૂરી આવડત હોતી નથી. ખરેખર છોકરીઓનો વખત નકામો જાયછે એટલુંજ નહીંપણ જે હાલતમાં જે રીતે તેઓ રસળેછે તે હાલતથી ને તે રીતથી અને ગોરમાનાં ગીતડાંથી તેઓના ઉપર ભુંડી અસર થાયછે. તેઓને મોટપણે કોઈ કામમાં ગમ નથી પડતી, તેઓ રસળતાં ઘરધંધો કરેછે, પરવારીને આળસુ બેસી રહેછે, બપોરે સૂએછે, ઘરનાં માણસો સાથે રીસાયછે.—લડેછે, ચાર મળી કે ઘરસંસારસંબંધી કુથલી કરેછે અને નિલાજરા છંદમાં પડેછે વગેરે. છોકરીઓ ગોરમાં સામાંસામી મહેણાં મારે ને તેમાં 'ડામડા દઈએ' 'દેદલો હજામ' 'ભાંગના ભોગી' 'મા ધેડ બાપ ધેડ' ઈ૦ શબ્દો વાપરે ને કૂટણાં શીખે એ તે કંઈ સુઘડતા કહેવાય? વાઙ તેઓની રમતમાં ને તેઓનાં ગીતડાંમાં વહુ વર ને સાસરું એજ વિષય હોયછે.-પણ અફસોસ છે કે એ નાનપણનાં કોડનો વિષય મોટપણે તેઓના કંટાળાનો ને ધિક્કારનો થઈ પડેછે. એ વિષયઉપર ધ્યાન આપવાનું છે પણ તે ક્યારે કે ધ્યાન આપવા જેવી ઉંમર ને મનની શકિત થાય ત્યારે.

જે છોકરી પાંચ વર્ષથી તે સાસરે રહેતાં સૂધી કેળવણી લેછે તે પોતાનાં મોટપણની સ્થિતિના ઝાડનું બી રોપી છોડ ઉગેલો જોયછે. એમ સમજવું. લખતાં વાંચતાં શીખવું એનુંજ નામ કેળવણી નથી પણ જે જે ભણતર ને શીખામણથી રીતભાત સુધરે, મનની શકિત વધે; જેસ્સા ને રીતભાત સુઘડ થાય, હાથની આવડત વધે, કામો સહેલાં તથા સારાં થાય

* બાળલગ્નનો વિષય જૂદો છે માટે તે વિષે અહીં બોલવું ન જોઇયે—તોપણ થોડાંમાં જણાવવું પડેછે કે સ્ત્રીપુરૂષનાં લગ્ન પરસ્પર પ્રેમબંધાયા પછી થવાં જોઇયે ને તેમ થાય ત્યારેજ તે બંને સુખી થઈને સંસાર રૂડો ચલાવે એવો કુદરતી કાયદો છે તે છતાં જ્યારે માબાપ પોતાની પુત્રીને બાળપણમાં પરણાવેછે ને પરણ્યા પછી છૂટાંતો થવાતું નથી તેથી તે કેટલીકને આંધળા લૂલા ખોડવાળા સાથે, કેટલીકને ભંગી અફીણી ચોર છીનાળવા જુગારીસાથે, કેટલીએકને હીણકમાઉ સાથે દહાડા કહાડવા પડેછે. તેઓને સાસરે જવું ગમતું નથી તે છતાં પારકાના તાબામાં રહી દુઃખ વેઠવું પડેછે. તેમ વર મરી ગયે પુનર્વિવાહનો ચાલ નહોવાથી રંડાપામાં રીબાવું પડેછે. કાચી ઉંમરમાં સાસરે રહેવાથી છોકરાં નાકૌવત અવતરેછે. 'સોળે સાન ને વીસે વાન' એ કહેવત ખરી છે—પુખ્ત ઉમર થયાવિના શરીર બાંધો પકડતું નથી ને સ્વભાવગુણવૃત્તિ પાકાં થતાં નથી. એ મુદ્દતની પહેલાં રોગ મરણનો અને નઠારી ટેવ પડવાનો પણ સંભવ હોયછે.

ને એવડે પછી પોતાથી ને બીજાથી ઉંચાં સુખ ભોગવાય તે તે સઘળાં કેળવણીના સાધન કહેવાય. નાનપણથી જે છોકરી ભણેલી અથવા ભણતી છોકરીઓની સંગતિમાં રમે છે તે ઉઘાડે શરીરે ધૂળમાં ઢીંગલાઢીંગલી સાથે નહીં રમે પણ ચોપડીઓ ને સીલેટ પેનસીલને રમકડાં જાણશે. સીલેટ પર ચીત્રામણ કહાડશે. ઉંમર થતી જશે તેમ તેમ તે વાંચતાં લખતાં ગણતાં ને ગાતાં શીખશે, સીવતાં ભરતાં ને ગુંથતાં શીખશે, અને વાંચવામાં જે સારી શીખામણ આવશે તે અને પોતાના વડીલ પાસે અથવા બેનપણી પાસે સમજતાં એ જે વાત કહેશે તે સઘળું પોતાના હૈયામાં ઠસવશે. કૂમળું ઝાડ જેમ નમાવીએ તેમ નમેછે. પણ તેજ મોટું થયેથી વળતું નથી—કૂમળાં મન ઉપર રૂડી છાપ સેહેલથી પડેછે., છોકરીઓને પણ અઘરું લાગતું નથી. એઓને મન શીખવું એ એક જાતની રમત થઈ પડેછે. મેં કેટલાંએક અભણ મોટાં બૈરાંઓને ભણેલાં બૈરાંઓની સંગતિથી મનમાં પસ્તાતાં અને પછી ભણતાં લખતાં, ભરવા સીવવાના ઉદ્યોગમાં પડતાં જોયાં છે. પણ બચારીઓને બહુ મુશ્કેલ પડતું—કેટલાંકથી તો નજ શીખાયું ને તેઓએ કપાળ કૂટી મૂકી દીધું પણ કેટલાંક (ઘણાંજ થોડાં) જે ખંતથી વળગી રહ્યાં તેઓએ થોડું ઘણું હાંસલ કર્યું છે. ભણવામાં તથા સુબોધ લેવામાં ને સુઘડતાનો સહવાસ કરવામાં ગુજરેલું બાળપણ મોટપણે બૈરાંને બહુ બહુ લાભ કરેછે.

કોઈ તકરાર ઉઠાવશે કે એ રીતે વખત જશે તો પછી ઘરધંધો કીએ દહાડે શીખશે? પણ વીણવું, ઝાટકવું, વાસીદું અબોટ કરવું, ઊડકવું, વીછળવું, રાંધવું, પીરસવું એ ધંધો દશ વર્ષની ભણેલી છોકરી ખંતથી મંડે તો એક મહિનામાં શીખી શકે તેવું છે ને હાલ જે તેટલી ઉંમરની છોકરીઓને તે કામમાં આવડત છે તેના કરતાં ભણેલી છોકરી વધારે સારી સારી આવડતને પોતાની કરી રાખશે—કારણ કે અભણ રસળતી ને બેદરકારીથી ધંધો કરેછે ને પેલી પોતાની ઉદ્યોગની ટેવથી ઝપટથી કરી શકશે. તે ધંધો એટલો તો સહેલો છે કે અગર વહેલો ન શીખવામાં આવ્યો હોય તોપણ તે દશ વર્ષની ઉંમરે પણ છોકરી ઝટ શીખી શકેછે. ભણવાના ઉદ્યોગની સાથે ઘરધંધો પણ વચમાં વચમાં કરાવવો ને એમ ચાલેથી છોકરીઓ પાંચ સાત વર્ષની મોટી મુદતમાં ઘરધંધો નહીં શીખે એમ ધારવું એ કેવળ ભુદો છે.

સ્ત્રીરૂપ અવસ્થા

સાસરે રહ્યા પછી છોકરાંની મા થાય ત્યાંસૂધીની જાણવી. જેની સાથે કોઈ દહાડો ભાપણ ન થયું હોય,—જેનો સ્વભાવ જાણતી ન હોય તેવા વરની સોડમાં સૂવા જવું એજ વરવહુનો પહેલો મેળાપ. પ્રથમ તો તે શરમની મારી ઓરડામાં એક ખૂણે મૂગી બેસી ટકટક નીચું જોયાં કરે. પછી વર જો કંઈ સમજતો હોય તો તે પેલીને પોતાની પાસે તેડે ને અજાણ્યો હોય તો તેની મેળે સૂઈ રહે ને પેલી ગમે ત્યાં સૂઈ રહે. બે ત્રણ દહાડે જરા ભય ભાગેછે પણ તેનાં પરિણામ આ થાયછે કે કેટલીક વરની સાથે હળીમળી જાયછે પણ કેટલીક તો વરના જુલમથી ત્રાસ પામીને, કેટલીક વરનું મો ન ગમવાથી સાસરે જવાને કેદખાનામાં પડવું ને વર પાસે રહેવાને સૂળીએ ચડવું સમજેછે. એ સઘળું બાળપણામાં પરણાવવાની ચાલને લીધે અને બાળપણમાં કેળવણી ન લેવાને લીધે થાયછે.

એમ મૂળથીજ સંસાર બગડે છે. જેઓ વરની સાથે હળીમળી જાયછે તેઓ પોતાનો સંસાર શિરસ્તા પ્રમાણે ચલાવ્યાં જાયછે. પણ જેઓ પ્રથમથીજ એભક ખાઈ ગઈ હોય છે તેઓનો સંસાર મંડાતાં ઘણી વાર લાગે છે. સંસાર માડ્યા પછી સ્ત્રીઓની હાલત આ પ્રમાણેની છે:—જે સ્ત્રીઓ જન્મસ્વભાવથી અને ભલાં માબાપને ઘેર ઉછરવાથી ડાહી હોય છે તેઓ પોતાનો સંસાર ડાહી રીતે ચલાવ્યાં કરેછે ને તે વાતમાં તેઓનો વાંક કહાડવાનો નથી પણ એઓથી કેળવણીથી થતા લાભ લેવાતા નથી. વળી જે ઠાવકી છે તેઓ પણ રડવા કૂટવાની ને લગ્નમાં ફટાણાં ગાવાની રીત વગેરે અને ધર્મ સંબંધી વહેમો વગેરેને તાબે છે. કોઈ ડાહી હશે પણ તે ચતુર નહીં હોય, ને કોઈ ઠાવકી દેખાતી હશે પણ તે થોડાબોલી ને થાંભલાંકોરી હશે. અભણ જુવાન સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઘણીખરી સરખી છે. જૂદા જૂદા સ્વભાવ અને જૂદી જૂદી વિદ્યા તથા સંગતિ એથી જનજનની સ્થિતિમાં અંતર પડેછે. આપણી સ્ત્રીઓને વિદ્યા નથી ને સંગતિ ઘણીખરી એક રીતની છે; માત્ર સ્વભાવથી અને કંઈએક સંગતિથી તેઓમાં પરસ્પર થોડોક ફેર પડે છે. માટે આપણી અભણ જુવાન સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સર્વ વર્ગમાં ઘણીખરી સરખીજ છે. એ કહેવું ખોટું નથી.

હવે એ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી છે તે જોઈએ. વહુ સાસરે રહેતી થઈ કે પ્રથમ તો તેઓ સાસુ નણંદના તસકા ખાતાં ને વખતે આંખમાં ઝળઝળીયાં સાથે ઘરધંધો કરેછે. તેઓને જરા ઝંપીને બેસવાનો વખત આવતો નથી. એમ કરતાં લાગ મળ્યો તો મોહોલ્લાની પડોસણ બહેનપણીઓની આગળ જઈ ઘરનું દુઃખ રડે છે. ને પછી એઓ સાસુ નણંદની સામા થવા માંડે છે. રાતે વાળુ કરી એઠવાડ માજી બચારી થાકીપાકી સૂઈ જાયછે. સુવાનો વખત એજ તેઓને વરની સાથે સુખ ભોગવવાનો હોય છે. પણ શેનું સુખ? દિવસના કંકાસના ઉભરાઓ તે વરની આગળ કહાડે છે. એ જો સમજુક હોયછે તો થાપડ થાપડ ભાણા કરી હસાડી રમાડી સુવાડે છે કેમકે એ બચારાથી પણ વહાલી બૈરીની દાઝમાં વિવેક મૂકી માબહેનને કહેવાતું નથી. વર જો ચીડિયા સ્વભાવનો હોય છે. તો રાંડ તારોજ વાંક છે. એમ દાઝચા ઉપર ડહામ દેછે. જેમ જેમ વર્ષ થતાં જાયછે તેમ તેમ જુવાન સ્ત્રીઓ પાકી થતી જાયછે ને બહેનપણીઓને મળવાનું વધારે રાખેછે ને તેમાં પછી કોઈનાં નવાં અળગાંની, કોઈનાં નવાં સાસરે રહેવાની, કોઈને દહાડા રહ્યાની, કોઈનાં છીનાળાંની, કોઈનાં ઘરેણાંની, કોઈનાં સુખની, કોઈના ધણીની વગેરે વાતો ચાલે છે. એનું શેવટ આ થાયછે. કે કેટલીક પોતાનાં ઘરમાં આવતા અથવા પનઘટ પર મળતા પુરુષો સાથે લાગ જોઈ જારું રમેછે, કેટલીક ધણીની તરફથી પહેરવા ઓઢવાને સારાં લુગડાં તથા પરચૂરણ ખરચ ન મળેથી નાણાંને માટે, કેટલીક પોતાના વરપાસેથી સંભોગસુખ ન મળેથી, કેટલીક વિધવાપણાંને લીધે પુરુષસુખ ન મળેથી અને કેટલીક બીજીઓની દેખાદેખીથી જારકર્મ કરેછે. એ જુવાન સ્ત્રીઓને માથે ઘરની કાળજી ન હોવાથી તેઓ પોતાનો નવરાસનો વખત કુથલી કરવામાં અને (નીચલા વર્ગોમાં) રેંટિયા કાંતવામાં તથા કણીયાની દાળ વીણવામાં કહાડે છે. એઓને લુગડાં ઘરેણાંનાં

ઘણાં કોડ હોય છે. ને એને માટે વરની સાથે કંકાસ કરે છે. ને વેળાએ તેની પાસે બાપથી છાનું દેવું કરાવીને પણ નાણું કહડાવે છે.. એક નાગરની ન્યાત સિવાયે સઘળી ન્યાતોમાં લગ્નમાં ફટાણાં ગાવાનો ચાલ છે. તેથી તેવે પ્રસંગે જુવાન સ્ત્રીઓ વેવણ વેવણની તરફથી ફૂદી ફૂદીને ઘણું ઘણું ઉઘાડું બોલ-છે.—એઓના બોલવાઆગળ હોળીમાં બોલતા છોકરાઓનાં ગીત તો કંઈજ હિસાબમાં નહીં. એઓ મોટાં બૈરાંની સાથે ઉભાં રહીને કૂટવાનો પણ અભ્યાસ કરેછે. ઘરધંધામાં માહીતી અને (ઉપલા વર્ગોમાં) ગીત ગાવા ઉપર તથા ભરત ભરવા ઉપર થોડોક શોખ એ સિવાયે તેઓનું બીજું કશુંએ જાણવા જેવું નથી.

સાસરે રહ્યા પછી બે ત્રણ વર્ષમાં જો જુવાન સ્ત્રીઓને દહાડા ન રહ્યા તો પછી તે મનમાં મુઝાય છે.. હાય રહીગયાં જો, વંઝ્યાદોષ માથે રહેવાનો ને છોકરાં વિના આપણાં માન વધવાનાં નહીં ને સૌ જુલમ કર્યા કરવાનાં, એવા એવા ખ્યાલથી તે મનમાં બળ્યાં કરેછે. પછી તે સોદ્યાણી, જોષી, હાથ જોનાર, વૈદ, જોગીને શોધેછે. ને તેઓના કહેલા ઉપચાર છાના છાના કરેછે, ગમે તે ગમે તે ઓસડ કરેછે, દેવદેવીની માનતા માને છે, ગ્રહના જપ કરાવે છે. તથા દાન કરાવે છે., નાગપાંચેમ વગેરે વ્રતો કરેછે. પારકાં છોકરાંને રમાડે છે ને એ તેના લુગડાં મળમૂત્રથી ખરાબ કરે તો તેમાં તે સ્ત્રીઓ રાજી થાય છે કે હવે આપણે દહાડા રહેશે.

એ ચિત્ર ઉપરથી જણાયછે. કે જે સમયે પ્રેમરસનો લહાવો લેવાનો ને સંસારસુખ ભોગવવાનું તે સમયે જુવાન સ્ત્રીઓને સાસુ નણંદના જુલમ વેઠવા પડેછે ને એથી તેઓ બળીએલ ને ચીડીએલ થાયછે.. દહાડા રહ્યા પછી કેટલીકના માન વધેછે. તોપણ કેટલીકને તો ગરભવાળી હાલતમાં પણ ઘણો ધંધો કરવો પડે છે. ને બળાએલ રહેવું પડે છે કે જેથી થવાના છોકરાંનાં સ્વભાવ ઉપર નઠારી અસર થાયછે. એ વાત ખોટી નથી. દહાડા રહ્યા પછી બૈરાંને લાડ લડાવવાનો મુખ્ય હેતુ ગર્ભને પુષ્ટિ આપવાનો છે. કે જેથી તેનું મગજ પણ સારૂં થાય. ઘરમાં સાસુ નણંદ દેરાણી જેઠાણીમાં ઘરધંધાની વહેંચણ સારૂ મારામારી હોય છે. વહુઓ પોતપોતાના વરને ઊંધુંચતું સમજાવે છે. તેથી બાપનાં મરણ પછી ભાઈઓ જુદા રહેછે. ફટાણા ગાવાં, કૂટવાજવાં, દહાડારાખવાને બાધા આખડી ધંતરમંતર ટુચકા ઓસડ કરવાં, પૈસાને માટે, દહાડા રાખવાને માટે ને ચરસને લડાવવાને માટે છીનાળાં કરવાં, ઘરમાં કંકાસ કરવો, ચાર મળી કે નિંદા કુથલી કરવી અને ઘરેણાં લુગડાંની ઘેલાઈ રાખવી એ સૌ કેળવણી નહીં તેનાં ફળ છે. એ ઉપર વધારે ટીકા કરવાની જરૂર નથી. લગનથી જોડાયલાં એવાં વરવહુએ પહેલી પ્રીતનો લહાવો કેમ લેવો, ઘરનાં માણસો સાથે કેમ વર્ત્તવું અને આગળ ઘર કેમ ચલાવવું ને છોકરાં થએથી તેઓને કેમ ઉછેરવાં એ સંબંધી જાણ, ચોપડીઓ વાંચ્યા વિના ને ભણેલીમાંથી ઉછરેલી સુઘડ છોકરીઓની સંગતિ વિના કોઈ કાળે થનારજ નહીં.

નાનપણમાં કેળવણી લીધેલી છોકરી સાસરે જવાની તૈયારી ઉપર ધણીધણીયાણીના પ્રેમ વિષેની અને સાસરાંના માણસો સાથે વર્ત્તવા વિષેની ચોપડીઓ વાંચશે. તે પોતાના વિચારથી ને સુઘડ માની સૂચનાથી સાસરાંનાં માણસો દેખતાં વરની સાથે બોલ-

વામાં સંકોચ નહીં રાખે. એ રીતે વર વહુની પરસ્પર પ્રીતિ વધશે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના ઉદ્યોગથી ને ડહાપણથી સાસરે એવી રીતે વર્ત્તશે કે કોઈ દહાડો કંકાસ થશે નહીં. કદાપિ ઘરનાં માણસોના જૂદા જૂદા સ્વભાવને લીધે કંકાસ જેવું દેખાશે તો તે ચતુરાઈથી અથવા ખામોશ ખાઈ જઈને તકરારને માડી વાળશે. તેણે ચોપડીઓમાં જે વાંચ્યું હશે, મા બહેનને મહોડે સાંભળ્યું હશે તેના ઉપર ધોરણ રાખી પોતાના નવા અનુભવમાં આવેલાં સાસુ સસરા જેઠ દીયર ને ઘરના ચાકરો સાથે જેમ જોઈએ તેમ રૂડી રીતે વર્ત્તશે. અગર કદાપિ મોટાં કુટુંબને લીધે પોતાને સુખ નહીં થતું હોય તો તે વિવેક ચતુરાઈથી પોતાનાં વડીલ સ્ત્રીઓને કહી પોતાના ઉપરનો બોજો ઓછો કરાવશે અથવા તેમાં નહીં ફાવે તો પોતાના વરને સમજાવીને જૂદું રહેવાનું કરાવશે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી કોઈ પણ રીતે કુટુંબમાં કંકાસ નહીં ઘાલે પણ હરેક રીતથી પોતે ને બીજાં સુખી થાય તેવું આચરણ રાખશે. તેઓ ઘર કામથી પરવારીને નવરાસના વખતની વહેંચણ કરી કામમાં રોકાયલી રહેશે. તેઓ ઘણી ઘણી વાતની જાણ કરે તેવા, શિખામણ આપે તેવા ને મનરંજન કરે તેવા ગ્રંથો વાંચશે. થોડીવાર શીવવા ભરવાનું રાખશે ને થોડીવાર પોતાના જેવી સુઘડ બહેનપણીઓ સાથે ખરી પ્રીતિમૈત્રીની વાતો કરશે. ગીત ગાશે અને સંસાર સુધારાના વિચાર કરશે. એ રીતે ઉદ્યોગમાં લાગુ રહ્યાથી તેઓ અનીતિનાં કામનાં બુદાઓ નહીં ઉઠાવે. તેઓ ઘરેણાં લુગડાંની દેલાઈ નહીં રાખે પણ જે મળશે તેમાં સંતોષ માની તેને યુક્તિથી એવી રીતે પહેરશે કે તે થોડાં પણ ઘણા સારાં દેખાશે. તેઓ અધરણીમાં પીચળ માંડણથી વાંદરી અથવા વાઘ થવાનાં કોડ નહીં રાખે; તેમ કદી દહાડા ન રહ્યા તો તેને માટે વૈદ સાચ્ચાણી નહીં સેવે ને બાધા ટૂચકાને ખોટાં સમજશે. ભૂત ચૂડેલ નારાણબળી વગેરેના વહેમ નહીં રાખે. અગર વર તામસી ને રાંડ તારો રોટલો ઘડતાં ભાંગ્યો એવું કહેનારો હશે તોપણ ભણેલી વહુ પોતાની ચતુરાઈ ને સુઘડતાની મોહિનીથી તેને પોતાને વિષે પ્રેમી કરશે—જેમ મૂર્ખ જુવાન સ્ત્રીઓ જાદુ ટોણાથી પોતાના વરને વશીકરણ કરેછે. તેમ નહીં કરે. તેઓ ફટાણાં ને કૂટણાંની કૂવડ ચાલ જે સ્ત્રીજાતની મર્યાદા તથા સુઘડતાને મોટી એબ લગાડેછે. તેમાં કદી સામેલ નહીં થાય.

માતારૂપ અવસ્થા.

સ્ત્રીને બાળક અવતરે ત્યાંથી તે ઘરડી થઈ ઘર ચલાવવાનું કામ છોકરાની વહુને સોંપે ત્યાંલગીની જાણવી. હાલની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. મા પોતાના નવાં બાળકને ધવડાવવાની, તે પડે આખડે તેની અને ટહાડ હોયતો તેને પહેરાવવા ઓઢાડવાની, એટલીજ વાતની કાળજી રાખે છે. મા અથવા બીજી બૈરી બાળકને ઊંધુંચતું કરી તેલથી રગડી નાકમાં ઘી ને આંખમાં દીવેલ મૂકી દાઝે તેવાં પાણીએ નવડાવે છે. એથી બાળક બચારું બહુ રડેછે. ને રતાળુ જેવું લાલ થઈ જાયછે. તોપણ તેની માને દયા આવતી નથી. મા પોતાનાં બાળકને કોઈની નજર ન લાગે માટે કેડે કાળો દોરનો કંદોરો ને હાથે કોડીયાનાં ભડકિયાં, કોટે રૂપાનું પગલું તથા બજરબટ્ટુ ઘાલેછે ને ગાલે કાજળના ટપકાં કરેછે. બેએક મહિનાનું થાયછે કે તેને કેડે રૂપાનો કંદોરો

ને હાથે પગે સૂના રૂપાંની કલ્લી ઘાલેછે. પેલું મોહું થતું જાયછે પણ તેને બોલતાં ચાલતાં શીખવવાનું કામ માને નસીબે નથી. ઘરનાં વડાંઓની લાજથી વહુથી સૌના દેખતાં પોતાનાં બાળકને રમાડાતું પણ નથી. બાળકને કેડમાં જાલી ફરવાનું તેને લુગડાં ઘરેણાંથી સજ્જ ન્યાતમાં જમવા લેઈજવાનું તથા વરઘોડામાં સાબેલા કરવાનું માને બહુ કોડ હોય છે.–એટલા કોડની સાથે પેલાંના ઘણાં રડવાથી અકળાઈ જાયછે ત્યારે મા તેને ટીકા મારવામાં પણ કંઈ કસર રાખતી નથી. બાળકને પછાડે છે ને મારે છે. બાળક ત્રણ વર્ષનું થયા પછી તેને ઊછેરવાસંબંધી ને કેળવણી આપવાસંબંધી મા બીલકૂલ બેદરકાર રહેછે.

પોતાની વહુરૂપ હાલતમાં એટલો ફેર પડે છે કે તેનાં જરા માન વધે છે ને સાસુ નણંદ તેની પાસે સખ્તીથી કામ કરાવતાં નથી. જેમ જેમ વર્ષ થતાં જાયછે તેમ તેમ તે ઘર ચલાવવામાં આગળ પડતી જાયછે. હવે હું ઘરધણીયાણી છઊં એવાં અભિમાનમાં બોલવે ચાલવે ઠાવકી થાયછે ને બધી વાતમાં ઘરડાચાર બતાવેછે. પછી તે છોકરાંઓને પરણાવવાની ખટપટમાં પડેછે ને પછી વેવણ ને સાસુના લહાવા લેછે ને પોતાના છોકરાની વહુના ઉપર ચાલતી આવેલી સખ્તી કરેછે. માતૃ અવસ્થાનાં સાતેક વર્ષ પાછલી સ્ત્રીરૂપ અવસ્થાની પેઠે જુવાનીના તોરમાંપણ જરા ઠાવકી રીતે ગુજરવામાં આવે છે. નીતિસંબંધી વિષયમાં બૈરાં થોડાં ઘણાં ડાહ્યાં થાયછે પણ રૂઢિ ને વહેમ વિષયમાં તો તેઓ વધારે પાકાં બનેછે.

એ ચિત્ર ઉપરથી દેખાયછે કે પ્રથમ વડીલની લાજ રાખવાની ચાલથી, માથી પોતાનાં બાળક ઉપર દિવસે ઝાઝું ધ્યાન અપાતું નથી. એ હાલની અભણ હાલતમાં જુવાનના કરતાં ઘરડાંની કાળજીથી બાળક મોટાં થાયછે એ સારી વાત છે પણ એઓ પણ તેના ઉપર ઉપલું ઊપલુંજ ધ્યાન આપેછે. ખરેખર બાળકને ઉછેરવાસંબંધી રીત આપણામાં સારી નથી. જ્યાં ત્યાં બેદરકારી દેખાયછે. ઢળ્યા પીટ્યા કરવું, રાંડ રાંડ કરવું, ટીકા મારવા એમાં તેઓ માપણું બતાવેછે પણ તેઓને પાસે બેસાડીને બોધ આપતી હોય એવું કેથે જણાતું નથી.

છોકરાં થયા પછી બૈરી પોતાના ધણીની સાથે જરા વધારે છૂટથી સંસાર લહાવો લેછે પણ ખરો લહાવો તો ક્યાંથી મળે? પોતાની પ્રસન્નતાથી વર વહુએ જોડાવવું જોઈએ તેતો થયું નહોય ત્યારે પછી સ્ત્રીપુરુષની પ્રીતિનો લહાવો ચોખ્ખો તે કેમ લેવાય? મોટાં થયાં એટલે રૂઢિને તાબે વધારે થાયછે. દેવ દહેરાં કરવાં, મંદિરે જવાં, મહારાજોનાં દર્શન કરવાં, રડવાં કૂટવા જવાં વગેરે વાતોમાં નીમ રાખવા એમાં તેઓ મોટાં થયાં સમજેછે. છોકરા છોકરી ક્યારે પરણે, ફૂલાણીનો તો ઝોળીમાંથી ઝડપાયો જો, એવા અંદેશા કરી તેની ખટપટમાં પડેછે પણ જેથી છોકરા છોકરીનું આગળ જતાં કલ્યાણ થાય તેવા ઉપાયો કામે લગાડતી નથી.

ભણેલી સ્ત્રી દહાડા રહ્યા કે પછી પોતાની તનદુરસ્તી સાચવવા માંડશે. તે જાણેછે કે માની નિરોગી ને સુખી હાલત ઉપર ગર્ભનું વધવું ને થવાનાં બાળકનું નિરોગીપણું આધાર રાખેછે. તે જાણશે કે હું જો બળીએલ ને ચીડિયેણ રહીશ તો મારાં બાળકનો સ્વભાવ તેવો થશે. એમ સમજી તે ખાવા પીવાની યુક્તિ રાખશે ને બને તેમ કાળજીને દૂર કરી

ચહેનમાં રહેશે. તે વારેઘડીએ ઓસડ નહીં લે, તેમ ઘણું સારૂં સારૂં પણ નહીં ખાય ને એક ઠેકાણે આળસુ પડી પણ નહીં રહે. તે પોતાના રોજના ધારા પ્રમાણે પણ સંભાળીને તનને કસરત આપ્યા કરશે ને મનને ખુશ રાખશે. જણવાની તૈયારી ઉપર તે આગળથી હોશિયાર સોઈયાણી અથવા ભણેલા ડાકટરને શોધી રાખશે, સુવાવડને માટે ખુલ્લી હવાનો એકાંત ઓરડો તૈઆર કરશે ને છોકરું અવતર્યા પછી પોતાની ને બાળકની તનદુરસ્તી બાબત સારી પેઠે કાળજી રાખી સોઈયાણી ડાકટરની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યાં કરશે. દીકરીના પ્રસવ જે હાલની રીત પ્રમાણે ધિક્કાર પામેછે તેના ઉપર તે ધિક્કાર નહીં નાખે અને તેને રાંડ રાંડ કહીને નહીં બોલાવે. તે પોતાનાં બાળકને અણસમજુક બૈરાંની પાસે ઘણીવાર નહીં રહેવાદે. તેને કંદોરા કલ્લાથી અણખત નહીં કરે. તેને હાલ નવડાવેછે ને રોવડાવેછે તેમ નહીં કરે. તે ધવડાવવાની બાબતમાં અનિયમિત રહી બાળકને ચીડિયું નહીં કરે ને ઊંઘાડીદઈ કોઈને સોંપી બહાર નહીં જાય. તે પોતાનાં બાળકને સહીયડ કડાવશે. તે નજર બાંધવી, ઝોક ઉતારવી, ઉતાર મૂકવો વગેરેને ખોટા વહેમ સમજશે.

બાળકની ત્રણ વર્ષની ઉંમરથી મા તેને ઘરમાં અથવા બહાર લેઈ જઈ નવા નવા શોભીતા સુંદર પદાર્થો દેખડાવવા માંડશે. પોતાના અથવા વાજિંત્રોના મધુરા સ્વર તેના કાનમાં પાડવા માંડશે; પોતાના કુમળા ને સરળ બોલોમાં શિખામણની પણ બાળકને ગમે તેવી વાતો કરવા માંડશે. બાળક સુઘડતાથી ઉછરવું ને સુઘડ માની વાતો સાંભળવી એ તેનામાં કેળવણીનું બી રોપાય છે. એમ સમજવું. જગતમાં એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જે પોતાની વર્ત્તણુક તથા ભાવીસુખને અર્થે પોતાની માના ઉપર આધાર નથી રાખતો. જે પુરુષોએ મોટાં યશસ્વી કામો કર્યાં છે તેમાંના ઘણાક સુઘડ માતાથીજ ઊછરેલા માલમ પડ્યા છે. અફસોસ છે કે કેટલીક માની બેપરવાઈથી બાળક મરી જાયછે ને અગર જીવેછે તો પછવાડેથી તેઓ દુરાચારી નીકળેછે. કેટલીક માને પોતાનાં બાળકની ઘણી કાળજી હોયછે પણ તેઓ તેને ઉછેરવાસંબંધી ભૂલ ભરેલી રીત રાખે છે જેથી બાળકની મનશક્તિ વધતી નથી ને એથી તે મોટપણે માણસાઈમાં આવતાં નથી. ભણેલી મા પોતાનું બાળક સામું બોલે તેવી રીતનું લાડ નહીં લડાવે પણ એવી રીતે લડાવશે કે જેથી બાળક રાજી રહી ન માલમ પડે તેવી રીતે તે સલક્ષણું થાય. તે પોતાનાં બાળકને સચ્ચાઈની તારીફ ને જુઠાણનો ધિક્કાર બતાવી એ શિખામણ તેનામાં ઠસે તેવું કરશે. તેમ ઈશ્વરભક્તિ ને ઈશ્વરનો ભય એવિષે પણ તેને સમજાવ્યાં કરશે. વળી સાદાઈ, સ્વચ્છતા, ચારમાં શરમાયા વગર પણ વિવેકથી બોલવાની ટેવ અને ભાંડુઉપર તથા માબાપઉપર પ્રીતિ એ સૌ રખાવવા વિષે તે મહેનત લેશે. તે બાળકને કેટલાક વખત સૂધી રમકડાંઓ સાથે અથવા બીજા સુઘડ બાળકો સાથે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે રમવા દેશે. પણ તેની રમતમાં કોઈપણ રીતની કૂવડતા અથવા કકાસ જેવું જોશે તો તેમાં અટકાવ કરશે. પાંચમા વર્ષથી મા પોતાનાં છોકરાંને વાચતાં લખતાં ગાતાં ને ચિત્ર કહાડતાં શિખવવા માંડશે. બે વર્ષમાં વાંચતાં લખતાં ને થોડુંક ગણતાં શિખી રહ્યા પછી છોકરાને નિશાળે મૂકશે ને પછી તેના અભ્યાસઉપર લક્ષ રાખ્યાં કરશે. છોકરીને સાતમે વર્ષથી વાંચવાની

સાથે કોઈ વિષયનું વર્ણન તથા કાગળ લખવાનું અને સીવવા ભરવા ગુંથવાનું શીખવશે. નવમાં વર્ષથી થોડો થોડો ઘરધંધો આપશે પણ એ સઘળા વખતમાં જે ને તજવીજે છોકરી પહેરવે ઓઢવે બોલવે ચાલવે સુઘડ, ડાહી, ધંધામાં હોશિયાર ને દુનિયાંદારીની થોડી ઘણી સમજ ધરાવનારી થાય તે તે તજવીજે ખંતથી કામે લગાડશે. તેરમે વર્ષે તેને લાયક વર ખોળી છોકરી તે વરને પ્રસન્ન કરેછે કે નહીં તે જોશે અને પછી બંનેને બને છે એમ જોઈ તે બેનાં લગન કરશે. ભણેલી મા પોતાની છોકરીને બાળપણાંમાં નહીં પરણાવે પણ તેરમે વર્ષે અથવા લાયક વર ન મળેથી મોડેથી પરણાવશે.

ભણેલી મા પોતાનાં છોકરાંને માયાળુપણાંથી ભલમનસાઈના ને પરોપકારબુદ્ધિના વિચારો સમજાવશે, નિયમસર કામ કરવાની ટેવ પાડશે અને તે શું સમજવાનાં છે એમ જાણી તેઓનાં કુમળાં મનપર જૂઠાણાંની ને કૂવડતાની ભૂંડી છાપ પડે તેવું કંઈ બોલવાકરવાનું રાખશે નહીં. ટુંકામાં ભણેલી મા પોતાનાં બાળકની કેળવણીવિષે ધ્યાન આપશે એટલુંજ નહીં પણ તેની સાથે પોતાનાં ઘરકામની ઘણી સારી રીતે સંભાળ લેશે. ઘર ચલાવવું ને રાજ્ય ચલાવવું એ બે બરોબર છે. ઘરમાં શું છે, શું લાવવાનું છે, ઘરમાં આવેલી વસ્તુ ક્યાં ગોઠવવી છે ને કેમ વાપરવી છે તે સઘળા ઉપર તેની હંમેશ નજર રહેશે. તે પોતાનાં ઘરમાં સંધે સફાઈ ને યુક્તિથી ગોઠવણ કરશે અથવા ચાકર હશે તો તેની પાસે તજવીજથી કરાવશે. તે ઘરખરચનો હિસાબ ચોખ્ખો રાખી ઘટતો ખરચ કરશે. તે ઘરકામથી પરવારશે તો પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખશે અથવા ધણીનાં કામમાં સહાયતા આપશે.

ભણેલી સ્ત્રી પોતાના વરનેજ પોતાનો પ્રાણ સમજશે. તે સમજશે કે તેનાં સુખદુઃખની સ્થિતિ ઉપર પોતાની, છોકરાંની ને ઘરની સ્થિતિ આધાર રાખેછે માટે તેની સ્થિતિ સારી રહે તેવું પ્રભુ પાસે માગતી રહેશે. બહારથી ગભરાયલા આવેલા પિયુને તજવીજથી કુમળી વાણીએ થંડો પાડી ખૂશ કરી પછી ગભરાટનું કારણ પૂછશે. રોજગારસંબંધી, આબરૂસંબંધી, કોઈ ધાર્યા કામમાં હાર થઈ હોય તો તેસંબંધી અને જાતના અથવા પોતાનાં છોકરાંના મંદવાડસંબંધી ગભરાટમાં પુરુષ આવી પડેથી તેની ભણેલી સ્ત્રી તેનું દુઃખ ઓછું કરવાને ઘણી ઘણી રીતે મહેનત લેશે. તે એમ નહીં જાણે કે હું નાજુક છઉં, સુંદરી છઉં, ભણેલી છઉં માટે ચાકરનું કામ નહીં કરૂં—તે પોતાના પ્રાણપ્રિયને માટે ગુલામની પેઠે ચાકરી કરશે. હાલમાં તો સ્ત્રીઓ અંતઃકરણનાં હેતથી નહીં પણ લોકલાજથી ને રંડાવાના ભોથી પોતાના ધણીના મંદવાડમાં તેની ચાકરી કરેછે.—બાકી બીજી તેની દુનિયાદારીની આફતમાં કંઈજ નહીં. વખતે ધણીને કરજ આપવાનું હોય તો બૈરી પોતાના કબજામાંનું પીહેર મૂકી આવેછે ને ધણીની આબરૂ લુટાવી દેછે ને કંકાસ કરેછે કે લાવ તો ખવડાવું. પણ ભણેલીની શી વાત? તે પોતાના તનમનધનથી પોતાના પ્યારાને દિલાસા સાથે સહાય કરશે. પેલીની પ્રેમ ભરેલી દયામણી પણ ચંચળ આંખ જોઈ, તેની પ્રેમ ભરેલી દયામણી ચંચળ વાણી સાંભળી, તેના ધણીજ ચંચળતાવાળા હાથ પોતાને શરીરે અડકતા ધ્રૂજતા જોઈ, બચારો પુરુષ પ્રથમ તો આંખે સજળ થાયછે પણ પછી પોતે ભા-

ગ્યશાળી છે એમ સમજેછે ને પેલી સુઘડ સ્ત્રીના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ કરેછે. જે વેળાં ધણી પોતાની તનમનધનની હાલતથી મોટી ગીરફ્તારીમાં પડયો હોયછે—જેની અસર ઘરના છોકરાં છૈયાં ચાકર નકફરના ઉપર પણ જણાતી હોયછે, જે વેળા ઘરરૂપી વહાણ દુઃખના દરીયા ડુબવાની તૈઆરીપર હોયછે તે વેળા ભણેલી ઘરધણિયાણી જેની નાજુકાઈઉપર પણ ભયંકર અસર થઈ હોયછે તેને બીજાં સૌ માણસો હોકાયંત્ર—ધ્રૂનો તારો છે એમ સમજી તેના તરફ જોયાં કરેછે; ને એપણ ધીરજ રાખી પોતાની ખોળેલી યુક્તિથી વ્હેલું મોડું ડુબતાં ઘરને સલામત રાખે છે. એ રીતે ભણેલી સ્ત્રીનો પોતાના ધણી ઉપર પ્યાર હોયછે ત્યાં પછી તેને બીજા પુરુષસાથે મન કેમ મળશે ? એમ કરતાં કદી-ધારિયે કે તે બીજાના ઉપર મોહિત થઈ તો પણ તે રખેને પોતાના ભણેલાંને બટ્ટો લાગે રખેને મારાં છોકરાંની કેળવણી ચુંથાઈ જાય, રખેને મારૂં ને મારા ધણીનું ઘર ડૂબે એ અંદેશાથી તે પોતાનાં મનને મારશે. જે સ્ત્રીએ કેળવણી લીધી છે ને જે નીતિમાં ઉછરેલી છે તે સ્ત્રી નઠારાં કામ તરફ વલણ કરે ત્યારે તો ગજબ થયો સમજવો—એમ બનેજ નહીં ને અગર ૧૦૦ માં પાંચ કદી તેવી નીકળી તો તેને હડે હડે થઈ મરવું પડવાનું.

ભણેલી સ્ત્રી પોતાનાં સાસુ નણંદ જેઠાણી દેરાણીસાથે હળી મળીને ચાલશે. તે પોતાના ચાકર ઉપર ધણીઆણીપણાંનો દોર રાખશે તેમ તેઓની ચાકરીની કદર પણ કરશે. ચાકર એ ઘરના કોળ છે. જૂનાને કહાડવાથી ઘરનું ગુહ્ય બહાર જાયછે ને નવાને દાખલ કરવાથી તેઓને પાછા તરબીએત કરવા પડેછે માટે ચાકરને કેટલી છૂટ આપવી, તેઓની આગળ કેટલી વાત કરવી અને તેઓને કેવી રીતે કહાડવા કેવી રીતે રાખવા વગેરેનાં કામમાં ભણેલી સ્ત્રી ઘણીજ પહોંચ, હોશિયારી ને ચાલાકી બતાવશે.

ભણેલી સ્ત્રીથી દેશને થતા લાભ.

ભણેલી સ્ત્રી ધણીનું ઘર ઉપાડી લેઈ તેને રૂડી રીતે ચલાવશે તેથી અને છોકરાંઓને બાળપણમાં કેળવણી આપશે તેથી, ઘરનાં ધણી પુરુષને તે બે મોટા વિષયની કાળજી ન રહેથી એઓ પોતાના ઉદ્યમમાં ઘૂમ્યા રહેશે. ઘરનું ખટલું કંઈ નાનુંસુનું નથી. એ બોજાનો અરધો ભાર આજકાલ અભણ સ્ત્રીઓને લીધે આપણે પુરુષને વેઠવો પડેછે. ફકત સ્ત્રીના હાથમાં મહિને મહિને નાણાંની રકમ આપવી કે તે પછી તેમાંથી ખરચ કર્યા કરે. એ રીતે પુરુષને કાળ ઘણો મળેથી દેશમાં ઉદ્યમ ને વિદ્યા વધશે. તેમ સ્ત્રીઓને ભણેલી જોઈ કેટલાએક મૂરખાઓને પણ ભણવાની ચાનક થશે. છોકરાંઓને માતાઓથી નાનપણમાં કેળવણી મળેથી તેઓ મોટપણે પોતાને ઉદ્યોગે વહેલાં વળગશે ને જગતમાં મોટાં નામ કરશે.

ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધેથી દેશના લોકની ઘણી ઘણી અસલની જંગલી ચાલમાં રૂડો ફેરફાર થશે. લોકનું બોલવું ચાલવું પહેરવું ઓઢવું સૂધરશે. તેઓની શુભ ને અશુભ કારજમાં ચાલતી ફૂવડ રીતભાત જતી રહેશે ને તેને બદલે નવી સુઘડ દાખલ થશે. નજર લાગવી, ભૂત વળગવું, ધંતર મંતર ટુચકા વગેરેના વહેમો દેશમાંથી જશે; તેમ કૂટાણા, રડવા કૂટવાની ઘેલાઈ, અઘરણીમાં ચીતરાઈ વાઘ થવું વગેરે જંગલી રીત-

બાત પણ દૂર થશે. બાળલગ્ન બંધ થવાથી ને પુનર્વિવાહ થયેથી પણ ઘણા ઘણા દેશને લાભ થશે. તેઓ પોતપોતાનાં ઘરમાં સુધારો કરશે ને કેટલીક પોતાની ફુરસદની વખતમાં ગ્રંથ લખશે.

કેળવણી પામેલી સ્ત્રીઓ ઘેરઘેર પ્રેમસંપની ને પછી દેશનેઅર્થે ભક્તિ ને શૌર્ય એ બેની વૃદ્ધિ કરશે. સ્ત્રીઓએ જનમંડળ ને દેશ ઉપર બહુ બહુ અસર કરી છે. એવિષે રજપુતસ્થાન, ગ્રીસ, રોમ ને જરમની એ પ્રદેશ જેવા જોઈએ તેવા દાખલા આપેછે.

લડાઈ કેમ ચાલેછે, પોતાના દેશના ને શત્રુની તરફના કેમ લડેછે તેની સઘળી જાણ રજપુતાણીઓ પોતાનાં માણસો પાસે પોતાના જનાનામાં મંગાવતી. તેઓ લડી પણ જાણતી. પાટણના રાજાની દીકરી કરમદેવી જે ચિતોડવાળાસાથે પરણી હતી તે દિલ્હીના કુતુબુદીનની સામાં લડી હતી ને એને એણે હરાવ્યો હતો. ઊદેસંગરાણાની તરફથી તેના એક સરદારની મા ને તેની બાળક વહુ અકબરના સેન સાથે લડવાને ઉતર્યાં હતાં જેથી રજપુતો ઘણા ઉસકેરાયા હતા. બાપને ઘેર ને વરને ઘેર દેશાભિમાન ને શૂરાતનના જોસ્સાઓથી ગરમ લોહીની ઘયલી એવી સ્ત્રીઓ મોજ મઝામાં ગુલતાન થતા ને થઈ ગયલા સ્વામીઓને ઉત્તેજન આપી લડવા મોકલતી. તમે મને ગમે તેટલા ચાહોછો, હું તમને ગમે તેટલી ચાહુંછું, તોપણ પ્યારની ઘેલાઈમાં આપણે આપણી રજપુતાઈને બદો ન લગાડવો એમ તેઓ કહેતી. એ જોસ્સો કોઈ વખત ઘેલછા જેવો થઈ પડતો તોપણ તે જોસ્સાથી રજપુતો દેશભક્તિ ને રાજભક્તિ ને કુળભક્તિ આજલગી પણ રાખી રહ્યા છે.

દિલ્હીના પૃથિરાજને મહોબના પરમાલ સાથે લડાઈ ચાલતી હતી તેમાં પૃથિરાજ છેક પરમાલની રાજધાની લગી આવી રહ્યો હતો. એ પ્રસંગે પરમાલ ગભરાઈ ગયો હતો પણ તેની સ્ત્રી માલણદેવીએ તેને સલાહ આપી કે હાલ આપણે પૃથિરાજ પાસે એક મહિનાનો તહ માંગવો ને એ દરમિયાનમાં આપણા બે સરદારો જેને તમે દેશનીકાલ કર્યાછે ને જેઓએ કનોજનો આશ્રય પકડયો છે તેઓને પાછા બોલાવીશું. પૃથિરાજે તહ આપ્યો. ને માલણદેવીએ પોતાના ભાટને કનોજ મોકલ્યો. ત્યાં તે પેલા બે સરદાર ભાઈઓને ઘણું સમજાવે પણ તે નાની નાજ કહે. છેલ્લી વારે ભાટે કહ્યું કે ભાઈઓ, તમારી મા દેવલદેએ માલણદેવી આગળ ઘણી ઘણીવાર સમ ખાધાછે કે 'મારા છોકરાઓની જીંદગી મહોબની સાથેછે' ને એ વાત દેવલદેને સંભારી આપવાને માલણદેવીએ મને કહ્યું છે. એ સંદેશો દેવલદેએ સાંભળ્યો કે તેણે પોતાના દીકરાઓને કહ્યું કે ચાલો તૈયારી કરો. માનું એ વચન સાંભળીને એક ભાઈએ ટક ટક જોયા કીધું પણ બીજો બોલી ઉઠયો કે મહોબ પાયમાલ થઈ જાઓ—અમારી નોકરીના બદલામાં પરમાલે અમને દેશનીકાલ કર્યા તો હવે અમારે ત્યાં આવી બચાવ કરવાની શી જરૂર છે? હુંતો નહીં આવું. એ સાંભળી દેવલદે જોસ્સામાં બોલીઉઠી કે "ઈશ્વરે મને વાંઝણી રાખી હોત તો સારૂં કે રજપુતનો ધર્મ છોડીદેઈને પોતાના રાજાને સંકટમાં સહાય ન કરે તેવા દીકરાને જન્મ ન આપત. ઓ જગદીશ, બાપદાદાના નામપર પાણી ફેરવનારા આ દીકરાઓ જોઈ મારે બળાપો કર્યા કરવો એવું શું તેં સરજાવ્યું છે?નાલાયક છોકરા! ખરા રજપુતોનું હૈયું ટટા લડાઈનું

માત્ર નામ સાંભળી હરખથી ઉંચકાયછે પણ ઓ નીચ, તમે મારા સ્વામી જેસરાજનાં હો એમ મને લાગતું નથી—કોઈ હરામ થકી તમારી ઉત્પત્તિ હશે". એ વચનોથી પેલા ભાઈઓ શરમિંદા થયા અને પછી તેઓ પરમાલને સહાય કરવાને નીકળી પડ્યા. દેવલદે પણ સાથે થઈ. તેઓ મહોબ પહોંચ્યા પછી ત્યાં લડાઈના વિચારને સારૂ મંડળી ભરાઈ હતી તેમાં માલણદેવી ને દેવળદે પણ પડદામાંથી પોતાના વિચાર જણાવતી હતી. રાજા જે પૃથિરાજનું જોર જોઈ લડવાની આનાકાની કર્યાં કરતો હતો તેને માલણદેવીએ ઠપકા આપી ઉસ્કેરી લડાઈમાં મોકલ્યો હતો ને દેવલદેએ દીકરાઓને છેલ્લી શિખામણ દીધી હતી કે લુણ ખાધું છે માટે સાચા રહેજો ને જો તમે તમારા રાજાને માટે અગર રણમાં પડશો તોપણ તમે સ્વર્ગમાં મુગટ ધારણ કરશોજ.

કનોજના રાઠોડ રાજાની સંજુગતા નામની દીકરીએ પોતાના સ્વયંવરમાં બીજા બધા રાજાઓને મહેલી દઈને પૃથિરાજને વરમાળા પહેરાવી હતી. પૃથિરાજ એના ઉપર એટલો આશકત થઈ રહ્યો હતો કે તેની સાથે મોજ મઝામાં કાળ ગુજારવામાં તેણે પોતાનાં રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કરવાં છોડી દીધાં હતાં. જ્યારે શાહાબુદીન ગોરીની સામાં તૈયાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે વેળા પેલી સંજુગતાએ પોતાનાં પ્રેમવચન પડતાં મૂકી શૂરાતનસંબંધી કઠણ શબ્દથી પૃથિરાજને ઉસ્કેર્યો હતો. 'મારા પ્રીતમનો જય થાઓ ને કીર્તિ વધો. ઓ ચોહાણના સૂર્ય તારા જેવા યશ કોણે મેળવ્યા છે ને તારા જેવું સુખ કોણે ભોગવ્યું છે! મરવું એ તો માનવીને ને દેવતાને પણ સર્જિત છે. પણ ઉંચી રીતે મરવું એ અમર રહેવું છે. તું તારી જાતનો વિચાર ન કર પણ અમરપણાંનો કર. તારી તરવાર શત્રુને વચમાંથી કાપો ને હું વળી પાછી તારી અર્ધાંગના થઈ રહીશ.'

શાહાબુદીન ગોરીની સાથે લડવાની ગોઠવણ કરવાને રાજા અને સરદારો મળ્યા હતા. વચમાં પૃથિરાજે તેઓને કહ્યું કે તમે વિચાર કરોછો એટલામાં હું જઈ આવું છઉં એમ કહીને રાજા પોતાની પ્યારી સંજુગતા કને ગયો ને પૂછ્યું કે તારી શી સલાહ છે તે વખતે સંજુગતા આ પ્રમાણે બોલી હતી:—

"સ્ત્રીની વળી સલાહ કોણ પૂછેછે ? જગતતો કહેછે કે સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ—કદી તેઓ સાચેસાચી વાત કહેછે તોપણ તેનું કોઈ સાંભળતું નથી. તોપણ સ્ત્રી વિના સંસાર કેવો છે? અમો શકિતને રૂપે છીએ ને અમારામાં શિવનો જેસ્સો છે. અમે ચોર છીએ ને પવિત્ર તીર્થપણ છીએ; અમે દુર્ગુણનાં પાત્ર છીએ તેમ સદ્ગુણના પણ છીએ. અજ્ઞાનનાં પાત્ર છીએ તેમ જ્ઞાનના પણ છીએ. જ્ઞાની જોષી પુસ્તકો ઉપરથી ગ્રહોનો ગતિમાર્ગ ગણી શકેછે પણ સ્ત્રીનાં પુસ્તકમાં તે અજાણ્યો છે; ને એ કંઈ આજકાલનું કહેવું નથી. અસલથી કહેવાતું આવ્યું છે. અમારાં પુસ્તકનો કોઈએ પાર લીધો નથી ને એટલા માટે એઓ પોતાનું અજ્ઞાન છૂપાવવાને બોલેછે કે સ્ત્રીમાં બુદ્ધિ નથી. એટલું છતાં પણ સ્ત્રીઓજ તમારાં સુખદુઃખની ભાગીએણ થાયછે. જ્યારે તમે સૂર્યલોકમાં જાઓછો ત્યારે પણ અમે જૂદાં નથી પડતાં, સાથે આવીએ છીએ. ભૂખતરસમાં અમે તમારી સાથે રાજી રહીએ છીએ. અમે સરોવર છીએ ને તમે તેના હંસ છો. જ્યારે તમે અમારી છાતીથકી

આધા હો છો ત્યારે તમારી કેવી અવસ્થા થાયછે?

સેન તૈઆર થઈને પૃથિરાજની આજ્ઞાની વાટ જોઈ રહ્યું હતું તે સમે સંજુગતાએ તેને ઘણી ઘણી રીતે ઉસ્કેરીને વિદાય કર્યો હતો પણ તેણે પોતાના પ્યારના ઊભરામાં થોડીવાર પૃથિરાજને ટકટક નીરખ્યાંજ કર્યો હતો. એણે નીમ લીધો હતો કે ફરીથી રાજનું મોડું જોઈશ ત્યાંસૂધી હું પાણી પીને જીવીશ. હું મારા પ્યારાને સૂર્ય લોકમાં મળીશ, અહીં દિલ્લીમાં નહીં મળું એમ તે કહ્યાં કરતી અને જ્યારે પૃથિરાજ કેદી થઈ કપાઈ ગયો ત્યારે તે તેની સાથે બળીમૂઈ.

જ્યારે રાઠોડ જસવંતસીંગ ઔરંગજેબની સાથે લડતાં હાર્યો ને પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો ત્યારે તેની સ્ત્રી જે ઉદેપૂરના રાણાની બેટી થતી હતી તેણે મહેલના દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો. જો કે તેને પહેલેથી જાણ થઈ હતી કે જસવતસીંગ ઘણી બહાદુરીથી લડયો છે. ને તીસ હજારમાંથી માત્ર ૪૦૦–૫૦૦ રહ્યા ત્યારેજ તે પાછો ફર્યો છે. તોપણ પેલી તેને દિલાસો દેવાને બદલે બોલી કે તે કંઈ મારો વર ન હોય! રાણાના જમાઈનામાં આવો નીચ જીવ ન જોઈએ. તેણે તો તે મોટાં ઘરના સંબંધથી પોતાના સકુળ વધારે પ્રસિદ્ધકરવા જોઈએ. જસવતસીંગે શત્રુને હરાવવા જોઈતા હતા અથવા પોતે પડવું હતું. જરાવાર રહી પેલી બોલી ઉઠી કે ચિતા ખડકો, હું બળી મરુંછું—મારા વરની હારથી મારૂં અપમાન છે—અપજસીઓ માણસ મારો વર હોયજ કેમ? એણે પણ મરવું ઘટે છે. થોડીવાર પછી તેણે જોસ્સામાં આવી જસવતસીંગને મહેણા માર્યા. એ પ્રમાણે તે ઊંચાં જોસ્સાની ઘેલછામાં આઠ નવ દહાડા રહી ને જ્યારે તેની માએ આવી સમજાવ્યું કે રાજાતો બીજું સેન લેઈ ફરીથી લડવા જનારો છે. ને તે પોતાની ગુમાવેલી કીર્તિ પાછી મેળવશે ત્યારે તે ઠંડી પડીને ડાહી થઈ હતી.

ગ્રીસદેશના સ્પાર્ટાના રાજ્યની સ્ત્રીઓ પોતાને વિષે, પોતાના છોકરાઓને વિષે અને પોતાના દેશની કીર્તિને અર્થે અભિમાની હતી. એક કોઈ બીજા રાજની સ્ત્રીએ લીઆનીડાસ નામના શૂરા સરદારની સ્ત્રી ગોર્ગોને કહ્યું કે માત્ર તમારા સ્પાર્ટાની સ્ત્રીઓને પોતાના મર્દોને વશ રાખતાં ઠીક આવડે છે. ત્યારે પેલીએ જવાબ વાળ્યો કે માત્ર સ્પાર્ટાનીજ સ્ત્રીઓ મરદોને જન્મ આપેછે. 'ઢાલ સાથે અથવા ઢાલઉપર (મુવેલા) પાછા આવજો' એવી રીતની ઉસ્કેરણી રણમાં જતી વખત દીકરાઓને તેઓની મા આપતી.

વળી આસપાસીઆ નામની સ્ત્રી આથેન્સમાં અલંકારશાસ્ત્રની ને રાજનીતિની શિક્ષાગુરુ હતી. એની બુદ્ધિ, એની ભાષણ આપવાની છટા, એની જુવાની અને એની ખૂબસુરતી ઉપર આથેન્સના લોક ફીદા હતા. એ લોક સ્ત્રીજાતને હલકી ગણતા ને કહેતા કે તેઓનામાં ઘરનુંજ કામકાજ કરવાની શકિત છે.—મોટાં જ્ઞાન મેળવવાની તેઓનામાં શકિત નથી. તેજ આથિનિઅન લોકે આસપાસીઆની અસાધારણ બુદ્ધિ જોઈને પોતાનો પુરુષપણાનો ગર્વ મૂકી દીધો હતો. આથેન્સના રાજનો મુખી પેરીકલીસ ને તત્વજ્ઞાની સોક્રેટીસ એઓ આસપાસીઆનાં ભાષણો સાંભળવા જતા. એ સ્ત્રી એક બીજા આનેકસોગોરાસ નામના તત્વજ્ઞાનીને ધર્મ સુધારવાના કામમાં મદદ કરતી. એ બાઈના ઉપર જ્યારે પાખંડમત ચલાવવાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું

ને દેહાંતદંડ શિક્ષાને પાત્ર થઈ ત્યારે પેરીકલીસ જે પેલીથી ભાષણ કરતાં શીખ્યો હતો તેણે તેને બચાવવાને મોટું ભાષણ કર્યું ને તેમાં તે એટલો તો ગળગળો થયલો હતો કે લોકોએ રાજના કાયદાની વિરુદ્ધ જઈ પેલીને સજાથી છૂટી કીધી હતી ને ફરીથી કોઈ તેવું વાદળ પેલીના ઉપર ન આવે માટે પેરીકલીસ તેની સાથે પરણ્યો હતો.

કેળવણીથી નીતિમાન ને છૂટથી વિચાર કરતી થયલી એવી લ્યુક્રેશીઆ નામની સ્ત્રીએ રોમનલોકને જુલમી રાજથી સ્વતંત્ર કર્યા હતા. એક વખત રોમનો ટારક્વિન નામનો રાજા રૂટીલીલોક સાથે લડાઈ કરતો હતો ને લશ્કર રોમથી ૧૨-૧૩ ગાઉ ઉપર પડયું હતું. ત્યાં સેકસટસ નામનો રાજાનો છોકરો, કોલાટિનસ નામનો એક જુવાન અમીર ને બીજા કેટલાએક તંબુમાં સાથે નીશો કરતા હતા. એવી વાત નીકળી કે રૂપગુણમાં સૌથી ચડીઆતી સ્ત્રી કોની છે? ને પછી દરેક જણે પોતપોતાની સ્ત્રીઓના વખાણ કરવા માંડયાં. તેમાં કોલાટિનસે કહ્યું કે તમારે જોવું હોય તો આવો—આટલી મોડીરાતે પણ મારી સ્ત્રી નવરી નહીં બેઠી હોય. જોકે રાત ઘણી ગઈ હતી તોપણ પેલા સઘળા નીશાની ઝૂમમાં ઘોડાપર સ્વાર થઈને રોમ દોડી આવ્યા. અહીં કોલાટીનસને ઘેર ગયા ત્યાં તેની સ્ત્રી લ્યુક્રેશીઆ બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે મોજમઝા ને આળસમાં વખત નહોતી ગાળતી પણ તે પોતાની દાસીઓની વચમાં ગુંથવાનું કામ કરતી બેઠી છે. ને બીજીઓને બતાવે છે. એવું તેઓએ જોયું. એ સુંદરીએ પોતાના સ્વામીના મિત્રોનો જે રૂડો આદર સત્કાર કર્યો તેથી તેઓ મોહિત થઈ ગયા ને તેઓએ ઝંખવાઈ જઈ કબૂલ કર્યું કે લ્યુક્રેશીઆ બીજી સૌથી ચડે. પણ એ દેખાવથી સેકસટસની દાનત બદ થઈ હતી. થોડા દહાડા પછી સેકસટસ છાવણીમાંથી છાનો લ્યુક્રેશીઆને ઘેર ગયો ને ત્યાં આદરસત્કાર પામ્યો. તેની હરામ દાનત વિષે લ્યુક્રેશીઆ કંઈ સમજેલી નહીં તેથી એણે તેની સાથે ખાણું ખાધું ને પછી તેને સૂવાને સારૂ એક ઓરડામાં તૈઆરી કરાવી. મધરાત્રે તે લુચ્ચો સેકસટસ તજવીજથી લ્યુક્રેશીઆના સૂવાના ઓરડામાં પેઠો ને નાગી તરવારે તેના બીછાના આગળ જઈ પેલીની છાતીપર હાથ મૂક્યો ને બોલ્યો કે મારા જેસ્સાને તાબે નહીં થાય તો હમણા મારી નાખીશ. એ ધાસ્તીને પણ પેલીએ ગણકારી નહીં, પણ જ્યારે સેકસટસે કહ્યું કે તને ને મારા ચાકરને બંનેને મારીશ ને પછી બૂમ ઉરાડીશ કે મેં મારા ચાકરને ને લ્યુક્રેશીઆને બંનેને પકડયાં છે, ત્યારે પેલી તાબે થઈ—એમ સમજીને કે મૂઆ પછી ચંડાળનું બોલેલું સૌ સાચું માનશે ને જીવતી હઈશ તો મારી આબરૂનો હું બચાવ કરીશકીશ. સવારે સેકસટસ છાવણીમાં ગયો ને પેલીએ પોતાના વરને તથા બાપને અને બીજાં સગાંઓને બોલાવી બનેલી વાત કહી ને વળી કહ્યું કે "મારી આબરૂ ગઈછે. હવે હું વધારે જીવવાને ઈચ્છતી નથી, ઓ મારા કોલાટીનસ, હું આજે ભ્રષ્ટ ને હીણ પ્રાણી છઉં, મારૂં શરીર બીજાએ લૂટયું છે. પણ મારો પ્રેમ હજીલગી તારા ઉપરથી જરાકે ખસ્યો નથી, સેકસટસે જે મારી દોલત (આબરૂ) બળાત્કારે લૂટી લીધી છે તે માત્ર મારા મરવાથીજ હું પાછી મેળવી શકીશ પણ તમારાં હૈડાં જે મરદનાં હોય તો મારી તરફથી વેર લેજો અને દુનિઆંને જણાવજો કે જે સ્ત્રી પોતાના સદ્ગુણથી ભ્રષ્ટ

થઈ તેણે મરવામાંજ સુખ માની લીધું." એમ બોલી તેણે પોતાના જભ્ભામાંથી કટારી કહાડી પોતાની છાતીમાં ઘોંચી દીધી. પછી તેનું મુડદું બજારમાં સૌને દેખડાવવામાં આવ્યું હતું ને કેટલાક જણે મોટાં ભાષણ કર્યાં હતાં જેથી એક સત્તાધારી મંડળીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે ટારકિવનને તથા તેના વંશજોને રાજમાંથી કહાડી મૂકવા ને હવેથી કોઈને રાજા થવા દેવો નહીં. રોમની રૈયતમાંના ઘણાક જે રાજદરબારી કામમાં ભાગ લેતા થયા ને જેથી રૈયતને છૂટ સંબંધી હકો મળતા ગયા તેનાં કારણોમાંના કેટલાંકનો વિષય રોમની સ્ત્રીઓજ છે.

સ્ત્રીઓને જાણવાનાં વિષય.

વાંચવું, લખવું, ગણવું, ચીતરવું, શીવવું, ભરવું, ગાવું, એનો આઠ વર્ષ સૂધીમાં થોડો ઘણો અભ્યાસ થવો જોઈએ. તેમ ઈશ્વરભક્તિ ને નીતિવિષે સુબોધ મનમાં ઠસવો જોઈએ. આઠથી તે બાર વર્ષ લગીમાં તેઓએ વાંચવામાં નીતિસંબંધી તથા ઘર ચલાવવા સંબંધી પુસ્તકો લેવાં ને ત્રિરાશીસૂધી અંકગણિત જાણવું. બારથી તે તેર લગીમાં ઘરધંધા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું અને સ્ત્રીપુરુષનાં પ્રેમ ને ધર્મસંબંધી પુસ્તકો વાંચવાં જેથી દુનિયાદારીની જાણ, નીતિ ને સુઘડતાનો બોધ થાય. વળી તેઓએ ગર્ભ રહ્યા પછી તનદુરસ્ત ને સુવાવડસંબંધી અને બાળક અવતર્યાં પછી તેઓને કેળવણી આપવાસંબંધી પુસ્તકો વાંચવાં. એથી ઉપરાંત જાણવાજોગ વિષય સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનને રસાયનશાસ્ત્ર છે. પણ ન્યુસપેપર તથા ચોપાનીઆં તો તેઓએ હમેશ વાંચવાં જોઈએ અને સગાંસંબંધી મિત્રને કાગળ લખવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. જેને ઘરની કાળજી થોડી હોય ને જેનાથી બની શકતું હોય તેણે ઉપર કહે'લ વિષયોસંબંધી પુસ્તકો પણ લખવાં.

સ્ત્રી પુરૂષના પ્રેમ તથા ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો વાંચવાથી પ્રથમ સ્ત્રી એમ સમજશે કે પુરુષ એ ઘરનો રાજા છે ને હું તેની પ્રધાન છઉં; મારે મારા સ્વામીરાજની ઈચ્છાને અધીન રહેવું જોઈએ ને રાજા પોતાના બહારના કામમાં રોકાયો રેહ ત્યારે ઘરનો જુમ્મો મારે શીર રાખવો જોઈએ. તે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા લોપશે નહીં પણ જે કામમાં સ્વામીના વિચારથી નુકસાન થાય તેવું હશે તે કામમાં પ્રસંગ જોઈ પોતાના સ્વામીને સમજાવશે. કોઈ રીતે તે પોતાનાં ઘરને ક્લેશથી ધુંધવાતું નહીં રાખે. ઘણી વખત જોવામાં આવેછે કે પુરુષથી કંટાળી સ્ત્રી પોતાને પીહેર રહેછે, અથવા પુરુષ પોતાની બૈરી જેને સાસરે જવું ગમતું નથી તેનો ચોટલો સાહી પોતાને ઘેર આણેછે. વળી બાળપણમાં પરણેથી પ્રીતિનો મોહ ન રહેથી અને અભણ સ્ત્રીઓની ફૂવડતાથી પુરુષો પાતરને ઘેર જઈ તેની મોહિનીમાં અથવા ઈશકબાજીમાં સુખ માનેછે તે તે સઘળું સ્ત્રીકેળવણીના પ્રતાપથી બંધ થઈ જવાનું. જ્યારે સ્ત્રીઓ પોતાનાં ભણતર, પ્રેમ ને સુઘડતાથી પોતાના વરને પ્રસન્ન રાખી શકશે ત્યારે પછી પુરુષને બહાર જવાનું મન કેમ થશે? તેમ પુરુષથી સઘળી વાતે પ્રસન્ન રહેતી અને ઉદ્યમમાં મચી રહેતી સ્ત્રી તે પણ પરપુરૂષનું ગમન કેમ કરશે?

ભણેલી સ્ત્રીને પોતાના પતિનું લોહી મીઠું લાગશે ને તેથી તે તેને કહેશે કે પ્યારા તમે જે કહેશો તે હું ભાવથી કરીશ; ઈશ્વરે અમારે માટે એવું સરજાવ્યું છે કે માબાપથી મોટાં થવું પણ જન્મારો તમારી સાથે ગાળ-

વો; મારે ખરા સંબંધીમાં તમેજ છો; તમે મને દુઃખ દો, આપણા ઉપર દુઃખ આવી પડો તોપણ હું તમારીજ છઉં. જ્યાંસૂધી હું તમારી માનીતી નથી ત્યાંસૂધી મારાં ઘરેણાં, મારું ડહાપણ, મારી ચતુરાઈ, મારા ગુણ, મારી ખૂબસુરતી, મારું ભણતર એ સઘળું કોડીનું છે. એમ જે સ્ત્રી વર્ત્તેછે. તે પતિવ્રતા કહેવાયછે. એનો લક્ષ નિરંતર પોતાના ધણીના ઉપર, ઘર ચલાવવા ઉપર ને પછી પોતાનાં તથા પોતાનાં કુટંબનાં સુખ ઉપર હોયછે.

નીતિસંબંધી વિષયમાં ઘરકુટુંબમાં સંપ રહે તેમ કરવું. સામસામા મહેણાં મારવાં, લડવાં, રીસાવવાં ને વેર રાખવાં એથી ઘરનાં માણસો ચીડિયાં ને ઉદાસી રહેછે. એ ઘરમાં જનાર કોઈ બહારનો પણ ખૂશ થતો નથી. સંપીલાં કુટુંબથી તે કુટુંબને ને બહારનાને બધાને સુખ થાયછે. જે મળે તેમાં સંતોષ માનવો ને તેટલામાં ઘર ચલાવવું એ સદ્ગુણ કંઈ જેવોતેવો નથી. અસંતોષી સ્ત્રીઓ ઘરેણાં લુગડાંને માટે ઘરમાં કલેશ ઘાલેછે, ચોરી તથા જારકર્મ કરેછે તેથી પ્રેમ ને પુતીજ ઉઠીજાયછે અને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ ઘર વણસેછે. અસંતોષ માત્ર ઉંચા સદ્ગુણ, ઉંચી આબરૂ ને ઉંચું સુખ મેળવવામાં ચાનકરૂપે રાખવો. સંતોષની સાથે ધીરજનો ગુણ પણ હોવો જોઈએ. ઘરનાં માણસનાં મંદવાડમાં, મરણ સમે, લેણદારની સતાવણીમાં, ધાર્યું કામ પાર ન પડવાથી થતી દલગિરીમાં, વિજોગમાં, વહાલાની રીસના વખતમાં, આસમાની સુલતાની આફતમાં ભણેલી સ્ત્રી પોતાની ધીરજથી ને તજવીજથી ગભરાટ, શોક, દુઃખ એ સઘાને દૂર કરી પોતાને ને પોતાનાં કુટુંબને સુખ કરેછે. પોતાની ને પોતાનાં ઘરની આબરૂ વધારવી એ સ્ત્રીનો મોટો યશ છે. ઘરેણાં લુગડાંની બહારની શોભા કરતાં ઘર ઉપાડી લીધું, ઘર રૂડી રીતે ચલાવેછે, આવડતવાળી છે, સમજુક છે, ડાહી છે, નીતિમાન છે. એમ જગતમાં કહેવાયાથી જે આબરૂ ને શોભા છે તે ખરી કીમતી ને ઘણીવાર ટકે તેવી છે. મૂરખ, કૂવડ, હઠીલી, કંકાસીએણ, અવળચંડી, છિનાળ એવી સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓજ નિંદેછે તો પછી પુરુષ કેમ ન નિંદે ? પોતાને વિષે અભિમાન અને એકલપેટાંપણાંનો વિચાર રાખવાથી પોતાના સદ્ગુણમાં વધારો થતો નથી માટે તેવી હલકાઈથી સ્ત્રીઓએ દૂર રહેવું.

સુઘડતા એ પણ સ્ત્રીનો કીમતી સણગાર છે. ખીચોખીચ જાડાં જાડાં ઘણાં ઘરેણાં ઘાલવાં કરતાં થોડાં પણ નાજુક ઘરેણાં જુક્તિસર ઘાલવાથી અને થોડી કીમતના ને સાદાં લુગડાં યુક્તિથી પહેરવામાં શરીર વધારે સારૂં દેખાયછે. ભીલડીઓના અને મારવાડણોના પેરવેશ કરતાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓના પેરવેશ ઘણા સારા છે ને એવાતમાં સુરતની સ્ત્રીઓ સૌથી સરસ રીત રાખેછે. સ્ત્રીઓનું ચાલવું પણ વલવલતું ન હોવું જોઈએ. સ્ત્રીઓની ચાલ તો તેઓની સુઘડતાનું એક ભૂષણ છે. તેમ બોલવું પણ મર્યાદાવાળું ઠાવકું હોવું જોઈએ. વડીલની સામે તડતડ બોલવું, વાત કરતાં દાંત કહાડી હસવું, મોટે સાદે બોલવું, મોડાંમાંથી હલકા ને નાગા બોલ કહાડવા એ કૂવડપણું સ્ત્રીજાતને શોભા નથી આપતું. અજાણ્યું માણસ કોઈ ઘરમાં આવ્યું તો ઘુમટો કહાડવો અથવા ઘરમાં જતાં રહેવું એ કૂવડતા છે. પણ ઘટતો જવાબ ઠાવકાઈથી દેવો એજ સુઘડતા છે.

ઘર ચલાવવાવિષે વાકફ થયાથી સ્ત્રી ઘર-

મા આવેલી વસ્તુઓને ઘટતે ઘટતે ઠેકાણે ગોઠવે છે કે જેથી ઘરમાં ગડગચ્ચો ન દેખાતાં મોકળાસ તથા સફાઈ રહેછે ને ઘર સુંદર દેખાયછે. રોજ ખપમાં આવતી ચીજો પાસે રાખવી ને કોઈક વેળા કામમાં આવતી ઊંચી મહેલવી. લુગડાં ઘરેણાંની સંભાળ રાખવી. ઘરકામની વહેંચણ કરવી. ચાકર પાસે કરાવવું હોય તે તેની પાસે કરાવવું ને પોતાને કરવાનું હોય તે પોતે કરવું. કચરો એઠવાડ કહાડવામાં જરાકે ઢીલ ન કરવી. તેમ ખાઈને તરતજ ઘરધંધો કરતાં તનદુરસ્તી બગડે છે માટે તે થોડી વાર રહીને કરવો. ઘરની આવક પ્રમાણે થોડું રાખીને ખરચ કરવો —ખરચનો હિસાબ રાખવો. ચાકરોથી કામ લેતાં તેઓને ધમકાવ ધમકાવ ન કરવું તેમ તેઓની સાથે ઘરસંબંધી ઝાઝી વાતો ન કરવી. છોકરાંઓનાં જતન કરવાં, તેઓને ભણાવવાં ને રૂડા બોધ આપવા. પોતે પણ ગમતો ઉદ્યોગ કરવો કે જેથી અડી વેળાએ ગુજરાન ચાલવામાં હરકત ન પડે ને સંસારમાં આબરૂ વધે. જેને સારી રીતે ઘર ચલાવતાં આવડતું હશે ને જે ભણેલી હશે તે કોઈથી છેતરાશે પણ નહીં.

ઘરનાં ને બહારનાં માણસો સાથે વર્ત્તવા વિષે પણ ઘણો લક્ષ ને ઘણો વિચાર જરૂર જોઈએ. ઘરનાનો સ્વભાવ તો જાણ્યામાં હોયજ પણ જૂદા જૂદા સ્વભાવ છતે સૌ સાથે સમાધાની રાખવી એ અઘરૂં કામ છે. કોઈ વેળા ચાકરને ધમકાવવા, ને કોઈ વેળા તેની હલકી ભૂલને ન ગણકારવી. કોઈ વડીલ વખતે ક્રોધમાં કંઈ બોલે તો તેની સામાં ન થતાં તેનો ગુસ્સો ઉતારી નાખવો. બહારનાં માણસોના ચહેરા જોઈ તે ઉપરથી તેઓની દાનત વિષે વિચાર બાંધવો ને પછી પોતાના વરના મિત્રો સાથે ઘટતી રીતે વર્ત્તવું. રૈ નેજ પોતાના ન જાણવાં તેમ સૌનીજ સાથે છૂટથી બોલવાનો વહેવાર ન રાખવો, તેમ કોઈનું મન પણ દુભાવવું નહીં. વળી મૂમ થઈને બેસી ભરાઈ પણ ન રહેવું. કેટલીએક સ્ત્રીઓ ચાકરના ઉપર ચીડ ચીડ કરવામાંજ શેઠાણીપણું જણાવે છે. જેથી ઘરમાં ચાકરો ટકતા નથી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનો દરજ્જો ભૂલીજઈ ચાકર સાથે ઘણી મીલનસારી રાખેછે તેથી તેઓ બહેકી જાયછે. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના વરના મિત્રો સાથે ઘણી હળી જાયછે તેથી પણ વેળાએ માઠાં ફળ નીકળે છે. માટે સ્ત્રીઓએ તો પોતાના બોલવાંહસવાંને અંકોશમાં રાખવા જોઈએ. કેટલીક વખત મુસાફરીમાં અથવા બીજા અણધાર્યા પ્રસંગમાં સ્ત્રીઓને પુરુષો સાથે કામ પડે છે તે વખત હરખમાં અથવા ગભરાટમાં અજાણ્યા સાથે વહેવાર રાખવામાં તેઓએ પેલાઓને માઠું ન લાગે તેવી રીતે સાવચેતીથી રહેવું જોઈએ. પણ એ સઘળી ચાતુરી ને ઠાવકાઈ ભણેલી ને કેળવાયલી સ્ત્રીથીજ બતાવી શકાય છે.

બહેનપણીઓ કરવી અથવા પુરુષને મિત્ર કરવા તો તેમાં પણ ઘણી તપાસ થવી જોઈએ. જ્યાં પ્રીતિ, ગુણજ્ઞતા ને ભક્તિ હોય ત્યાંજ સાચી મૈત્રિ જાણવી. જેનામાં ગુણ નથી તેની સાથે સ્નેહ બાંધવો એમાંતો શરમાવાનું છે. તેમ જુવાન છોકરીઓએ પોતાને માટે વર પસંદ કરવામાં માત્ર કુળ ને પૈસો એનેજ ન જોવાં પણ તેનો સ્વભાવ પોતાની સાથે મળતો આવે છે કે નહીં ને તેનામાં કંઈ ગુણ છે કે નહીં કે જેથી તેના ઉપર ભક્તિ રહે ને તે, આપણી ખુબસુરતીનેજ ચાહે છે કે ગુણને પણ, એ વાતો ઉપર અને રીતભાત વર્ત્તણુકમાં સુઘડતા (ઉંચકુળનું અંગ)તથા સં-

સાર ચલાવી શકે તેટલી કમાણી તેને છે કે નહીં એ ઉપર તેઓએ લક્ષ રાખવો જોઈએ. આમ કરીને આંખે અથવા કાને કહ્યું કે ફલાણાસાથે આપણે સંબંધ કરવો છે તો તરતજ તેમ ન કરતાં તે ઉપલી વાતોની ચોકસી કરવી ને પછી પાત્ર સાથે સંબંધ કરવો ને એમ કરતાં કદી પછાડીથી ઘર બરાબર ન ચાલ્યું તો તેમાં સ્ત્રીએ પોતાની તરફની ભૂલનો પસ્તાવો ન કરતાં ઈશ્વરી ઈચ્છાને અધીન રહેવું ને પોતાથી બને તેટલી સહનશીલતાથી ઉદ્યમમાં રહી દિવસ પૂરા કરવા.

પોતાની મનશક્તિ તથા જાણ વધારવા સારૂ સ્ત્રીઓએ ઘરકામમાંથી નવરાસ આણી ગ્રંથો વાંચવા ને તેમાંની તથા પોતાના અનુભવમાં આવેલી ઉપયોગી વાતો પોતાને સ્મરણ રહેવા માટે એક ચોપડી કરી ટુંકામાં લખી રાખવી; વળી અનુકૂળ પડે તો ગ્રંથ લખવાને પોતાનાં બૈરાંમંડળમાં ઘરસુધરાઈ સંબંધી તકરાર સાથે વિચાર કરવા. કોઈથી નાનપણમાં થોડો અભ્યાસ થયો હોય તો તેણે નાઉમેદ નહીં થતાં ધીરજ રાખી ધીમે ધીમે પણ ખંતથી તે ચલાવ્યાં કરવો. આવી રીતે કે પ્રથમ તો તેણે ઉપયોગી વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાને મન કરવું પછી એકજ વિષય લેવો ને પછી ડાહ્યા વિશ્વાસુ ને ભણેલા જનની સહાયતાથી ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત કરવું. તેણે જે કંઈ જોયું સાંભળ્યું કીધું વાંચ્યું હોય તેના ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ ને નવી વાત જાણવાની હોંસ રાખવી. દિવસમાં એક કલાક પણ એકાંતમાં ઠરીઠામ બેસી વાંચીને વિચાર કરવાની અથવા વાંચી વિચાર કરી તેની નોંધ રાખવાની ટેવ પડવાથી અને ભણેલાની સંગતિમાં નવા વિચાર તથા વાદ થતા સાંભળવાથી બુદ્ધિ વધેછે.

૫. ઉપસંહાર.

અભણ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ને ભણેલી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ પાછળ વર્ણી એઉપરથી હવે સારીપેઠે સમજાયું હશે કે તે બેમાં ભણેલીની સ્થિતિ વખાણવાજોગ છે અને સ્ત્રીઓએ કેળવણી લેવી જોઈએ, તેમ આપણે પુરુષોએ તેઓને તે આપવી જોઈએ. મિથ્યા કેટલાએક જણ કહેછે કે સ્ત્રીજાત પુરુષ જાતથી ઉતરતે દરજ્જે છે ને તે તેની દાસી છે. મિથ્યા કેટલાએક કહેછે કે તેનામાં મોટું જ્ઞાન મેળવવાનું સામર્થ્ય નથી. મિથ્યા કેટલાએક કહેછે કે જ્યારે તેઓ શીખવામાં વખત ગાળશે ત્યારે તેઓ પોતાનો ઘરધંધો ક્યારે કરશે ને તેઓ શું મરદનો ધંધો કરશે? ને મિથ્યા કેટલાએક કહેછે કે તેઓ કેળવણી લીધાથી બગડશે—તેઓનામાં સ્વતંત્રતાનો જોસ્સો વધેથી તેઓ અમર્યાદ થશે—તેઓ નઠારી ચોપડી વાંચી બગડશે—લખાણની મારફતે સહેલથી વ્યભિચાર કરશે. એ શંકાના નિવેડા પાછલાં લખાણમાં કર્યા છે. તોપણ વિશેષ અહીં કરૂંછું. કેળવણી તો દુર્ગુણને કહાડનારી છે; કેળવણીથી બગાડો થતો હોય તો તે પુરુષે પણ ન લેવી જોઈએ. કોઈ કહેશે કે કેળવણીમાં દોષ નથી પણ સ્ત્રીજાતના સ્વભાવને દોષ છે કે જેથી તેના ઉપર કેળવણીની અસર થતી નથી. સ્વભાવ પણ કેળવણી ને સંગતથી ઘડાયછે, રે એટલો ઘડાયછે કે બાળપણ ને મોટપણના સ્વભાવમાં આસમાનજમીનનો ફેર પડેછે. અગર તેઓનો સ્વભાવ જન્મથીજ નઠારો છે તો પણ તે કેળવણી તથા રૂડી સંગતિથી સમરી શકે તેવો છે. હું તો કહુંછું કે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનું મન વધારે કોમળ છે માટે એના ઉપર ભણતરની ને નીતિની છાપ બાળપણથી પડે

તો તે કદી જાય નહીં. વળી સ્ત્રીનો સ્વભાવ જન્મથીજ નઠારો ને તે ન સુધરે તેવો હોય તો જે સ્ત્રીઓએ પોતાનાં વિદ્યાસદ્ગુણથી મોટાં નામ મેળવ્યાં છે તેને વિષે શું કહેવું. હાલમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે સ્ત્રીઓ શીખી શકેછે. લખતાં આવડેથી વ્યભિચાર કરશે એ, કહેવું પણ નિરર્થક છે. લખવું વાંચવું એ કંઈ કેળવણી નથી પણ તેનાં સાધન છે—એથી જ્ઞાન વહેલું ને સારૂં પ્રાપ્ત થાયછે ને બીજાને આપી શકાયછે. વારૂ હું પૂછું, લખતાં નથી આવડતું તેવી સ્ત્રીઓ શું વ્યભિચાર નથી કરતી? વ્યભિચાર કરવો એને લખવા વાંચવાં સાથે કશોએ સંબંધ નથી. નીતિના બોધની ખામીથી અને નઠારી સંગતિથી વ્યભિચાર થાયછે એમ કહેવું એ ખરું છે. જે સ્ત્રી નીતિની કેળવણી લેશે તે કુમાર્ગે જશેજ નહીં. લખવા વાંચવાથી છિનાળું કરનારી સ્ત્રી કંઈ કેળવણી પામેલી કહેવાશેજ નહીં. વળી તેને બહુ ધાસ્તી રહેશે કે રખેને ચિઠ્ઠી પકડાઈતો? ને એમ કરતાં કોઈ તેવી નીકળી તો તેઉપરથી સઘળીજ નઠારી થશે એમ કહેવું એ ગેરઈનસાફ છે. કેળવણી પામેલી સ્ત્રી પોતાના પિયુને અંતઃકરણથી ચહાશે ને હંમેશ પોતાના ઉદ્યોગમાં રહેશે તેથી અને પોતાનાં કામમાં નીતિનો અંકોશ રાખશે તેથી તેનું મન બગાડા તરફ લલચાવાનુંજ નહીં. સ્ત્રીઓને શીખવી તેમની પાસે પુરુષનાં કામ જરૂર જાણી કરાવવાં એમ નથી પણ અગર જરૂર પડે અથવા અનુકૂળ હોય તો તે કરી શકે પણ એટલાનેજ માટે તેમને શીખવવું એમ નથી—તેમને શીખવવું આટલા માટે કે તેઓ જ્ઞાન મેળવે—તેઓ પોતાનો સ્ત્રીજાતનો ધર્મ સમજે—ઘર રૂડી રીતે ચલાવે—છોકરાંને કેળવણી આપે ઈ૦ સંધું જે મેં પાછળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે વર્ત્તે.

સ્ત્રીકેળવણીથી થતા લાભમાં મોટો તો આ છે કે સ્ત્રી પોતાના પુરુષને અંતઃકરણથી ચહાય છે ને જ્યાં પ્રીત છે ત્યાં બંને પોતાને સુખ થાય તેમ પોતાની આબરૂ વધે ને પોતાના બાળકનું ભલું થાય તેમ કરવામાં હોંસથી કેમ ઉદ્યોગ નહીં કરે? કેળવણી પામેલી સ્ત્રી, પોતાના પિયુની લાડતી પ્યારી, સાચવટથી હંમેશ વળગી રહે તેવો દોસ્ત, સલાહમાં વજીર ને કામ કરવે ચાકર થઈ રહેછે. અભણ સ્ત્રીઓ ચાકરરૂપે ભીંગયલે દીલે ને લોકલાજથી ઘર ચલાવેછે ને ભણેલી સ્ત્રી ઉલટથી તથા પોતાની ફરજ છે એમ જાણી ચલાવેછે એથી સાફ દેખાય છે કે ભણેલીનું ઘર વધારે સારી રીતેજ ચાલવું જોઈએ. ભણેલી સ્ત્રી સુખમાં ગમત ને દુઃખમાં દિલાસો આપેછે. પુરુષના ઉદ્ધત જોસ્સાને નરમ પાડનાર અને દુખિયારા પુરુષના આંસુ લુછનાર તેને પોતાની વહાલી ભણેલી સ્ત્રી જેવું બીજું કોણ છે? સંકટમાં સગાં વહાલાં દોસ્ત આશના સૌ આઘાં ખસી જાયછે—ફક્ત સ્ત્રીજ તેની થઈ રહેછે. હાલમાં જે થાયછે તે લોકલાજથીજ પણ હવે જે થશે તે નિજ ઉમંગથી ને પોતાની ફરજ સમજીને. ભણીને મોટપણે પરણતી સ્ત્રી પોતાના વરને આવી રીતે કહેશે કે આજથી હું તમારાં સુખ દુઃખની ભાગીએણ છઉં, તમારી મરજીથી ઉલટી નહીં ચાલું; તમે મારા પ્યારા ધણી, સાચા મિત્ર ને કદરદાન રાજા છો ને હું તમારી પ્રેમમાં ગગળીગયલી સ્ત્રી, અંતલગીની સાથી અને વચની વિશ્વાસુ સેવક છઉં. મારૂં તનમનધન એ સર્વ તમારૂં છે. કેળવણી પામેલું સ્ત્રીરત્ન કદી પોતાનું તેજ ખોતું ન-

થી—જેમ જેમ તે વપરાય છે તેમ તેમ તે વધારે પ્રકાશ આપેછે. દુનિયાંનો છેડો પોતીકું ઘર ને ઘરનો છેડો પોતાની સ્ત્રી એ કહેવું ખોટું નથી. જેમ સ્ત્રી વિના સંસાર સૂનો છે તેમ કેળવણી રહિત સ્ત્રી વિના સંસાર સિંહ વાઘના વાસવાળું ભયંકર રાન છે અને ભણેલી સ્ત્રીથી સંસાર એક રમણીય બાગ છે.

કેળવણી પામેલી સ્ત્રી સમજેછે કે મારે મારા ધણી પ્રત્યે, મારાં છોકરાં પ્રત્યે, મારાં સગાં પ્રત્યે, મારા ચાકર પ્રત્યે, મારા સ્નેહીઓ પ્રત્યે આવી આવી રીતે વર્ત્તવાનું છે ને તેમ સમજી તે રૂડી રીતે વર્ત્તેછે. તે સમજે છે કે દાંત રેગાવવા, દાંતે જડ મૂકાવવી, કાપવાળી તસતસતી કાંચળી પહેરવી, લૂગડાંનો છેડો પેટનો વાટો દેખાય માટે જમણી તરફથી લગાર ઉઘાડો મૂકવો, પટિયાં પાડવાં, નીચો ચાંલ્લો કરવો, ભારે ઘરેણાં ઘાલવાં વગેરેથી સ્ત્રી ખૂબસુરત નથી દેખાતી પણ પોતાના ધર્મ પોતાથી બરાબર પળાય છે તેના સંતોષથી અને લોકમાં માન વધેથી સ્ત્રી ખૂબસુરત દેખાયછે. હાલમાં જેમ છોકરીઓ નિશાળે ભણેછે અથવા ભણી રહેછે તે કંઈ કેળવણી નથી પણ સ્ત્રીના ધર્મ ને કર્મ સમજવાને તેઓએ ઘરમાં ને નિશાળમાં ને પછી પાછું ઘરમાં તૈયાર થવું તેનું નામ કેળવણી છે. વહેલું ઉઠવું, ઘરધંધો કરવો અથવા કરાવવો, નવરાસની વખતમાં સીવવા ભરવાનું વાંચવા લખવાનું રાખવું, ઘરમાં શી શી વસ્તુ આવેછે, શા શા ભાવે ને કેટલી કેટલી ખરચાયછે એ જાણવું, ચાકરોની પાસે પોતાના દોરમાંજ અથવા સમજાવીને અથવા ધમકાવીને કામ લેતાં જાણવું, માબેન દેરાણી જેઠાણી બેનપણીના અને પોતાના વરનાં કામમાં સહાયતા આપવી, છોકરાંઓને રૂડી રીતે ઊછેરવાં ને ભણાવવાં, ઘરમાં સફાઈ ને ગોઠવણ રાખવી, ખરચ નીમસર રાખવો, વખત ટાહેલામાં ન ગાળતાં તેનો રૂડો ઉપયોગ કરતાં જાણવો, પોતાના મનની શકિત ને બુદ્ધિ વધારવી, વગેરે બાબતોમાં જાણીતાં થઈ રૂડી રીતે રહેવું ને ઘરને રાખવું એ સઘળાં સ્ત્રી કેળવણીનાં અંગ છે.

છેલ્લું થોડુંએક ને પછી થયું. ઘર ચલાવવું, ઘરના માણસને સુખી કરવાં, ને છોકરાંઓ મોટપણે પોતાની વારીમાં રૂડાં માબામ નીકળી આવે એને સારૂ તેઓને તૈઆર કરવાં એ ધર્મકર્મ સ્ત્રીઓનાં છે.—પણ જ્ઞાન વિના તે શું કરી શકે? આજકાલ જોઈએ છીએ તો સ્ત્રી રસોડાંસંબંધી કામમાં ગુંથાયલી હોયછે ને કૂથલી કરવામાં ને કૂટડાં દેખાવામાં ને પરણમરણસંબંધી રૂઢિયોમાં સરસાઈ બતાવવામાં સ્ત્રીઓ સુખ માની લેછે ને પોતાનો અમૂલ્ય કાળ નિરર્થક ગાળેછે. આપણો ધર્મ શો છે, આપણો લક્ષ ક્યા ઊંચા ઉદ્દેશ પ્રત્યે થવો જોઈએ, ઊંચી જાતનું સુખ તે શું એ વિષયો વિષે સ્ત્રીઓને કંઈજ જાણ નથી;—ખરેખર તે બચારી દયા આણવા જોગ હાલતમાં છે. એ દાસીપણાંની ને દયામણી હાલતમાંથી બહાર નીકળી, ધર્મશાસ્ત્ર તથા ડોશીશાસ્ત્રમાંની કેટલીક શિક્ષાથી જે દુઃખદાયક ઝાંઝરિયાં પેર્યાં છે તેને તોડી નાખતી થાય, પોતાની બુદ્ધિ ખેડવાના અને નીતિ સમજવાના ઉદ્યમમાં રહી તેમાં વધારો કર્યા કરતી થાય, પોતાના સ્ત્રીજાતના હક સુખને અર્થે વિચાર કરતી થાય અને પોતાનાં છોકરાં પછ.વાડેથી મોટાં મોટાં કામ કરે, યશ મેળવે ને સુખ ભોગવે તેને સારૂ તેઓને કેળવતી થાય એ દહાડા જોવાની આશા રાખવી એજ ખૃશકરતું છે. તો પછી તે દહાડો પ્રત્યક્ષ

જોવો એ કેટલું હૈડું ઠારતું ને સુખ આપનારૂં સમજવું !

જ્યાંસુધી સ્ત્રીઓના ઉપરથી ધિક્કાર ખસ્યો નથી, જ્યાંસુધી જેમ આપણામાં પૂર્વે સ્ત્રીઓનાં માન હતાં ને હાલનાં સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ આપણી સ્ત્રીઓ પુરુષથી માન નહીં પામે ત્યાંસુધી તે બચારીઓ તથા આપણે પણ સંસારસુખના ઉંચા લહાવા લેઈ શકવાનાં નથી. જે જોડું વહાણું વાય ને ઘરકામની ભાંજઘડ કરેછે તેનાં કંગાલપણાં સરખું બીજું શું છે ? કેળવણી પામેલાં જોડાંનો ઉદ્યમ એ તેઓની ખરી દોલત છે. અગર દ્રવ્યસંબંધી સ્થિતિ તેઓની ઉતરતી હોયછે તોપણ પરસ્પર પ્રેમ ને અકેકનો ઉદ્યોગ એ તેઓનાં ખરાં સુખનાં મોટાં સાધન થાયછે. જ્યારે સ્ત્રી વિનાનું ઘર નહીં ને સ્ત્રીથી સઘળાં સુખ ત્યારે એને કેમ ન કેળવણી આપવી ? જે કેળવણીથી તેના સદ્‌ગુણને પુષ્ટિ મળે ને સદાચરણ દૃઢ થાય, જે કેળવણીથી તે દેશ સુધારાનાં કામમાં આગળ પડીપડીને યશ મેળવતી થાય, ને ટુંકામાં જે કેળવણીથી તે અહીંના ને તહીંના ઉંચી જાતનાં સુખ ભોગવે તે કેળવણી અભાગી અબળાને સુભાગી સબળા કરે તેવો દહાડો ઈશ્વરની કૃપાથી અને આપણા પરિશ્રમ તથા ઉત્તેજનથી વહેલો વહેલો આવો—અસ્તુ.

૧૭. રોવા કુટવાની ઘેલાઈ વિષે.

મંગલાચરણ.

ઓ પરમેશ્વર ! અમો ગુજરાતી ભાઈઓને કેટલીએક ચાલતી આવેલી જંગલી અને વહેમી ચાલ બહુ દમેછે, ને એની વેદનામાં હોઈશું ત્યાંલગી, કલંક વગરનું પૂરૂં સુખ પામવાને લાયક થવાની પણ જોગવાઈ અમને મળનાર નથી. માટે, અમો આંધળાને સંસારમાં દોરવાને તેં જે વિવેકબુદ્ધિ બક્ષી છે તેને રે તું દીનદયાળ વહેલી સતેજ કર; અને કુવિચારનાં અંધારાઘોર કોઠારમાં તારી પ્રેરણાનાં અજવાળાંથી સાર વસ્તુનીજ સૂઝ પાડ.

ગ્રંથ લખવાની મતલબ.

સમજતા પુરૂષોની આંખે ધિક્કારવા લાયક દીસે એવો પણ છંદ જેઓને જે વાતનો હોયછે તેઓ તેનાજ યારી રહી તેનેજ વાજબી વસ્તુ ગણેછે. જુગારી તથા રાંડબાજ પોતાના પાસા તથાં રાંડને પૂજેછે. ચોર પોતાના ધંધામાં મગન છે. એ પ્રમાણે બીજા પણ પોતાના નઠારા છંદોના ભગત હોયછે. જેવી જેને બાળપણથી ટેવ પડી હોય છે તેવો તે, (પંચોપાખ્યાનમાંની બે પોપટની વાતમાં છે તે પ્રમાણે) આગળ સંસારમાં નીકળી આવેછે.

જેવું થોડાં માણસોને માટે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું તેવું કુટુંબો, ન્યાતો, ગામો, શહેરો, પ્રાન્તો અને દેશો મધ્યે જોવામાં આવેછે. એક લોકની રીતભાતથી બીજાની ઘણીજ જૂદી પડેછે. પોતપોતાની રીતીઓના (પછી ગ્યોગ્ય કે અયોગ્ય) સૌ પક્ષ કરેછે. હવે સારી નરસી કોની એ જાણવાની ઈચ્છા હોયછે તો જ્યારે અકેક તરફેન સામાંની ખોડ અને પોતાનું રૂપ બતાવેછે ત્યારે ઘણી વારે બન્ને

બાજુના સમજુક પુરુષોને માલમ પડેછે કે આ સારી ને તે નઠારી. તેઓ એવી તકરારનો સાર ખેંચી લેઈ ધીમે ધીમે પોતાની મંડળીમાંથી નઠારી ચાલ કહાડી નાખવાને મહેનત લેછે; અને તેઓની જાથુ મહેનતને લીધે નઠારી ચાલ થોડે ઘણે દહાડે પણ નીકળી જાયછે.

મુવાં પછવાડેની રોવા કૂટવાની ચાલ આપણા ગુજરાતીઓમાં છે તે કેવળ ગંધાતી છે. જેમ નરકની ગંધ ભંગીઆઓને નહીં, કાંદા માછલાં તાડી દારૂ વગેરેની તેના ખાનારાઓને નહીં, તેમ રોવા કૂટવાના ચાલની ગંધ આપણને આવતી નથી. પણ બીજી કોમના લોકનાં નાક તો ફાટી જાયછે.—કેમકે એકતો તેઓને સહવાસ નહીં ને બીજું આ કે એ ગંધથી જે જે મહાભારત નુકસાન તથા દુ:ખ થાયછે તેનું તેઓને જ્ઞાન છે.

આપણામાંના થોડા સમજુક લોકથી પણ તે ગંધ સંખાતી નથી, પણ જેઓને પોતાની ખોડ દેખડાવવાને સારી સોબતરૂપી તથા આનક આપતી એવી આરસી નથી, અને જેઓ ભણેલા નથી તેઓને તો તે ગંધનું ભાન છેકજ ન હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય સરખું નથી.

એવા અજ્ઞાની ભાંડુઓમાં સુધડતા તથા નીતિ લાવી તેઓની હાલત સુધારવી એનાં જેવાં બીજાં પુણ્ય થોડાંકજ છે. એ સારાં કામમાં જેઓથી બને તેઓએ સારો આસરો આપવો જોઈએ. લોકનાં મોટા સમુદાયમાંથી તેઓનાં મનની વૃત્તિ ફેરવીને નઠારી ચાલ કહાડી નખાવવી એ કામ મુશ્કેલ છે; ઘણું મુશ્કેલ આટલા માટે છે કે તે ચાલ બહુ કાળની છે. "કુમળું ઝાડ જેમ નમાવીએ તેમ નમે પણ તેજ મોટું થયા પછી વાળ્યું વળતું નથી" પણ એવાં મોટાં ઝાડને પાડનાર વંટોળીઓ હોયછે ખરો. તેમ વિદ્યાજ્ઞાનના પ્રસારતણા જોરાવર પવનથી કલંઠ ચાલ ઘસડાઈ ગયા વિના રહેશેજ નહીં.

રોવા કૂટવાની દુ:ખદાયક ચાલથી ઘણાં ઘણાં નુકસાનો થાયછે. તે આપણને યોગ્ય નથી; તે નીતિ અને ધર્મથકી ઉલટી છે; શરીર તથા મનને બગાડનારી છે; વગેરે. એ સઘળાંની આપણા ભાઈઓને ઘટતી જાણ થાય તેને સારૂ બુદ્ધિવર્ધક હિંદુસભાએ નિબંધો તૈયાર કરાવવા જાહેરખબર છપાવી છે. એઉપરથી શકિતમાન પરોપકારી પુરુષોના જોસ્સા બહાર પડ્યા વિના રહ્યા નહીં હોય એમ ધાર્યામાં આવેછે. તેમ હું અલ્પમતિ પણ નીચે પ્રમાણે થોડા વિચાર જાહેર કરવાની ખાએશ રાખુંછું તે ઉપર સજ્જનોએ ધ્યાન પહોંચાડવું.

મારા ભોળા દેશીઓની મરણ સમયની અને ત્યારપછીની રોવાકૂટવા સંબંધી ચાલ કંટાળો આવે અને ચીતળી ચડે તેવી છે.

ગુજરાત તથા કચ્છના મુખ્ય શહેરોમાં (શહેર ત્યાં સુધારો હોય તેથી)હાલ એ ચાલનું ઘણું બાકળું રૂપ વારે વારે જોવામાં આવતું નથી;બાકી છેતો ખરૂંજ. ગામડાંમાં એ છાકી ગયલી ચાલ હસંકેતસંકે અને ડગલે ડગલે દીઠામાં આવેછે.

મરણ સમયની પુરુષની ધાંધલ.

પુરુષોમાં રોવાનીજ ચાલ છે, છાતી કૂટવાની નથી. પુરુષોની શોક કરવાની વર્તણુક જોવાથી ઘણું દલગિર થવાનું કારણ નથી. પરંતુ તેઓની માણસનાં મરણ સમેની ધાંધલ જોઈને સમજતા પુરુષોને ધિક્કાર ઉપજે છે. મરનાર જોડે અને મરણ સમયે માણસે કેવી

રીત રાખવી જોઈએ તેનું તેઓને ભાન હોતું નથી તેથી જાણીતા પુરુષો ઘણા મુઝાય છે.

માણસ મરી ગયું કે તેને ક્યારે ઘરમાંથી બહાર કહાડી બાળી આવાએ એ કાળજીમાં સંધા હોયછે. મરતાં પહેલાં પણ શાસ્ત્રયુક્ત નહીં એવી કેટલીએક કલ્પિત જંગલી રીતિઓથી નિર્દય સગાં મરનારને ઘણું દુઃખ દેછે.—મુવેલું માણસ કોટિ ઉપાયે જીવતું થનાર નથી તેને કહેલા સંસ્કાર લાયકી પકડીને કરવા જરૂરના છે તે ઘટતી રીતે ન કરી, ચાલો ચાલો, મુડદું ભારે થઈ જશે અને ઉંચકાશે નહીં અને ડાઘુઓને ઘણીવાર ખોટા રહેવું પડશે માટે વહેલા થાઓ, વહેલા થાઓ એવા શબ્દો કહાડેછે. ચૈતન્ય હોયછે ત્યારે શ્વાસના જોરે હવા શરીરમાં લેવાયછે તથા પાછી કડાયછે, પણ બંધ પડ્યા પછી હવા પાછી બહાર નીકળી શકતી નથી: હવે જ્યારે હવા ભરાયાં કરે ત્યારે શબ ભારે થાયજ. શબ ભારે થવાનું કારણ એ પ્રમાણે છતાં ભૂત પિશાચ સંબંધીનું છે એમ કેટલાએક વહેમી લોકો માને છે. સઘળી હોહો મરણભોંય આગળ થાયછે; તેજ ઠેકાણે નજદીકના સંબંધીયો પોક મૂકેછે અને તેજ ઠેકાણે બૈરાં ઉંધે શરીરે માંદાંની તરફ જઈ જઈ છાતી માથે હાથ અફાળેછે ને પાછે પાછે પગે ચાલીને પડી જાયછે.

શરીર હાલતું બંધ થાયછે એટલે જીવ ગયો એમ મનાયછે. થોડેક ઉંચે ઠેકાણેથી પડ્યાથકી કેટલાએકને મૂર્ચ્છા આવેછે. તો રીબાયલાં માંદાને હજામત કરાવી, ટાંગાટોળી કરી, ખાળમાં પછાડી, ટહાડે પાણીએ નવડાવી, તરત લીંપેલી ભોંયઉપર વગર લુગડે સુવાડ્યાથી તેનાં ગાત્ર શિથળ અને નાડી બંધ થાય એમાં કંઈ તાજુબ જેવું નથી; અને તેમ થાયછે એટલે તેણે દેહ છોડી એમ ગણાયછે. ઉપર પ્રમાણે અવસ્થામાં રોવા કૂટવાના ગોંગાટથી તે જીવની મૂઝવણમાં ઘણો વધારો થાયછે, અને પોતાથી બોલાતું નથી ત્યારે તે અંદરથી મોટો નિસાસો મૂકેછે. આપણે સાજા છતાં મોટી બૂમથી અકળાઈએ છીએ તો માંદાંને શું ગભરામણ ન થાય! થાયજ. પણ મૂર્ખ ગુજરાતી લોકો તેજ ઠેકાણે રોવા કૂટવાથી શોર કરી મૂકેછે. એટલામાં કેટલાએક જણ વાંસ દોરડી લેઈ આવી ચકલા આગળથી ઓ ઓ કરતા આવેછે—તેઓ તરત જલદી જલદી જૂલમી રાજાના સિપાઈઓની પેઠે પેલા શબને તાણીને સીકડી બાંધેછે—ને રામ બોલો! રામ બોલો! રામ બોલો! ભાઈરામ—એમ બૂમ પાડતા રાગો કહાડતા દોડતા દોડતા શબને ઊછાળતા અને તેનું માથું આમ તેમ લબડાવતા વિચિલરૂપે મસાણમાં જઈ ઠાઠડીને અકળામણથી ભોંય સાથે અફાળેછે—મરનાર ઉપર ગુજરાતીઓની કેવી અભછના છે આ! તેઓ કેવા દુશમન! અને કેવા જંગલી છે! ચિતા ઉપર શબને ઝોંકી ઓ ઓ કરી આગ મૂકી તે બળી રહે ત્યાંસુધી નિરાંતે ગપ્પાં મારેછે—ત્યાંજ કેટલીએક કાએચ વગેરેની ન્યાતોમાં વખતે વિવાહ લગનની વાતો થાયછે, ને વેળાએ ખરેખર સાંટાં મરાયછે ને બીડી હુક્કા પણ પીવાયછે. કેટલેક ઠેકાણે ભાઠેલાઓમાં શબ બળી રહ્યું ને સૌ નહાયા કે તરત તેઓ લાડુ ખાવા મંડી પડેછે. બાળી આવીને ઘેર આવે તે વખત ચકલા આગળથી ઓ ઓ એ એ એ થવું શરૂ થાયછે. ઘેર આવ્યા પછી પાસેનાં સગાં એકદમ સારીપેઠે રોઈ લેછે.

મરણકાળ કાંઈ ધાંધલનો નથી. તે વખત એવી મસ્તી શાને જોઈએ? મૂઉં તેને બાળી

આવવાનાં તો છેજ, ત્યારે ઘડી બે ઘડીની વધારે ધીરજ કાં ધરતા નથી ? મરનાર ઉપર વેર કેમ આણોછો ? સગાંને શીકડી બાંધતાં કેમ જીવ ચલાવોછો ? તમે મોંડે, શોક છે. એમ કહોછો ને ટાંટીઆમાંતો જોર બતલાવો છો—શોક હોય ત્યાં ટાંટીઆમાં જોર ન હોય. તાબુતના દહાડામાં મુસલમાનોનું ઝુંડ દૂલો દૂલો કરેછે. તેવા જંગલી તમે દેખાઓછો ! રામનામ શું મનમાં લેવાતું નથી ? રામનામ લોછો તે ઠીક છે. પણ તે લેવાની એવી રીત નથી—ભાર ન જણાય તેને સારૂ વહાણના ખારવાની પેઠે મોંડેથી લવોછો ! રામ ! તારી ગત અકળ છે. એમ જાણી કોઈ રામનામ લેતા નથી પણ બોલવું તે બોલવું એમ સમજી ઊછાંછળી રીતે તે શબ્દ કહાડી પ્રભુને તમે તરછોડો છો. ખારવા ગીત બોલેછે. તે પણ ઠાવકી રીતે પણ તમે તો તેના કરતાં પણ ભુંડા થાઓછો—ધિંગાંમસ્તી કંઈ શોકની નિશાણી નથી માટે તેને છોડી દઈ ગંભીરાઈ પકડો. દક્ષણીઓ અને પારસી, અંગ્રેજ, મોંગલ વગેરેની મુડદાં લેઈ જવાની રીતિ ઘણીજ તારીફ કરવા લાયક છે.

શબને બાળી આવ્યા પછીની પુરુષની વર્તણુક ડાહી છે. તેઓ એક બીજાને મળવા આવેછે. ત્યારે વિવેકની રીતિએ એક બીજાના દુઃખનાં સમાધાન કરેછે. નવ દહાડા સાદડી નાખી બેસવાનું રાખેછે. તેપણ ઘણું ઠાવકું છે. એ ડાહી ચાલ આપણા બૈરાંઓમાં જેમ બને તેમ જલદી આવવી જોઈએ. મરણ દિવસ ગયા પછી પુરુષો રોવાનું રાખતા નથી પણ મરનારની ક્રિયા કરવાની તથા ન્યાતના કરો આપવાની ફીકરમાં રહેછે.

સ્ત્રીઓની રોવા કૂટવાની રીતિ.

મરણ પ્રસંગની ગુજરાતી બૈરાંઓની વર્તણુકથી તો તોબા ! શબ ઘરમાંથી નીકળ્યું કે જાણે ધુંધવાતો જ્વાળામુખીજ ફાટ્યો હોયની તેમ તેઓ છાતી અને માથાં કૂટેછે ને રોઈને બરકા પાડવા મંડી પડેછે,—શબને ચકલા લગી વોળાવી આવી ત્યાં ધબડ ધબડ છાજીઆં લેઈ છેડો વાળતાં અને કલ્પાંત કરતાં ઘર આંગણે આવેછે. એ ઠેકાણે પછી ન્યાત તથા ગામના રીવાજ પરમાણે રડવું કૂટવું થાયછે.

ગોઘા ભાવનગરમાંના બૈરાંઓ એ વેળા જોવાલાયક રમૂજ કરી મૂંકેછે. રાજવણ તે એજ દેશની. એણી પાસનાં ગામો મધ્યે સઘળી ન્યાતમાં રાજવણો ગાવાની ચાલ છે. બીજા ગુજરાત તરફના દેશોમાં બ્રાહ્મણ વાણિયામાં એ ચાલ અસલ નહોતી પણ હાલ દેખાદેખીથી ચાલવા માંડીછે. સોનારેણો, સુથારેણો, કપોળેણો, ભોઈએણો અને કેટલીએક બ્રાહ્મણીઓ રાજવી ગાવે નામ જાદી કહેવાયછે.

જે ન્યાતમાં રાજવણ ગાવાની ચાલ નથી ત્યાં તો સારી પેઠે કૂટવું કૂટાવવું અને છેડા વાળવા એ હોયછે—અને રાજવણનાં જેવાં પણ ધીમાં સૂરનું "હાય હાયરે વજ્જર બાણ મારચાં, હાય હાયરે તાકી તીર મારચાં" એવી રીતનું જબ્બર કૂટણું ચાલેછે. તે ન્હાઈ આવ્યા પછી ચાલેછે. તે છેક ડાઘુ આવતા સૂધી ને વળી પછી થોડીએકવાર. ક્ષત્રીઓમાં હાયને ઠેકાણે વાય બોલેછે. "વાયરે ઊલટી ગંગા, વાયરે અવળાં ચક્કર, વાયરે નેવનાં પાણી, વાયરે ઊલટાં વળ્યાં, વાયરે રમતાં, વાયરે જમતાં, વાયરે ઘોડીઆં, વાય વાય વાય."

રાજવી રાજવણ ગવાયછે તેમાં આવી રીત છે. કે મરનાર જુવાન હોય તો લાડડા

અથવા રાજવીને ટેકે બૈરાં વિલાપ કરેછે; જુવાન બૈરીને રાજવણને ટેકે ; ઘરડા પુરુષને બાપજી અને ઘરડી બૈરીને ડવડી અથવા માબાઈને ટેકે ગાયછે.. એ કુટણાંમાં શો વિષય છે તે આપણા પુરુષોને જાણ્યામાં નથી સબબ થોડીએક જાણ કરુંછું.

"રાજવીરે ઉંચો તે બંગલો બજારમાં
રાજવીરે નીચાં તે સોનીડાનાં હાટરે.
રાજવીરે આએવો સોનીડો તારે પરગયો
રાજવીરે સાંકળા લેઈ આવ્યો મોઘા મૂલની
રાજવીરે સાંકળા તે હોરી હોરી શું કરે"
ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

"ઓએ લાડારે આજનો દીન ઊજાંજરો;
ઓય, ઓય ઓય ઓયરે લાડા"
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

"ઓએ માલીડા હાટ ઊઘાડરે,
રણક દેવડી ફએરે વેરાગમાં;
ઓએ ફડાં છોગલાં લાવરે,
રણક દેવડી ફએરે વેરાગમાં;
ઓએ છોગલાં કોને કાજેરે,
રણક દેવડી ફએરે વેરાગમાં;
— ઓએ પરોણાને કાજેરે,
રણક દેવડી ફએરે વેરાગમાં."
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

એ પ્રમાણે સોની અને સાંકળા, તંબોળી ને બીડલાં, રંગારો ને છાંટણાં વગેરેને ઉપર પ્રમાણે લહકાવેછે.

"ઓએરે પીતળ લોટા જળે ભરયા રે,
જાવું જરૂર છે.

"દાતણ વેળા વહી ગઈરે,
મરવૂં હક છે.
"ચીનાઈ પ્યાલા તેલે ભરયારે;
જાવું જરૂર છે.

"મરદન વેળા વહી ગઈરે;
મરવૂં હક છે."
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

"હાયરે ઊંચી મેડી તે અસમાનમાંરે,
ઓય ઓય લાડા હાય હાયરે."
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

આ શી ફડી લીંબડીઆંની છાંયરે,
મરધો બોલ્યોરે કરોધનો.
મરેય એના દીકરા જગાડયારે,
ઓએ જણેતા એકવાર બોલોરે,
આજના ચાલ્યા તે કયારે આવશો,
દીકરાને છેલડો જુહારરે,
હવે નહીં આવું બીજીવારરે, આ શી૦"
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

ઓએ અભીમન રાવણ સીતા હરી ગયો,
ઓએ શીખામણ દીધી સારી રાત;
મમતા મોહના ભરયા વહી ગયા.
ઓએ અભીમન મનોહરી મનસું
બોલાવીયાં,
ઓયરે ગમની સાથે માંડયાં જુધ
મમતા૦"
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

"સોનીડાને હાટરે,
શુંરે વળૂંધ્યા કાળજીઆ લાડડા ;
ડોશીડાને હાટરે,
શુંરે વળૂંધ્યા માણીગર લાડડા
સરબંધો હોસ્યા પણ હોરીએ
ન જાણ્યું આશાભર લાડડા"
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

"અરે અભીમન ચડયો રે શકાર
ઓતરા રાણી આણાં મોકલ્યાં.
અરે અભીમન ડોશીડાને હાટ,
સરબંધો વસાવે મોઘા મૂલમાં.

અરે વસાએવાં વાર કવાર,
જેવાં પહેરચાં તેવાં ઊતરચાં;
અરે રાણી રૂવે રંગ મોહોલ,
દાસી રૂએ દરબારમાં.
અરે ઘરમાં રોશે ઘરની નાર,
પોપટ રોશે પાંજરે;
અરે ઘોડા રૂએ ઘોડારમાં,
હાથી રૂએ હલકારમાં;
અરે વનમાં રોશે લીલાં ઝાડ,
છોરૂ રૂએ ઘરઆંગણે;
અરે ચોરે રૂએ ચારણ ભાટ,
હાટે રોશે હાટ વાણીઆ,,
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

"બાપજી છાંડલો મૂકીને
ધૂપમાં કેમ ઢળ્યારે બાપજી,
ગુલાબોના કૂપા ઢળી પડ્યા,
એલાએચીની.ખુશબો ઊડી ગઈ રે,
ગોકુળ મેલીને મથુરાં ગયા"
ઈ૦ ઈ૦ ઈ૦

"પાછલી રાતના પરોઢીઆરે રૂડાંમાબાઈ,
સૂરજ ઊગ્યોને રથ જોડીઓરે
દીકરાએ આવી રથ રોકીઓરે
અમને ભલામણ દેતા જાઓરે
રામજીના રથ પાછા નહીં વળે"

હવે એ ગીતોમાં ભલીવાર શી છે. તે સૌના જાણ્યામાં હશે. મરણ અને મરનાર જોડે એવાં ગીતનો કંઈ ખરેખરો જરૂરનો સંબંધ દેખાતો નથી. પરાક્રમી અને સુખવાસી પુરુષોનું તથા ભોગની વસ્તુઓનું દાખલા દાખલ ફોકટ સંભારણું થાયછે. સમર્થ લાયક રાજા મરી જાયછે. તે વેળા સૌને શોક થાયછે. ને તે શોક કોઈ કવિએ અભિમન્યુના રાજીઆમાં બરાબર ચીતર્યો છે. જે દિવસોમાં પ્રથમ રાજીઆ ગાવાનો ચાલ નીકળેલો તે દિવસોમાં એ ગાવાનું કારણ દિલાસા લેવાને માટે હશે. આવી રીતે કે મોટા મોટા પુરુષો મરીગયા છે. તો આપણે શા હિસાબમાં. પણ એ કારણ તો કોઈ હમણા સમજતું નથી. રાજીઆ ગવાઈ કે બૈરાંના મનમાં એમજ આવેછે. કે આવું આવું સુખ મરનારે અને આપણે નજ ભોગવ્યું જો! એ ઓછું આવવું એટલે એ દલગિરી, એ ગીતોની ધાટી સૂર અને ઢાળ, અસર કરતી રીતે બૈરાંને શોકમાં નાખેછે.

એ રાજીઆ ગાતાં ગાતાં અને કૂટતાં કૂટતાં બૈરાંઓ ઊપરાઊપરી પછાડીઓ ખાયછે.—છાએલનો ઊપલો છેડો કહાડી નાખી કમ્મરે લપેટી હાથના હસવા જેવા ચાળા કરેછે. ને છૂટી લટ રાખી આરડેછે. તેથી ડાકણ અને ભીખારણોના જેવી તે દેખાયછે.

ઘર આંગણે બૈરીઓ બરાબર ગોળાકૃતિમાં ઊભી રહેછે, તે ગોળના મધ્યમાં ૪ બૈરીઓ આવેછે; તેમાં બબ્બે સામસામી થાયછે. અને એઓ સાલ્લાના છેડા સૂરમાં સટ દેઈને માથેથી કહાડી કમ્મરે બાંધેછે. તેઓ પોતાના હાથ અજબ રીતે ઉંચા કરી રાજીઆ ગીતના તાલસર છાતીમાં અફાળે છે. બીજી બાયડીઓ ઘણા હાથ ઉંચા કરતીઓ નથી પણ ગીતના ટેકો પૂર્યા કરેછે. થોડીવાર પછી પેલી વચમાંની ચાર જાયછે. ને બીજી આવેછે. એવામાં થાકી ગયાથી અથવા શૂર ચઢ્યાથી અથવા મૂર્છા આવ્યાથી અથવા ઘણો શોક છે. એમ દેખડાવવાના વિચારથી કોઈ એકાએક ઝટ લેઈને પછાડી ખાયછે. તેને ઉંચકી લેવાને સઘળી બૈરીઓ દોડી આવેછે. તેમ પેલી વધારે બકોરા પાડેછે. એ રીતે સડકના રસ્તામાં નાગાં ઊભાં રહેવું, હાથના ને શરીરના ચાળા

કરવા એ મર્યાદાથી ઘણું બહાર છે. વેશ્યા નાચેછે, ગાયછે તેપણ મંગળ કારજે ઘરમાં, અને મરજાદા તથા માનસર; પણ આપણી બાયડીઓતો વેશ્યા કરતાં પણ જાદે નકફટ જાણવી. હજારો લોક દેખે ત્યાં ઉઘાડે શરીરે જંગલી ચાળા કરવા એ તેઓને કેવું લાગે અને આપણે કેટલું શરમાવાનું છે? એ ડાકેણો થાકેછે. ત્યારે બેસેછે અને એવામાં કોઈ નવાં બૈરાં આભડાવવા આવ્યાં તો તેઓને માન આપવા સારૂ ને દુખીઆરાં છીએ એમ જણાવવા સારૂ સર્વે પાછાં ઊભાં થાયછે. તે નવી આવેલી બૈરીઓ ઊછળી ઊછળીને બોલેછે. તે વખત તો યુરોપખંડના દેશોમાં પોલકાનો નાચ થાયછે તેના સરખું જણાયછે. વાહરે તેઓનાં કૂદવાં અને કૂટવાં! ધિકક છે તેઓને. આપણી બાયડીઓ દેખાયછે તો નાજુક પણ કૂટતી વેળા એટલું જોર કોણજાણે ક્યાંથી આણેછે!

મુંબઈ સરખાં મોટાં શહેરમાં સડકના રસ્તા ઉપર જ્યારે રાજવી ગવાયછે ત્યારે તે વેળાનો ફોટોગરાફ લેઈ યુરોપના દેશોમાં મોકલ્યો હોયતો ત્યાંના લોકોને તે જોઈને કંપકણી આવ્યા વિના રહેજ નહીં. જ્યારે જાણે, કે એતો ગુજરાતી વાણિયા બ્રાહ્મણના બૈરાંના ચિતાર છે ત્યારે તેઓને આપણા વિષે કેવો વિચાર આવે તે સૌની જાણમાંજ છે. બૈરાંનાં ટોળાંની આસપાસ પારકા લોકોની મેદની ભરાયછે. ને એઓ નિરતિ બૈરાંના ઊઘાડાં શરીર તથા ચાળા જોયછે. અજબ જેવું છે કે જે બૈરીઓ લુગડાંને માથાંથકી સવાહાથ બહાર તાણી ઘુમટો કહાડેછે. તેઓ એ પ્રસંગે ઘણીજ નિર્લજ બનેછે.

કચ્છ તરફના બૈરાંઓમાં ઊભાં રહીને કૂટવાની ચાલ નથી. એતો ઘરમાં એક જૂદા ઓરડામાં બેસી છાયલનો કપલો છેડો કમ્મરે બાંધી છાતી ને ઝાંઘ કૂટેછે. એ બૈરાંનું રોવું જૂદીજ તરેહનું છે. ઘરમાં સંકડાસ હોય તો ઘરને આંગણે ભાતનાં છાલાં પથરાવી તે ઉપર બેસી ઘુમટો તાણીને રોયછે. અગર કદાપિ કારીનું મરણ થયું હોયછે તો કોઈ લંગી-મુસલમાનીને પૈસા આપવા કબૂલ કરી તેડાવેછે, ને એ કૂટછે. અને રોયછે. તેમ સઘળી ભાટીએણો અને છાપરીએણો કરેછે.

ઘરડું મરણ હોયછે તો ખડખડાટ હસવું અને લોકલાજનું કૂટણું ચાલેછે. વેળાએ છોકરાનું મરણ થયું હોય ને તેનાથી અથવા તેનાં માબાપ બેન વગેરેથી તેની વહુને સુખ ન મળ્યું હોય તો તે વહુની તરફના બૈરાં આભડવા આવ્યાં હોયછે તે વહેવાણના ભુંડાં બોલેછે. પછી સામસામાં [illegible] ચાલેછે. ઘરની લડાઈ લોકને જણાયછે. કૂટવામાં સામસામા વેરના બોલ કહડાયછે. અને કંકાસ થઈ પડેછે. દેશીઓ! જોતા જાઓ એ શોક કરવાની રીતને! બળ્યાં તે બૈરાંના શોક કરવા જવાં. લોકો શત્રુ સગાંને તેના મંદવાડમાં જોવા જતાં લાજેછે પણ તેને મરણે જલદીથી તેને ઘેર આભડવા જાયછે. એ વાત કેટલી ઉલટી? દુશ્મનને મરવો ઈચ્છવો, તે મૂવો કે તેને ઘેર કૂટવા જઈ લોકને શોક બતાવવો ને વળી પાછું ત્યાં તેનું ભૂંડું બોલવું ને પીટચો મૂઓતો સારૂં એમ અંદરખાનેથી જણાવવું! એ તે શું? ઝેરી જનાવર સારાં પણ વેરી સગાં ખોટાં. બૈરીઓ વિવેકથી રહેવાને ને વર્ત્તવાને લગારે પણ મન નથી કરતી.

જ્યારે મધરાતે અથવા પાછલી રાતે કોઈ મરણ પામેછે. ત્યારે તે વખત જે આક્રંદ થા-

થયછે તે આડોશીપાડોશી વગેરે મોલ્લાના લોકને તીરના જેવું હૈયામાં ભોકાયછે; સૂતેલાં માણસો જબકી ઉઠેછે, બાળક ચીસ પાડી ઉઠેછે અને અઘોકનો આજાર ચાલતો હોયછે તો પેલી રોવા કૂટવાની ચીસથી કેટલાએક લોકને ભયંકર આજારની બીક સાંભરી આવેછે ને એ એભકમાં કેટલાંએક મરી પણ જાયછે.

કેટલાએક રોતાં બૈરાંઓની પછવાડે છોકરાં રોતાં ટળવળેછે. કેટલીએક બૈરીઓએ જીવતાં ધણીને સુખ નહીં આપ્યું હોય પણ તેનાં મોત પછી તેઓ લોકમાં શોક જણાવવાને "ઓ મારાં ભાયગજીરે" એવો પોક મૂકેછે.

સુવાવડી મરી જાય તો તેને પીયળ કરી ચોટલો છૂટો રાખી તેનું રૂપ વધારે ભયંકર કરેછે. સુવાવડીની તો અસદ્‌ગતિ થાયછે, તેતો વનવાગોળ અવતરે છે, તેતો ચૂડેલ થાયછે, એવા એવા ખોટા ખોટા વહેમી વિચાર બૈરાંઓનાં મનમાં રમી રહેલાજ હોયછે. એ વાતના વહેમથી અને ધાસ્તીથી કેટલીએક સુવાવડીઓએ પોતાનાં પ્રાણ ખોયા છે અને કેટલીએક ગાંડી બની ગયલી છે. બાળક સ્ત્રીઓના મરવાથી અને છોકરાં ન થયલાં એવીઓના મરવાથી પણ તેઓ ભૂતયોનિમાં અવતરે છે એવું કહેવાયછે.

હોળી દીવાળી વગેરે તેહેવારને ટાણે બૈરાં મુવેલાંને વિશેષે કરીને રોયછે. એપણ કલ્પના જૂઠીજ છે. આડે દહાડે સારૂં સારૂં ખવાય, સારાં લૂગડાં પહેરાય અને ટાણે ન પહેરાય! પુરુષો વેપારવણજ કરે, પૈસો અને સુખ મેળવવાની કાળજીમાં રહે, નાચરંગ કરાવે, ગાડીઘોડે બેસે, ઉજાણી જાય અને વળી શોકમાં છીએ એવું તે મહોડું રાખેછે. શોક ને શોખ એક બીજાથી કેવા ઊલટા છે! શોકને ઠેકાણે શોખ કરવો એ માઠું, શોક કરી શોક બતાવવો એ જૂઠાણું, અને શોક શોખ બેગાં રાખવાં એ મોટી મૂર્ખાઈ છે.

સુરતના નાગરની તથા બીજી કેટલીએક ન્યાતમાં (ડાહી રીતે) રોવા કૂટવાને નવ દહાડામાંજ સમાપ્ત કરેછે. કચ્છમાં તેરમે દિવસે સમાપ્ત થાયછે. પણ ગુજરાતમાં બાર દિવસ સૂધી તો સાંજસવાર સધાયછે. પછી કેટલીએક ન્યાતમાં વર્ષ દહાડાસૂધી સાંજેજ મહોડાં વળાયછે. ને કેટલીએક ન્યાતમાં રોજ સાંજ ને સવાર પોક મૂકાયછે. કેટલીએક ન્યાતમાં માસીસા વરશીએ પણ બ્રાહ્મણ જમી ઊઠ્યા કે બૈરાંઓમાં, ધી, ધી, ધીપ, ધીપ, ધબડ ધબડ સારી પેઠે થાયછે.

ચિતા છંટાયા પછી તો લગાર રોવું નહીં, રોએથી ઘણુંજ પાપ લાગેછે. તો રોજ અને જે દહાડાની જે ક્રિયાથી મરનારની સારી ગતિ થવાની તે દહાડે એક પાસથી તેનું શ્રાદ્ધ કરવું ને બીજી પાસથી તેને આંસું લિંટથી અપવિત્ર કરવું અને એ ઝેર ભોજન તેને કરાવવું એ દુષ્ટ મા, દુષ્ટ બેન, દુષ્ટ દીકરી અને દુષ્ટ સગાંનો ત્રાસદાયક જુલુમ છે.

મરનારના વિજોગે રહેલાં સગાં કાણો માડેછે ને કાણે જાયછે. પુરુષને માત્ર આઓ એ એ કરવું પણ બૈરાંને કૂટવા પીટવાથી મરવા જેવું થાયછે. વર્ષમાં મરનારને ઘેર ઘણીએક કાણ આવેછે તેથી તે મરનારના વાલીઓ શરીરે અને પૈસે હેરાન થાયછે. મરનારનાં સગાં પૈસાદાર હોયછે તો ત્રણ ચાર ઠેકાણે કાણ મંડાયછે. સારૂં સારૂં ભાથું કરીને રસ્તે ખાતાં ને ગમતના તડાકા મારતાં કાણીઆંઓ મરનારને ઘેર જાયછે. ને ત્યાં રોવા કૂટવાનું કરી પાછાં મોજ મારતાં ઘેર આવેછે. જેમ જમાના સંઘમાં

મુખ્ય સંઘવી કેટલીએક રીતે બીજાઓની બરદાસ્ત લેછે. તેમ મુખ્ય કાણીઆ પોતાના સાધને તેઓનો ગાડીભાડાંનો ખરચ પોતે આપી કાયદો કરેછે. હવે જૂઓ કે તે સાથીઓને ખરું દુઃખ લાગતું હોય તો બીજાનો ખરચ શાસારૂ લે? પણ કાણે જવું તે તેઓને મનને વિષે વિવાહમાં જવા સરખું છે. કાણે જવાનું કારણ કંઈ સમજાતું નથી. દિલાસો દેવો તેતો કાગળની મારફતે થઈ શકેછે. એવું કંઈ જરૂરનું નથી કે કાણે જવુંજ જોઈએ.

નાગર બ્રાહ્મણોમાં પુરુષો ઘણો શોક પાળતા નથી; ચૌદમે દહાડેથી બહાર જંબા નીકળેછે. ઘણીખરી ન્યાતમાં બે ત્રણ મહીના સૂધી જંબા નીકળતા નથી પણ કેટલીએક ન્યાતના પુરુષોએ બબ્બે વર્ષ સૂધી શોક પાળવાની ચાલ રાખીછે. વડોદરૂ, અમદાવાદ, ખંભાત, વગેરે જગાના બૈરાંઓ વર્ષ દહાડામાં છ. મહિના સૂધી તો રાતે એકવાર સાતુ અથવા કાચું કોરું ખાઈને પડી રહેછે ને છ. મહિના પછી એકવાર જંબાનું રાખેછે. ત્રણ મહિના, છ. મહિના, વર્ષ, બે વર્ષ, જન્મારો, એ પ્રમાણે બૈરાંઓને ખાણાં (શોક) હોયછે. કેટલાંક બૈરાં ખાણો પાળીએ છીએ એમ કહેતાં જઈ છાનું છાનું મિષ્ટાન્ન સપાટેછે.

બાળપણમાં રાંડે તેને વર્ષ બે વર્ષ સુધી ખૂણો પાળવો પડેછે. તે બચારી ખૂણામાં જીવતી મૂઈરે એમ રોઈ રોઈ નીશાસા મૂકેછે.

રજવાડામાં કોઈ મોટો પુરુષ મૂઓ હોયછે. તો ગામના સઘળા પુરુષો મૂછ મુડાવેછે તથા સ્પેત પાઘડી બાંધે છે. કેટલાએક (છિછલ્લા) કપોળીઆ બીજાને સેવ મમરા ગાંઠીઆ ખવડાવી સૂતકી કરેછે. કેટલાએક બ્રાહ્મણ વાણિઆ ચોથીઆં, દશા, અગીયારમાં જમવા જાયછે. કેટલાએક કરજ કરી તે દિવસે ન્યાતને નોતરે છે અને ગોરના દિવસમાં છોકરીઓને કૂટતાં શીખવે છે.

જગાની સંકોચને લીધે સઘળી વાત સવિસ્તર લખાઈ નથી પણ ભાત બકાયાની પરીક્ષા એક ચોખો ચાંપી જોએ થાયછે. તેમ આટલા વાતથી સાંભળનારાઓની ખાતરી થઈ હશે કે ગુજરાત તે ખરેખરી ગાંડીજ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગુજરાતીઓમાં ધિક્કારવા જોગ રડવા કૂટવાની અને અતિ શોક કરવાની ચાલ છે. વિદ્યાજ્ઞાન મેળવવા ઉપરથી મન ઉઠીને આ જંગલી વાત ઉપર બેઠું છે. જેટલું બૈરાંઓનું ધ્યાન રોવા કૂટવા ઉપર છે તેનો સોમો ભાગ ભણવા ગણવા ઉપર હોય તોપણ તેઓ ડાહ્યાં, જ્ઞાની, અને સુખી થાય. હમણાં તેઓ દુઃખી છે તેથી આપણે પુરુષ દુઃખી છીએ અને તેથી આપણો દેશ સુધારામાં બહુ પછાત છે. હું દલગિર છું કે મારે આપણી અંદરની વાત બહારના લોકની આગળ કહેવી પડીછે, પણ એમ કીધા વિના ગાંડુ ભાઈઓ ઠેકાણે આવે તેવા નથી એમ સમજીને મેં આટલું લખ્યું છે.

એ ચાલની ઉત્પત્તિ.

"આવ્યું સમાય પણ ગયું ન સમાય" એ કહેવત ખરેખરી છે. મરણ થવાથી મરનારનો અને પછવાડે રહેનારનો મોટો વિજોગ થાયછે. મરનારનું અને મરનાર ઉપરેનું ભેળું હેત તે વેળા તેના સગાંને સાંભરી આવેછે. તેઓને પોતાના સ્વાર્થમાં ખલેલ પડયાથી મરનાર ઘણું સાંભરેછે. તેઓને તેના તથા પોતાના સંબંધી નાના પ્રકારના ચિંતાતુર વિચારો ઉપજેછે. તેથી કરીને સ્વાભાવિક શોક પેદા થઈ તેઓ રુદનથી કલ્પાંત કરેછે. ઘણી અકળામણને લીધે તેઓ પોતાનાં શરી-

રને વશ રાખી શકતા નથી, વેળાએ આપો-આપ હાથ ઉછળેછે.

મૂઆંનો ઘણો શોક કરવો મિથ્યા છે એમ સમજી પુરુષોએતો ઘણું રોવું બંધ રાખી જે પ્રકારે મરનારનું અને પોતાનું ભલું થાય એવી રીતે વર્ત્તવા માંડ્યું. પુરુષને ઈશ્વરે બહારના અને અઘરાં કામ કરવા સારૂ નિર્માણ કીધો છે. માટે તેને ઘણીઘણી તરેહના ભય તથા શોકને પ્રસંગે દુઃખ ખમવાં પડેછે. તેથી તેની છાતી વધારે કઠણ હોયછે. પણ બૈરાં ઘરના અને નાજુક કામ કરવાને માટે સર્જ્યાં છે.—જે દુઃખનો ભાર પુરુષને ઘણોથોડો લાગેછે. તે ભાર વહેવો અબળા જાતિને બહુ સખત પડેછે.

પુરાણો તથા ગાથાઓથી સાફ માલમ પડેછે કે પ્રાચીનકાળમાં હમણાના જેવી હસવા જેવી ચાલ નહોતી. બૈરાંઓ પોતાના વહાલાંના મરણ સમયે ઘરમાંજ રુદન કરતાં ને વધારે અકળામણ થતી તો કોઈક વખત માથું છાતી કૂટતાં; પણ થોડીવારમાં આડોશીપાડોશી ન્યાત વગેરેના બૈરાં તેની પાસે એકઠાં થઈ તેને દિલાસો આપતાં—તેઓ થયલા દાખલાઓથી એક બીજાનાં દુઃખની વાતો કરીને આક્રંદ કરતી સ્ત્રીઓને ધીરજ આપતાં. હમણાની પેઠે તેઓમાં ભારે કૂટણાંથી શોકને મહલાવાની ચાલ નહોતી.

સગાં ન્યાતીલાં ભાએડાબાએડીઓનું એકઠું થવાનું કારણ આજ કે દુખીઆરાંઓને રોતાં રાખી તેઓને દિલાસા અને હિમ્મત આપવાં તથા મૂએલાંને અવલમંજલે પહોંચાડવું. એ કારણ તથા અસલની ડાહી રીત એ બંને ભૂલી જઈ હાલનાં બૈરાં નિર્દયપણે જેમ દાઝ્યા ઉપર ડહામ તેમ બળતા પેટમાં દલગિરીના એસ્સારૂપી ઘી હોમ્યાં કરેછે.

સઘળી વર્ણના હિંદુઓમાં એવી રીતે શોક કરવાની રીત નથી. દક્ષણ તથા મારવાડ ગુજરાતની પડોસમાં છતાં ત્યાં એવી ચાલ નથી.

આપણાં બૈરાંઓએ એકઠાં થઈ સૌએ રોવું અને કૂટવું એ ચાલ ક્યારથી અને ક્યાંથી આવી તે કંઈ ખાતરજમાથી કહી શકાતું નથી. પણ એવું અનુમાન થાયછે કે મુસલમાનનો ચેપ લાગ્યો હશે. હિંદુસ્થાનના જે ભાગમાં મુસલમાનોએ જથુ પડાવ રાખ્યો ને જ્યાંના લોક મૂર્ખ હતા તે ઠેકાણે એ ચાલ પ્રથમ નીકળી. જે કોમનું રાજ્ય તે કોમની રીતભાત ઘણું કરી રૈયતમાં આવેજ. હજી પણ ઘણાખરા આપણા સરકારી દરબારી ગુજરાતીઓ ફારસી જબાં અને મોગલાઈ રીવાજ પસંદ કરેછે. મુસલમાનનાં રાજ્યમાં કોઈ હિંદુપ્રધાનને ત્યાં કોઈનાં મરણ સમયે તેનાં ઘરનાં બૈરાંઓએ તથા બીજા ઘણાઓએ (પ્રધાનનું ઘર માટે) મોટા ઠાઠથી કોઈ મુસલમાનીની પાસે શોકનાં ગીતો ગવડાવીને કૂટ્યું હશે અથવા પોતે સૌએ એકઠાં મળીને તેમ કીધું હશે. મોટા આદમીને ઘેર સ્વાભાવિક સોક મોટા ડોળથી દેખાડવો પડેછે. એ હું કહુંછું તેને કચ્છમાં ચાલતી રીત પુષ્ટિ આપેછે. એ પશ્ચિમના લોક ઘણા સુધરેલા પુરુષોનાં મહોડાં દીઠાં નથી ને તેઓ સઘળી વાતે પછાત છે; અને જ્યારે કોઈની સંગતથી તેઓને પોતાનો રીવાજ બદલવાને બન્યું નથી ત્યારે તે રીવાજ ત્યાં પહેલવેહલો ચાલેલો જાણવો.

દહાડે દહાડે એ ચાલ ઠામ ઠામ પસરી વળી અને ગામની તથા લોકની રીતભાત પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થતો ગયો. આપણા

સોબતીની સારી ચાલ આપણામાં આવતાં વાર લાગેછે. પણ નઠારી સહજ આવેછે.

ગમે ત્યાંથી એ ચાલ આવી હોય પણ આટલું તો ખરૂંજ છે કે જ્યારે આપણામાં એ ચાલ પૂર્વે નહીં ત્યારે બીજાની દેખાદેખીથી આવીછે. એ ચાલ નુકસાન કરતી છે. તે ઉપરથી માલમ પડેછે કે એ અણસમજુ લોકની પાસથી આવેલી છે.

હમણાં કૂટણું અને કૂટણાંની રીત એતો જરૂરનાં થઈ પડ્યાં છે. પરાણે પણ કૂટવું. રોવું પડે તો પણ કૂટવું પહેલું. હાલની બાયડીઓ, સ્વાભાવિક આક્રંદ થાય તે શોક થવાની નિશાની નહીં પણ જેમ કૂટણું ઉંચા હાથનું ગાજે તેમ શોક વધારે એમ સમજેછે. કૂટતી વેળા હાલની બાયડીઓને આ વિચાર આવેછે જે આ ...ણાથી બરાબર કૂટાતું હશે કે નહીં, આપણે કોઈ મૂર્ખ તો નહીં કહે, આપણે દુખીયારાં છીએ એમ લોક જાણશે ખરા? વગેરે. એ ઉપરથી જોતાં ખુલ્લું જણાયછે કે હાલનું કૂટણું લોકને દેખડાવવાનું માત્ર છે.

બીજાં જે આભડવા આવેછે તે સઘળાઓને કંઈ રોવું આવતું નથી માટે તે ઠેકાણે પોતાનાં મરી ગયલાંને સંભારેછે. ને એ રીતે ન લાવવાની એવી નેહેશ દલગિરીના આવેશમાં મરનારનાં સગાંને બતાવેછે કે તમારે માટે અમે દલગીર છીએ. કેટલું જૂઠાણું આ! અરે કેટલીએક બાયડીઓતો એવી ઊસતાદ હોયછે કે એક આંખમાંથી આંસુની ધાર ચલાવેછે ને બીજી આંખમાં ઈશક ઝરાવેછે.

એ ચાલ જરૂરની નથી; માઠી અને ખોટી છે.

જે વાત જરૂરની હોય તે સઘળે જોવામાં આવવી જોઈએ. એ ચાલ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આ દેશમાં સઘળે જોવામાં આવતી નથી. બીજા દેશમાં શોક કરવાની રીતિ આપણા જેવી ગાંડી નથી. હિંમત ધરીને કહુંછું કે આપણા જેવી રીતિ આખી પૃથ્વીમાં કોઈ ઠેકાણે નથી. કેટલાક કહેછે કે રડવા કૂટવાની ચાલ આપણાં બૈરાંઓમાંથી કદી જનાર નહીં પણ સુવિચારથી શું નહીં થાય? શોક કરવાની બીજી ડાહી રીતો ઘણી છે. માટે, એ ચાલ જરૂરની નથી. એ ચાલ માઠી આટલા માટે છે કે એથી ઘણાં ઘણાં નુકસાન થાયછે. ને ખોટી આટલા માટે કે મનુષ્યમાત્રની વિવેકબુદ્ધિને તથા શાસ્ત્રોને તથા ઈશ્વરના નિયમોને અનુસરતી નથી.

બાયડીનાં શરીરને નુકસાન.

ઈશ્વરે આપણી તનદુરસ્તીને સારૂ અદ્ભુત નિયમો કરી મૂક્યાછે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે ખોરાક માફક આવેછે. હદથી બહાર ગયાંકે રોગ ઘર ઘાલેછે. ખોરાકના સત્વાંશ માત્ર શરીરની પુષ્ટિ કરેછે; બાકીના અપકાર કરતા અંશો શરીરનાં ઈંદ્રિયોરૂપી દ્વારે બહાર નીકળી જાયછે. એવી રીતે ક્રિયા બંધ પડેતો આપણે જીવીએ નહીં. જેટલો વિકાર પોતાની મેળે બહાર નીકળી શકેછે તેના કરતાં વધારે તેને તાણી કહાડવાથી શરીરમાં ક્ષીણતા આવ્યા વિના રહેતી નથી.

ધાતને થીજ્યા ઘીનો ગઠ્ઠો સમજવો; એને દલગિરીરૂપી અગ્નિનું બળતું કરીએ તો તે વીઘરી જાયછે, બહાર નીકળેછે અને શરીરની નીકો જે બંધારણસર રહી હોયછે તે ઢીલી પડે છે. એટલે પાછી ધાત જામવી મુશ્કેલ થાયછે.

વૈદકશાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે હકીકત બતાવેછે તથા શિક્ષા આપેછે.

કાન તથા આંખ એ બેની વચમાંના ભાગની

અંદર (લમણામાં) બે કુકકા હોયછે. ને તેમાં લોહીમાંનો પાણીનો ભાગ તથા કેટલાક ખાર જૂદાં પડેછે. એ ખારૂં પાણી આંખ વાટે નીકળે છે. તેને આંસુ કહીએ છીએ. ભય, ક્રોધ, પ્રેમ, શૌર્ય અને શોક વગેરેથી આપણાં શરીરમાં લોહીને ફરવાની ગતિમાં ઘણો ફેરફાર થાયછે. એ લોહી જ્યારે એકાએક ઊકળી જાયછે ને વધારે દોડ કરેછે ત્યારે પેલા કુકકાઓમાં ઘણું પાણી જૂદું પડેછે. ને તેથી ઘણાં આંસુ આવેછે. જે લોહીની ધાત થાય તે ફોકટ પાણી થઈને આંસુરૂપે નીકળી જાયછે. વારુ; આંખને ધોવા તથા સાફ રાખવાને જેટલું પાણી જરૂરનું છે. તેના કરતાં વધારે પાણીમાં ડોળાને વધારે ડૂબાવી રાખ્યાથી આંખને ઘણું નુકસાન થાયછે. આંખની તેજી ઘટેછે.-તે આંધળી, કાણી, બાડી કે ફૂલાંવાળી થાયછે.

કૂટવાથી ગેરફાયદા બહુજ છે. બહારથીતો છાતીએ તથા ઝાંઘે રાતાંચોળ પછી લીલાંછમ અને પછી કાળાંબલ્લક ચામઠાં અને હાથમાં આંટણો પડેલાં દેખાયછે. પછાડીઓની ધાંગામસ્તીથી બાયડીઓ અકળાયછે, કુટાયછે. અને સોરાયછે—તેઓને લોહી નીકળે છે એટલુંજ નહીં પણ અંદર તેઓનાં કમળ ઉંધાં થઈ જાયછે. મૂત્રાશયમાં બગાડ થઈ પીશાબ બંધ થાયછે ને તેથી જીવ પણ જાયછે.

છાતીને કૂટવાથી તે ઠેકાણે તથા તેની પાસેની જગાએ લોહીના વહેવાની ગતિ બંધ થાયછે. નસો ચકદાઈ જાયછે.-માત્ર છેક ઝીણી નસોમાંથી લોહી માર્ગ કરેછે ને તે ઠેકાણાનું અસલનું તમામ લોહી ખરાબ થઈ જઈ પાછું શરીરમાં પસરેછે. તેથી ગોડ ગુમડાં સોજા રસવિકાર વગેરે થાયછે. તે ઠેકાણે લોહીનું આવવું બંધ થયું કે થાનમાં તરત રોગ પેસેછે. ઘણાંખરાં જનાવરોમાં થાનના હવાડા ભર્યા ને ભર્યા રહેછે, પણ મનુષ્ય સ્ત્રીઓનાં થાનમાં તેમ નથી હોતું.

છોકરૂં થાને વળગ્યું હોયછે ને જેમ જેમ ધાવવે હોંસ બતાવેછે. તેમ તેમ થાનમાં લોહીનું દૂધ થતું જાયછે. બૈરીઓને ઊમળકાના વિચાર પેદા થાયછે તેનીજ સાથે થાનમાં દૂધ પેદા થાયછે. એ દૂધ બગડવાથી છોકરાં તરત મરી જાયછે.

ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓ ઉપર બહારથી ઘણી જાતની અસર થાયછે. ગર્ભ રહેતી વખત અને પછી, સ્ત્રી, જે સંબંધી ઘણો વિચાર કરે તે સરખું તે ઘણુંકરીને છોકરૂં જણે એ બાબતના દાખલા ડાકતરી ગ્રંથોમાં જોવામાં આવેછે. તેઓ જે બાડાને નીહાળે તો બાડો છોકરો જણે ને લંગડાને લક્ષ દઈને જોય તો લંગડો જણે. એ સ્ત્રીઓને અને ધાવતાં છોકરાંવાળી સ્ત્રીઓને, એભક તથા રોવા કૂટવા વિગેરે શોકની ફાળ ખાધાથી અને બીજા જોસ્સાઓથી ઘણી હાનિ થાયછે.—ગર્ભવંતીને અધુરે જાયછે. ને ધાવતાં છોકરાંવાળી બૈરીઓ છોકરાને થાને વળગાડેછે કે તેઓને કંપારીના આજાર થાયછે. ને વેળાએ તેઓ મરી જાયછે.

એવા દાખલા ઘણા બનેલા છે. તેમાંનો એક, એક દોસ્ત ડાકટરની પાસેથી મને મળેલોછે. તે અહીં જણાવું છઉં. એક સુથાર અને એક સિપાઈ માંહોમાંહે મારામારી કરતા હતા તેવામાં સુથારની વહુએ જોસ્સામાં આવીને બન્નેને મૂકાવ્યા પણ તે જોસ્સાથી તેનું લોહી બગડી ગયું ને થાનનું દૂધ ઝેર થઈ ગયું. આમ કરીને છોકરૂં થાને વળગાડ્યું કે બેજ ઘૂટડા ભરતામાં તે બચ્ચું મરી ગયું. ફકત ધાસ્તી-

થી એટલું અને એવું થાયછે. તો આપણાં આટલાં કૂટણાં અને રોવાથી અને એભકમાં પડી રહ્યાથી છોકરાંની ઘાત કેમ ન થાય? ને કદાપિ આપણાં એવાં થઈ રહેલાં બૈરાંઓને તથા છોકરાંઓને તરત નુકસાન થયું ન માલમ પડ્યું તોપણ તે થોડા દહાડાનાંજ સમજવાં—રોગ પેઠો કે પછી કોઈ વહેલો ને કોઈ મોડો હેરાન કરેજ. આપણાં બૈરાંઓ જે પોતાને તથા છોકરાઓને હેરાન કરેછે તે કેવાં નિર્દય જાણવાં? કેટલીએક વાયુની પ્રકૃતિવાળી સ્ત્રીઓ કેકરાંના આજારથી મૂર્છા ખાઈ પડેછે. તે સૌના જોવામાં આવેછે.

પછાડી ખાધેથી પેટમાં અને પેડુમાં ગાંઠ થયલી એવી મેં ઘણી બાયડીઓ દીઠીછે. જુવાન બાયડીઓ એવું કીધાથી પોતાનાં કુમળાં હાડને ભાંગી નાખેછે. રોતાં કૂટતાં નથી આવડતું એવી છોકરીઓની પાસે પણ જોર જુલમથી [illegible]વેછે. ને તેની મશ્કરી કરેછે. ટુંકામાં આજ કહુંછું કે આંસુથી આંખને નુકસાન કરવું, કૂટીપીટીને શરીરમાં રોગ ઘાલવા અને છોકરાંની હત્યા કરવી એ કેવું નઠારું બાયડીઓ કરેછે! શોક પાળવાની રીતિ ફક્ત માણસને શુષ્ક કરી નાખી તેનો અંત વહેલો આણેછે—બાયડીઓ છોકરાં જણેછે તે રોગી અને ખોડવાળાં હોયછે અથવા થાયછે.

શોકથી મન ઉપર થતી અસર.

શરીરને અને મનને ઘણો સંબંધ છે. શરીરના રોગથી મન બગડેછે અને મનનાં દરદથી શરીર ક્ષીણ થાયછે—ને એ બેના બગડવાથી મરણ થાયછે. ભૂખ્યા હોઈએ તો કંઈ કામ કરવું સૂઝતું નથી—વિચાર કરી શકાતો નથી—મંદવાડમાં બુદ્ધિ ઘટેછે—સ્મરણશક્તિ કમજોર થાયછે. દલગિરી, ફિકર, અદેખાઈ વગેરે મનના જોરપણથી તેની વૃત્તિ ફરી જાયછે ને તેથી શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાયછે. શરીરના રોગના ઊપાય સહેલથી મળી આવે પણ મનના રોગના ઊપાય મળવા મુશ્કેલ છે. વિજોગને લીધે ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો, માબાપ અને છોકરાં હેરાન થાયછે. અશક્ય વાતની ઈચ્છા રાખ્યાં કીધાથી પણ કેટલાએક ગાંડા થઈ જાયછે.

સહેજ શોકના આવેશમાં કળકળા છૂટેછે, ફવાં ઊભાં અને પેટમાં ઉંનું ઉંનું થાયછે. તો અતિસે શોકથી શરીર બગડે ને મન ચળીજાય એમાં શક શો લાવવો?

રોજના શોકને લીધે મુઆંનેજ સંભાર્યા કર્યાથી અને મોત તથા મરનાર વિષે મનમાં તુરંગો ઊઠાવવાથી કેટલીએક બાયડીઓ સંસારકામમાં ઘણી ગાફેલ રહેછે. તેઓનું ચિત્ત કોઈ કામમાં વળગતું નથી. શોક તેઓનું વ્યસન થઈ પડેછે. તેઓને કોઈનું મ્હોડું ગમતું નથી ને કોઈને તેઓનું મ્હોડું ગમતું નથી. છોકરાં છે આંની ખબર પણ તેઓ લેતી નથી. તેઓ પોતાની ફરજ સમજતી નથી અને અંતે તેઓ બુદ્ધિક્ષીણ તથા દેહક્ષીણ થઈને મરી પણ જાયછે.

કેટલીએક રોજના સહવાસને લીધે નઠોર અને નફ્ફટ બની જાયછે. તેઓ વિવાહમાં જવું અને કાણે જવું સરખું સમજેછે. કેટલીએક કુભારજા ઘરેણું ઘાલીને આભડવા જાયછે ને કેટલીએક પાછળ ઊભી રહીને મજાક ઠઠા કરેછે.

શોકાતુર રહ્યાથી સગાંવહાલાં ઉપરથી પ્રીતિ ઊઠી જાયછે. ચીડીઆં થવાયછે. દયા અને પરોપકારબુદ્ધિ મંદ થઈ જાયછે. એ દુષ્ટ રોવા કૂટવાની ચાલને લીધે નીતિથી ઘણું ઊલટું વર્તાયછે. આ લોકમાં જે ધર્મ

પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ તે પ્રમાણે ચલાતું નથી અને પરલોકસંબંધી પણ કંઈ સાધન થતું નથી.

આસપાસના લોકના ઉપર થતી અસર.

ગુજરાતી નહીં એવા બીજા આ દેશના તથા પરદેશના મનુષ્યો એવું રોવું કૂટવું જેયછે ત્યારે પ્રથમતો તેઓને ધિક્કારના જેસ્સાથી ધ્રુજારી છૂટેછે. પાસે જઈને રાજવણ સાંભળેછે ત્યારે શોકાતુર થાયછે. એવી વેળા જો બૈરાં કૂટતાં થાક્યાં હોયછે ને કોઈ બીજી બૈરી આવી શૂરભેર બોલી ઊઠેછે કે 'કૂટોરે બાવા એમ શું કૂટો' તો તે સાંભળીને જેનાર ગભરાઈ જાયછે ને વાઈના પિંડવાળાને તો તરત ફેફરૂં થઈ આવેછે. જેનાર બૈરાં હોયછે તો તેઓને ઉપર કહેલા આજાર થાયછે. જેનાર બાળક છોકરાં હોયછે તો તેઓનામાં ભય અને શોકના જેસ્સા પેશી જાયછે, ને તેઓને મોટપણે બહુ દમેછે. આસપાસના ડાહ્યા લોકોને એ ચાલનોતો નહીં પણ એ ચાલની સાથે વળગેલા દુર્વિકારના ચેપ અણજાણે વળગેછે. એ રોવા કૂટવાનાં આરડવાં જેઈને અકળામણથી દક્ષણી લોક બોલેછેકે—હ્યા બાયકાંસ વેડ લાગલેં કિં કાય! પારસી કહેછે કે કેવાં જંગલી બૈરાં છે. આએ! અને અંગ્રેજ લોક 'ઊવાટ ઈસ્ટુપીડ ક્રીચરસીઝ આર ધેર' એમ બોલીને તે ઠેકાણેથી ખસીજાયછે. એ ચાલથી બીજા લોકમાં આપણું પાણી જાયછે અને તેઓનામાં આપણે વિષે નીચે લખેલા વિચારો આવેછે. ને એ વિચારો તેમના ઉપર એટલોતો અમલ ચલાવેછે કે આપણા સારા ગુણવિષે તેઓ પછી લેશ ધ્યાન આપનાર નહીં. તેઓ કહેછે કે ગુજરાતી બાયડીઓ કૂવડ, નિર્લજ, નિર્દય, અભિમાની, જૂઠી, ઢોંગી, વેરવાળી (કેટલાંએક કૂટણાંમાં વેર વાળેછે.) સ્વાર્થી અને પરકારજવિષે આંધળી, અભણેલ, અણસમજુક, અનીતિવાળી અને પાપી છે. ઘરનું માન બૈરાંના ગુણ ઉપર આધાર રાખેછે. બૈરાંથી સુધારો થાયછે. યુરોપખંડના લોકો પોતાની વિદ્વાન બૈરીઓની મગરૂબી રાખેછે. આપણે આપણા પ્રાચીન બૈરાંનું વખાણ કરવાનું કારણ છે પણ હાલના બૈરાંની આ રીતિ વિષે કોઈ આપણને સવાલ કરેછે. ત્યારે મોડું ફીકું કરી સવાલના જવાબને આડો અવળો ઊડાવીએ છીએ. જેઓ આપણી હાલત સુધારવાને બહાર પડ્યા છે તેઓ એવું એવું જોઈને પોતાનો ઉદ્યોગ નરમ પાડેછે. જ્યાં બૈરાંજ ઠાવકાં નહીં ને અણઘડ ત્યાં સુધારો તે ક્યાંથી આવે. બૈરાંઓનું મન સદૈવ રોવાકૂટવામાંજ નિમગ્ન છે તે તેમાંથી બહાર નીકળ્યા વિના સારી શિખામણ તેઓના દિલમાં વસવાનીજ નહીં. કોઈ પુરૂષને સમાચાર કહ્યો હોય કે ફલાણો જુવાનજોધ છોકરો મરી ગયો ને તેની પછવાડે કૂટણું જબ્બર ચાલેછે તો તેનાં મનમાં મરનાર સંબંધી વિચાર આવેછે પણ તે સમાચાર તેની બૈરીને કહ્યા હોય તો તે ઉપર લખેલો નહીં પણ જબ્બર કૂટણાં સંબંધી વિચાર આણેછે અને એબાક ખાઈ ગાભરી પડી જાયછે. આપણામાંના જેઓને પરદેશીઓની સારી સોબત છે તેઓનાં બૈરાં આરડતાં ને પીટતાં દેખાય ત્યારે તે પરદેશી સ્નેહીઓ, તેઓને તુચ્છ કર્યા વિના કેમ રહે? તે પરદેશીઓ એ રીતથી ત્રાસ પામેછે અને આપણી હાલત ઉપર ઘણો અફસોસ કરેછે.

આપણી વિવેકબુદ્ધિથી ઉલટું છે.

વિવેકબુદ્ધિ વિચારે છે કે જે જન્મ્યું તે મરવાનું છે. મરણ આપણા હાથમાં નથી—

"દોરી સઘળી એના હાથમાં ભરાવ્યું ડગલું ભરે, જેવો જંત્ર વજાડે જંત્રી તેવો સ્વર નીસરે." ઘણા દિવસના સ્નેહને લીધે તથા આપણા ભવિષ્યના સ્વાર્થને માટે દરદતો લાગે પણ નિરુપાય વસ્તુનો આવો ઘેલો શોક કરવો એ કેવળ ફળવિનાનો છે; એટલુંજ નહીં પણ એવી રીતે શોક કીધાથી તનમનની ખરાબી માત્ર થાયછે. જે વિવેકીમાર્ગે વર્તવાને આપણને ઈશ્વરે સરજાવ્યા છે તેમાંનું કંઈ બનતું નથી. જનનમરણ સૌનેજ છે. ને એ ઈશ્વરના ઠરવેલા નિયમઉપર નાખુશ થવું એ પાપનું કારણ છે. સ્મૃતિ અને પુરાણો એ આપણા મોટા આધાર છે કે જેમાં સાફ લખેલું છે કે રોવા કૂટવા વગેરેથી કલ્પાંત કરવું નહીં.

શાસ્ત્ર તથા પુરાણનાં પ્રમાણો.

એ બાબત ઉપર મનુસ્મૃતિમાં ભીને લુગડે રહેવાની તથા શોક કરવાની મના કીધી છે. અને આંસુ તથા વિલાપ એ બેથી મોકળા રહેવા સારૂ કેટલાએક શ્લોક શોકની વેળાએ ભણવાની સલાહ આપીછે. તેમ ભગવદ્ગીતામાં પણ શોક ન કરવા વિષે આમ કહેલું છે:—

श्लोक.

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः १

અર્થ—અરે અર્જુન તું જેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેનો શોક કરેછે. અને વળી હું પંડિત છું એમ વાદ કરેછે, પણ પંડિત કંઈ મુવાનો કિંવા જીવતાનો શોક કરતા નથી.

સંસ્કૃત પંચોપાખ્યાનમાં લખ્યું છે:—

श्लोक.

नष्टं मृतमतिक्रांतं नानुशोचंति पंडिताः
पंडितानां च मूर्खाणां विशेषोयं यतः स्मृतः १

અર્થ—જે વસ્તુનો નાશ થયો, જે માણસ મરી ગયું, જે વાત થઈ ગઈ, તેનો શોક પંડિતજન કરતા નથી. પંડિતમાં અને મૂર્ખમાં એટલોજ ભેદ.

श्लोक.

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति
अनुःखे लभते दुःखं द्वावर्थौ यो निषेवते ॥१॥

અર્થ—સંધાંવાનાં કોઈ સમયે નાશ પામવાનાં માટે તેનું દુઃખ કરવું નહીં ને જે મનુષ્ય દુઃખ કરેછે. તેને તે વિના બીજો કંઈ લાભ થતો નથી—દુઃખનોજ લાભ થાયછે.

ધર્મશાસ્ત્ર મિતાક્ષરામાં આ છે કે:—

श्लोक.

श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतोभुंक्ते यतो ऽवशः
अतोन रोदितव्यं हि क्रिया कार्याः स्वशक्तितः १

અર્થ—મૂવાની પછવાડે તેનાં સગાં વહાલાં રડી કૂટીને આંસુ અને લિંટ પાડેછે તે મરનાર પ્રેત ખાયછે. કાંકે તે પોતાને વશ નથી; એ માટે મૂવાની પછવાડે રોવું કૂટવું નહીં પણ તે મરનારની ક્રિયા શકિત પ્રમાણે કરવી.

ગરુડપુરાણમાં પ્રેતકલ્પના અધ્યાય ૬ઠાનો

શ્લોક ચોથો:—

श्लोक.

अश्रुपातं न कुर्वीत दत्वादाघां जलांजलिं
श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं तदा प्रेतोयमश्नुते ॥१॥

અર્થ—ચિતા છાંટ્યા પછીતો આંસુ નજ પાડવાં કેમકે જે મરનારના સગાં આંસુ તથા લિંટ નાખેછે તો તે ગંદું મરનાર ખાયછે— એજ અધ્યાયમાં એ મતલબના બીજા શ્લોક પાઠાંતરે બહુ લખ્યા છે પણ તે સંધા આ ઠેકાણે લખવાની અગત નથી.

વળી ત્રિશતના શ્લોક પંદરમામાં કહ્યું છે:—

रोदने एकरात्रं. असपिंडोसपिंडमरणनिमित्ते रोदनेश्रुपाते कृते तन्निमित्तमेकरात्रमाशौचं ॥

तथा च पारस्करवचनं,

श्लोक.

मृतस्य बांधवैः सार्द्धं कृत्वातु परिदेवनं ॥
वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादि कर्म च ॥

અર્થ—રૂદન કીધાથી સુતક લાગેછે. ને સુતક લાગ્યું એટલે નિત્યકર્મનો લોપ થાયછે. ને એ થવાથી ઘણા પાપમાં પડાયછે. ને તેમાંથી મુક્ત થવાને ઘણાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં પડેછે.

એઉપરથી માલમ પડેછે કે વગર કારણે સુતક લાવવું એ મોટું પાપ છે. માટે વગર કારણે પાપમાં પડવાને અશ્રુપાતથી કલ્પાંત ન કરવું.

વળી હિતોપદેશમાં પણ નીતિ કહીછે કે—

श्लोक.

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ॥
दिवसेदिवसे मूढमाविशंति न पंडितं ॥१॥

અર્થ.—શોકના ઠેકાણાં હજારો છે. ને ભયનાં સ્થાન સેંકડો છે. માટે એવા જો શોક કર્યા કરીએ તો દહાડે દહાડે મૂઢપણું આવે ને ડહાપણ જતું રહે; મૂઢને શોક નડે છે; પંડિતને નહીં.

ઉપરનાં પ્રમાણો જોતાં સ્પષ્ટ જણાયછે કે મૂવા પછવાડે રોવા કૂટવાની મના છે.

ગુજરાતીઓ, શાસ્ત્રના અભિમાની છીએ એમ કહેછે. પણ જે વાતની શાસ્ત્રમાં મના છે. તેતો તેઓ કરેછે. ને તે વળી ન કરવાની રીતે કરી ઘણા પાપી થાયછે. એ આશ્ચર્ય જેવું છે. માટે સમજુક ગૃહસ્થોએ શાસ્ત્રને માન આપી તેના ખરા અભિમાની થઈ રડવા કૂટવાથી શોક ન કરવા વિષે જે શાસ્ત્રો શિખામણ આપેછે. તે સૌએ માનવી.

સુબોધ.

કોઈ કહેશે કે અસલથી ચાલતી આવેલી નઠારી ચાલ શા માટે કહાડી નાખવી જોઈએ? એ સવાલનો જવાબ સૌ અનુભવથી જાણેછે. જગતનો કોઈ પણ પ્રાણી દુઃખમાં રહેવાને ઈચ્છતો નથી પણ સુખ મેળવવાને ફાંફાં મારેછે. કોટ્યાવધિ પુરુષનો સુખ ભોગવવાનો લોભ ઓછો હોતો નથી. ઋષિઓએ દેહકષ્ટ કરી તપ કીધાં તે પણ મુક્તિપદ પામવાને અથવા સ્વર્ગમાં નિરંતરનું સુખ ભોગવવાને માટે. અર્થાત્ સૌને સારી વસ્તુ ગમે અને સારૂં તથા સુખની પ્રાપ્તિ કરવી એજ સૌનો ઉદ્દેશ છે.

આપણા ગુજરાતીઓમાં જેટલી ચાલ છે તે સઘળી લાયક છે. એવું કહેવાને કોઈ હિંમત નહીં કરે. અસલી રીતને મડાનીગાંઠ જેવો વળગેલો એવો ઘરડો પણ કહેશે કે કેટલીએક ચાલ નઠારી છે. ખરી. તેને કહીએ કે જાણ્યા છતાં તમે નઠારી હાલતમાં કેમ રહોછો અને બીજાઓને શિખામણ દઈને તે દુઃખદાયક ચાલ કેમ કહાડી નથી નાખતા? તોતે બુઢ્ઢો કહેશે કે ના—પીછેસેં ચલી આઈ તેમ ચલાવ્યાં કરવું, એમાં કંઈ વધઘટ કરવી નહીં, ઘરડાએ જે કીધું હશે તે ઠીકજ કીધું હશે. એરીતે તે બુઢ્ઢ સંતોષ રાખીને બેસી રહેશે પણ નહીં વિચારે કે ગફલતથી આવેલી કટેવ દમ્યાં કરેછે. તેને વરજીએ. નિમાળામાં જૂ થઈ હોય તેને જાણ્યા છતાં માથામાં રાખી મૂકે એવા કાયર મૂર્ખો દુનિયામાં થોડાજ મળી આવેછે. પણ ઘરડાઓતો દુષ્ટ ચાલરૂપી ચામજૂ કરડ્યાં કરેછે. તેને નિરંતિ કરડવા દેછે.

બીજા વધારે જાણીતા એમ જવાબ દેછે કે ઘણા દિવસને લીધે તે કટેવ વડની પેઠે મૂળ ઘાલી પસરી છે તેને નિકંદન કરવાની

ભારે ખટપટમાં કોણ પડે ને કદાપિ એમ કરતાં પડીએ તો લોકમાં અપયશ ન મેળવીએ ? વાહવા ! આપણે જાણીએ કે આ રસ્તે ભો નડેછે ને તે છતાં તેણી પાસ જયાં કરીએ ને લૂટાઈએ ત્યારે કૃષ્ણાર્પણ કીધું એમ કહીએ એ કંઈ શહાણા આદમીનું કામ નહીં. રોવા કૂટવાની ચાલથી આટલાં નુકસાન ખમીએ છીએ તે જાણ્યામાં છતાં, પડ્યાતો કે નમસ્કાર વળ્યા એમ બોલવું એ છોકરવાદી છે.-સારો માર્ગ આપણી નજીકમાં છતાં તે રસ્તે વર્ત્તવાની હોંસ ન કરવી અને નઠારામાંજ જીદ કરી પડી રહેવું એ ઈશ્વરના નિયમ તોડ્યા બરોબર સમજવું. જે રસ્તે સિંહ વાઘનો ભો હોયછે તેણી તરફ નબળાં પશુઓ પણ જતાં નથી. એ જોતાં આપણે જનૂવરથી પણ ભુંડાં બનીએ છીએ. મનુષ્યનું લક્ષણ છે કે કદાપિ ગફલતથી અને વખતને લીધે કોઈ નઠારી રૂઢિ આપણામાં પેઠી હોય તો સારા વખતમાં તે માલમ પડ્યાથી જેમ બને તેમ તેણે હડસેલી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવો. રૂડા પ્રયત્નથી માઠા પરિણામ થનારજ નહીં. માબાપ પોતાનાં કલંઠ છોકરાંને સમારવાને તેઓના નીસાસા લેછે, વખતે બેઅદબી સોસેછે અને દુઃખ પામેછે તોપણ પોતાની ફરજ બજાવવામાં પાછાં પગલાં કરતાં નથી તેથી તેજ છોકરાં માબાપ કહેતાં તે ખરૂં એમ કહી તેઓને મોટપણે સંભારે છે. તેમ ઓ ઘરડાઓ અને ન્યાતના પટેલો હમણાંતો લગાર નઠારા કહેવાશો પણ જેમ જેમ લોકને વીતતી જશે તેમ તેમ તેઓ તમારાં વખાણ કરશે-આસપાસના લોકોતો પ્રથમથી સ્તુતિ કરશે અને તમારો અંતરયામી આત્મા પણ ઘણો આનંદ પામશે. વળી પુણ્યનું કામ તેથી મૂવા પછી પ્રભુ તમને ઠેકાણે રાખશે માટે રોવા કૂટવાની નિર્લજ અને નુકસાન કરતી ચાલ તાબડતોબ બંધ પાડો.

ભાઈઓ! આખા જગતમાં એવી એકે વસ્તુ નથી કે જેના રૂપનું બદલાવવું કદી પણ થતું નથી. સંસારની રેહેંટમાળમાં આપણે પણ એક ટોચકાં જેવા છીએ. સૌની વલે તે આપણી વલે, સૌનેજ થતું આવ્યુંછે ને થયાં કરશે માટે પ્રભુનો કીધેલો જે નિયમ ચાલ્યો જાયછે તે ઉપર શોક કરવો નહીં. સગાંનાં મરણ થવાથી પ્રભુના ઉપર વેર લાવવું એ ગેરઈનસાફ છે. તે નિષ્પક્ષપાતીએ મરણરૂપી દંડ સૌનેજ માટે કીધો છે. તેણે માણસજાતનાં પ્રાણી ઉપર વિશેષ કૃપા આણી પોતાને વિષે તેને કંઈએક ઓળખ આપીછે અને તેઉપરથી તથા આ જગતની રચના સામું જોયાથી સમજતા પુરુષોને શીખામણ લેવાની છે કે મરણતો મુકવાનું નથી, અને આપણે આ દેહે કંઈ ઉત્તમ કામ બજાવવાને જન્મ્યા છીએ માટે તે શું છે તે શોધી કહાડીને તે બજાવવાના ઊપાયો જલદીથી કરવા જોઈએ. કલ્પાંત કીધાથી ઈશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ થાયછે. રાજવણોમાં મરનારથી આ સંસારનાં સુખ પૂરાં ભોગવાયાં નહીં એમ ગવાય છે પણ શાના ભોગવાય, જીવતર ઘણુંજ ટુંકું છે.-ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકમાં શ્લોક છે:-

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
जीवे वारितरंगचंचलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनां.

અર્થ-માણસનાં આયુષ્યની મર્યાદા સો વર્ષ સૂધીની છે તેમાંથી પચાસતો રાત્રમાં ગયાં, બાકી રહેલાં અરધાંનું અરધ બાળ-

પણાંમાં તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં ગયું, હવે બાકી જે શેષ રહ્યાં તે રોગ, વિરહ, સંકટ, અને બીજાની સેવા વગેરેમાં જાયછે,–માટે, પાણીની લહેર પ્રમાણે પરમ ચંચળ એવું જે જીવતર તેમાં પ્રાણીઓને સુખ કયાંથી મળે !

મૂવું તેતો છૂટ્યું, તેણે આ પ્રપંચી દુનિયા છોડી અને તે બીજી દુનિઆમાં અખંડ સુખ પામવા ગયું. હવે તેને માટે આપણે શામાટે શોક કરવો? આપણે આપણા દેહનું સાર્થક કરવું બાકી રહ્યું તે કરવું. વૈરાગ્યના અગણિત દાખલાઓથી જણાયછે કે મૂવાં પછવાડે શોક કરવો એ મૂર્ખાઈ છે. અને આપણો અમૂલ્ય સમય મિથ્યા જાયછે. મનુસ્મૃતિમાં લખેછે કે મરણ થાય તે વેળા રોવા કૂટવાથી કલ્પાંત ન કરતાં પ્રભુની અકળગત તથા અકળશક્તિને સંભારવાં. એ વિષેના શ્લોકોમાનાં બે શ્લોકનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

"મનુષ્યદેહ કેળાનાં ડીચકાં જેવી તરત ભાંગી જાય તેવી અને સમુદ્રના ક્ષણભંગુર ફીણ સરખી છે; માટે એવી દેહને જે નિત્ય છે એમ સમજેછે તે મૂર્ખ જાણવો."

"જે સર્વ નીચાં છે. તેનો નાશ થાયછેજ, ને જે સઘળાં ઉંચાં છે. તે પડેજ છે," વળી—

શ્લોક.

अहन्यहनि भूतानि गच्छंति हि यमालयं ॥
शेषास्थावरमिच्छंति किमाश्चर्यमतः परं ॥ १

અર્થ—રોજ રોજ લોકો જમને મંદિરે જાયછે. એ સૌ જોયછે. તોપણ લોકો ન મરવાની ઈચ્છા રાખેછે. હવે એથી તે બીજું શું અજબ જેવું છે?

કવિ સામળ કહેછે કે—

(છપય.)

કોઈ આજ કોઈ કાલ,
કોઈ માસે છ માસે,
કોઈ વરસે દશ બાર,
કોઈ પચીસ પચાસે;
કોઈને થાયે સાઠ,
કોઈને થાયે એંશી,
જે જાયૂં તે જાય,
નથી રહેવાનું બેશી;
નામ તેટલાનો નાશ છે,
ધરમ એવો મન ધારવો;
સામળ કહે મૂરખ કરે,
ગંદી દેહનો ગારવો.

આપણા પ્રખ્યાત ધીરા કવિને વિષે એવું કહેવાયછે કે જ્યારે તેનો જુવાન છોકરો મરી ગયો ત્યારે શિરસ્તા પ્રમાણે બૈરાંઓએ રાજવીથી ભારે કૂટણું ચલાવ્યું. તે તેનાથી ન ખમાયું માટે જેરસો કરીને બોલ્યો કે આમ કલ્પાંત કીધાથી છોકરો પાછો આવવાનો નથી માટે કૂટતાં બંધ પડો ને છોકરાની અસદ્ગતિ ન કરો. એવું કહીને તેણે પોતાનો જોડેલો રાજિયો ગાઈ બતાવ્યો તથા સઘળી બાયડીઓ પાસે ગવડાવ્યું:—

"કઠણ છૂટી કળી કાળનીરે
મરણ મોટેરો માર,
એમાંથી કોઈ નવ ઊગરે;
કોઈ નરપતિ ને રંકરે
હેતે હરિરસ પીજીએ;
ગુણ ગાઈએ ગોવિંદરે,
શિવજીના તાપને તારવા;
ઊરમાં રાખીએ આનંદરે,
જીવો માણીગર બંધવા. ટેક.
જાયા તે જાવાના સૌ,
જાશે જણનારરે,
મૂવાં તેને તમે શું રૂઓ,
રોનાર નથી રહેનારરે,
હેતે હરિરસ પીજીએ. ગુણ૦ ૧.

માળી આવ્યો ફૂલો વેડવારે,
કળીઓ કરેછે વચારરે;
આજનો દીન રળીઆમણો;
કાલે આવશે આપણો કાળરે,
હેતે હરિરસ પીજીએ. ગુણ૦ ૨.
કોનાં છોરૂ ને કોનાં વાછરૂરે,
કોનાં મા ને બાપરે,
અંતકાળે જવું પ્રાણી એકલું;
સાથે પુણ્ય ને પાપરે,
હેતે હરિરસ પીજીએ. ગુણ૦ ૩.
દાસ ધીરો રમે રંગમાં
રમે દિવસ ને રાતરે,
સતગુરૂએ મારગ દેખાડીઓ;
લીધો સાધુઓનો સાથરે;
હેતે હરિરસ પીજીએ. ગુણ૦ ૪.
દેહ દુર્લભ છે આપણીરે,
જાતાં લાગે નહીં વારરે;
આકડાંના તૂરની ગોડે ઊડશે;
કોણ મારગડો દેખાડશે,
હેતે હરિરસ પીજીએ. ગુણ૦ ૫.
મારૂં મારૂં તમે શું કરોરે,
જાતાં લાગે નહીં વારરે;
આશા મેલીને જાતા રહ્યા;
મોટા દેવ દૈત રાયરે,
હેતે હરિરસ પીજીએ. ગુણ૦ ૬."

લિંગાયતી તથા બીજી કેટલીએક ન્યાતનાં લોક પોતાનાં મુએલાંને વાજતે ગાજતે સ્મશાનમાં લેઈ જાયછે તે આવી સમજણ ઉપરથી કે જેમ જન્મ વેળા ઓચ્છવ કરીએ છીએ તેમ મરણ સમે પણ કરવો જોઈએ. માણસ જ્યાંથી આવ્યું ત્યાં પાછું ગયું તેમાં વળી રોઈ કૂટીને શોક શામાટે કરવો? હવે ઓચ્છવ કરવા વિગેરેની રીત આપણા સ્વભાવથી ઉલટી છે માટે તેમ તો ન કરવું પણ ઉપલો વિચાર આપણને દીલાસો દેછે માટે અતિશોક કરવો માંડીવાળવો. શેક્સપીઅર કવિ નીચે પ્રમાણે શિખામણ દેછે. "જ્યારે હુ મરી જાઊં ત્યારે કોઈ શોક કરશો નહીં. દુનિયામાં સૌને જાણ કરજો કે હવે હું આ દુષ્ટ જગજાળમાંથી છૂટ્યો. એ તમને મારે માટે શોક થાય વાસ્તે એવું ઈચ્છુંછું કે મને સંભારશોજ નહીં. મારા મરવાની સાથેજ તમારી પ્રીતિ મારા ઊપરથી એકદમ ઊતારી નાખજો; કેમકે નહીં તો ડાહ્યાં માણસો તમારો શોક જોઈને તમને હસી કહાડશે."

ગ્રીસ દેશના પ્રખ્યાત જ્ઞાની સોલનને એક દોસ્તદાર હતો તે હમેશાં દલગીરી ને ઊદાસીમાંજ રહેતો. બીજા ઘણાઓએ બતાવેલા ઉપાયો તેણે કીધા પણ તેનો શોક જાય નહીં. એક દહાડો સોલન પેલાને એક ઉંચી ટેકરી ઊપર લેઈ ગયો. ત્યાંથી આસપાસનાં તમામ ઘરોનાં છાપરાં નીચાં દેખાતાં હતાં. સોલન બોલ્યો, ભાઈ! આ ઘરો જે દહાડાથી બંધાયાં ત્યારથી તે આજ સૂધીમાં તેમાંના જેટલા બધા લોક મરી ગયલા છે, મરી જાયછે અને મરી જશે એ સઘળાનો શોક કેટલો આખો વારૂ! એ સઘળાનો શોક કરવો મૂકી દઈને તારાજ શોકને તું રહ્યાં કરે. હવે પોતાનાંને માટે શોક કરવો અને પારકાંને માટે ન કરવો એ તો ગેરઈનસાફી અને નિર્દયપણું જાણવું. સઘળાં પારકાંનો શોક કરવો તેમાં કંઈ આરો આવવાનો નહીં, એવું છે વાસ્તે કડેડું કપાળ ઊતારી નાખવું અને મૂળગો શોક કરવોજ નહીં એ ઉત્તમ પક્ષ છે ને આપણાં દુઃખનો આપણે શોક ન કર્યો અને એને સાસરૂ દુનીઆં નઠારું કહીને ખપડે તો તેને લેખવવું નહીં એજ સારી રીત છે. એમ પેલા ઊદાસી પુરુષે વિચારી શોક કરવો છોડી દીધો.

એ સોલન મુંગી શિક્ષા ઘણી આપતોઃ-તેને કોઈએ પૂછ્યું કે માણસની જીંદગી વિષે તમારો શો વિચાર છે ? સોલન કંઈજ બોલ્યો નહીં. પણ ચુપચુપ તેને પ્રદક્ષણા કરીને જતો રહ્યો.

કબીર કહેછે કેઃ-

(પદ.)

કાલકા અજબ તડાકા બે,
તું ક્યા જાને લંડકા બે-ટેક.
નવબી મરગએ દસબી મરગએ,
મરગએ સહસ્ર અઠ્યાસી ;
તેતીસ કોટી દેવ મરગએ,
પડે કાલકી ફાંસી. કાલ૦ ૧
પીર મરગએ પેગાંબર મરગએ,
મરગએ જીંદા જોગી;
જતી સતી સંન્યાસી મરગએ,
મરગએ બૈદન રોગી. કાલ૦ ૨.
તીન લોક પર છત્ર બીરાજે,
સો લૂટા કુંજબીહારી,
કહત કબીરા સોબી મરગએ,
રૈયત કોનબીચારી. કાલ૦ ૩.

માણસે કોઈના મૂવા પછવાડે શોક કરવો નહીં, પણ જીવતર થોડું છે માટે પુણ્યનાં કામો કરીને મોતને સામે થવાને તૈયાર રહેવું કે પછી તેને કોઈ વાતનું ભય રહે નહીં એવિષે વિદ્વાનોએ બહુ બહુ કહ્યું છે પણ આ ગ્રંથ ઘણો લાંબો થઈ જાય વાસ્તે જેટલી બાબતો ઉપર લખેલી છે તેટલી બસ છે. મરણ વખતે ઘણું ગંભીર રહેવું જોઈએ-એથી આપણને સારાં કામો કરવાની ચાનક રહેછે. એ વેળા દોડાદોડ અને ઊતાવળ કરવાની નથી. મરનારને હુસ હુસ કરી બાળી આવવું એ કંઈ સુધરાઈ કહેવાતી નથી. તેને ટહાડે પાણીએ નવડાવી ભાંએ સાથરી ઉપર નાખી મૂકવું એ નિર્દયતાનું કામ છે. રોવા કૂટવા વિષે તો હું ઘણું બોલ્યો છું માટે એ સંબંધી વારે વારે કહેતાં શરમાઉં છઉં પણ છેલ્લી વારે કહુંછું કે એ દુષ્ટ ચાલ ઓ દેશીઓ કહાડી નાખો, શબને ઠાવકી રીતે અવલ મજલે પહોંચાડો અને મૂવા પછવાડે શોક કરી જીવ બાળી બાળી સંસારકામ કરવાની બેપરવાઈ ન રાખો.

પુરુષોએ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓની બુદ્ધિને હવે વધારે લડાવવી એ તેમને ઘટતું નથી. કેટલાએક બોલે છે કે અંગ્રેજ લોક બૈરાંના દબેલ છે. પણ એ વાત પોતાના દોઆપણાં આગળ લેષ દોપવાળી દેખાતી નથી. બૈરાં વાજબી વાત કહે અને તે પ્રમાણે તેઓના સ્વામી ચાલે તે કંઈ તાબેદારી ન કહેવાય; પણ જેઓ મોટાં અભિમાન રાખી લવે છે કે શું અમે બૈરીના દબેલ રહીશું તેઓજ, ખરેખર, મૂર્ખ બૈરીઓની તુચ્છ, વહેમી, કાંટા ભોંકતી અને જીદ્દી કટેવને મૂકાવી શકતા નથીઃ તેઓનું બૈરાંની આગળ કંઈજ ચાલતું નથી.

પુરુષોએ એ નઠારી ચાલના ગેરફાયદા પોતાના મનમાં સારી પેઠે સમજી પોતાની સ્ત્રીઓને રૂડી રીતે સમજાવી જેમ બને તેમ એ ચાલ કહાડી નખાવવી જોઈએ. બૈરાંઓએ સારી પેઠે સમજવું કે આપણી બાયડીની જાત છે, સ્ત્રીના ધર્મ શા છે, તેઓએ ઘરમાં અને બહાર કેવા વિવેક બતાવવા જોઈએ એ બધું તેઓને જાણવું જરૂરનું છે. બાયડીઓ ! તમારી રાજવણો અને પછાડીની રીતથી સુઘડ મંડળમાં તમારી તુલના ઘણીજ હલકી થાયછે. તમે તમારૂં, તમારાં છોકરાંનું, સંસારનું, દેશનું હિત કંઈ જોતાં નથી. છોકરાંઓનું આચરણ તમારા ઉપર ઘણો આધાર રાખેછે. કંઈ કંઈ નીતિઓ તમે તમારાં બાળકનાં મનમાં ઠાંસોછો! કંઈ

જ નહીં. પોતે વિદ્વાન હો તો સામાંને ભણાવો કેની ? વારૂ કદાપિ નીતિ નથી શિખવતાં તો રહ્યું પણ વળી નઠારા વહેમોની ધાસ્તી આપી છોકરાંનાં કુમળાં હૈયાં કુવિચારથી ભરી નાખોછો એ ડાહ્યા ગુર્જરોની સ્ત્રીઓને યોગ્ય નહીં માટે સમજીને શોક કરવાની આ નઠારી ચાલ કહાડી નાંખવી જોઈએ.

આપણે આ સંસારમાં નાનાપ્રકારનાં નિરપરાધી અને નિર્વિકારી કામો કરી સુખ ભોગવવાને જન્મ્યા છીએ અને વગર કારણે હાથે કરી ખરાબી કરી લેઈ દુઃખ પામવાને સરજ્યા નથી; માટે આપણી જે જે ફરજ છે. તેને ન વણસાડી પેલી દુનિયાંનાં સુખ પામવાને લાયક થવાની આપણે સઘળાઓએ તજવીજ રાખવી.

(પદ અથવા લાવણી.)

સાને સોચ સળગાવે જીવડા,
ભેદ પામર નવ પામેરે;
જાણે તારૂં નરસૂં થાએ,
દાજ હરિની હિત કરવેરે. સા૦ ટેક.
મૃતક માટે કલ્પાંત કરે તું,
સ્વાર્થી સમજ સૌ દીસેરે;
ઈશ્વરી ધારણ સમજીક કારણ,
ભરાય તેપર કાં રીસેરે. સા૦ ૨.
ચડતી પડતીને જગ અધીન છે,
મદ રીસ કેમ તું આણેરે,
દેવ દાનવ રાય રંક કરેછે,
હાય કલ્લોલ હર ટાણેરે. સા૦ ૩.
સાંજ પડે ન વહાણું વાએ,
ફૂલ કો ખીલે બી ડાએરે;
જાત જાતના ફેરફાર હોએ,
સુખ દુખના તેમ જાએરે. સા૦ ૪.
દરએક ઘટ ઘટ નાશને જોએ,
જગ આ ઘટમાળ જાણેરે;
એક ભરાએ બીજે ઠલવાએ,
શિખામણ ડાહી માનેરે. સા૦ ૫.
આવો દેખે નીમ તું ભાઈ,
શોક શો કરવો સારોરે;
કો દિન દેવો જરૂર જરૂર છે,
વિચાર એવો મન ધરવો રે. સા૦૬.
સદાય માયામઝામાં મહાલે,
ધર્મ નીતિ ન હીણો માનેરે;
દુખનો માર પ્રસંગે મારી,
પાધરો કરે કસી તુંનેરે. સા૦ ૭.
થએલી વાતે દિલાસો માને,
પ્રભુ બ્રહ્મ ગુણ જાણેરે;
આ ભવબંધન લેશ ન પીડે,
નર્મદને સુખ આણેરે. સા૦ ૮.

૧૮. ધર્મગુરુ વિષે.

ધર્મનીતિનું જ્ઞાન તથા વિદ્યાનું જ્ઞાન એ બે ઉપર હરેક દેશની સુધરાઈ આધાર રાખે છે. એ બે વાતથકી માણસો બીજાં પ્રાણીઓના સંબંધમાં પોતાની સ્થિતિ કેટલી ઊંચી છે તે જાણે છે; પોતાના પેદા કરનારને ઓળખેછે; જગતમાં સઘળી ચીજો સંપસંપીને રહેલી છે. એમ જોઈને, પોતે પણ કલેશ ટંટા દૂર કરી સલાહ સંપથી રહેછે; દુર્ગુણ સદ્ગુણ ને પાપ પુણ્ય શું છે તે સમજે છે; અનેક વસ્તુના ઉપયોગ કરી જાણી જીવતાં સંસારસુખ ભોગવી મરણ પછીના સુગતિ-સ્વર્ગ-મોક્ષનાં આશાસુખમાં રહેછે.

પ્રાચીનકાળમાં આપણા હિંદુઓ એ બે વાત સારીપેઠે સમજતા હતા તેથકી તેઓની હાલત ઘણી સારી હતી. આજકાલ એની આપણામાં ઘણી અછત છે, અને થોડીઘણી

છે એમ કદાપિ કહીએ તો તેમાં પણ ઘણીજ ખોડ છે એમ કહ્યા વગર પણ ચાલે નહીં.

આપણી દશા સુધારવાને આપણા લોકોએ ઉપલી બે વાત ઉપર ધ્યાન પહોંચાડવું જોઈએ. પણ એ વાત બનવી ઘણુંકરીને ધર્મના ઉપદેશ કરનારાઓને હાથ છે. આજકાલ ગુરુઓ પોતાના ધર્મ પોતેજ જાણતા નથી તો તેઓ બહોળા લોકમાં શી રીતનો સુધારો કરી શકે? માટે ગુરુઓએ સારો વિદ્યાભ્યાસ કરવો અને પ્રથમ પોતાના ધર્મ પોતે સમજવા.

વહેવારમાં હરકોઈ બાબતના શિખવનારને ગુરુ કહેછે. પણ આ ગ્રંથમાં ગુરુ શબ્દથી, ધર્મનીતિનું જ્ઞાન આપનારા સમજવા. બીજી સઘળી દેહ કરતાં મનુષ્યદેહ ઉત્તમ છે. એ દેહમાં સરજ્યા વિના સારૂં નરસું, પુણ્ય પાપ કંઈ સમજાતું નથી અને તેથી મુક્તિ થતી નથી વાસ્તે મુક્તિરૂપી એવું માણસનું જે કલ્યાણ તે કરવાનો માર્ગ દેખડાવનારા જે મહંત તેઓનું નામ ગુરુ. ધર્મના ગુરુ એટલે પુરા સંસ્કારી ને સર્વ સારાં આચરણથી ભરેલા સમજવા. ગુરુનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં છે. તેવા પૂરા ગુરુઓ તો હાલને સમે જોવા કઠિણ. સાપ તથા નાવ જાયછે તેની પછવાડે શેરડો પડી રહેછે તેમ અસલના ગુરુઓનાં લક્ષણોનો લીસોટો હાલના ગુરુઓમાં દેખાવવો જોઈએ પણ તે લેશ દેખાતો નથી.

આટલું તો ગુરુઓએ જરૂર જરૂર કરવું કે તેઓએ ધર્મ—જ્ઞાન—નીતિસંબંધી શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કરવો. તેમાં લખેલી વાતોની સાચવટથી પોતાની ખાતરનીશાં કરી લેવી અને તેઉપર પછી પોતાનો વિશ્વાસ તથા ભાવ બેસાડી ખરા ધર્મના અભિમાનનાં જોશમાં સાચો ધર્મ, નીતિ, અને આચાર એ લોકમાં પ્રવર્તાવવાં. તેઓએ ઈશ્વરજ્ઞાન, અનેક વિદ્યા, સારા વિચાર, ક્ષમા, વૈરાગ, સંતોષ, વિવેક, ઉદારતા અને ગભીરતાના શોભીતાં કવચ (બખતર) પહેરવાં જોઈએ. કાયાથકી અહંકારને આઘો ખસેડી તેઓએ ઈંદ્રિયોને જીતવી; કુડ કપટ આશા તૃષ્ણાના ત્યાગ કરવા; પરધન અને પરસ્ત્રી જોઈને નજર બગાડવી નહીં અને કોઈ વાત ઈચ્છા પ્રમાણે ન બનેથી ક્રોધને કદાપિ વશ થવું નહીં. ગુરુઓએ શંકા પૂછનારાઓને ખરો રસ્તો બતાવવો. શત્રુમિત્ર સરખા ગણવા અને કાયા (શરીર), વાચા (બોલવું) અને મનથકી જીવ જતે પણ કોઈપણ વેળા નઠારી કલ્પના ન કરવી. તેઓએ કોઈપણ રીતનાં મરણને અધીન થવામાં મનમાં આચકો ખાવો નહીં. તેઓએ પ્રભુના યશ તથા ગુણ ગાવામાં નિરંતર લત લગાડી તેની આજ્ઞાનો અને નીતિનો લોકને ઉપદેશ કરવાની ધુંદમાં રહેવું. તેઓએ બીજાને આપવાની શિખામણ પોતે પણ પાળવી..

ઉપર પ્રમાણે લક્ષણના જે સાધુસંત તેઓને ગુરુ કહેવા. જ્યારથી મંત્રઉપદેશ કીધો ત્યારથી તો અગત્ય કરીને ગુરુએ પોતાના પુરુષ સ્ત્રી શિષ્યોને પુત્રપુત્રિ પ્રમાણે ગણવાં જોઈએ. જેટલી મર્યાદાથી બાપે છોકરાં સાથે અને રાજાએ પ્રજા સાથે વર્ત્તવું જોઈએ તેથી વધારે મર્યાદાથી અને વધારે ભારમાં તથા માનમાં ગુરુએ પોતાના સેવકો સાથે વર્ત્તવું જોઈએ. બાપના કરતાં ગુરુ ઘણીએક વાતે શ્રેષ્ઠ છે. તેનાં આપેલાં જ્ઞાનથી સંસારમાં સાવધાનીથી સન્માર્ગે ચલાયછે અને ઈશ્વરકૃપા પ્રાપ્ત કરવાની હિંમત ધરાયછે માટે તેણે પોતાના સેવકો તરફ પવિત્ર નજરથી જોવું જોઈએ. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમધ્યેના કૃષ્ણજન્મ ખંડમાંના ૮૩ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

શ્લોક.

गुरु: पुत्रसमं स्नेहं शिष्येषु न करिष्यति ॥
लभते ब्रह्महत्यां च भुंक्ते कृत्वा च नाशिषम्॥

અર્થ—જે ગુરુ પોતાનાં સ્ત્રીપુરુષ સેવકોને દીકરી દીકરા પ્રમાણે ગણતો નથી અને આશીર્વાદ દીધાવિના તેઓનું આપેલું ધન ભોગવેછે. તો તેવા ગુરુને બ્રહ્મહત્યાનો જે મોટો દોષ કહેવાયછે તે લાગેછે.

આ જગતમાં કંચન અને કામિની એ બે ભલભલાને ભૂરકી નાખે તેવી માયા છે. એઓને જોઈ કોઈ માણસે બુદ્ધિ ફેરવવી નહીં એવું છે તો પછી ગુરુએ હરગીસ તે બેના લંપટ નજ થવું જોઈએ એ વાતમાં શું પૂછવું! જે પૂરણજ્ઞાન પામેલો છે તેને આ ખોટાં દ્રવ્ય અને ખોટી દારા (બૈરી) વગર અધિકારે શાસારુ અંગિકાર કરવાં જોઈએ? સાધુને પૈસાનું શું કામ? માટે ગુરુએ સેવકો પાસેથી પૈસાની ઘણીજ થોડી આશા રાખવી. સેજ વાતમાં કોઈના ઉપર જુલમ કરી (એટલે તેની મરજી ઉપરાંત અથવા ધર્મનું બહાનું બતાવી) ગુરુએ નાણું ન માગવું. તેણે સેવકને ઘેર કહાવી ન મોકલવું કે આજ અમો તમારે ઘેર પધારવાના છીએ. જ્યારે ગુરુઓ એમ કરેછે ત્યારે પછી સેવકોને ઘેર હાલ્લાં અથડાતાં હોય તોપણ તેઓ મોટા ગુરુના સત્કારને માટે દેવું કરેછે તથા આડોશીપાડોશીને શરમમાં નાખેછે. લોભના આવેશમાં પૈસો એકઠો કરવા સારૂ ગુરુઓએ અનીતિનાં અને પાપી આચરણોને છૂપાવવાં તથા છૂપાવવા દેવાં ન જોઈએ. તેઓએ, પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત (કીધેલાં પાપથી છૂટવાની ક્રિયા) ન કર્યા છતાં કીધાં એમ ન દેખાડવું જોઈએ. તેઓએ ખોટાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવાં તથા ન કરાવવાં દેવાં જોઈએ. અર્થાત્ કે તેઓએ પોતાનાં નકામા અને અઘટિત ખરચને વાસ્તે લોભમાં નાણું ભેગું કરવા માટે તાણીતૂસીને અપ્રસિદ્ધ (ખુણામાંના—અઘટિત) શાસ્ત્રાર્થ ન બતાવવા. શાસ્ત્ર દ્રવ્ય મેળવવાને કાજે છે એમ તેઓએ ન જાણવું. તેઓને, પોતાનાં ગુજરાન જેટલું તથા મંદિર હોયતો ખરચસારૂ અને ઉપદેશને માટે દ્રવ્ય જોઈએ; બાકી, ફાંકડા લાલજી બનવાને અને અણઘટતા ખરચ ઊડાવવાને ન જોઈએ.

નરહર કવિ કુંડળીઓ લખી કહેછે:

નરહર બિનતિ કહા કરે,
જનુનિ સુતા બિખ દેત;
બાડ ખેતકું જો ચુગે,
સાધુ પરત ધન લેત;
સાધુ પરતધન લેત,
નાવ ઘર ત્રિયા જો બોરે;
જો પેરા સો ચોર,
પ્રીત પ્રીતમ કરિ તોરે;
નૃપતિ પ્રજાકું દુખ દેત,
કહા શમશેર કર ધર;
સુનહો અકબર શાહ,
કહા બિનતિ કરે નરહર. ૧.

અર્થ.—મા થઈને છોકરીને ઝેર આપે; વાડ (સંભાળનાર) ખેતરને (શરણાગતને) નુકસાન કરે, સાધુ થઈને પારકાનું ધન હરણ કરે, નારી થઈને નાવરૂપી જે ઘર તેને ડુબાવે, પેરેદાર થઈને ચોરી કરે, પ્રીતમ કહેવડાવીને પ્રીત તોડે, રાજા થઈ રંકરક્ષક તરવાર હાથમાં ધરી રૈયતને દુઃખ દે તો ત્યાં શું વિચારવાનું ને કહેવાનું રહ્યું? એ સરખું હીણું બીજું કંઈજ નથી. ધર્મનો ગુરુ એટલે સેવકોની મા, તેઓની વાડ, તેઓનો સાધુ, તેઓનાં અંતઃકરણનો સ્નેહી, તેઓની સ્ત્રી, તેઓનો રાજા અને તેઓનું સૌ. એવો ગુરુ

જેને ખોળે સેવકના શિર છે, જેને અધીન સેવકોનાં મન છે, જેના ઉપર સેવકોનું આ દુનિયાંનું તથા પેલી દુનિયાંનું સુખ આધાર રાખેછે. તે ગુરુ જ્યારે ગરીબ ભોળા અને અજ્ઞાન સેવકોને વિશ્વાસઘાત કરી છળે તો તે સરખું મહાપાતક બીજું કંઈ નથી.

સાધુ ઈશ્વરીજન કહેવાઈને તેણે સંસારી વિલાસ વૈભવમાં મચ્યાં રહેવું અને તે વળી અઘટિત રીતે એ તેઓને મોટી શરમની વાત છે. તેઓએ તો આવી રીતે સમજવું જોઈએ કે,

શ્લોક.

दानेन पाणिर्नतु कंकणेन
श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुंडलेन ॥
विभाति काय: करूणापराणां
परोपकारेण न चंदनेन ॥

અર્થ—હાથ, દાનધર્મ કરવાને આપ્યા છે, કલ્લાં સાંકળાં તથા ફૂલનાં ગજરાં ઘાલવાને નહીં; કાન આપેલાં છે તે હરિગુણ સાંભળવાને, કડકીઆં ને કુંડળો લટકાવવાને નહીં; પારકાના ઉપર દયા અને પરોપકાર કીધાથી કાયા શોભેછે, મળીઆગરાં તથા ચંદન કેસરના લેપોથી અને તિલકો કરવાથી નહીં.

ગુરુ થઈને ઘરેણાં, લુગડાં, રથ, પાલખી, ઘોડા, હાથી સિપાઈઓ વગેરે ડમામ રાખવા બાંકા થઈ કુછંદે ભમવાં, ન જવાને ઠેકાણે જવાં, દયાને ઠેકાણે જુલમ ગુજારવા એ કંઈ તેઓને ઘટિત નથી. કેશવદાસ કવિ રામચંદ્રચંદ્રિકામાં લખેછે કે,

(ભુજંગી.)

'કૃતઘ્ની કુવાતી પરસ્ત્રી વિહારી
કરો વિપ્ર લોભી ન ધર્માધિકારી'.

અર્થ—કીધેલા ઉપકારના બદલામાં અપકાર કરનાર, નઠારા છંદમાં પડેલો, પારકાની સ્ત્રી ભોગવનારો, લોભી એવા બ્રાહ્મણને ધર્મનો અધિકારી એટલે ગુરુ ન કરો.

સૌ કોઈએ પારકી સ્ત્રીને મા બેન પ્રમાણે જાણવી તો ગુરુએ પોતે, સૌ સ્ત્રીઓને વિશેષે શિષ્યણીઓને દીકરી પ્રમાણે ન ગણવી? જે ગુરુ સ્ત્રીસેવક ઉપર કુનજરે જોયછે. તે ઘણો પાપી ચંડાળ જાણવો. ગુરુ એવાં નીચાં જારકર્મ (છિનાળાં) થી કેટલો પાપી થાયછે. તે વાત, એવાં કીધેલાં કર્મના પ્રાયશ્ચિત શાસ્ત્રમાં લખેલાં છે. તેઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે.

'શિષ્ય અને પુત્રમાં ભેદ નથી, શિષ્યણી અને પુત્રીમાં ભેદ નથી, પુત્રની સ્ત્રી અને શિષ્યની સ્ત્રીમાં ભેદ નથી. એ રીતે સર્વ ધર્મશાસ્ત્રનું મત છે.

કહેવાયછે કે महाजनोयेनगत:सपंथः જ્યાંથી મોટા પુરુષ ગયા હોય તે માર્ગ અને ભગવદ્ગીતામાં પણ લખ્યું છે કે—

શ્લોક.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ॥
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्त्तते ॥१॥

અર્થ—જે રીતે મોટો પુરુષ વર્તે તે રીતે બીજા ચાલ ને વાત પણ ખરી છે. કે જેવાં આચરણ ગુરુનાં હોય તેવાં આચરણ સેવકોનાં થાય. માટે ગુરુએ પોતાનાં આચરણ શુદ્ધ છે. એમ બહારથી લોકલાજની ખાતર માત્ર દેખાડવું નહીં પણ ખરેખરાં અંત:કરણથી મન શુદ્ધ કરી તે પ્રમાણે બહાર અને ઘરમાં, શરીર ઉપર ને મનમાં વર્ત્તવું જોઈએ; પોથીમાંનાં રીંગણાં એવી રીતની વર્ત્તણુક ગુરુએ રાખવી નહી.

પોતાનાં નિત્યકર્મથી પરવાર્યા એટલે ગુરુઓએ તથા તેના આશ્રિત શાસ્ત્રી પુરાણી આદિલેઈ વિદ્વાનોએ ઈશ્વરને ઓળખવાનો

માર્ગ, ઈશ્વરગુણકથા, નીતિકથા અને વિદ્યાસંબંધી વિષયો આદિ એઓનો સેવકોને બોધ આપવો. એમ નહીં કે જેટલું પુસ્તકમાં લખ્યું હોય તેટલુંજ પણ જે લખ્યું હોય તેને વિસ્તારીને સેવકોનાં મનમાં પેસે તેવી રીતે સમજાવવું. ગુરૂઓએ દેખાઈતી વિપરીત (ઊલટી) લાગે એવી બાબતો છાલકા અને કાચા મનનાં શ્રોતાઓને (સાંભળનારાને) સમજાવતી વખતે મોટી સંભાળ રાખવી. મઠ મંદિરમાં ભાષણો જારી રાખવાં, કેટલાએક વિદ્વાનોને લોકની શંકા તોડવાનું કામ સોંપવું અને કેટલાએકને પારકા ધર્મના લોકના ખોટા વાદ રદ કરી આપવાનું સોંપવું. સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રાકૃતમાં આણવા કે સૌના જાણ્યામાં તરત આવે. પોતાના માર્ગસંબંધી, નીતિસંબંધી અને ઉપયોગી વિદ્યાસંબંધી ગ્રંથો રચી રચીને લોકનાં વૃંદમાં મૂકવા એ, સેવકો પ્રત્યે ગુરૂનું મોટું દેણ છે. એકજ માર્ગના ગુરૂઓએ એક બીજાની અદેખાઈ ન કરવી. પોતપોતાના લાભને ન જોઈ ધર્મના સાધારણ પ્રસારમાં ખરા અંતઃકરણથી સૌએ પરસ્પર સહાય કરવી. તેઓએ તથા તેઓના આશ્રિતોએ એકજ ઠેકાણે બેસી રહેવું નહીં. દેશાટન કરીને, ટહાડ તડકા સહન કરીને ઠેકાણે ઠેકાણે સુબોધ કરતાં રહેવું. સ્ત્રીસેવકોને દેવદર્શન કરવા સારૂ તથા તેઓનાં મંડળને સુજ્ઞાન આપવા સારૂ સારી તજવીજો રાખવી કે કોઈ વાતે તેઓથી તથા પુરૂષોથી લગારપણ બેમર્યાદ થવાય નહીં. ગુરૂઓએ સ્ત્રીઓ પ્રતિ ઉપર વધારે ધ્યાન દેવું કેમકે તેમના ઉપર પ્રજા આધાર રાખેછે; તેઓને ભણવાની છૂટ આપી નીતિ સમજાવવી કે તેઓ પોતાનાં છોકરાંઓમાં તેવાં બીજ રોપે. હાલમાં વૈષ્ણવમાર્ગના ગુરુઓ પોતાના સેવકોને કોઈપણ રીતનો સુબોધ નથી કરતા પણ ઉલટો નઠારી વાતનો અંદરથી બોધ કરેછે, અને પોતે મોજ શોખના ખાબોચીયાંમાં પાડાની પેઠે પડી રહેછે. બોધ કરવા સંબંધી કેટલીએક રીતિ હમણાના વખતમાં સ્વામીનારાયણના પંથમાં જોવામાં આવેછે. ગુરુ કહેવાતા પુરૂષોએ લોકોને સારી વાતોનો ઉપદેશ કરવાની ટેવ તો જરૂર જરૂર રાખવી જોઈએ. ધર્મનીતિ શિખવવાને તેઓએ સમર્થ સેવકોની સહાયતાથી નિશાળો કહાડવી અને તેમાં રૂડી રીતે છોકરાંઓને કેળવણી આપવી. ગુરુ જો પોતાના સેવકોને નઠારો બોધ આપે અથવા તેઓ નઠારે માર્ગે વળે એવું પોતે આચરણ કરે તો તેથી શિષ્યશિષ્યણીનાં સઘળાં પાપ ગુરુનાં પોતાનાં પાપમાં ભેળાં થાયછે. મનુસ્મૃતિમાં લખેછે.— શ્લોક.

राज्ञि राष्ट्रकृतं पापं कृतं राज्ञा पुरोहिते ॥
भर्तरि स्त्रीकृतं पापं शिष्यपापं गुरौ स्मृतं ॥१॥

અર્થ-પ્રજાએ કીધેલું પાપ રાજાને લાગેછે, રાજાએ કીધેલું પાપ તેના ગોરને લાગેછે, સ્ત્રીએ કીધેલું પાપ તેના ધણીને લાગેછે અને શિષ્ય પાપ કરે તે ગુરુને લાગેછે.

પ્રજા પાપ ન કરે માટે રાજાએ તજવીજ રાખવી, બૈરી પાપ ન કરે માટે તેના વરે તેને નીતિ સમજાવવી અને શિષ્ય પાપ ન કરે માટે ગુરુઓએ તેમને સુબોધ આપવો. ગુરુઓ ઘણા પ્રકારના છે પણ ધર્મનીતિના મર્મ જાણી તે પ્રમાણે વર્ત્તનારા ને બીજાને વર્ત્તાવી શકનારા ગુરૂ પૃથ્વી ઉપર દુર્લભ છે. ઘેરઘેર દીવા હોયછે. તેમ ગુરુઓ પણ છે પણ જે ગુરૂ સૂર્યની પેઠે સૌનેજ પ્રકાશિત કરે તે ગુરૂ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ને દુર્લભજ હોવો જોઈએ.